

UTI KÉPEK

A

MÜVELT NYUGATRÓL.

IRTA

Dr. SZENTKLÁRAY JENŐ.

BUDAPEST.

NYOMATOTT A „HUNYADI MÁTYÁS” INTÉZETBEN.

1890.

E L Ő S Z Ó.

Némi előítélettel viseltetem az utleírások iránt. A valóságnak megfelelő utleírások vajmi ritkák a világirodalomban. Ilyen művek megalkotására csak tüneményes szellemek bírnak tehetséggel, izléssel és temperamentummal. Az irodalom még nem fedezett fel olyan fotografáló tollat, mely írott betűkben a természet tónusait s minden közvetlen benyomást tökéletes hűséggel és a tárgyi igazságnak, a való életnek megfelelő elevenességgel tudná visszatükrözni. A legtöbb utleírás felületes másolata a látottaknak, az emlékezet elsurlódott képeinek halvány vázlata s egyéni impresszioknak többé-kevésbbé élvezetes elbeszélése.

Sokáig haboztam tehát, míg arra határoztam el magam, hogy pongyolán összefércelt uti feljegyzéseimet sajtó alá bocsássam. Mélyen érzem, hogy ezzel csak szaporítom azon könyvek számát, melyeknek megítélésében én magam gyakorlom a legszigorubb kritikát. Barátimat s jóakaró írotársaimat terheli a felelősség, hogy oly téren jelenek meg, melyen kezdő vagyok, és oly feladatra vállalkoztam, mely felülmulja képességemet, s arra kényszerít, hogy az olvasónak elnéző bírálatáért esedezzem. Engedtem mégis

barátim szives ösztönzéseinek főleg azért, mert a magyar irodalomban még nincs olyan tüzetes leírása a közép-európai művelt külföldnek, mely a közérdekű tanulságos mozzanatokon kívül a katólikus egyházi szempontokat is figyelemre méltatná, s mely a mellett még mint ismeretfejlesztő olvasmány s mint helyesen tájékoztató uti kalauz is használható volna. Szolgáljon azért ennek a célnak a jelen igénytelen munka addig is, míg egy jobb és tartalmasabb fel nem váltja és fölöslegessé nem teszi.

Elvezetem az olvasót a művelt Nyugat kiválóbb városaiba; bemutatom azok történeti és monumentális emlékeit, műgyűjteményeit, kulturintézeteit és nevezetesebb látnivalóit. Ismertetem az idegen nemzetek szellemét, jellemző vonásait, alkotásaikat s törekvéseiket, főkép pedig azon csodálatos műveiket, melyek a keresztény hiterő felbuzdulásának s a Krisztus vallása isteni eszményének köszönik létüket. Őszintén elmondom saját tapasztalataim nyomán a jót és rosszat, amit láttam és ami ránk nézve tanulságos vagy mellőzendő; „mert az ember — miként az Irás mondja — azért megyen az idegen nemzetek földére, hogy jót és rosszat próbáljon az emberek között.“ Reflektálok hazai viszonyainkra, s festem a tájképeket lehető hűséggel és plasztikával, hogy a lélek szemeivel a távolból is szemlélhetők legyenek. Sok ismeretes dolgról beszélek; de igyekeztem azokat olyan oldalról kontemplálni s leírni, hogy újat mondjak és ismétlések által unalmassá ne váljak. Utazásom idejére esett a párizsi világkiállítás. Két fejezetet szenteltem a

kiállításnak, noha ez a tárgy nem tartozik szorosán Párizs leírásához s uti képeim keretéhez. Azonban az, amit irtam, oly általános érvényű, hogy a kiállítás bezárása után sem szünhetik meg ránk nézve tanulságos lenni. Eltekintve a nagyszerűségében eddigelé páratlanul álló világtárlatnak nemzetközi jelentőségétől, a magyar intelligens olvasót bármely más alkalomra is különösen azon esztetikai elvek érdekelhetik, melyeket a kiállítás képzőművészeti és tanügyi tárgyainak megbeszélésénél alkalmaztam.

A folyó év augusztus havának 1-én mult 25 éve, hogy egy csekély szépirodalmi kísérlettel az írói pályára léptem. Nemzeti litteraturánk szépirodalmi műfaja óriásit haladt azóta. Napról-napra mind erősebb hatalmi állást foglal el az emberi sziv nemesítésére, a lélek fölemelésére magas ideálok után. Hódolni kívánok a nemes irányu magyar szépirodalomnak, midőn ifjuságom első zsengéje emlékére ezt a szerény munkát nyilvánosságra bocsátom.

Török-Becsén, 1889. évi karácsony napján.

Dr. Szentkláray Jenő.

TARTALOM.

	Lap.
Előszó	I—III.
I. Budapestről Münchenig	1— 9
II. Münchentől Zürichig	10— 19
III. Zürichtől Párizsig	20— 31
IV. Párizs és a világkiállítás	32— 51
V. Részletek a párizsi világtárlatból	52— 71
VI. Párizs	72—124
VII. Versailles. Saint-Cloud. Saint Denis.	125—151
VIII. London	152—218
IX. Belgiumban	219—255
X. A Rajna-vidék	256—299
XI. Emlékek Németországból	300—323
XII. Rerlin	324—348
XIII. Karcolatok Szász- és Csehországból	349—375

I.

Budapesttől Münchenig.

(Bevezető gondolatok az utazásról. — Magyarország a kulturai küzdelem versenyterén. — A magyar nemzeti génius és a nemzetközi kultúra kölcsönhatása. — A Mária Terézia-szobor, udvari színház, országház, városháza, ötvösmű- és képzőművészeti kiállítás Bécsben. Piloty nagy falfestménye és a képzőművészetek akadémiaja Münchenben.)

Senki sem töltheti okosabban a szünidejét, mint ha országokat és embereket meggy tanulmányozni. Leghőbb vágyaim közé tartozott mindenkor, megismerni előbb hazámat széltében - hosszában, aztán a külföldön is lehetőleg bő tapasztalatokat gyűjteni.

Az utazás ma már olcsón és gyorsan történik. De még akkor is ajánlám mindenkinek, ha drágábban és lassabban kellene utaznunk. Nekünk magyaroknak még sokat kell tanulnunk, tapasztalnunk, hogy a művelt Nyugattal lépést tartva, hazánk haladását minden irányban előbbre vihessük. — Ha Magyarországon kevesebbet költenének az emberek kávéházakra, kaszinói partiekra, meg a főlöleges házi luxusra: jutna mindenkinek annyi, még a polgáriak közül is, hogy egyszer másszor oda is kitekintsen, mi a házi környékének horizontján tul esik.

Én a takarékoságot igen nagy erénynek tartom; de olykor a takarékoság is excessivus. Legbutább excessusa a takarékoságnak az, mikor valaki odahaza haszontalan hivalkodásokra tele marokkal költekezik, hogy a szomszédjánál valahogy kevesebbnek ne látszassék; de amellet takarékos-

ságból elmul.sztja önművelését és megtanulását annak, amire szakpályáján és a haza szolgálatában szüksége van

Apáink félszázaddal ezelőtt még méreg drágán, kényelmetlenül és sok időpazarlással utaztak. Mindamellett már az ő idejökben is megkivántatott, hogy a diplomás és cimeres ember, aki előkelőbb helyet igényelt magának a társaságban, deákos műveltségén kívül még utleveleivel is be tudja igazolni kiválóbb képzettségét. A kereskedőt és iparost a cébek fegyelme kötelezte a külföld tanulmányozására. Ez a fegyelem oly szigorú volt, hogy Magyarországon a polgári osztályt csupán nyílt szemű, külföldön tanult elem képezte; mert sem kereskedő, sem iparos önállóságra nem juthatott itthon, míg külföldi tanulóéveit be nem bizonyította. Ez az intézmény hálás elismerést érdemel hazánk kulturtörténetében.

Iparunk, kereskedelmünk fejlődésének és terjedésének, a magyar polgári társadalom műveltségének és öntudatosságának, városaink felvirágoztatásának ez vetette meg alapját.

Ma tehát annál több joggal megkövetelhetni minden művelt egyéntől, hogy világlátott, tapasztalt, külföldi képzettséggel bíró ember legyen. Az utazások nagyfontosságú iskoláját soha gyorsabban olcsóbban és kényelmesebben nem lehetett kijárni, mint napjainkban, midőn a közlekedés és közforgalom az egész világon megkönnyítettett, s a legelmésebb és leghumánusabb eszközökkel mozditatik elő. Az örökké csak saját szűk körében mozgó ember lelkiképen rövidlátóvá, szegletessé, gyámoltalanná és ügyetlenné lesz, akit sehol sem lehet alkalmazni, hol az állás feladatai, az emberekkel való érintkezés modoros simaságot, a helyzetnek gyors felfogását és modern koncepciókat igényelnek. Ajánlom is minden okos szülőnek, hogy gyermekeit utazni küldje, s egy-két világnyelvre megtaníttassa. Gazdag tőke s nagy örökség ez, mely

nem csak nekik, de az országnak is dusan kamatozik.

Azonban csak a közvetlen utazásnak vehetjük igazán jó hasznát. A közvetlen szemléletet nem lehet pótolni sem képekkel, sem akármilyen ügyesen szerkesztett utleírásokkal. Aki utazik és saját szemével néz meg mindent, teljes összeköttetésbe jut a nagy világgal és a külbehatások révén önálló felfogásra, helyes ismeretre és józan ítéletre vezéreltetik. Ellenben az ugynevezett szobautazás, melyet utleírások és stereoskopikus képtanulmányok közvetítenek, nagyon fogyatékos, gyarló és hozzá még hamis; mert szabad szárnyakat engedvén a képzelem kicsapongásainak, könnyen tévedésbe ejtheti a legtanultabb szobautazót is. Egyik kedves tanáromról, Horváth Cirillről, a nagy magyar filozófról tudom, hogy valami megmagyarázhatlan elfogultságból soha külföldi utra nem ment. De idehaza is csak azon néhány városban fordult meg egész hoszu életén át, ahová rendfőnökei tanítani küldték. Az áldott lelkü tudós ritka tájékozottsággal birt ugyan az utazások irodalmában; de minden tanultsága dacára olyan furcsa képeket alkotott magának egyes országokról, városokról, népekről, amilyenek a valóságban sehol elő nem fordulnak.

A szobautazás tehát csak akkor kielégítő és hasznos, ha előtanulmányozásra vagy a látottak elmosódott vonásainak emlékezetünkben fölfrissítésére szolgál; ha uti tapasztalatainkat otthon a dolgozó szobánkban vagy a családi körben mintegy megismételni akarjuk. Ismerek nagy műveltségű praktikus embereket, kik minden vándor-panorámát megszoktak nézni; mert sok olyan dolognak, amit még nem láttak, legalább megközelítő vázlatos képét ismerik meg, amit pedig már láttak, azt a panorámában megrepetálják emlékezetükben.

Az 1889. évi párizsi világkiállítás élénk mozgalmat idézett elő mindenfelé. A világ legtávolabb részeiből óriási néparadat özönlött a modern civili-

záció, a szellemesség és izlés első metropolisába. A kiállítás jó alkalmul kínálkozott, hogy mi magyarok is, minél számosabban kitekintsünk a nagyvilágba. A párizsi kiállítás a földkerekség értelmi haladásának, szorgalmának és az emberiség törekvési irányának központját akarta jelenteni. A kulturai küzdelem ama nagy versenyteréről nekünk magyaroknak legkevésbé lett volna szabad elmaradnunk. Én azt a meggyőződést táplálom, hogy a magyar nemzeti élet nagy feladatait, jelesen a magyar nemzeti génusz ápolását, csak nagyobb szabású európai keretben lehet megvalósítanunk. A nemzetközi műveltség velünk szemben is követeli jogainak elismerését anélkül, hogy nemzeti létünket megtámadná, vagy veszélyeztetné. A nemzetközi műveltség hatásától nem szabad, de nem is lehet elzárkóznunk; sőt ellenkezőleg meritenünk kell minél bővebben a műveltség ezen elevenítő gazdag forrásából. Állandó érintkezésben kell lennünk versenytársainkkal a kulturai küzdelem pályáján, és épen a legerősebbekkel és legjobbakkal kell megmérkőznünk a pályadíjért. E nélkül nem képzelt h a l a d á s t i d e h a z a ! A műveltség és nemzeti szellem minden korban és minden népeknél az összememberiség műveltségének melegágyában és egyes nagy vezérszellemek munkásságának hatása alatt fejlődött. A kultura világpiacán senki sem támadja az egyes nemzetek génuszát, mely tehát vereséget sem szenvedhet. Tanul egyik a másiktól, amennyit csak bír és amennyit a maga javára és a saját szellemében értékesíteni képes. Legkevésbé félttem a magyar nemzetet génuszának megbénításától a külföldi kultura által. Ézeréves európai történetünk bizonyítja, hogy a nemzeti életösztön sokkal erősebben lüktet ereikben, semhogy nemzeti egyediségünk a külfölddel való érintkezés következtében elsatnyulhatna, vagy épen megsemmisülhetne. A magyar nemzeti szellem él és önmagától szüntelen működik, mint a lélek a testben, úgy hogy ápolás nélkül is megte-

remné gyümöleseit. Nem aggódom tehát nemzet i individualitásunk miatt akkor, midőn Magyarország helyzete és nemzetközi feladatai életszükségünkké teszik az állandó érintkezést azon államokkal és azon nemzetekkel, melyek az emberiség művelődésének előbbre vitelében ezredéves érdemeket mutathatnak fel. Ha bármely fanyar, beteges sovinizmus elvonhatna bennünket a külföld kulturájától, az Magyarországra nézve határozottan visszaesést jelentene. Mert az, hogy fogékonysággal bírjunk minden iránt, ami specifikusan nemzeti, hogy magyarul gondolkodjunk, érezzünk, írjunk, beszéljünk és éljünk: még csak egyik kelléke a magyar kulturának. A másik az, hogy a művelt Nyugat törekvéseinek színvonalára emelkedve, a külföld haladásával lépést tartssunk. E tekintetben pedig utalva vagyunk a nálunknál műveltebb népek és országok világító példaira és segítségére.

E gondolatokkal keltem utra június 10-én, hogy Svájcot, Franciaországot, Angliát, Belgiumot és Németországot meglátogassam. Másnap Bécsbe érkezve, a birodalmi város ismert kedélyességű lakosságát lázas forrongásban s ünnepi hangulatban találtam. Pünkösd hete lévén, Angerer püspök, Ganglbauer biboros érseknek helyettese, sok ezer fehérbe öltözött s megkoszorúzott leánykának a bérálás szentségét osztotta ki a szent István templomban. Utat törve magamnak a templomot ilyenkor sűrűn környező mézeskalácsos bódék sűrű közönségén, szemtanúja óhajtottam lenni a szent ájtatosságnak, s valóban épültem a szeretet és figyelem azon számtalan gyengéd jelein, melyekkel a bécsi vallásbuzgó bérmaszülők apró lelki rokonaikat egész napon át elhalmozták. A megbérmáltak délutáni préter-kocsi-

zása, ősrégi bécsi szokás, és gyönyörű látványt nyújtott. A práter vendéglőit egészen ellepte az örömet fékezni nem tudó ártatlan apró nép; a bérmaszülők által nyújtott diszebéd után hossza-vége nem volt a különféle mulatságoknak.

Elintézve Bécsben a rendkívül előzékeny és teljesen megbízható Schenker-féle menetjegy-irodában uti készületeimet, hamarosan időt vettem magamnak Bécs azon újabb monumentális alkotásainak megtekintésére, melyeket ezelőtt még nem láttam. A Zumbusch Gáspár bécsi tanár által készített Mária Terézia-emlékszobor érdekelt leginkább, mely a Ringstrasse muzeumterén, szemben a most épülő császári palotával, tavaly, a nagy királynő születésnapjának évfordulóján, május 13-án állíttatott fel. Az emlék első pillanatra meglep. Rajzai, plasztikája, fogalmazása, kivitele minden dicséreten felül állanak. A 69 lábnyi magasságu emlék elhelyezése pedig a két muzeum közti gyönyörű téren oly szerencsésnek mondható, hogy szebb és megfelelőbb szoborhelyet az egész kontinensen alig találhatni. A kritika annak idején kellőképen méltatta a plasztikai művészet e remekét. Zumbuschtól, ki a többi közt Münchenben II. Miksa bajor király szobrát s Bécsben a Beethovenét készíté, 1873 óta pedig a bécsi akadémián mint tanár működik, csakis kifogástalan, emberileg tökéletes alkotást lehetett várni. Én jól megnéztem e szobrot, s pár szóval őszintén megmondom felőle nézetemet, bár az nem egyezik is mindenben a szoborbíráló bizottság és a sajtó ama nyilatkozataival, melyeket a leleplezési ünnepély alkalmával e szoborról, vagyis inkább szobor-csoportozatról olvastunk. Részemről határozottan széptani hibának tartom, hogy Mária Terézia szobrát szabadon álló más szobrok egész csoportja környezi. Ezek közt Daun, Laudon, Khevenhüller és Traun óriási lovasszobrai egészen elnyomják nem csak a mellettök álló többi alakokat, de magát a főalakot is, mely az ugyancsak helytelenül választott

ülő helyzetében szinte eltörpül a német generálisoknak meklenburgi lóóriásai mellett. A szinkron jele-
neteké; és a kortársak alakjait, szóval a szoborra
vonatkozással bíró személyeket és scénákat nem
önállóan, hanem reliefben kellett volna az emléken
alkalmazni. Mária Terézia alakja akkor teljes fönsé-
gében jelent volna meg előttünk. Kifogásolom to-
vábbá azon szembeszökő aránytalanságokat, melyek
a lovas és álló alakok, továbbá a főiak és a ki-
rálynő lábainál ülő nemtők alakjai közt léteznek, s
melyek az esztetika és távlatlan legprimitivebb
szabályai, de még inkább a józan érzék ellen véte-
nek. S minthogy Mária Terézia emlékszobrához, ha
épen Bécsben áll is, nekünk magyaroknak szintén van
egy kis közünk: azt sem hagyhatom itt észrevétel nél-
kül, hogy Mária Terézia negyven évi dicsőséges ural-
kodásának korát talán nem egészen a szobrot körül-
álló s egy-két kivétellel nagyon is másodrendű osz-
trák udvari egyének tették történetileg nevezetessé.
Hát azok a magyarok, akik életöket, véröket és
vagyonukat áldozták fel Mária Terézia trónjának és
a dinasztjának fennmaradásáért, annyit érdemeltek,
hogy egy monumentális és kétségkívül politikai ér-
dekű alkotáson csak egy pár ember, nevezetesen
Pray és Grassalkovics által legyenek képviselve?
Egy olyan műemléken, melyre egy fejnkölt szel-
lemű, műértő nagy fejedelem nyolcszáz negyvenezer
forintot áldozott, eféle gyarlóságoknak nem volna
szabad előfordulniok. A szobor mindamellett első
rendű disze a világhírű bécsi Ringstrassenak, mely
az illetékes tényezők s a bécsi művészvilág közre-
működése mellett nem sokára be lesz fejezve. hir-
detendő késő századoknak, mily művészi szellem élt
a dunai császárvárosban akkor, midőn az új Bécset
kellett megalkotni.

Most láttam először az új udvari szin-
háza t is. E gyönyörű épület, kedves, nyájas or-
namentikájával, tiszta napfényben uszó pompás
freskóival, elbájolta lelkemet. Akusztikáját, mely el-

len némely részről kifogások emeltettek, én nem találtam elhibázottnak. Annál kevésbé elégitett ki az orosz ház, hol inkább a fényüzésre, mint a célszerűségre fektették a fősulyt. Az ülések meleg bőrvánkosokkal vannak bélelve, s az emeleti helyiségek oly forrók, hogy a házban csak télen, vagy éjjel lehet a gutaütés veszélye nélkül tanácskozásokat tartani. A város háza, mint építmény, stilre és diszes kivitelre nézve mintaszerű; de szintén nem kényelmes. A hivatalos helyiségek és a tanácstermek oly magasan fekszenek, hogy oda korosabb, testesebb ember, amilyenek a bécsi városatyák közt bizonyára számosan taláztatnak, nem egykönnyen fog fölemelkedhetni. Mondják, hogy a bécsi hegymászó turista-egylet, télnek évadján, a városháza lépcsőházában tartja gyakorlatait. A tanácsteremben Mayer tanár falfreskói, kivált a bécsi egyetem alapítása és a sz. István-templom alapkövetétele vonják magukra figyelmünket. Uhl polgármester fogadó termében a bécsi polgármesterek arcképei láthatók. E mellett van a szenátorok terme az uralkodó család tagjainak arcképeivel. A félkör alakú zöld asztalon egy szenátornak unalomból tele rajzolt és ott feledett jegyzeteit találtam, melyekben a jámbor öreg, elmélyedve valószínűleg a boldogult trónörökösnek előtte függő képébe, a következő disztichonnal vigasztalja magát és társait: „*Vos plebejæ animæ! patientius ite ad umbras; nescit principibus parcere Parca viris.*“

Nem mulaszthattam el betekinteni a bécsi öt-
v ö s m ü - k i á l l i t á s b a is a Schwarzenberg
palotában. Szakszerűen csak a gyűrűkiállítás volt
rendezve, és ez elég csinos kollekcziót képviselt. A
kiállított többi arany és ezüst tárgyaknak inkább
roppant értéke, mint történeti vagy műbecse érde-
melt figyelmet. Albrecht főherceg és a Cumberlandi
herceg mesés értékű drágaságokat engedtek át a
kiállításnak. A Bécsben lakó osztrák és cseh főurak
közül többen szintén milliókat érő arany, ezüst

tárgyakat s drágakő ékszereket állítottak ki. Magában véve az egész kiállítás messze mögötte állott a budapesti magyar országos ötvösműkiállításnak.

Az osztrák képzőművészek társaságának tuchlaubeni kiállításában Weiser József müncheni festő „A félbeszakított esküvő” című nagy festményét élvezte a közönség. Igen szépek voltak még: Tacsko-nak az innsbrucki árvaház számára festett Madonnája, Pausinger Kálmán akvareljei és Obritt mesteri csendélet képei, melyeknél remekebbet még az olaszthoni újabb kiállításán sem láttam.

Junius 13-án a bajor fővárosba, Münchenbe érkezem, siettem végigjárni az öttem már ismert mügyűjteményeket, hogy régibb jegyzeteim hézagait kipótoljam. München oly gazdag kincsesbányája a tudománynak és művészetnek, hogy még az állandóan ott lakó és fogyhatatlan szorgalommal buvárkodó tudósok és műbarátok is naponkint újabb meg újabb foglalkozást találnak benne. Ezuttal különösen Piloty Károly nagy fal-festménye érdekelt az új városházán, melyen „München története” van genialis felfogással megfestve. A művész kezdi a Hohenstaufeni I. Frigyes ellenfelénél a büszke velf Oroszlán Henriknél, kinek München keletkezését köszöni. Levezeti aztán a kedves Izar-város történetét 1806-ig, ahol már az új München alkotása kezdődik a művészi lelkületű Wittelsbachok kezdeményezéséből és javarészből az ő nagylelkű áldozataik árán. Megtekintém a képzőművészetek akadémiáját is a város északi szélén, hol a római Konstantin iv utánzata, az I. Lajos király által épített Siegesthor áll. Ettől balkézről emelkedik a mostani képzőművészi nemzedéknek elsőrendű anyaiskolája, az új akadémia kolosszális palotája, mely a szerencsétlen II. Lajosnak köszöni keletkezését. Neureuther Gottfried építészeti főtanácsos 1876—77-ben készíté el e nagyszabású tanintézetet, mely korunk műépítészetének egyik legkiválóbb alkotásai közé tartozik.

II.

Münchentől Zürichig.

(Külföldi és magyar vidékek szépitése. Dél-Németország. Németek szénazüretje. Lindau és a Bodensee. Konstanz. A város mulija és nevezetességei. Schaffhausen. A Rajna-zuhatag. Müller János történetiró. Egy szeniális svájci festőművész. Utazás Zürichbe. Svájci vasutak és svájci állapotok.)

Junius 16-dikán tovább vezetett utam a regényes Helvéciába. Ugy készítém tervem, hogy ne utazzam sokáig egy huzamban; a pihenő pontok pedig olyan helyekre essenek, hol pár napig időzni kellemes és tanulságos. Párizsba is sok ut vezet ugyan, mint Rómába: de a ki honfitársaim közül az itt leirt utirányt választja és jó tanácsait elfogadja, abban az előnyben fog részesülni, hogy felüditő pihenők mellett lehetőleg olcsón jut el Párizsba, és nem csak a világkiállítást látandja, mely jelenleg a külföldi kirándulásoknak kétségkívül fénypontját és koronáját képezi, de megismeri körutjában a nyugati országok mindazon vidékeit, melyek természeti szépségek által, — és megismeri mindazon városokat, gyűjteményeket, intézeteket és közemlékeket, melyek mint a civilizációnak megteremtői, dajkái vagy előörsei, az emberiségre általában, de különösen ránk magyarokra büvhatást gyakoroltak.

Az ut, melyet Münchentől Zürichig öt nap alatt tettem, belefoglalva Dél-Németországban a vasuti vonalak mentén tett némely kitéréseimet, körülbelül olyan hosszú lehet, mint Budapesttől Pozsony, Bártfa vagy Temesvár. De ez az aránylag rövid ut annyi ékes tájrajzot nyújt, oly sok rajta az emberi kéznek csodája, és oly gyakori az omlatag

régiség, hogy egész sorozata az érdekes látnivalóknak tovább maradásra nógatja elbájolt kebledet.

Haza gondoltam. Mit lehetne nálunk tenni a főváros környékén, a Kárpátokban, a Balatonon és az Al-Dunán?! Hozzá való érzék, egy kis áldozatkészség az állam és egyesek részéről, vajmi gyorsan fölvirágoztathatná hazánk ama kies tájait. Történik ugyan e tekintetben már nálunk is valami; de amit eddig tettünk, csak buzdító kezdetnek válik be. Monumentális építkezéseket az egész Duna-mentében csak az egy hercegprimás létesít, fogyhatatlan áldozatkészséggel. Szép nyaralók, izléses, virágos kerthi lakok, szabályos befásítás csak Rákospalotán, Verőcén és Cseklész körül láthatók. Ellenben Visegrád, melyet az udvar és gazdag magyar mágnásaink sokkal szebbé és keresettebbé tehetnének, mint volt valamikor az Anjouk és a Hunyadiak korában, most is úgy áll mozdulatlanul, mint tíz év előtt láttam. Visegrád emelkedését és eredeti rekonstruáltatása által szebb jövőjének megteremtését csak Rómer viselte szívében igazán. De e tevékeny hazafinak nagyratörő lelke is elköltözött immár közülünk.

Felső-Bajorhon, Svárország és Uj-Burgundia, Baden és Württemberg, egészen el vannak árasztva szingazdag építkezésekkel és a városokat körülvevő jutalmas kiránduló helyekkel. A nép saját igyekezetének jövedelméből, de a turisták ezrei által ott hagyott jelentékeny összegekből is fejlett társadalmi életet és polgári jólétet készített magának ama kis tartományokban. A községek tiszták, igézően néznek ki. Föl vannak diszitve árnyas fasorokkal, lombos sétányokkal, szelős, világos és kényelmes pavillonokkal. Találunk mindenütt tejet, vaját, savót és friss forrásvizet. A nagy városi zajból csöndes, nyugalmas magányba vágyakozó gazdag uri nép oda özőnlík a világ minden tájairól és egy-két nyári hónapon át ott hűsöl a szolgálatkész szives emberek házaiban. Zene, dal, kacagó jókedv hangzik hegyen völgyön mindenfelé.

Kaufbeuern számos templomával, gyáraival, emeletes modern házaival és amfiteátrális festői fekvésével elragadott. De a helységeken kívül is, erdők szélén, hűvös ligetekben, tavak és patakok fölött, szakadatlan sorát találod a négy-öt emeletes penzió-nátusoknak, világos zöld redőnyökkel és faragott faerkélyekkel ellátott nyaralóknak. A harmatos repkény alól igézően pillantanak le e házak az alatt elrobogó vonatra. Münchentől Lindauig megittasodnak szemeid a természet pompájától, s elismeréssel adózol a számtalan alkotásnak, melyet a természet ez illatos ölében a számító ész létrehozott, hogy jövedelmi forrásokat nyisson a jólét számára.

Néztük és dicsértük a szorgalmas bajorok és württembergiek szénaszüretjét. Elég fáradságos dolog; mert egy szálát sem hagyva a gereblye után, az apró petrencéket karókra rakják, hogy a gyakori esőzés dohossá ne tegye a takarmányt. Kempten, Immenstadt, Thalkirchdorf, Oberstausen, Harbatshofen hamar elmaradnak a vágató gyorsvonat mögött, mely hirtelen emelkedéssel már a fenyvesek régiójába szállított fel bennünket. Tele tüdővel szivtam magamba az éltető, zamatos fenyőillatot. Akik utitársaim közül nyáriasan öltözködtek, itt már a nap melege után kezdének sóvárogni. És e fölséges szép vidék hazája a sajtkészítő, viaszöntő, harisnyakötő és madárkereskedő sváboknak!

Dél felé belejutottunk a hegyek csucsan uszkáló fellegekbe, — s ugyancsak szakadt az eső. Azonban ez nem zavarta sem jókedvünket, sem el nem vont a szemeinket a nyájas szép vidékről, mely minden kanyarulatnál újabb változatokkal kedveskedett. A buja növényzet ragyogó dísz, a sziklák te tejéről aláhulló kristályforrások, átlátszó zöld vizű tavaeskák, pirosra festett fürdőházakkal, vitorlás ládikokkal: mind nem engedte nyugodni figyelmünket. Nevettünk a német atyafiak naivságán, kik veteményes földjeik mesgyéin kelepelő szélalmokat s hadonázó paprikajancsikat tűznek magas póznákra, hogy az utazó közönséget szórakoztassák.

Obersteinnál kibúvik a vonót a hegyek közül. Balról halmokká lapulnak a sziklás hegyek Szőlők, gyümölcsös kertek váltakoznak. Épen deket harangoztak, mikor Lindauba, a Bodensee délkeleti csucsára érkeztünk, hol három ország határa érintkezik egymással: Dél-Németország, Ausztria és Svájc. Lindau kisebb város; de mohos, fekete kőházaival, ó-német gibelteőivel, régi templomaival és szép kikötőjének kettős világító tornyával kedvesen mutatja magát a roppant tó partján. A kikötőt 1856-ban I. Lajos bajor király építé. Diszes emlékszobra ott áll a kikötő terasszán, melyet vendéglők környeznek. A kilátás a tóra gyönyörű. Délfelé Bregenz és a Voralberg hegyláncolata; a fölött az algaui álpok. A svájci oldalon a Roschecher-hegy vonul végig a partok mellett; mögötte tiszta időben a glecserek jeges csucsai fehértenek. Csinos kis gőzhajóra szállva, mely négy óra alatt szeli át az egész Bodensee-t, estalkonyatkor már Konstanzbán voltunk. Utba ejtettük Wasserburgot, aztán Langenargent, hol Lujza porosz hercegnőnek Miramare mintájára épített kastélya áll, Fridrichshafent, szeszélyesen épített, de meglepően szép tornyával és a közel eső Schlosshofen kastélylyal, hol a württembergi király szokta tölteni a nyarat. Ennek átellenében, a tó tulsó, svájci oldalán fekszik a st. galleni híres kolostor, melyet a vezérek korában honfoglaló őseink is meglátogattak.

Konstanz 13,580 lakost számlál. Jelenleg kerületi főváros a bádeni hercegségben. Hajdan 1548-ig, szabad birodalmi város volt. Allott aztán osztrák hatalom alatt is. 550-től 1827-ig püspöki város volt, mely időszakra esik emelkedése, lakosságának gazdagodása és társadalmi fejlődése. Az 1805. évi pozsonyi béke Bádenhez csatolta. Bájos fekvése a Bodensee és a Rajna kifolyásánál, történeti multja, számos régi építményei most is vonzó erőt gyakorolnak a külföldi utasokra. III. Henrik, Barbarossa, Frigyes, Zsigmond és I. Miksa császárok jelenléte

a német birodalmi gyűlések, zsinat, pápaválasztás, képrombolás, a katolikusok és protestánsok véres vallási harcai, és a svédek ostroma, minden időkre nevezetessé teszik Konstanzt.

Keresztalaku román bazilikáját Romuáld püspök kezdé építeni 1052—1068-ban. A góth kiépítést és hővitést Ensinger mester eszközlé a XV. században; de építettek, javítottak és rontottak rajta többen a legutóbbi időkig, úgy, hogy az impozáns monostoregyháznak külseje most már nem áll összhangban a belső építménnyel. Igen szép a két tölgyfa főajtó, melyen a Megváltó élete husz mesteri reliefben állítatik elő. A műnszter főhajójában, melyet nyolc monolith oszloppár diszit, tartatott 1414—1418-ban a konstanzi zsinat, mely Huss Jánost máglyahalálra ítélte. A templom kincstárában régi Mária-képet őriznek, mely állítólag Dürer Albert műve. Az altemplom és a Móríc-kápolna a X. század végéről való. A jól kövezett, tükörtiszta városban, bár az ujitó barbárság kiméretlensége itt is sokat rombolt, még több nevezetes épület áll a középkorból. A felső piacon van azon ház, melyben I. Frigyes (Barbarossa) császár 1183-ban a lombárdokkal békét kötött. A tó partján, közvetlenül a kikötő mellett, találjuk a zsinatépületet (Conciliumgebäude), mely magas csucstetőzetével 1388-ban kereskedelmi árucsarnoknak épült ugyan, de később egyéb városi közcélokra is használtatott. Gerendázott, oszlopos nagytermében tartották a konstanzi zsinat előtanácskozmányait és bizottsági üléseit. E teremben volt a konklave, melyen V. Márton pápává választatott. Az 1234-ben épült domonkos zárdá (most vendégfogadó, Inselhotel) szintén sok régi emléket őriz. Ősi talfestményeit egész napon át bámulják a szakértők. A lépcsőházban mutogatják a helyet, hol Suso Henrik, híres középkori misztikus, a mennyei bölcseséggel gyakran társalkodott. Itt van Chrysolora Emánuel jeles görög tudós sirja, ki a konstanzi zsinaton kiváló érdemeket szerzett. A földszinti étterem mel-

letti toronyban volt Huss elzárva. Heppelen tanár a régi kolostor alsó folyosóján szép festményekkel örökíté meg Konstanz nevezetesebb történeti mozzanatait. A városháza 1592-ben épült. Jól konzervált freskókkal ékesített renaissance facadja érdekes képsorozaton mutatja a város történetét. A cébház (Rosgarten), XIV. századi épület, jelenleg a városi muzeumot foglalja magában, mely Leiner Lajos konstanzi gyógyszerész értelmességének, lelkesedésének köszöni létrejöttét. Engem különösen a bodensei cölöpépítmények maradványai érdekelték, és mondhatom, hogy mindaz, mit e szakszerűen rendezett gazdag gyűjteményben láttam, nem csekély mértékben meglepett. Eddigelé 35 konstanzi cölöpépítmény van feltárva és a muzeumban elhelyezve. A gyűjteményt Sulger Gusztáv őrzi, ki avatott magyarázatokkal szolgál. A kéziratok közül említésre méltó Richenthal Ulriknak a konstanzi zsinatról írt krónikája 1413—1418. évekből. — Konstanz népe barátságos, nyájas, mint maga a város. Becsületes, vallásos kereskedők és iparosok, kik a társas életet nagy gonddal ápolják s jeles iskoláikban az ifjúságot kifogástalanul nevelik. Van itt dal-, zene, torna, esónak, szegény és betegápoló, erkölcsnemesítő, kisdedóvó stb. egyesület, melyek a tóparti városkert pavillonjában szoktak gyülekezni. Midőn este a pavillon vendéglőjében vacsoráltam, és észrevették, hogy idegen vagyok, legott két-három dalt énekeltek tiszteletemre oly zenei szabattal, mintha egyébbel sem foglalkoznának. Kottához, zenéhez itt minden ember ért, és szégyennek tartják, ha valaki valamely társadalmi vagy közművelődési egyesületnek nem tagja. Jó vezetés és tapintatos felügyelet mellett roppant hatást gyakorol az egyleti élet a köznép erkölcsének javítására s értelmi színvonala emelésére. A szocializmus mérges levegője még nem hatott el e békés hajlamu jó német néphez.

Junius 17-én délelőtt bucsuztam el a kedves

Konstanztól. Egy fürge rajnai gőzös szelid, halmos vidéken Schaffhausenba vitt át, hogy a világhírű Rajna-zuhatagot meglássam. Schaffhausen kormos, régi város, olaszos görbe szűk utcákkal, lejtőkkel és emelkedésekkel. Fekvése a Rajna két oldalán olyan nagyszerű, amilyent csak keveset találni. Lépcsőzetesen épített utcáit, régi kőpaloták, várakok, őrtornyok, sűrű zöld ligetek és rózsaberkek koronázzák. A hajó a város közepén köt ki hol az érkezőkre kényelmes és olcsó bérkocsik várakoznak. Egy ilyenbe ülve, kertek, villák és Neuhausen falun át, nem egészen egy óra alatt a zuhataghoz hajtottam. A zöld színű, kristálytisztá Rajna 170 méter szélességben 24 méternyi magasságból zuhan itt alá, és esése közben másodpercenként 27,000 köbláb vizet bocsát le a katarakták szikláin. Ezek fölött baloldatról szédítő magasságban áll a Laufen várkastély; jobbról a Schweizerhof vendéglő palotája, a vasuti állomás pályaháza és a gépgyári épületek. Lenn a folyó közepén, mintegy száz lépésnyire a vizeséstől, a kis Wörth szigetkastély emelkedik ki a Rajnából. Jelenleg vendéglővé van átalakítva. — Vasrostélyos tornácáról egész magasztosságában láthatod a „borzasztóan felséges“ jelenetet, mely mennydörgésszerű morájával és kápráztató szépségével elvarázsolja és leköti minden érzékeidet. A sebes rohammal lezuhanó víztömeg ezer és millió alakban törik meg a mederből kiálló kőszirtek szögletein. Egyik hullám a másik fölé torlódik. Esés közben úgy forr és kavargog, úgy tombol és zuhog, úgy füstöl és sistereg, mintha a föld gyomrának minden tüzeit alárakták volna. Általános vélemény szerint a Rajna esése a leghatalmasabb vizesés Európában. Nem a vízmenynyiség és annak függőleges esése, és nem is a formák rendkívüli és meglepő változásai, hanem inkább a lezuhanó víztömegek alakulásainak szépsége, valamint a vidéknek ezzel való szerencsés összhangzata teszi nevezetessé a Rajna-esést. A bádénai és

svájci partokat vasuti hid kapcsolja össze, melynek merész ivezetei közvetlenül a zuhatag fölött vannak kifeszítve, úgy hogy a vonatok a katarakták fölött futkosnak ide s tova, az utazó közönség nem csekély rémületére.

Az ebédet valamennyien, akik ide kirándultunk, együtt költöttük el a wörthi toronyerőd sátoros erkélyén, kitünő hangulatban. Velünk szemben a táj-
tározó zuhatag. De oly közel hozzánk, hogy a szellő lengedezése arcunkat is megnedvesíté olykor a kavargó örvényből felszálló harmattal. Énnél szebb ebédlöt képzelni sem lehet. Emberek elméje, fejedelmek szeszélye nem gondolhatott ki olyan pompát, a minovel a mindenható Teremtő csillagunknak ezt a pontját fölékesíté. Társaságunk egy női tagja sietteté ebédünket, hogy ki ne fogyjunk a gyönyörűség élvezetéből; mert — amint általános derültség közt aggodalmasan megjegyzé — a víz mind le talál esni a Rajnából; és aztán nem lesz majd miben gyönyörködnünk.

Egy-két virágszálat víve innen magammal emlékül, visszatértem Schaffhausenba és szívesen ögyelgetem néhány órán át a barátságos városka élénk utcáin. A hosszú-utcában (Lange-Gasse) csinos kirakatokban látható a helyi ipar. Beccses emléktárgyakat lehetett itt olcsón vásárolni. A város egyik nevezetessége a „lovagok háza” (Ritterhaus), melynek négy emeletes giebl-façadja XVI. századi falfestményeken tünteti fel az erényt, dicsőséget és a halhatatlanságot. Szép kilátás nyílik a Rajnára a kaszinokertből. A fasorok alatt Müller János történetíró márvány mellszobrát találtam, ki 1752-ben Schaffhausenban született. Egy helybeli öreg ur, akivel beszédbe ereszkedtem, hálás kegyelettel emlékezett meg egykori nagy honfitársáról. Tőle hallottam, hogy Müller a zoltárok könyvét és a kalendárium minden napjára eső szenteknek neveit előlről végig könyv nélkül tudta.

A vasuttal szemben levő sörcsarnokban hét

méter hosszú óriási tájképet mutogatnak, mely a Riggit ábrázolja, és mesteri kivitelére nézve párját ritkítja. A képet Jenny, hirneves svájci művész, állítólag 46 óra alatt készíté bravourból. A mester néhány év előtt fiatalon halt meg Schaffhausenban, mint az ivás szenvedélyének áldozata. Műveit nagyon keresik és nagy összegeken a legelőkelőbb gyűjtemények számára vásárolják, bár ő maga olyan szegényen végezte jobb sorsra érdemes életét, hogy közadakozásból kellett eltemettetni.

Schaffhausenból Zürichbe mentem. Utközben láttam Winterthurt, mely mint klimatikus gyógyhely és népes gyári város sokak által látogatatik.

Most használtam először svájci vasutat. A vámnál elég kiméletesen bántak ugyan a podgyászszal, de a vasuti személyzet nem enged a kupéba tiz kilónál nehezebb csomagot. A svájci vasuti pályaházak mind csinosak és kényelmesek. Az első- és másodosztályu várótermek piros bársonnyal vannak butorozva. Az asztalokon friss forrásvizet talál az utazó közönség. Annál visszatetszőbb, hogy a kiszolgáló vasuti személyzet közönséges, neveletlen munkás emberekből van összeválogatva. Kiméletlenek, követelőők és durvák, akiktől őrizkedni kell. Általában nagyon észrevenni a kultura csökkenését, amint az ember német földről átlép a svájci határra. Az ellenszenv, mely jelenleg a berlini és berni kormányok közt napról napra feszültebbé teszi a viszonyt, átháramlik a Németországból érkező utasokra is. Egy kis rend és fegyelem nagyon ráférne Svájcra. De ezzel nem törődtem; majd elvégzi velők Bismarck, ki Svájcot úgy látszik nem tekinti Hekubának. Inkább az bántja az utast, hogy a svájciak majdnem teljesen kivetköztek régi történeti erkölcsaikből és természetes ártatlanságukból, mely őket még csak egy félszázaddal ezelőtt az európaiak előtt kedveltekké tette. Lehet, hogy ez a külföldiek gyakori látogatásának és az idegenek nagymérvű

bevándorlásának következménye. Bizonyos, hogy itt csak a nagyszerű természet van még eredeti állapotában; a többi mind meg van már hamisítva. A szabad szép Helvécia most a nihilizmus, a dinamit és a politikai összeesküvések hazája. Annyi nagy-zást, hóbortos önteltséget és vallás-erkölcsi tekintetben olyan korrupciót talán csak Amerikában találhatni. Még a régi festői népviselet is veszendőben van. Csak festményeken, a világforgalomtól félreeső hegyvidéki falvakban és némely vendéglőkben láthatod azt, ahol ledér pincérleányok kacérkodnak benne.

A svájci vendégházakban rettentően zsarolják az utast. Az utonállás mesterségét ilyen módon, és ilyen mértékben sem a Keleten, sem Olasz- vagy Spanyolországban nem gyakorolják. A kialakított szobaárak mellett csak úgy marad meg a vendéglős, ha naponta legalább háromszor nála étkezel. Óvakodjanak utazó honfitársaim különösen azon svájci vendégfogadóktól, melyek a vasuti indóházak szomszédságában vannak; ezekben többnyire más országokból elcsapott pincérek vannak alkalmazva, akik valamennyien kitanult zsebmetszők. A zürichi pályaháznál fekvő „Stadthof“ vendéglő ellen különösen sok a panasz e tekintetben. Változatos étlapot sehol sem tudnak készíteni. Az étkek minden vendéglőben ugyanazok, egyformán rosszak és egyformán méregdrágák. A kiszolgálás olyan hanyag, hogy az asztalszolga inkább veled rendelkezik, mint te ő vele. A cukrászboltokban víz nélkül adják fel a fagyaltot; ha pedig vizet kérsz, oly melegen kapod, hogy meginni lehetetlen.

III.

Zürichtől Párizsig.

(Zürich és nevezetességei. Kirándulás a Rigire. A Zugi-tó. A glecserek régiójában. Hajózás a Vierwaldstätter-tón. A Pilátus-hegy. Vitznau és Luzern. Látogatás Bázélban és Freiburgban. Elzász-Lotharingia földjén. Strassburg. Indulás Párizsba.)

A rómaiak „Castrum Turricum“-nak hívták Zürichet. A város félkörben épült részint a Zürich-tó partján, részint az élénk folyású Limmáton. Keletről a Zürich-hegyre, nyugat felől a lejtős Uetlire támaszkodik. Déli irányban a tóra nyílik festői kilátás. A lakosság számát 60 ezerre becsülik, amiből a fele idegen.

Zürich magvát a régi belváros képezi. Emeli annak tájrajzi szépségét az olaszos modor, melyben lapos fedelű házai, változatos kanyargós szűk utcái, a XIV. és XV. századból eredő góth templomai készültek. E hajdan kath. templomokat jelenleg a Svájcban túlsúlyban levő protestáns felekezet bírja, erőszakos okkupáció következtében. Az egyik templomtéren Zwinglinek 1884-ben felállított emlékszobrát mutatják hangzatos dicsekedéssel. Pedig Svájcnak — azt hiszem — semmi sem ártott annyira, mint az elpártolás a római kath. szentszéktől és a protestáns szabadosságnak bojtortjány kinövései. A svájci közállapotokban beállott rendetlenség és fegyelmezetlenség ma már veszélyezteti az európai monarchiák nyugalmát, s még a protestáns Németországban is általános felháborodást idéz elő. Té-

vednek azok, kik Svájcot az ideális szabadság hazájának tekintik. A féktelenség, forradalom és vallási intolerancia hazája az, nem az erkölcsi szabadságé.

Zürich új városrésze a szétbontott ősi zürichi várkastélyak mesgyéjén kívül és a várost környező hegyen föl egész a Rapperswillig, nemkülönben a most épített kikötő táján emelkedett. A vasuti pályaháztól a kikötőig egyenes vonalban kifutó boulevardja, az utcák aszfalt-talaja, a villanyvilágítás, a csillogó óriási kirakatok, a szabályosan kikerekített terek és sétányok, egészen modern városnak tüntetik fel Zürichet. Itt már az ujkori technika izlése érvényesült. Amint az ember Zürichbe lép, legott észreveszi, hogy a mérnökök fővárosában van. Világosság, levegő és tisztaság képezik speciális jellegét az ilyen mérnöki városoknak. Az ujkori városokban nem kedvelik a szorongást, s nem viseltetnek kegyelettel a régi iránt. Amit az ujkor épít, a jövő századoknak építi.

De egyet nélkülözök a mi modern építkezéseinknél: a megállapodott, határozott stílt. Újabb építkezéseink legtöbbjén bizonyos habozást és határozatlan tapogatózást látni. Céltudatos irány, tiszta és eredeti koncepció ebben az új stílusban még nem igen található. Ingadozás az egész, elmúlt századok eszméi és az ismeretlen újat megteremteni akaró törekvések között. Ezt találtam Rómában, Nápolyban, Milanóban és Turinban, ahol a régi eredetit kegyetlen kiméletlenséggel elrakják az utból, és helyébe a rideg, merev és szintelen egyformaságot teszik. Ezt a benyomást nyertem Budapest, Bécs, München és Zürich új építkezéseinek meg szemlélésénél is. Én sajnálom a régi európai városok pittoreszk, stilszerű és jellemző vonásainak eltűnését, és nem érzem jól magamat azon megdöbbentő egyformaság hatása alatt, melyet például a párizsi boulevardok is a kedélyre gyakorolnak. Legyen inkább valami bizarr, ha van benne eredetiség, természe-

tesség és gondolat. Ennek megvan a maga jogosultsága. De az a nyárspolgári fanatizmus, az a szellemi sivárság, mely a réginek lerombolásában leli kedvét, mely nem érti sem a romantika géniuszát, sem a történeti idők emlékeit, legkevésbé sem jogosult.

Zürichet az évenként itt megforduló közel két millió turista, s lakosságának mindenek fölött az anyagiakra irányzott szorgalma és ipara teszi jó-módu, előkelő várossá. Néhány gyártelepe, kereskedelmi háza és iparos műhelye világhirnek örvend. Ebben, de főképen kitünő tanintézeteinek minden nemzetek által elismert eredményeiben, s ezen intézetek rendkívüli vonzerejében rejlik az impulzus Zürich gyors emelkedésére. Ezt készséggel elismerem.

A város nevezetességei közt első helyen az egyetemmel egyesített politechnikumot kell kiemelnem. Ez nemcsak Zürichnek, de az egész kontinensnek dísze. Már 1854-ben, midőn a szomszéd államokban még nem léteztek nagyobb terjedelmű iskolák a technikai, matematikai, vegytani és természettani szakok tanítására, a svájci köztársasági tanács oly főiskolát létesített Zürichben, mely mai nagyszerű berendezésénél fogva a maga nemében kitünő intézet. Látogatják a világ minden részeiből a technikai pályára készülő ifjak, még amerikaiak is. Vegytani és természettani osztálya magas színvonalon áll! Erre maga a város közel két millió frankot áldozott. A tanári testületben világhírű tudósok neveivel találkozunk. Semper, Lübke, Kinkel, Vischer, Billroth, Griesinger, Moleschott, Hitzig, Temme, Offenbrüggen, Bolley, stb. a zürichi főiskola tanszékein aratták babéraikat. Nevelési és jótékonyági tekintetben szintén kiváló haladást tapasztaltam e városban. Zürich szakiskolái, felsőbb leánynevelője, mely az egyetemre készít elő, az elmebeteg kórháza, melyet egykor a bajor király orvosa, a szerencsétlen Gudden igazgatott, gyermekkórháza, öregek aziluma, jeles közép- és néptanodái, a jó-

tékonyság előmozdítására szánt jelentékeny összegű alapítványok, oly szellemi központot teremtettek itten, mely minden művelt és elfogulatlan ember tiszteletét megérdemli. A kathol. egyház, szorongatott helyzete és roppant veszteségei dacára, kifoghatatlan itt a nevelés és keresztény szeretet, a tudomány és művelődés csodálatos alkotásaiban. Vallási és társadalmi téren kárpótolja magát anyagi veszteségeiért. Hódít folytonosan és győzelemmel halad előre. Ez a mozzanat az, amiben Svájenak regenerációját, elvadult népvizszonyainak jövődjö megjavulását látom.

A politechnikumot Semper tanár tervezte. Előadási és rajzoló termeiben ezer tanuló foglalhat helyet. Az épület a hegy oldalán van, s hatalmas frontjával uralkodik az egész város fölött. Északi oldalát sgraffito-rajzok díszítik, hátulsó részében pedig a muzeumok vannak elhelyezve. A geológiai, petrográfiai, növény-, állat- és technológiai gyűjtemények ritka szép tudománykincset képviselnek. A politechnikum közvetlen szomszédságában épült az újkori tudományos vívmányok minden követelményeinek megfelelő nagyszerű vegytani müintézet, az országos erdészeti fötanoda és csillagvizsgáló. Mindezekhez hozzá kell tennem, hogy tévedés volna az említett intézményeket, valamint a szép Helvéciának más egyéb jelentékeny alkotásait, kizárólag svájci termékeknek tekintenünk. Fölös számban van itt, amit életrevaló és eszes kültöldiek létesítettek, s amit Svájce a korszellem általános hatásának, az olasz, francia és német kultúra befolyásának köszönhet, — sokkal inkább, mint bármely más ország, melynek határai a művelt Nyugattal közelebbről érintkeznek.

Svájci tartózkodásomnak feledhetetlen mozzanatát azon kirándulás képezi, melyet június 19-én, egy verőfényes derült tavaszi napon, Svájce belsejébe, a glecserek, fenyvesek és hegyi tavak fenséges vidékére tettem. Zürichből reggeli 6 órakor indul a

gyorsvonat Zugba, a Rigi-Kulm felé, s két órai vágatás után a Zugi-tót éri, mely a mi Balatonunkhoz hasonló panorámával kedveskedik a magyar utasnak. Átszállva itt egy könnyedén lebegő fürge gőzösre, elmerengtem Isten azon bő áldásain, melyekkel e vidéket elárasztotta. Nem vagyok képes leírni azt, minő változatos, szingazdag pompában mutatkozik itt a természet nagyszerűsége. Hajónk a bájos tónak falvakkal behintett partjai mellett haladt. Az enyelgő habok a halászközségek ártatlanul viruló réteit locsolják. Távolabb a háttérben, sötét-kék ködfátyol alól, szeszélyes és mégis szép alakokban a Rigi óriás sziklaormai tűnnek elő a magasból, majd mosolygó gypszynegekkel borítva, majd tetőtől talpig erdő lombjai alá rejtőzve, majd ismét a szédítő magasságu kőszirtfalak meztelen, kopár szögleteit mutogatva. Fenn a hegy koronájával felhőtömegek enyelegtek, s mélyen alattok legelő nyájak andalogtak a fűszeres mezőkön. Arth felé fordulva, festői hegyszoroson siklott át hajónk. Amint a régi történeti svájciak hazafias bajnoki feláldozásának ezen egyik diadalkapuján áthaladtunk, előttünk állt a Riginék nevezett hegyóriás egész hatalmasságában

Még egy szives bucsupillantással üdvözölve a Zugi-tó csendes smaragd hullámain, átmentünk a fogaskerekű hegyi pályának egyetlen vagonjára, melyet a gőzgép bámulandó merészségű uton tolt fel az 1800 méter magasságu hegykupra. Az emelkedés nem félelmes; kezdetben virágos mezők, gyümölcsösök és villák közt dőcög a vonat, mely minden lehető biztonságot nyújt az utasoknak. A meredek felkuszás Goldaunál kezdődik, hol már 765 méternyi magasságban vagyunk a tengerszin fölött. Az emelkedés aránya innen tul 20 százalékot teszi ki. Fruttlinál már elhagyjuk a fenyvesek régióját is és a svájci tejgazdaságok lakályos, tiszta kunyhóit, melyek körül a legszebb fajú svájci tehének legelésznek. Itt egyenlő magasságban vagyunk a Szent-

Gotthárd tunellel, mely néhány mértföldnyi távolságra átalellenben van tőlünk. Meredek kőszikrekéből fakadó csermelyek és zuhogó vizesések árasztják el utunkat. Bemohosult sziklafalak, szűk ösvények, kanyargó hágók, nyomasztó hegyszorosok váltakoznak gyors egymásutánban. Az érezhetőleg életető tiszta légkör varázshatást gyakorol az idegekre s majdnem félálomba szenderít. Amint a rengeteg sziklák isthmusából kiérünk, a Rigi-Kulm állomás négyemeletes palotaszerű vendégházai mosolyognak felénk. Ezek a Rigi kup csucsán épültek gazdag fénynyel, kényelmes nagyuri berendezéssel, és igen drága étkező termekkel. A Rigi-Stafel állomásról föltekintve e paloták oly ferde állásuaknak néznek ki, mintha mindjárt összeomlanának. A gyönyörű optikai csalódásnak e ritka tüneményét, melyet most láttam életemben először, a sugártörés okozza. Amíg ezt bámultuk, a fogaskerekű fenn termett velünk a Rigi legmagasabb csucsán, 1800 méternyi magasságban. Hatszorta magasabb állás a párizsi Eiffel-torony csucspontjánál.

Letekintettem a szédítő, szörnyű magasságból. Borzasztó mélységben terült el lábaim alatt Svájc legérdekesebb vidéke, városaival, tavaival, hegyeivel. De mindez oly kicsinynek látszott, mintha domborn térkép feküdnék előttem. A helységek, nagyobb épületek jól kivehetők, de az embert, állatot már nem lehet meglátni. Délfelől félkörben a svájci glecserek hózománca ragyogott. Schwyz, Glarus és Uri havasai, az Emmenthali- és Berni alpok, a Tödi-lánc és a Szent-Gotthárd csillogó jeges csucsa az ég boltozatába kapaszkodnak. Elragadó látvány! Hóban fürdő, viharokkal és fürgetegekkel dacoló roppant hegyek. Az österemtés fenségében megjelenő kőtábor. Minden hegynek megvan a legendája. A nép hiszi és tiszteli a titánok korából való eme fantasztikus meséket. Vannak a bibliából vett mondák, sőt történeti emlékek is. A „Pilátus“ nevű hegyről azt tartja a svájci pásztor, hogy Pontius Pilátusnak nyu-

godalmat nem találó testéből keletkezett. A svájci szabadságharcoknak minden történeti helyét pontosan meg tudják jelölni. Mutatták nekem a „Hohle-Gasse“-t, ahol Tell Vilmos Gesslert agyonlőtte. A Tell-kápolna helyét is történeti hitelességének állítják. Becsületére válik az egyszerű hegyi lakosság-nak, hogy terméketlen szülőföldét forrón szereti, és a régi svájciak erényeiből még sokat megőrzött. Itt a hegyek zugaiban találni még jó svájciakat.

A Rigről lefelé másfél óráig ereszkedik a vasut. Ez a pálya, mely merészség és technikai kivitel tekintetében vetekszik a fölfelé vezető tu'só oldali pályatesttel, Vitznauban, a Vierwaldstätter-tó partján éri el utolsó állomását. Itt ismét hajóra kell szállni és a Vierwalderstätter-tón Luzernbe vitorlázni. Ez a történeti Svájcnak legklasszikusabb vidéke. Festői szépség, regényes változatosság dolgában nehéz párhuzamot vonni e barátságos tópartok és az alpok rengeteg, vad, de azért nagyszerű vidéke között. Történeti tekintetben a Vierwaldstätter-tó elsőbbséggel bír. Amit gyermekkorunkban lelkesedéssel olvastunk és hallottunk a svájciak önfeláldozásáról, annak nagy része itt a tó partjain ment végbe. Ezen előnyén kívül a Vierwaldstätter-tó Svájcnak legszebb és leglátogatottabb tava. Tizennégy gőzhajó futkos rajta nyáron át, óránként szállítva zsufozásig tömött fődélzetén a temérdek sok idegent, aki e vidéken okulást, élvezetet, vagy gyógyszert keres. Luzern szintén leköti a figyelmet. Középkori tornyos bástyái, urí házainak a tó vizében visszatükröződő büszke frontja, fedett hidai, a tó körül mérföldekre elterülő nyaralói, környékének mondhatatlan szépsége és nagyszerűsége, bizonyára megérdemlik, hogy mindenki, akit az utja erre vezet, néhány kellemes órára megállapodjék benne.

Zürichbe visszatérve, másnap Bázeln és Freiburgban tettem rövid látogatást. Mind a két hely nevezetes ősi város, mely történeti multja

és szellemi hatása által többszörösen érintkezett hazánkkal. Bázelban a XIV század elejéről való göth kathedrális most a protestánsok birják. A régi katolikus lakosságnak kincseit, alapítványait s minden alkotásait a reformáció a maga céljaira foglalta le. A templomok azonban, többnyire meggagyatván a kultusz szolgálatában, nem estek áldozatul az ujtás szenvedélyének, sőt mai napig a protestánsok által is jó karban és tisztán tartatnak, kivéve hogy némely helyen az avatatlan restaurálás mésszszel és festékekkel sajnálni való károkat okozott bennök. A bázeli műnszterben van eltemetve Hohenberg Anna, I. Habsburg Rudolf felesége és egyik fia. A kőszarkofágot császári ornátus és a Habsburg oroszlán disziti. A műnszter építőjének, II. Henrik római császárnak és neje Luxenburgi Kunigundának emlékét szép ablakfestmény őrzi. A márvány keresztelő-medence, szószék és a hajdani püspöki kastély keresztfolyosói teljes épségükben vannak meg. Ezek a renaissance remekei közé tartoznak.

Urnapját az igéző Freiburgban ünneplém. Soha ennél szebb Urnapot nem értem. A vallásos áhitatnak meghatóbb nyilvánulását nem is képzelhetni. Az utcák, amerre a proceszió elvonult, szőnyeg- és lobogódiszben állottak. Nem volt ház, melyet a negyedik emelettől kezdve le egész a földig virágkoszoruk, girlandok és galyak ne borítottak volna. Az ablakokban képek, szobrok, vázák és égő gyertyák. A köztereken a Megváltó életéből jelenetek életnagyságu szobrok által előállitva, rózsalugasokban, szökőkutak tövében Maga az érsek celebrált és 20—30 ezer ember kísérté a Szentséget, valamennyien énekelve, férfiak és nők egyaránt, rang- és osztálykülönbség nélkül. Az utcák sarkain minden fordulónál diadalkapuk alatt vonult el a szent körmenet. A diadalivekről pápai zászlók és az ország szinei lengtek. A legméltóságosabb Oltáriszentségben jelenlevő Ur Jézus Krisztust arany betűs versek dicsőíték rövid, mély vallásosságú mondatokkal. Az egyik ivről ez ragyogott felém :

„*Das Heil der Welt,
Herr Jesu Christ,
Wahrhaftig hier
Zugegen ist.*“

Főékesége Freiburgnak az 1410-ben épült székesegyház. Gazdagsága, diszitményei, kincstára és tisztasága e templomnak megleptek. Az urvacsorakápolna kiváló szépségű életnagyságu faragványokban tünteti fel az Oltáriszentség szerzésének történetét. Maga ez a szoborcsoport is megfizethetetlen értékű. A három hajó hosszában állnak a freiburgi érsekek kőszobrai, kezdve 1756-tól Boll Bernárd első freiburgi érseken. Vicari Hermann érsek emlékszobra fehér karrarai márványból való olasz mestermű. A festett óriási ablakok, a templom portáléjának reliefjei ritkitják párjukat.

Freiburg előkelő kinézésű, csinos, egészséges város, szabályos utcákkal, befásított terekkel, melyek egyikén Rottek Károly történetiró emlékszobra áll. Legszebb utca a „Kaiser-Strasse,“ Werder porosz tábornok és Frigyes Károly bádeni nagyherceg szobraival. Megnéztem a híres freiburgi egyetemet is. Régibb századokban sok magyar „foris doctus“ iskolázott itten. A terjedelmes, de szűk, sötét épület, apró lecketermeivel, kormos falaival már nem felel meg többé a célnak. A városházát 1887-ben restaurálták, s frontját freskókkal látták el. A kepek egyikén Albert osztrák herceg és I. Miksa császár, mint a város jótevői vannak feltüntetve.

Innen Strassburgig sik vidéken halad a vonat. Jobbról a Schwarzwald hegyláncolata kéklik felénk. Az itteni német parasztok viselete és beszéde élénken emlékeztetett a délmagyarországi svábokra, akik közül számosan innen a Schwarzwaldból, Bádenből és Elzász-Lotharingiából származtak le hozzánk. Zsombolya vidékén ma is dalolják a svábok: „Oh Strassburg, oh Strassburg! du wunderschöne Stadt.“ És Strassburg csakugyan nagy

és szép város. Elzász-Lotharingiának fővárosa 112 ezer lakossal, a német császári helytartóság és tartományi kormánynak, nemkülönbén a kath. püspökségnek székhelye. Mióta a németek hatalmában van, első rendű határvédje Németországnak a franciák ellen. Azonban ezt csak a rendkívüli várerődítményekről kell érteni; mert a lakosság most is határozottan francia lelkületű, mint általában Elzász és Lotharingia egész területén. Vallás dolgában is hű katolikusok a strassburgiak, noha a protestáns államhatalom itt is, mint mindenütt Németországban, erősen érvényesíti egyházellenes befolyását. Az egyik ősrégi róm. kath. plébániatemplomnak felét a protestánsok ragadták magukhoz, fallal kerítvén el középen a templom hajóját a katolikusoknak hagyott résztől. Meddig marad így: ki tudná megmondani? Akikkel beszéltem, panaszkodtak a válásügyi ille éktelen beavatkozások, az erőszakos germanizáció és a vagyoni hanyatlás miatt. A német szoldateszka teljesen visszavonul a polgári elemtől, és rideg elszigeteltségben él. Az állami hivatalokba, tanári és tanítói állásokra, megbízható németeket, többnyire protestánsokat neveznek ki, a katolikus belföldiek sérelmes mellőzésével. A francia cégtáblákat rendőri hatalommal távolították el, s német feliratokat tettek helyökbe; az utcák és terek francia elnevezését is német nevekkel cserélték fel. Szóval: a német államegység eszméje oly erővel és oly nyílt határozottsággal működik itten, hogy a következő nemzedék, ha boldogulni akar, valószínűleg teljesen el fog németesedni.

Strassburgban legelőbb a Vilmos császárról nevezett új egyetemet kerestem fel. A bölcséleti kar dékánja s néhány tanártagja megelőző szívesseggel fogadott. Bevezettek az intézet gyűjteményeibe és megmutatták a diszes tudománypalotát, mely homlokzatán a „Litteris et patriae“ felírást viselve, utkésztője akar lenni a német kulturának beljebb nyugat felé. A friezeket márvány szobrok ékesítik.

A német tudomány és irodalom minden kitünősége ott áll és örködik az egyetem fölött. Kant, Gausz, Müller János, Savigny, Eichhorn, Pufendorf, Schwarzenberg stb. szobrait naponkint látja az egyetemet látogató elszászi fiatalság. Az egyetem előcsarnoka, lépcsői, folyosói és árkádjai finom fekete és szürke márványból készültek, az udvar pedig festett üveggel van betetözve. A tantermek a hallgatók számára arányának megfelelően nem nagyok ugyan, de egészen modern berendezésűek.

Az egyetemmel szemben, egy park által elválasztva, van a német császár palotája. Ez az épület 200-nál több lakosztállyával és kápráztató fényű berendezésével fél millió márkát emésztett föl. A palotának politikai jelentősége az, hogy a német uralomnak a Vogesek mindkét oldalán gyakran kétségbevonó maradandóságáról tanuskodják. A palota tervét Eggert berlini államépítészeti felügyelő készíté. Az alapot 1884-ben I. Vilmos császár 87-ik születése napján tették le, s az épületet renaissance izlésben szürke homokkőből építék, kilátással az Ill folyóra, hol a város leginkább terjeszkedik.

Strassburg legesinosabb s legnépesebb utcája a „Lange-Strasse“ Ennek egyik végében áll a világhírű dóm, a kölni dóm mellett legfölségesebb alkotása a vegyes gothikának német földön. Itt volt a rómaiak „Argentoratum“ és a középkori frankok „Strataburgum“ nevű városának középpontja; s most is ez képezi a város legmagasabb s legelőkelőbb pontját. A műnszterkörül csoportosulnak Strassburg középkori polgári építményei, melyek közül a legtöbb még teljes épségében maradt meg korunkra és ma is lakva van. Nyilvános emlékek Strassburg minden terén találhatók. A nevezetesebbek közé tartozik a Guttenberg szobor és I. Lajos bajor király emléke a Zweibrücker Hof kertfalában. Meglepi az idegent a gyermekek festszelen, kedélyes és szabad nevelése künn az utcákon. Az egész várost ugyszólván a gyermekek uralják. Pálcákka', botokkal,

éktelen zivajt csapva, valóságos háborukat rögtönöznek az amugy is szűk és tömött utcákban. Esteli kivilágításnál az utcákon találkoznak a szomszédok, megbeszélve a napi eseményeket. Száz meg száz csoport álldogál így az utcákon, trécselve és nevetgélve éjfélig. A város befásított közterein és a császári palota táján fekvő ligetben délutánonkint katonai zene szokott lenni. Strassburg uriközönsége találkoztát ad ilyenkor egymásnak. Magam is a liget felé tartva, két örvendetes meglepetésben részesültem. A falragaszokon Zichy Mihály rajzainak kiállítását hirdették, elhalmozva művész hazánkfiát méltó dicséretekkel. Mikor pedig a ligetbe érkeztem, a német katonazene épen egy ropogós csárdásra zendített rá, mely általános szenzációt keltett. A közönség tapsokkal fogadta nemzeti dalainkat. Szívből örültem a magyar képzőművészetnek és a magyar zenének idegen országban kivivott diadalán. Junius 22-én reggel Párizsba indultam.

IV.

Párizs és a világkiállítás.

(A Rajna- és Szajna közén. Megérkezés Párizsba. Célszerű program a világkiállítás és Párizs megtekintésére. Vasárnap a Notre-Dameban. Az Eiffel-torony. A kiállítás általános benyomása. Párhuzam a nagy forradalom és a béke munkája között. A Bastille és a forradalmi kiállítás. Franciaák és idegenek a kiállításon. Magyar látogatók Párizsban. A magyar csárda. Cigányaink a kiállításon és Párizsban. Kivilágítás és vizijáték.)

A strassburgi „Viktoria“ vendégház udvarias főnöke már kora reggel kopogta ott az ajtómon. Strassburgból reggel hat órakor indul a gyorsvonat Párizsba, s ő még különféle tanácsokkal akart az utra szolgálni. Nagyobb külföldi városok vendéglősei többnyire vagyonos, előkelő polgári egyének, kik elég műveltséggel bírnak arra, hogy szálló vendégeiket megbízható felvilágosításokkal ellássák. Akiktől az uton utbaigazítást kérni tanácsos, azok a vendéglősök, a rendőrség, a vasuti konduktorok, meg az utcákon található öregek. Ha kalapunkat megemelve bizalmasan megszólítjuk őket, tüzetesen és bőven megmagyaráznak mindent, olykor el is kísérnek bennünket, hogy személyesen mutassák, amit tudni, látni akarunk.

A messzire elhuzódó strassburgi körsáncokon kívül a magyar alföldhöz hasonló sík vidék kezdődik. Csupa termő föld, szép gabnaveteményekkel, komlóval és répával, amit a sörházak és cukorgyárak fogyasztanak. Egész Zabernig, ahol már a Vo-

gesek emelkedései kezdődnek, nagy gonddal rendezett mezei gazdaságok, jómódu népes községek tarkítják az elszász-lothringeni határokat. Maga Zabern is regényes magaslaton fekszik, illatos, árnyas vidékkel. De azon túl sziklás hegyek következnek. Erdei zord vadonok, ősi várromokkal koronázott kőtetők, meredélyek és sötét alagutak váltják fel egymást. Van itt egy alagut, melyen a gyorsvonat 6—8 percig megy. Hosszuságra és technikai kivitelre nézve hasonló a genuai, zürichi és bázeli alagutakhoz. Valóban erős határok! Az ember csodálkozik, hogy a német hadsereg olyan könnyen áttörhette ezeket az erős határokat.

Elszász-Lotharingiát egész szélessége szerint majdnem egyenes vonalban átszelve, reggel kilencóra táján az első francia állomásra, I g n e y - A v r i c o u r t b a érkeztünk. A határszéli málhakutatás elég kimélettel megy itt végbe. De a jegyeket át kellett bélyegeztetni, ami némi tolongással és zugolódással járt. Nagyobb baj ennél, hogy a kényelmes, tiszta és elegáns német kupékból alacsony, szűk és ronda francia kocsikra kell átszállni. A francia vasutak második osztálya olyan, mint nálunk a harmadik. Fabutorzat, szalmával tömött bőrpárnákkal. Roszabb az olaszországi állapotoknál. Azt hiszem, hogy a francia vasuti kocsiknál sehol Európában nem található silányabb közlekedési eszköz. Egyenesen megállni ezen kocsikban teljes lehetetlen. Az összeszorított poleokon alig van hely a kézi podgyász számára. Az ablakok piszkosak és olyan kicsinyek, akár az áristomok ablakai.

Avricourthban egy kis meglepetés ért bennünket. Gyorsvonatokra váltott jegyeinket nem fogadták el a francia vasuti tisztek, s közönséges személyvonaton szállítottak bennünket Párizsba. Ez a tréfa abból áll, hogy az ut öt órával tovább tart — nyaranta 35 fokú hőségben. De a szekatura nem a magyaroknak, hanem a németeknek szól. Csakhogy a politikai torzsalkodás áldásait egyformán hullajtják

igazakra és gonoszokra, akik Németországból mennek francia földre. Azelőtt egyenes összeköttetés állott fenn Strassburg és Párizs között, úgy hogy a német vonatok egész Párizsig szállították az utasokat. Ez most megszűnt; mert a franciák megrogálva, összevagdolva küldték vissza a német vagonokat Strassburgba, a németek meg a francia kocsikat Párizsba.

A török defterek kifejezésével élve: Párizs Strassburgig egy napi ut. Ezen a hoszu uton sehol sem kaphatni friss ivóvizet. Az állomásokon olyan a kutak szerkezete, hogy azokból inni nem lehet. Aki tehát erre utazik és szeszes itallal élni nem akar, lássa el magát még Strassburgban jó ivóvizzel. Egy bécsi öreg ur rosszul lett a rekkenő melegben a vízhiány miatt. Nekem egy franknyi borralalóért a konduktor kerített valahonnan hideg kutvizet — pálinkás butykosban.

Az első nagy város, melyet utközben érintünk, N a n c y. Góth dómjának csonka tornya jelzi az utat, melyen a középkori építészet Franciaország szívéből kelet felé haladt.

Valamikor a lotharingeni hercegek székvárosa volt. Alatta folyik a kis Meurthe, mely innen Frouard és Metz felé ágazik el, s az olcsó vizi teherszállítást közvetíti apró fahajókon. Szép nagy város, rendesen épített széles utcákkal és tágas terekkel, nagy fonténekkal és számos diszes palotákkal. A Place de la Concordeon áll a Szaniszló király által XV. Lajos tiszteletére emelt diadalív. A ferenciek rotundás templomában Bátor Károlyszárkófája látható, a Beau-Secours templomban pedig Leszczynski Szaniszló lengyel király mauzoleuma. A lotharingeni hercegek kastélyából kaszárnyát csinált az ujkori civilizáció. A kiválóbb épületekhez tartozik még az érseki palota, a városháza és a színház. Az akadémia főiskoláján orvosi fakultás és erdészeti tanfolyam is létezik, mely utóbbi egyik nevezetessége Franciaországnak. Tudományos, irodalmi és

nevelőintézetek nagy számmal találtak Nancyban ; ipara és kereskedése is magas fokon áll. A régi várból még csak a citadella áll fenn. Nancy szülővárosa a híres Claude Lorrain tájképfestőnek és Charles Françoisnak, ki a rézmetszés művészetét találta fel. Itt keletkezett 1652-ben az irgalmas apácarend első anyaháza.

Innen túl Chalons felé mocsaras, füzes rónaság terül el. Mintha Kistelek és Alberti-Irsa környékét láttam volna magam előtt.

Azonban maga Chalons városa megérdemli a rövid látogatást. Bástyákkal és sáncokkal kerített régi város a Marne folyócska partján, számos templommal és csinos középületekkel, tiszta utcákkal. A Szent-István-templom hasonlít a freiburgi műnszterhez. Ez egyszersmind a rheimsi érsek suffraganeusának székesegyháza. A lakosság zömét gyári munkások és borkereskedők képezik. A vasuti pályaház szomszédságában vannak a híres Jaqueson-féle pezsgőpincék, melyek állítólag évenként 4 millió palack pezsgőt tartalmaznak s a föld alatt mértföldekre elhuzódnak. A Gallia Belgica-nak egyik fővárosa volt Chalons, Duro-Catalaunum név alatt. Itt vivta Kr. u. 271-ben Cézár Aurelián győzelmes csatáját Tetricus ellen, és a katalaunumi mezőkön ment tönkre 451-ben a világhódító Attilának serege, Theodorik és Aetius egyesített hadainak tulnyomó ereje következtében. Hajdan a város polgári tekintetben is a chalonsi püspök joghatósága alá tartozott.

A tájék szintelensége dacára célszerűbb itt a nappali utazás ; mert éjnek idején, főleg esőben és viharban, sok kellemetlenséget okozhatnának a ki- és beszállások, amennyiben az állomásokat csak felületesen vagy épen nem kiáltják ki ; a francia hordárók pedig nem nyulnak senki málhájához, míg az a revizión keresztül nem ment.

Két-három órányira Párizs előtt, Epernay és Chateaufortnál. üdébb és érde-

kesebb a tájrajz. Csinos városok, festői fekvésű falvak sorakoznak egymás mellé, lombos halmok oldalán. Este kilenc óra táján láthatóvá lesz P á r i z s is sok ezernyi lámpájával, melyek fénye az égboltozatot vörösre világítja. Még csak a külvárosok és nyaraló kertek között robogunk ugyan, de már innen is érezzük a harmadfél ezer éves multtal díceskő hatalmas világváros légkörét és halljuk hullámzó életének moráját. Majdnem percenként rebben el mellettünk villámgyorsasággal egy-egy vonat. A francia vasutaknak 25 ezer kilométernyire terjedő hálózata olyan sűrű a főváros közelében, hogy a minden oldalról majdnem ugyanazon időben érkező vonatok még azon egy pályaudvarban is ezernyi számra ontják magukból az utasokat. Vigyázni kell; mert kiki rohan a kijáratok felé, hogy alkalmas kocsit kaphasson. Utlevelet nem követelnek, s a vámhivatalnokok is gyorsan végzik feladatukat. Pár perc alatt benn vagyunk a villanynyal világított, tündéri fényben uszó boulevardok özönében. Kápráztató látvány! De a fáradt utast nyugalomra hívja a késő éji óra. Akinek szállása van, siet azt elfoglalni, hogy másnap ép érzékekkel szentelhesse magát terve keresztülvételének. Lakásról legjobb gondoskodni valamely párizsi ismerősünk révén, ki a polgári igényeknek megfelelő lakást ajánlani képes. Noha korántsem áll az, hogy Párizsban nehézséggel járna alkalmas és olcsó lakást találni. Lakáshiány nincs, még most a kiállítás alkalmával sem. Minden utcában „a louer“ feliratok olvashatók az ablakokban és ajtókon, s félórai séta elegendő, hogy megfelelő lakásra szert tegyünk. Az árak sem oly szörnyűségesek, amint a Baedeker írja s némely lapok kürtölték. Én Párizs legszebb részében és központjában, közel a Louvrehoz laktam, a Richelieu-utcai „Hotel de Malte“-ban, hol egy másodemeleti igen szép és tágas, selyemmel butorozott szobáért 8 frankot fizettem naponként. Ehhez járul 1 frank a szolgálatért és világításért. De a szajna balpart-

ján, a Quartier latin-ban, 3—4 frankért is kaphatni alkalmas szobákat.

Aki először megy Párizsba és a rendkívül nevezetes és érdekes világvárost alaposan akarja megismerni, páratlan műkincseit is tanulmányozni: annak tulajdonképen négy hétre lenne szüksége, hogy vágyát némi részben kielégíthesse. Rövid idejű látogatás alatt sem Párizsban, sem más világvárosban nem lehet behatóbb speciális tanulmányokat tenni. Arra hosszabb tartózkodás, vagy többszöri látogatás szükséges. Azonban sok függ az okos időbeosztástól és a helyesen készített tervtől. Cél szerű napi rend mellett elegendő két hét is arra, hogy a világkiállítást, Párizs városát, műgyűjteményeit és társadalmi életét általánosságban és nagyjából megismerjük. A kétheti időből négy nap kizárólagosan a kiállításra, tiz pedig magára Párizsra és környékének nevezetességeire fordítandó. Órákra és percekre kikalkulált tervről persze szó sem lehet; mert a megrészegető és elbódító párizsi élet az ő ragyogásával és szüntelen zajával még a leghiggadtabb utast is kisodorja az előre megállapított kalkulusaiból. De azért még sem szabad vaktában a véletlenre bízni sorsunkat. Mikor Párizsban világkiállítás nincs, az említett négy napot a magán gyűjtemények és állandó műkiállítások meg szemlélésére szentelhetjük. A korai kelés és rendes lenyugvás, a mérsékelt életmód és jó napi rend, főkéllékei minden hasznos utazásnak. Ilyen magatartás mellett a reggeli órák kint a templomok, középületek, közterek, nyilvános kertek és emlékek, — szóval a város megtekintésére szolgálnak. Aztán következik az előre készített napi program végrehajtása, amint lehet és az időből telik. Ha valami elmaradt: másnapra hagyjuk.

Az estéket a boulevardokon, a műélvezetet

nyújtó főbb színházakban, a zenecsarnokokban vagy esetleg a társaságok szalonjaiban lehet eltölteni.

En így fegyelmeztem magamat, és utazásom eredményével meg vagyok elégedve. A Párizsban töltött tizennégy naphól négyet mindjárt kezdetben a kiállításban töltöttem, tízet pedig magára a városra és környékére szántam. A reggeli órákat Párizs monumentális építészete, műkertészete, a szorgalom, ipar és kereskedelmi forgalom, a kirakatok és árucarnokok vették igénybe.

Párizsba érkezésem után másnap, június 23-án, épen vasárnap levén, a Notre-Dame székesegyházba siettem. Richard párizsi bibornok-érsek celebrált nagy papi segédlettel, és olyan rendkívüli fénynyel, aminőt Rómában sem láttam. A bibornok csak az „Introitust“ mondta az oltár lépcsőinél, a mise többi részeit a Canon kezdetéig főpásztori trónján végezte. A Canontól a Communio befejeztéig ismét az oltárnál folytatta a szent misét és együtt áldozott azon kanonokkal, aki a misét énekelte. Husz assisztáló pap segédkezett a lélekemelő szertartásnál. De az assistenciában ott is csak ugy megesik a kisebb-nagyobb gixer, mint nálunk.

Az óriási templom, mely Franciaországnak legszebb goth építészeti alkotása, zsufolásig tömve volt ájtatoskodó közönséggel és idegenekkel. A sz. misét hófehér albákba öltözött gyermekek és kiváló művészekből álló kardalnokok éneklik felváltva, majd együttesen a Gregorianum szerint. Az orgona lágy hangjai közé ezüst sipok akkordjai vegyülnek. A hatás olyan felséges, annyira elragadó, mintha mennyei büvöletnek édessége folyna végig ereinkben. Könyek tolultak szemeimbe. Az istenitiszteletnék ilyen magasztos nyilvánulása hő imádság szárnyain földöntuli szférákba röpité lelkemet. Elvégezve vasárnapi ájtatosságomat, midőn a nyolcszáz éves dóm szentelt ivezetei alól a portálékba kiléptem, egy urhölgy futott utánam kalapommal, melyet meghatottságomban a helyemen felejtettem.

Megtekintém ezt a világhírű katedrális minden részeiben, nemcsak belülről, de körüljártam kívülről is. Keresztalaku épület, melynek hossza 133, szélessége 48 méter. Három hajóra van felosztva; a középhajó 35 méter magas, a két csonka torony magassága 69 méter. A három hajóba nyíló három portalét gazdag kőfaragványok díszítik, középen az áldást osztó Megváltóval. A csucsívek oszlopgalleriáiban Franciaország királyainak szobrai állanak Childberttől Fülöp Ágostig (1233). A façade ablakrozettájának átmérője 13 méter. Az egész épület gyönyörűen összhangzatos és egységes stílt mutat, ami a Notre-Damenak ritka és kiváló nevezetességét képezi. A déli toronyban van Franciaország legnagyobb harangja. Súlya 16,000 kg. A világosság 113 pompás festésű ablakon és 3 rozettán hatol a templomba, mely kiszámíthatatlan értékű kincseket foglal magában. Az orgona 86 regiszterre jár és 6 ezer sipja van. Az oldalkápolnában és a dusan aranyozott főoltár mögött Morlot bibornoknak s a kommün idejében vértanui halállal kimult Darboy párizsi érseknek, ezeken túl XIII. és XIV. Lajosnak karrarai márványból készült emlékszobrait láttam. A skulpturák közt legnevezetesebb mégis a mesteri kivitelű Piétà (a fájdalmas Szűz Krisztus holttestével ölében), mely Coustou munkája. Kár, hogy e pompás templom nagyobb átnézetű szabad téren nem áll. A Place du Parvis épülettömege, főleg a hospital, nemkülönben a Cité délkeleti szegletének palotái majdnem egészen hozzá lapulnak a baloldali pillérekhez, ami valószínűleg azt is okozza, hogy a templom belseje tulságosan sötét.

Alig vártam, hogy a kiállítást láthassam. Megreggelizve, azonnal alkalom után néztem, hogy a Marsmezőre kijussak. A közlekedést a város és a világkiállítás közt részint szajnai gőzhajók, részint lóvasuti és társaskocsik eszközlik. A bérkocsik drágák és kevésbé megbízhatók. A francia bérkocsis tele van fenhéjázó paraszt göggel, s inkább ujságot

olvas kényelmesen a bakon, semhogy közönséges teremtést pár szóra méltatna. A Rue de Richelieu-ből legközelebb értem a szajnai hajókat, melyek a Louvre előtt horgonyoznak. Innen olcsó menetdíj mellett szállítják a látogatókat a Trocadéroig, melynek esplanadejáról sátoros hid vezet át a Szajnán a világkiállítás főterére, a Champs de Marsra. A hidról lelépve, néhány lépésnyire az Eiffel-torony áll, valóban megdöbbentő titáni nagyságában. Ez a párizsi kiállítás központja s legérdekesebb tárgya. Ezernyi néptömeg állja körül reggeltől nap-estig, merev tekintettel, néma ámulattal nézve a vasgerendáknak háromszáz méternyi magasságra felnyúló csodálatos szövevényét, mely az ember magasba törekvésének minden eddigi arányait messze túlhaladja. Ez valóban több mindennél, amit eddig emberfej kieszelt és emberkéz mert. Az Eiffel-torony magasabb a piramisoknál, a római Péter-templom kupolájánál, a strassburgi és kölni dómok tornyainál és a Waschingon-empléknél. Építési költségei 7 millió frankra rugnak, ugyanannyira, a hány kilogramm súlylyal bir maga a torony, mely 902 köbméter vasat tartalmaz. A francia Babel csucsának villámhárítóján az ország háromszinü zászlója leng, mely 48 négyszögméter felületével a legnagyobb zászló talán, melyet valaha készítettek, de az iszonyu magasságból olyan kicsinynek látszik, mintha egy árkus papirost akasztottak volna oda. A torony lábait képező négy pillérből teljes biztosságot nyújtó kényelmes emelőgépek szállítják fel a tömegeket az első emeletre, ahonnan a másodikra két, a harmadik emeletre a csucsig egy emelőgép szolgál olykép, hogy míg az egyik kosár leereszkedik, a másik csendes, lassu emelkedéssel fölfelé halad. Lehet azonban gyalog is csigalépcsőkön fölmászni. Ezt az utat szintén sokan választják. Mert meg nem állja senki, aki Párizsban van, hogy az Eiffel-toronyra föl ne menjen. Seholy jobban nem látni, mennyire befolyásolja a magasság az embert. Rang-, nem- és

körülömbőség nélkül tódulnak az emberek ezen óriási mágnesre, mely valószínűleg hosszú időkre még milliókat fog magához vonzani. Ideges hölgyek s apró gyermekek a sokaság közé furakodnak, hogy a felhuzó kocsikban helyet kapjanak, mintha valamennyien hipnotizálva lennének a rengeteg ércből vonzó ereje által. Magam sem állhattam ellen a rendkívüli nagyság hatásának. De az első emeletnél nem kíváncsoztam följebb. Midőn a korlátokon kihajolva letekintettem, fulasztó volt szám nézve a tántogó mélység érzése. Szédülékeny agyvelőmben düledezni kezdett a világ, — és igyekeztem mentől előbb a biztos földre letenni töredékeny testemet.

A kiállítást, sőt Párizs városának és környékének egész térrajzát egészen jól át lehet tekinteni az Eiffel-toronyról. De megfelelő általános benyomást a kiállítás külsőségeiről csak úgy nyerhetni, ha fáradságot nem kímélve, részint a kiállítási körvasuton, részint gyalog vagy tolószéken, a Marsmező, a Trocadéro és az Esplanade des Invalides térségeit egymás után bejárjuk s a kiállítás külsőségeit legalább vázlatos vonásaikban közről megszemléljük. Ez kétségkívül nem csekély feladat; mert aki mindent végig akar járni, annak mintegy 80 kilométer uttal kell számolnia. A hivatalos adatok szerint ugyanis — amint azt a magyar hírlapokban is olvastuk — ennyi az összes esarnokok és utcák hosszúsága a párizsi világkiállításon, mely területre nézve nagyobb minden eddigi kiállításnál. E nagy területnek helyreállítása és beépítése 46 milliónyi költséget vett igénybe Deficit azonban nem lesz; mert naponként százezernyi a látogatók száma. A belépő jegyek ára s a költségek fedezésére rendezett sorsjáték jövedelme, biztosítja a vállalat finánciális sikerét.

Külsőképen s általában véve kedvezőnek, sőt rendkívül nagyszerrűnek mondható az a kép, melyet a kiállítás szemeink elé tár. Akár

tekintjük a kiállított tárgyak sokaságát, akár az épületkolosszusok rengeteg arányait, akár pedig az impozáns benyomást, mely ezen óriási expozícióban az embert majdnem elkábitja: önkénytelenül arra kell gondolnunk, hogy a kiállítás ellen intézett külföldi nyomás jelentékeny kudarcot vallott, s hogy a siker láttára elnémult többi európai birodalmaknak ugyancsak nagy feladattal kellend megküzdeniök, ha a párizsi kiállítást tulszárnyalni és háttérbe szorítani akarnák. Mindazonáltal aki látta 1873-ban a bécsi világkiállítást, legott vissza fog emlékezni egyes dolgokra, melyek hatásosabbak voltak és nagyobb benyomást tettek, mint a mostani párizsi kiállításnak némely cégéres látványosságai. Csakhogy itt az épületek hallatlan fénynyel és pazarlással vannak tervezve, s az elrendezés is nagyobb téren történvén, sokkal szebb és tökéletesebb, mint Bécsben volt. De valamint ott nem volt, úgy itt sincs semmi összhangzat a különböző épületstílusok közt. Egy rakáson látni a vasuti pályaházak csarnokaihoz hasonló vasépitményeket az athénei akropolisz, a moszkvai kreml s a norvég haparandai házak utánzataival, vagy a japáni mikadó palotájának és a budapesti Hangkioszknak másolataival. Ez a diszharmónia bántja a műértő egészséges szemeket, s legkevésbé sem lehet azt a kiállítás minden épületén tulságosan alkalmazott draperiákkal és lobogódisszel elkendőzni. Tárgyi értékre és tartalomra nézve legjobban vannak a kiállításon képviselve a technika vívmányai. A munkás élet és ipar csarnokai kétségkívül az első helyet és a legnagyobb tért foglalják el. Speciálisan francia alkotás és az emberi ész győzelmét hirdető olyan nevezetes találmány vagy új fölfedezés, mely a kiállításnak korszakias jelleget kölcsönözne és általános érvényű

kulturális haladást jelentene, egy sines a párizsi kiállításon. Edisonnak fonográfjai azon kívül, hogy amerikai produktumok, csak javított kiadásban jelentek meg a kiállítás gépesarnoka egyik osztályában. A gépek közt van ugyan egy francia konstrukció: a Párizs és Konstantinápoly közt közlekedő vasuti vonat, melynek hivatása lenne 40 óra alatt megtenni az utat Franciaország fővárosából a Bosporus partjáig, — de ez a speciálisan francia mű sem sikerült. A ke-
rekek és tengelyek surlódása a minimumra van ugyan leszállítva e vonatnál; de olyan sebességgel, amilyenre a mester ezt a vonatot tervezte, csak léniaszerű egyenes uton lehet járni. Az egész mű tehát haszonvehetetlen. Kiválóbb érdekű a kaliforniai arany- és a kimberley-i gyémántbányák kiállítása. Ilyesmit még nem láttunk egy kiállításon sem. De ez sem francia.

Eltételezve mindettől, leginkább lehangoló az a körülmény, hogy a párizsi kiállítást nem lehet a szó igaz értelmében „világkiállításnak“ tekinteni. Franciaországon kívül csak Svájc, Norvégia, Görögország, Szerbia, Mexiko és a dél-amerikai kormányok, Japán, Siam, Perzsia és Transvaal vannak hivatalosan képviselve. Egyes kiállítókat találni ugyan más európai országokból s az amerikai Egyesült-Államokból is; de a legnagyobb és leghatalmasabb kulturbirodalmak: Anglia, Németország, Ausztria-Magyarország, Svédország, Olaszország, Spanyolhon, Belgium és Németalföld távol maradtak a párizsi kiállítástól Chinát és Egyiptomot is csak bizottságok képviselik.

Van azonkívül még egy dolog, amit nem szabad elhallgatnia annak, aki a párizsi kiállításról nem köznapi banális frázisokban és a részrehajlás hangján, hanem tárgyilagos őszinteséggel és igazságosan akar nyilatkozni. A francia nemzet, és illetve a mostani köztársasági kormány és az uralom élén álló republikánus párt,

ezt a kiállítást az 1789. évi forradalom századik évfordulóján tüntetés-képen rendezte. Némelyek ugyanis tekintik a kiállítást, mint revanche-t a németek ellen 1871-ért. Kerestem az analogiát a véres forradalom és a béke munkája közt. Én bizonyára nem hunyom be szemeimet a kor követelményei s a haladó szellem vívmányai előtt. Szeretem az igazságot és szabadságot, és nem zárkozom el a reformok szükségé elöl. De a történelem világosságában nézem a múlt század végén lezajlott világeseményt, s nem tudok annak olyan fontosságot tulajdonítani, mintha nélküle nem ment volna végbe a szüntelenül mozgó és örökké tevékeny szellemek munkája; mintha az átalakulás áldásai csak vérrel áztatott talajból fakadhatnának és barbár pusztítások romjain nevekedhetnének. A múlt századi francia forradalom nem javított semmit a világrendben és nem jelent diadalt az emberiség történetében! Ha békét hozott volna és nem párt-harcokat; ha megteremtette volna a türelem és emberszeretet éráját; ha — mint maga Carnot mondá — nem követett volna el örökké sajnálatos kihágásokat a trónok, oltárok, a házi tűzhelyek és a törvényes tekintély ellen; ha az a forradalom mérges gyümölcsöket nem termett, romokat nem csinált és számtalan sebet nem okozott volna: ám dicsőíthetnők azt világra szóló ünnepekkel, és bálványai is megérdemelnék a civilizált népek hódolatát. De a történelem ellentmond a forradalom magasztalóinak. A civilizált világ nem akart leborulni a halál és felforgatás kínos emlékei előtt; — és távol maradt a kiállítástól! A háborúk és a béke munkája, a forradalom és egy világkiállítás közt nem létezik analogia!

Mindazonáltal a torradalmi emlékek kiállítása leköti a figyelmet és érdekes tanulmányok tárgyát képezi mindazokra nézve, kik történelemmel foglalkoznak. A lerombolt Bastille úgy van rekonstruálva, ahogy száz év előtt volt; körülötte a tér és utca is úgy van megépítve, amilyen volt az utolsó három Lajos és IV. Henrik alatt. A téren tribün áll, melyen öreg férfi és nő multszázadi kosztümben históriás dalokat énekelnek korhű melódiákban. Ugy tűnt fel nekem, mintha a Bastille-utcában és a neslei torony körül levő összes helyiségeket élelmes zsidó bérlők kerítették volna kezökre, kik parókában és antik öltözékben magasra sró olt belépti díjakat sarcolnak a Bastille megtekintésére tömegesen tóduló közönségtől. A várbörtön celláiban megvasalt viaszfigurák láthatók, melyek a nagy forradalom szenvedőit hű képmásokban mutatják. A vezető elmondja mindegyiknek a személyleírását és keserves élettörténetét

Tanulságosabb ennél az „Exposition historique de la révolution française“ a Palais-Royalban. Mielőtt ide beléptem, megmutattatám magamnak a helyet, hol a kommün által fölégetett, de most már teljesen szétbontott Tuillériák palotája állott. Kíváncsi voltam erre; mert a palota helyét épen semmi felírás és semmi jel sem mutatja, valamint hogy a kommün idejéből még csak az igazságügyi palotának romjai állanak fenn a Rue de Lille-ben. A Tuillériák helyén jelenleg egy szobrokkal és szökőkutakkal diszitett virágos kert terül el, mely a régi királyi kerthez esatlakozik, hol most hűsítőket, bort és sört mérnek ki, s esténként katonai zene mulattatja a közönséget. Egy liberális palotaszolga, ki maga is tevékeny részt vett az utolsó párizsi torlaszharcokban, valóságos entuziasmussal adta elő nekem a kommunárdok rémtetteit, kik a Tuillériákba vetett tüzet petroleummal locsolták. Megelégetve a vadfanatistának átkozódó kifakadásait III. Napoleon császár és Eugénia el-

len, betértem a forradalmi emlékek kiállításába, mely a Palais-Royal egy földszintes és egy emeleti termét foglalja el. Sokáig nézegettem és olvasgattam itt Rousseau, Voltaire, Diderot, Lebrun, Mirabeau, Fouché, Levasseur és Corday Charlotte jól konzervált kézíratait. Végig jártam a Rousseau, Franklin és Mongolfier gyűjteményeket is. Megvan Mirabeau, Saint-Just és Robespierre halotti maszkja. Csufabb és visszataszítóbb arcvonásokat Robespierre ragyás, kaján pofájánál még soha sem láttam. Ki van függesztve Saint Just és Lebas egy német kiáltványa a strassburgi nőkhöz, mely így szól: „Die Bürgerinnen Strassburgs sind eingeladen die teutsche Tracht abzulegen, da ihre Herzen fränkisch gesinnt sind.“ Számos tárgy képviseli a szerencsétlen Mária Antoinette és XVI. Lajos korát. Igen érdekes ezek között Mária Antoinette filigrán legyezője, melyet a királyné leggyakrabban használt. Bő anyagot tartalmaz a direktórium és I. Napoleon korának kiállítása is. Nagy Napoleon gyermekkorát, ifjuságát és tábornoki életét arcképei, autográfjai, hitveseinek és szüleinek emlékei tüntetik fel. Egy óra a forradalom idejéből még most is jár; — állítják, hogy ezt az órát száz év óta soha sem javították és soha sem tisztították. A mi óráink megnézhetnék a szerkezetét, mivel az óraipar a múlt század végén épen Párizsban érte el virágzása tetőpontját.

Az ethnográfiai kiállítás a maga egészében szintén egyik kiemelkedő pontja a párizsi világkiállításnak. A Szajna partján találjuk azt, az emberi lakások történeti fejlődésének feltüntetésével. Minden népet bemutat a kiállítás úgy, amint az ott honában élni és lakni szokott. Az egzotikus országok népei, kokinchinaiak, kairóiak, japániak, ember-evő szerecsenek saját módjuk szerint és tulajdon honi ruházataikban járnak-kelnek a kiállítás utcáiban, vagy üldögelnek nyitott boltjaikban, árulva különféle csecsebecségeket és tengerentuli portékái-

kat. Látni itt emberi lakásokat barlangokban, és kunyhókat a kő- és bronzkor, az iramszarvas és a cölöpépítmények korából; egyiptomi, assyr, phönik és héber sátrákat, pelasg, etruszk, hindu és persa bódékat, germán, gall és görög házakat, római, hun és szkandináv laképitményeket. Az építészeti stíl is be van mutatva középkori, renaissance és byzanci mintákban. E kiállítás mestermű. Tervezője Charles Garnier, a nagy operának építője.

Szándékosan hallgattam eddig a kiállítás legfényesebb osztályáról: a „Palais de Beaux-Arts” és a „Palais des Arts libéraux”, a képző- és szabadművészetek csarnokairól. Ezekről külön fejezetben akarok legalább némi részleteket megbeszélni, melyek széptani és műkritikai szempontból különösen minket magyaroakat érdekelnek. Az összes részleteket sorra venni: ahhoz nincs elegendő munkaerőm, és hiányzik hozzá a tehetségem és szakértelmem.

A kiállítást legnagyobb számmal franciák látogatják. Becsületökre válik; mert fennérített kifogásaim dacára ez a kiállítás általában színvonalon áll. A francia nemzet méltán tekintheti azt dicsőségének. Láttam egyszerű munkásokat és iparos embereket, még mankón bicegő beteg aggokat és alamizsnára szorult szegényeket is, kik egész Gascogne, Dauphine, Limousin és Auvergne tartományokból zarándokoltak el Párizsba, hogy a kiállítást megnézzék és nemzetök diadalán gyönyörködjenek. Csoportokban járják be az egyes osztályokat papjaikkal vagy tanítóikkal, akik magyaráznak. Francia, belga és olasz papokat nagy számmal láttam a kiállításon. Célzatos koholmánynak kell tehát nyilvánítanom az egyházellenes hírlapok azon állításait, mintha Franciaország s a többi nagy kath. államok püspökei megtiltották volna papjaiknak a kiállítás megtéktetését. Nem is forgott fenn arra semmi ok. A kath. papság világszerte oly magas fokán áll a miveltségnek, hogy a kiállítást a

maga valóságában felfogni és helyesen megítélni képes. Nagyon épültem azon, hogy e buzgó papok és lelkes jó hazafiak egész napon át fáradoznak, hogy a kiállítási katalogus sorrendje szerint mindent tüzetesen megmutassanak és megmagyarázzanak a hozzájuk csatlakozott híveknek.

Ezen egyszerű emberek könyvecskével kezökben szorgalmasan jegyeznek, sőt rajzolgatnak is. Lehetővé tétetett a vidéki tanintézeteknek s népiskoláknak, hogy a kiállítást növendékeikkel meglátogathassák. A vasuti állomásokon mindenütt találkoztam iskolásgyermekek jókedvű rajaival, kik tanítóik vezetése mellett Párizs felé tartottak. Magukkal vive az élelmiszert, ott delelnek a kiállítás pázsitos helyein, éjjeli szállást pedig a párizsi iskolák tantermeiben kapnak. Általában véve a fogyasztó és költsékező közönség a kiállításon nem a franciákból kerül ki, hanem az idegenekből. Ezekkel vannak tele a kávéházak, cukrászboltok és ebédlők. Bevásárlásokat is leginkább a külföldiek tesznek. A francia középosztálybeliek, legyenek azok vidékiek vagy párizsiak, közönségesen tele tarisznyákkal mennek ki reggel a kiállításba, s ott maradnak éjfélig, de a tulajdon sültjüket fogyasztják. Az idegen népek közül legtöbb az angol, akik családotól és cselédestől vaskos utikönyvekkel jelennek meg, s legkomolyabban végzik tanulmányaikat. — Lordok tekintélyével lépnek ugyan fel valamennyien, noha többnyire csak vagyonos gyárosok, kereskedők, iparosok és átutazó ügynökök. De tanulnak, bírálnak és következtetnek mindnyájan, nem törődve mások ítéletével. Sokan vannak még Oroszországból és Amerikából; németek azonban csak kevesen jöttek.

Ellenben Magyarországból meglepően sok volt a látogató, mialatt én Párizsban időztem. Örvendetes körülmény, hogy hazánkat ezuttal már nem képviselte többé kizárólagosan az arisztokrácia és a mulatni járó gentrynépség, hanem leginkább pol

gári állásu egyének, kik a magyar nemzet hivatásának élve, tanulni mennek a külföldre. Szerény igényeikkel, szorgalmukkal és érdeklődésükkel magukra vonták a kiállítási bizottság figyelmét, mely mindennütt előzékenységet tanusít a magyarok iránt. Épen jelen voltam az osztrák-magyar osztályban, midőn azt a köztársaság elnöke nejevel együtt meglátogatta. Udvariisan szemet hunyva a — fájdalom igen silány — kiállításunk előtt, meleg szavakkal tolmácsolta monarchiánk és különösen a magyar nemzet iránti kiváló tiszteletét. A magyar társas kirándulók fényes fogadtatása Párizsban szintén arról tanuskodik, hogy a hivatalos Franciaország minden alkalommal megbecsül bennünket.

Rambovszky József szentesi vendéglősnek az az ötlete támadt, hogy csárdát épített a kiállítás területén, a Szajna-part terebélyes hársai alatt. A magyar tanyai pajták stíljében készült ezen speciális látványosság meglehetősen el van dugva az ősberek félreeső sátrainak környékén. Mindazonáltal sokan látják, s a magyarok közül majdnem valamennyien fel is keresik, mert magyar hírlapokat legkönnyebben ott lehet kapni. Megvallom, nekem rosszul esett, hogy a párizsi világkiállításon már megint tanyai pongyolában mutattuk be magunkat, mintha többre és szebbre képesek sem volnánk. Tán mégis ideje volna már felhagyni azokkal az otrombaságokkal és émelegtető izetlenségekkel, hogy minduntalan gyékény kunyhókkal, halpapríkással és kanász szűrökkel lépünk a külföld színe elé, mintha ebben állna Magyarország és a magyar nemzet ellemző vonása! Bizom benne, hogy ez volt az utolsó csárda, amivel magunkat a nagyvilág előtt blamiroztuk. Egyébaránt Rambovszky elég jó étkekkel szolgál, csakhogy méregdrága. Az is fűresa, hogy a magyar csárda pincérei frakkot vi-

selnek, s gulyáson és káposztán kívül semmi más magyar főztet nem tálalnak. Mikor ott ebédeltem, valami gavallér muszka herceg lukullusi táblával kedveskedett magyar ismerőseinek, — és ugyancsak szórta a rubeleket. Pezsgő mellett Kossuthot és Boulangert éltették, s a Klapka- és Rákóczy-indulókkal bucsuztak egymástól.

A csárda zsuptetejéről magyar nemzeti zászló leng, a pitvarban pedig reggeltől estig Urbán Lajos szegedi cigányprimás bandája játszik. A franciák el vannak ragadtatva a cigány zenétől. Naphosszant ott ácsorognak a csárda előtt, s kitartóan bámulják Fárao fiainak virtuozitását. Az anyák fölemelik gyermekeiket a fejük tetejére, hogy azok is lássák: milyen a magyar cigány. Párizsban nagyobb most a cigányok keletje, mint odahaza akár szüret után. Kapkodják őket mindenfelé, s a hét magyar zenekar, mely jelenleg a francia fővárosban vendégszerepel, alig képes megfelelni a tömegeskeresletnek. A boulevardok csillogó restaurációi és villanyvilágított kávéházai arany betűkkel hirdetik öles üvegtáblaikon: „Tous les soirs diner concert des tziganes.“

A kiállítási pavillonokat este hat órakor zárják, amit ágyulövés és harangozás tudat a közönséggel. Azonban a százezernyi sokaság, mely a kiállítást naponkint előzőnli és zugó tenger gyanánt behullámozza, még most sem oszlik szét, hanem hömpölyög tovább éjfélig, vagy azontul is. A tíz órakor kezdődő kivilágítás valóban kápráztató látványában és a megeresztett világító szökőkutak páratlan szépségű játékában mindenki gyönyörködni akar. Ezek az esti ünnepélyek elbűvölővé teszik a kiállítási parkokat, s méltó befejezői a sok fáradságnak, amivel a kiállítás megtekintése naponkint jár. Mintha nem is a földön, hanem tündérorszámban volnánk. Az Eiffel torony föl a csuesig csupa gázlampionokkal van megrakva, melyek gyémántsorokként ragyognak. A Trocadéro s a kiállítási paloták kupolái, ivezetei és oszlopai, lángfüzérek, elektromos

napok és tüzkévék vakító fényében ragyognak. Ekkor kezdődik a fényes vizek csodája, megindulnak a szökőkutak, s a szivárvány minden színeinek pompájában husz-harminc méternyi magasságra lövelik sistergő, hatalmas sugaraikat. Milyen leleményes az emberi agy, hogy a siralom e földi honából paradicsomot varázsoljon elő.

V.

Részletek a párizsi világtárlatból.

(Látogatás a képzőművészetek csarnokában. Képirás és műplasztika. Laikus nézetek az arcképfestésről. Arcképek a világtárlaton. Kit illet meg a koszorú? Monarchiánk művészeti kiállítása. Munkácsy Mihály újabb diadala. A szabadművészetek osztálya és a tanügyi kiállítás. Az egyházi műtárgyak hiánya. A világtárlat anyagi eredménye. Ledér francia könyvelőművéség a komoly munka napjaiban.)

Ahol annyi a látnivaló és olyan kimeríthetetlen tárháza áll előttünk a szellem, izlés és szorgalom gyümölcseinek, mint most Párizsban: mindenki természetesen fogja találni, ha leginkább az iránt érdeklődünk, ami éppen legközelebb áll a saját ismeretkörünkhöz, és ami az állásbeli szakunkhoz tartozik. A kiállításban tett körszemlém és a szerzett általános benyomások után, sorra vettem én is ama részleteket, melyek kíváncsiságomat már idehaza felköltötték hírlapi olvasmányaim alapján. A gazdembert a mezőgazdasági, kertészeti vagy állattenyésztési dolgok, az iparost a mesterségek, a technikust a gépcsarnok kirakatai vonzzák magukhoz. Engem az eszthetikai és tanügyi szakok érdekeltek. Amennyi időm tehát a tárlat részleteinek tanulmányozására rendelkezésemre állott, azt a képző- és szabadművészetek csarnokaiban, meg a tanügyi osztályban használtam fel. Ezen osztályok képezik kétségek kívül a párizsi vi-

lágkiállítás legmagasabb és belső műértékre nézve is legbecsesebb rendjét. Magok a fényüzéssel berendezett fejlődési csarnokok is arra vallanak, hogy a tárlat legdrágább tárgyai bennök vannak elhelyezve. Itt van a művészi alkotások nemzetközi versenyttere, hol korunk legkiválóbb szellemei pályáznak a világ-elismerés és a műkritika pálmájáért. Amely tehetőség itt nyeri el a klasszikai műtökély első koszorúját: az olyan rendkívüli kitüntetés, mely egyszerre hozza meg a szerencsés pályanyertesnek a halhatatlanság hírnevét s az anyagi jólétet, az előkelő állást és a világ hódolatát.

A képzőművészeti palota földszinti és emeleti termeinek, folyosóinak és a kupola alatti galériáknak falait köröskörül a képirás remekei foglalják el. Középuütt állnak folyosókban és termekben a műplasztika márvány- és ércalkotásai. A festészet és szobrászat számilag és tartalmilag oly nagyszerű a párizsi világtárlaton, a minő még sehol sem volt eddig. Ez a kiállítás bámulandó mestermű és mulhatatlan emlékü! Ha így együtt maradna, amint most van, minden időkre nézve egyik leggazdagabb és legtanulságosabb iskoláját képezné a képirás és plasztika művészetének egyaránt. Kivánnám, hogy minden magyar művész és az eszthetikai tudomány minden tanára elmenne Párizsba, megnézni a modern műizlés és műképesseg e mintakiállítását, mely megérdemli, hogy hivatott szakférfiak köteteket irjanak róla. Az ókori szobrászat klasszikus alakításai eszmei magasztosság és kivitel tekintetében örökké szépek maradnak ugyan; de a modern szobrászat által messze tul vannak haladva a kőanyagnak leheletszerű finom feldolgozása tekintetében. Soha sem hittem volna, hogy a pattogó, töredékeny márványt úgy lehessen megfaragni, hogy átlátszósága, redőzete és a szövetszalak utánzata vetélkedjék a legfi-

nomabb brüsszeli csipkével és a legpuhább selyem fátyollal. A arckép-faragásban szintén annyira vitték már, hogy még a szempillák állásában és a redőzet apró vonalaiban is képesek eltalálni a hasonlatosságot.

Mindazonáltal nehezebb esztetikai műbecsü arcképet megfesteni, mint sculptura által előállítani. Azt hiszem, hogy csontból, fából, ércből és kőből sokkal könnyebb kifaragni a műszme plasztikáját, semmint sima lapon, csupán a színek játékaival kidomborítani az ember képmását. Jó szoborműben szintugy nélkülözhetetlen ugyan a lelki reflex. a benső élet visszatükrözése, az értelmet, örömet, fájdalmat vagy szenvedélyt, szóval az individuálitást kifejező arc, a termet és mozdulat; de azért a szobormű mégis csak meredt és megfagyott ábra marad az élet melegét kisugárzó festmény mellett. A sikerült arckép-festmény eleven alakot állít elénk, mintha csak kilépni akarna a keretből. Az arc, a formák, mintha husból és vérből volnának; majdnem beszélnek hozzánk. Az élő eredetivel megegyező és mindenben egybehangzó színek, azok lágyága és ezernyi változata, világítása és árnyéka, az élet meleg lehelletét varázsolják a vászonra. A homlok-ról, szemekből, ajkakra és vonásokból nemcsak az egyéni hasonlatosság, de az erkölcsi embert kifejező, az elmét és szívet mozgató ösztönök, hajlamok, vágyak és indulatok szólnak hozzánk; — de nem hidegen és némán, mint a szoborműveknél, hanem a közvetlenség egész hűségével. Szóval a festett arckép közelebb áll az élethez, mint a szobormű, ha még oly tökéletes is. S mivel az arcképfestés több művészi apparátust igényel és a testet sima lapon, csupán a művészet alkalmazásával alakítja; mivel továbbá a lelki alapirányt vagyis a jellemet, mely az arcnak jellege, sokkal értelmesebben fejezi ki, mint a faragott kép: azért az arckép magasabb műtökélye és nagyobb élethűségénél, tehát maga-

sabb esztetikai értékénél fogva, előnnyel is bír a plasztikai ábrázolatok felett.

Ez az oka, hogy az arcképfestő nagy művészek ritkábbak, mint a képfaragó nagy művészek. Legott szembetűnik ez minden műgyűjteményben, és szembetűnik különösen a párizsi világkiállítás képzőművészeti csarnokában.

Szűk keretek közé szorított uti rajzaimnak nem lehet feladatuk, hogy a kiállításon bemutatott összes szobrászati és festészeti remekeket ismertessék, vagy csak lajstromozzák is. De még sem mulaszthatom el följegyezni azon gondolataimat, melyek bennem a párizsi világtárlat arcképeinek tanulmányozásánál támadtak. A festőművészetnek ez a válfaja a legélénkebb érdeklődést hívja fel magára iránt nálunk Magyarországon, mióta festészeti mesteriskolánk kitűnő vezetője, Benczur Gyula, remek arcképeinek gyorsan következő sorozatával egészen szokatlan meglepetésekben részesíti a műértő közönséget. Benczur új irányokat, új célt mutat korunk festőművészeinek: az arcképfestészetnek nálunk kevésbé ismert magaslatait tüzi ki a fiatalabb nemzedék céljául. Ő maga jár elül — és ebben áll főérdeme s kiváló jelentősége. Mert az arcképek szüntelen foglalkoztatták ugyan mind a régi, mind a modern festőművészeket; de vajmi kevesen érték el közülök a műtökély színvonalát. Még az arcképfestészet aranykorában, a XV. és XVI. századokban is csak néhány korszakalkotó lángész képviseli e műfaj klasszikus bevégeztségét. Tizian, Rafael Sanzio, Rubens, Van Dyck, Cagliari Paolo és Rembrandt van Ryn az egyedüli példányok az arcképfestészet aranykorában. De műveik minden időkre és az egész világra szóló alkotások. Felfogásuk és kompozíciójuk, rajzolásuk és technikájuk, színezésük és modoruk oly szerencsés, szép és tökéletes, mi-

szerint mindaz, mit arcképekben tölök birunk, megbecsülhetetlen értékű műkincs és kiapadhatatlan műforrás, melyből gondos tanulmányozás által még a nagy genieknek és eredeti teremtetőknek is meríteniök kell. A modor egyszerű szépségét, az esztetikai izlésnek és a szép fogalmának kinyomatát, a széles, lágy és étheri kezelést, a színek választékos alkalmazását, a természetes inkarnátót és a hű nagyszabásu bravourt, melylyel képeikbe eszmét és életet lehelték, csak tölök lehet igazán megtanulni. A szép mesterségben tehát ép úgy, mint a költészetben és tudományban, mellözhetetlen a klasszikai nagy alkotások tanulmányozása. A festőművész, ki azt elhanyagolja, bünt követelőnmaza és művészete ellen. Amint a XVII. és XVIII. század festői, önállóságot és eredetiséget negélyezve, a nagy mesterek mintáitól elfordultak: nyomban hanyatlás állott be műveikben. A klasszikai szép helyébe kicsinyes, pedáns és lapos iskolai modor lépett, mely nem élte túl a divat szezonját. Főlemésztette a tehetségeket anélkül, hogy az arcképfestés történetében valami nagyobbszerű emléket hagyott volna.

Századunk dicsősége a kiábrándulás a mult idők számos tévedéseiből; egyszersmind a józan visszatérés a klasszikai iskolák örök szép formáihoz és egyedül érvényes modorához. A párizsi világtárlat képzőművészeti csarnokának legbecsesebb arcképei ujából igazolják ezen örvendetes jelenséget. Már a század elején, a bécsi kongresszus alatt, méltó feltűnést keltett, hogy a leghirnevesebb arcképfestők, Van Dyck és Paolo Veronese modorára tértek vissza. Lawrence angol művész és tanítványa Amerling, Rhal és Canon, ujabban Lembach és Richter, nálunk Magyarhonban pedig Kupeczky János, Brokky és korunknak legjelesbjei, a klasszicizmus örök tiszta és örökké gazdag forrásából táplálkoztak. Nem azt jelenti ez, mintha ez által a géniusz

szabad röpte korlátozhatnák. Mert hiszen a művészetben is uralkodnak bizonyos szabályok, melyek a rendkívüli sikert elért nagy mestereknek tekintélyén alapulnak. Ami egyszer fényesen, csodálatosan és győzelmesen bizonyította be isteni erejét, azt mindig becsesnek tartják és a későbbi nemzedékek is minta gyanánt fogadják el. Én találtam reminiscenciákat Munkácsy Mihály nagy alkotásaiban és Zichy remek allegóriáiban is. Aki jól megnézi a Louvrebán Lethière Brutusát és aztán Munkácsy Krisztus-képeit, vagy Rubens mithoszi jeleneteit, meg Zichy lebegő szellemeit; aki összehasonlítja Munkácsy-kompozícióit Lethiérnek a „La mort de Virgine“ és Prud'Hon Péternek Krisztus a keresztfán című képeivel, vagy Kaulbachnak némely kompozícióival: menten észre fogja venni, hogy a minden időkre szóló szellemi remek megteremtői épen úgy találkoznak egymással a művészet terén, mint a költészet világában, anélkül azonban, hogy egyéniségöket és eredetiségöket feláldoznák.

A mostani párizsi világtárlat képzőművészeti osztályában szokatlan nagy számmal van képviselve az arcképfestészet. A nagy arcképkollekcióval nyilván azt fejezte ki a művészvilág, hogy az arcképfestészet napjainkban, ha nem is épen domináló, de minden esetre fontos állást foglal el, s hogy a remek arckép megalkotása a festőművészetnek legnehezebb, de egyszersmind legháladatosabb feladatai közé tartozik. Szolgáljon ez ösztönzésül és okulásul művész hazánkfiainak, kik az arcképfestést igazolhatatlan felfogással kicsinylően lenézik és művészi magas rendeltetését félreismerik. Mintha a festett arckép csekélyebb mértékkel birna, mint a köznapi genre és a ledérmezitelenségek, a csendélet és a kosfejek, vagy pedig a „káka tövén költ a ruca“-féle ugynevezett hangulatos tájképek.

Kiemelem itt azon arcképművészeket, kiknek képei Párizsban a felsőbb tökélet s a kritika szigorubb követelményeinek megfelelnek, és a festőművészetnek a mivelt világ előtt becsületet szereztek. A franciák közül Yvon, Wencker, Lobrichoy, Maillat, Sain Ede, Pousan, Debufe, Claude, Luis David, La Neuville és Gérard tündökölnek. Mellettök áll a spanyol Domingo és Melida; az olaszok közül pedig Simi Filadelfo, Spiridon és Boldini. Belgiumból Brascassat, Ricard, Ingres, Vanaise és Wauters Emil, Jan van Beers, Robert és Herbo Léon tesznek fényes tanuságot nagyratermett vokációjukról, szorgalmukról és alapos képzettségükről. A brit osztályban Schamnon, Millais John, Filder és Oules, a svájcbian Giron és Valloton Félix arcképein gyönyörködik a közönség. A dánok különösen női arcképekkel tüntették ki magokat. Jerndorf, Bloch Károly és Wegmann Berta nőképei kompozíció és színezés. Tuxen képei világitás dolgában párjukat ritkitják. A politikai ellentétek okozták, hogy Német- és Oroszország, valamint általában, ugy műtárgyak tekintetében is igen gyengén, ugyszólván sehogyan sem jelent meg a párizsi világtárlaton. A privátim megjelent kevés német művész közül Keller Albert egy agg és egy fiatal nőt, az orosz festők közül Lafielitz egy zárdai főpapot állítottak ki.

Ami még arcképekben található a német és orosz szobákban, kevésbbé üti meg a mértéket. Görögországból szintén csak egyetlen említésre méltó arckép van: Xidias metropolitáé. A feltünően szép svéd kiállítás, mely több termet foglal el, nemesak genre-, táj- és történeti képekben gazdag, de arcképekben is remek alkotásokat tartalmaz Hubert, Voss, Bisschop és Bombledtől. Az amerikai Egyesült-Államok művészei közül Porter, Charles, Sprague és Stewart női arcképei magaslanak ki, sajátosságos egyszerű modoruk és felfogásuk által. Ander-

sontól Cleveland Coxe newyorki püspök kosztümes arcképe válik be.

Mindezeknek munkái a XIX. század képzőművészetének színvonalán állnak, vagy legalább megközelítik azt. Művészi kivitelöknél fogva megérdemlik, hogy a kritika számoljon velök. Magában véve már ez is egy neme a kitüntetésnek; mert valamint Horác szerint a költészetben, ugy a művészetben sem talál kegyelmet a közészerü. De a két civilizált világrész legkiválóbb arcképfestői közül Bonnat párizsi művész alakja emelkedik ki. Bonnat mindnyáját felülmulja klasszicitásban. Nem habozom kimondani, hogy korunk legnagyobb arcképfestője. Valamint egykor a bécsi és müncheni tárlatban Hugo Viktor és Grévy arcképeivel valódi enthuziasmusra ragadta a művészvilágot, ugy különösen a mostani föllépése Lavigerie bibornok, Pasteur, Dumas Sándor és mások arcképeivel, e műfaj föllandulásának újabb korszakát jelzi. A klasszikusok beható tanulmányozása mellett fejlődött igazi filozóf művész, kit a szabad szellem szárnyalása vezérel. Nem köti magát csak egyetlen formához, egy helyzethez, és nem engedi magát ugyanazon alakítás bilincsei által lenyügözni. Nézve Bonnat nagyszabásu arcképeit: valóban nem tudjuk, a meglepő természeti hüséget bámuljuk e inkább, vagy a legapróbb részletekig keresztülvitt mesteri feldolgozást; a finom izlést-e, vagy a szellemes felfogást. Művészi hajlékonyság, a színek könnyü lebegése és bájos vegyületben összeolvadása, nyomatékos erő és ügyes rajzolási technika teljes összhangzatban egyesülnek e gyönyörü arcképeken. Ezek aztán műalkotások a szó legszublímisebb értelmében.

A magyar és osztrák művészek három kisebb teremben szoritották össze műveiket. Fájdalmasan esett látnom, hogy monarchiánk és különösen hazánk előhaladott képzőművészete oly vég-

telenül szegényesen jelent meg a civilizált népek nagy világversenyén. Mindössze tíz nevesebb magyar művész hazánkfiá szerepel a kiállításon az alább megnevezett magyar arcképirókon kívül: A g g h á z y Gyula egy a népéletből ügyesen ellesett kerti jelenettel; C s ó k a burgonyát hámozó konyhaleányokkal, B r u c k Lajos angol négyesével, R é v é s z Imre negyvennyolcas honvédjével, M a r g i t t a y Tihamér zsörtölődő házaspárjával, R ó n a i József. S c h l o m k a, É b n e r Lajos és W e r t h e i m e r néhány olajfestésű genreval, végre M o r e l l i több fametszettel. Á l t a l á n o s o s z t a t l a n t e t s z é s b e n M a r g i t t a y, R é v é s z, R ó n a y, A g g h á z y é s M o r e l l i műveirészesülnek. Van bennök kompozíció, lélektani felfogás, plasztika, izlés és eleven jó színezés, igazság és művészi érzék. A Lajtán-tuli részekből leginkább cseh művészek állítottak ki. Brozik Vaceslav „Prágai ablakscénája“ szorgalmas tanulmányról és méltánylandó törekvésről tanuskodik; de színezése, rajza és perspektívája még sok kívánni valót hagy hátra. A tehetséges Ribarz képei közül a „Hollandi tájképe“ tetszik. Payer „Franklin expedícióját“ és „A halál kikötőjét“ festette. Kissé akvarell modorban és félénk skrupulózitással dolgozik; de lelkiismeretes és a művészet zenitje felé tör. Matejkó egy csataképpel, Pettenkoffen a magyar népéletből vett vasárnapi jelenettel köti le a figyelmet. Ha még Jettelt, Sochort, Thorent és Bucovácot emlitem, ki is merittem az osztrák kiállítás azon részét, mely történeti, genre és tájképekből áll. Ezen osztály arcképeiről alább szólok.

A magyar kiállítás legkimagaslóbb mozzanatát a M u n k á c s y - k i á l l i t á s képezi. El voltam ragadtatva, midőn nagy hazánkfiának K r i s z t u s k é p e i t, melyek európai diadalutjuk után egy millió frankért tudvalevőleg Amerikába vándoroltak, Párizsban ismét viszontláthattam. A magyar lángész e nagyszerű műalkotásaival minden magyar

ember lelki rokonságot érez magában. Mintha hosszú távollét után kedves rokonaimat, vagy jó barátomat viszontláttam volna. Proust volt francia miniszter, a párizsi akadémia képzőművészeti osztályának elnöke, szerezte meg Munkácsy képeit a kiállítás számára Vanamaker amerikai nábobtól, ki ezen örökbecsű remekeknek jelenleg boldog tulajdonosa. A „Krisztus Pilátus előtt“ és „Krisztus a Golgotán“ az orosz osztály két disztermében van kiállítva, mert az osztrák-magyar osztály kisebb termeiben nem lehetett azokat elhelyezni. A képek előtt naphosszant tolong a közönség s vallásos meghatottsággal mereng a Megváltó isteni tragédiájának legideálisabb ábrázolatain.

Itt láttam Munkácsynak újabb művét is, a bécsi muzeum mennyezeti képének vázlatát, négy méter magas és három méter széles vásznon; de a tulajdonképeni kép tíz négyszög méternyi nagyságú lesz. Eredetileg Canon és Makart voltak megbízva a plafondkép festésével. Azonban a halál korán ragadta el mind a két mestert. Fenkölt szellemű királyunk ő felségének legmagasabb ohajára Munkácsy vállalkozott a nagy mű megalkotására. E művével Munkácsy nemcsak új oldalról mutatta be magát, amennyiben eltérve színeinek eddigi sötét tónusától, a világos koloritot egészen ecsetjének uralma alá hajtotta, de világgraszoló újabb fényes diadalt is vívott ki saját halhatatlan nevének és a magyar nemzetnek az által, hogy a világ kulturnemzeteiből összeállított jury neki ítélte oda a „médaille d'honneur“-t. Munkácsynak ez most a harmadik nagyobb jelentőségű kitüntetése Párizsban. 1870-ben a salon nagy aranyérmét nyerte „Siralomház“-ával; 1878-ban „Milton“-ját a jelenkori festőművészet csodájának mondták az akkori világkiállítás hivatalos értesítései; és most a bécsi plafondképe koszoruztatott meg a szakbizottság egyhangu ítélete által. A párizsi művészi köröket megtelepte, a világkiállítást látogató közönséget bámu-

latra ragadta a mesternek e magas szárnyalásu újabb kompozíciója, melyen a színek harmoniájának és természetességének, a klasszikai methodusnak és merész rajznak, a kortörténeti hűségnek és a szellemes költői felfogásnak lebilincselő szépsége ömlik el.

Munkácsy ezuttal nem drámai mozzanatot festett, hanem esz mé t, egy allegoriát rögzített meg vásznán. Képe a művészet virágzásának korát ábrázolja. Apotheozisa a renaissancenak. A művész bemutatja ama kornak legkimagaslóbb alakjait, részint jól talált arcképeikben, részint jellemzetes pozíciókban. Középen Tizián, tanítványai közt, oktatta őket a természet hű utáztatára, eltérőleg a régi bizantinizmustól és a középkori felfogás merevségétől. Jobbról Leonardo da Vinci bíbor tógában, amint a fiatal Raffael a lépcsőházról lejöve távoznak. A lépcsőházban foglalnak helyet a renaissanceskor többi mesterei: Paolo Veronese és az univerzális Michelangelo. A lépcsőház fölötti loggián II. Gyula pápa, a kor művészetének szellemes és nagylelkű patronusa látható Bramanteval, ki a pápának a szent Péter bazilika és a stanzák első tervrajzát mutatja. A remek csoportozat fölött a művészet géniusza lebeg palmaággal kezében, e fölött pedig a „Hirnév“, amint kürtjével az alatt állók dicsőségét hirdeti minden nemzeteknek és jövőidőknek. A festmény, melynek architekturális része is bámulatra méltó, az árkádokon betörő napsugaraktól nyeri világítását, mely a gyönyörű távlat és a kép levegős volta által misztikus bájban uszik. Jeles műkritikusok, köztük Székely S., kifogásolják Munkácsy művén, hogy nincs benne drámai mozzanat és cselekvési központ. Nézetem szerint ez a kifogás helytelen; mert az akció központja meg van a kor alakjainak csoportosításában a központ, a főkorifeusok személye körül; a dráma-mozzanat pedig, amint ilyféle allegorikus festményeknél egyáltalában lehetséges, azon reformtörek-

vésben fejeztetik ki, melyet a jelenlevő alakok képviselnek. Ellenben egyetérttek Székelylyel abban, hogy a kiállított skizzén II. Gyula pápának feje hibásan van megrajzolva és tökéletlenebbül van megfestve, mint a háttérben álló bibornoki kíséret fejei. Azonban ez a hiba a kép végleges kivitelénél jóvátehető, s hiszem is, hogy a mester nem fogja azt megtűrni. De hogy Medici Lőrinc, a renaissance korszak hatalmas tényezője hiányzik a hősök csoportjából: az olyan mulasztás, mely mindenkinek feltűnik és többé már alig pótolható.

Ami a kiállítási műcsarnok magyar-osztrák termeinek arcképeit illeti, itt Charlemont és Horovitz vívták ki az elsőséget. Mind a két művész női arcképekkel jelent meg a kiállításon, s mind a kettő jutalmat nyert. Mind a kettő közel áll hozzá, hogy maholnap az európai művészek kapacitásai között foglaljon helyet. Charlemont költői felfogással és sok közvetlenséggel kezeli az ecsetet. Képei, melyek kiváló szorgalommal készítvék, rokonszenvesen hatnak a kedélyre, s oly természetesen és beszédesebben, hogy mindig kellemes érzelmeket fakasztanak a szemlélőben. Látszik, hogy a művész keresi az alkalmat a legnehezebb és legnemesebb témákkal megküzdeni. Sokoldalúságára vall, hogy a „Négy apród“ című kiválóan szép festményén és női arcképén kívül több apróbb művét is bemutatta a kiállításon. A magyar Horovitz Lipót, ki pár év előtt a budapesti országos kiállításon Sapia hercegnő feketeruhás arcképével kellett méltó figyelmet, most egy fehér selyemruhás fiatal nőnek arcképét küldte pályázatra. Ez is jeles munka, igen szép női arckép és teljesen beválik; de mögötte áll a Sapia hercegnő arcképének, mely csupa élet és valóság. Azonban az inkarnát és a draperia itt is oly gyengéd és átlátszó, hogy korrektebbet Mierisnál sem találunk. Horovitz képét a szakértők az egész kiállítás legszebb művei közé sorolják. Arcképeket állítottak még ki a fiatalabb

magyar művészek közül Basch Gyula, Koronycsi, Ábrányi Lajos és Axentovics. Iparkodó, becsületes igyekezetű festők valamennyien; de műveik nem ütik meg a magasabb műtökély mértékét. Szinezésök pergamentszerű, modoruk kemény s a hasonlatosság is sántikál. Nincs bennök természetes kellem és üdeség. Hideg mozdulatlan arcok ezek, éles metszésű kicirkalmazott szemekkel, melyek illuziót ébreszteni egyáltalában nem képesek. A szemlélő első pillanatra látja, mily sok nehézséggel küzdött az emberi kéz, hogy ezen arcokat valahogyan lerajzolhassa és vászonra vethesse. Fogadják tisztelt honfitársaim jó néven őszinte szándéku észrevételeimet, melyeket az ő érdekükben és a magyar arcképfestészet hasznára a nyilvánosság előtt kockáztatni bátorkodom. Ugy tudom, hogy mind a négyen a férfikor teljes erejében állnak; törhetetlen vasszorgalommal még igen sokra vihetik. Kivánom, hogy iskolát is alapítsanak. Elvégre nem az dicsértetik igazán — mondja Kölcsey, — aki- nek hibái is vakon imádtatnak. Ugyanezt mondhatom a kiállításon megjelent osztrák arcképfestőkről: Hynairól, ki anyjának arcképét állította ki és Sochorról, ki egy francia ezredest festett. Csak Lerch arcképműve, mely öreg asszonyt állít elénkbe, válik ki a többi közül.

A magyar szobrászat még gyérebben van a kiállításon képviselve, mint festőművészetünk. Az egyetlen Engel József mutatott be oly szoborműveket, melyek régi hírnevéhez méltók és nemzetünk becsületére válnak. Legjobb műve az „Évaszületése“; de „Az ártatlanság“, „Elvesztett ártatlanság“ és „Leláncolt Amor“ című szoborműveit is elismerő dicsérettel említik. Kallós Ede iskolai kísérletén kívül Szarnovszkytól van két kisebb alak, melyek tehetségre vallanak. Strobl Pulszky Ferenc bronz mellszobrát állította ki, annak ismeretes tipikus diszmagyarában; de ép oly kevésbé remekelt vele, mint Ábrányi Lajos Pulszky-

nak arcképével, mely különben oly magasan függ, hogy csak elmosódott körvonalait láthatni szabad szemmel.

S ezzel kimerítettem, amit monarchiánk művészete a párizsi világtárlat számára produkált. Van még egy-két apróság, ami említésre sem méltó. Többnyire gyötrelmes körömkoptatások, de nem műalkotások. Egy sem arra való, hogy egy világkiállításon szerepeljen, mikor minden nemzet termelő képességének legszebb gyümölcseivel kedveskedik századunk kulturájának.

Egészben véve tehát nagyon szegényes műkiállítás ez részünkről, mely valóban nem üti meg a XIX. század színvonalát, s mely után a magyar művészet jelen állapotára és fejlettségi fokára következtetni nem lehet. Az, amit a párizsi világtárlaton bemutattunk, semmi arányban sincs honi képzőművészetünk tartalmi és terjedelmi fejlettségével s újabb örvendetes fellendülésével, másrészt pedig művészeinknek ma már tekintélyes számával. Távol maradtak a kiállításról: Benczur Gyula, Vastagh, Angeli, Greguss, Innocent, Feszty Árpád, Karlovsky Bertalan, Roskovics, Parlaghly, Stetka, Kimnach, Doby, Baditz és mások számosan nagyratermett műszerzőink közül. Zala és Tilgner, kik elsőrendű szoborműveket mutathattak volna be, szintén hiányzanak. Ami pedig magyar részről ki van állítva, az főképp két szempontból esik kifogás alá: tárgyi tekintetben egyoldalúsága és rendszertelensége miatt; aztán nemzeti tekintetben, mert a magyar nemzeti typus és egyáltalában Magyarország nem nyert kellő kifejezést a kiállított képek által. Nem is lett volna szabad egyebet kiállítani, mint ami a legfelsőbb tökéletnek, a kritika legszi-

gorubb követelményeinek minden irányban megfelel. A jelen ünnepélyes alkalommal számító előrelátással tömöríteni kellett volna művészeink munkaerejét és egész energiáját, hogy a világtárlaton remekművek foglaljanak helyet a magyar osztályban, és a magyar művészet a nemzetiségű gényű színek is kifejezést adjon a művelt világ előtt. Bizonyára semmiben sem haladtunk az utóbbi időkben annyira, mint épen a képzőművészetben. E haladásunkat a világkultúra nagy és diszes piacán, a párizsi kiállításon lett volna alkalmunk hozzáuk méltóképen beigazolnunk. Azonban a párizsi magyar osztályban nincs kombinációs rendszer a képek megválogatásában. A magyar kiállítás nem tünteti fel egyenletes és elegendő arányban sem a magyar művészek képességének összes nuanceait, sem a különféle műfajokban való otthonosságukat. A nagyszabású történelmi festészet egészen elmaradt. Csak arckép és genre az, amit látunk. Unalmas egyformaság a műfajokban, helyzetben és alakításban.

Gyermekarcokat, szép gyermekcsoportozatot egyet sem láttam. Pedig a gyermekarcképek inkább igénybe veszik a művész fantáziáját és szépérzékét, mint a felnőttek képmásai. A férfi és nő arca lehet esztetikailag szép, a gyermeké angyali és a fenséggel határos. A gyermekfestőnek nemcsak alapos lélekbuvárnak kell lennie, ki a gyermek kedélyvilágát és képzeletének tarka álmait, vidorságát s jellemét ismeri; de az ecset és színek kitűnő mesterének is kell lennie, hogy a felhőtlen tiszta gyermekarcnak angyali szépségét, mosolygó őszinte szemét, melyekből égi sugár lövel, az ártatlanság zománcát, melyen édes elragadtatással merengünk, a valóságnak megfelelő hűséggel visszaadni tudja. Szelid, étheri és kellemes kolorit, kiemelkedő, gömbölyded és leheletszerű ecsetelés, gyengéd szentimentális stíl: ezek fő sajátosságai azon gyermekarcoknak, melyek Michelangelo, Murillo, Correggio, Velasquez és Rafael híres műremekein a mennyor-

szág dicső szféráit s az éden örömeit tárják fel előttünk. De a műzslés és koncepció e magasztosabb válfajából egyt sem látni a párizsi műcsarnok magyar osztályában.

Azonban a sokoldaluságot magában a magyar tárlatban kívántam volna, s nem vártam az egyes művészekttől, kiknek némelyike, hogy ujjal hivalkodják, olyan téren próbálkozott meg, ahol még kellő jártassággal nem bir. Manapság a festészetben is, mint általában a művészet, tudomány és irodalom minden ágában csak a szakember, a speciálista boldogulhat. Aki arcképfestővé lön : maradjon arcképfestőnek ; aki a csendéletben művész : maradjon e műfaj mellett és szentelje reá egész életét. Az egyéni szabadságot ma már csak a választottak választottjai győzik. Arra születni kell, ahhoz isteni inspiráció szükséges.

Végre — hogy észleleteimet a műcsarnokban befejezzem — kívánatos lett volna a francia osztály mintájára egy magyar nemzeti gallériát kiállítanunk állami, tudományos, irodalmi és művészeti közéletünk jelenleg élő hirnevesebb nagyságainak magyar művészek által készített arcképeiből, nagyobb városainkat, regényes magyar vidékeinket feltüntető tájképekből és a magyar népet jellemző epizódokból. Kiállítva szerettem volna látni mindenekelőtt a hű magyar népe közt oly szívesen időző felséges uralkodó család tagjainak, nemkülönben a nemzet által szeretettel bálványozott József főherceg családjának arcképeit. Következtek volna a magyar kormány és törvényhozás, a püspöki kar, a tudományos akadémia, egyetem, szép-irodalom és publicistika, a művészetek, arisztokrácia, a nemzeti szorgalom, ipar s hazai közhasznú és jótékony intézeteink hirnevesebb, kimagasló alakjai. Egy ilyen gallériában maga előtt látta volna a tárlatot látogató idegen közönség egész Magyarországot az ö ünnepeit nagy-

jaiban, közéletének nevezetesebb hordnokaiban, nemzeti jellegében, hazánk földjének és a magyar népnek eszményi szépségében.

A Jéna-hidról leszállva és az Eiffel-toronytól az Ecole-militaire felé egyenes irányban haladva, a Marsmező hátulsó szélében találjuk az „Arts liberaux“ kupolás pavillonját, mely tulajdonképen az iparcsarnok jobb szárnyát képezi. Az emberi spekuláció, az emberi szorgalom és ismeret fokozatos fejlődésének szemléltető iskolája ez, oly ügyesen berendezve, hogy megtalálod benne mindazt, ami a mult századok műveltségtörténetéből tudóst és közembert egyaránt közlelről érdekel. Látni itt egyiptomi, khinai és indiai csillagvizsgálókat, az alchymisták és régi természetbuvárok mőhelyeit összes fölszerelvényeikkel, búveszkőzeikkel, jelvényes kodexeikkel, tégelyeikkel és olvasztókemencéikkel. Be van mutatva Charas Mózes párizsi patikája 1646—1698-ból. A khinai és európai könyvnyomdászat fölfedezése és fejlesztésének első korszakait számos eredeti kísérlet és hecses régiség tünteti fel. Ezeket elszórva feltalálni és láthatni ugyan más európai nagyvárosok gyűjteményeiben is; de itt együtt látja az ember, amit különben csak nagyobb szabásu európai utazással érhetne el. A zene és színművészet, a léghajózás, építészet, könyomatás, rézmetészs, színnyomat, fényképezés, üvegfestészet, gölöncsérség, vadászat, halászat, ruházat, nemkülönben a többi mesterségek, a szépművészetek, a hozzájuk tartozó különféle eszközökkel, szerszámokkal és termékeik kiválóbb példányaival vannak itt nevezetesebb fejlődési mozzanataikban szemeink elé állítva. A kő- és bronzkort, a szövés első kezdeteit, a kővek és fémek megmunkálását életnagyságu, mozgó csoportalakzatok mutatják. Figyelemre méltók még a hajózás és szárazföldi közlekedés eszközei különböző országokból és évszázadokból.

A gyermeknevelés, elemi-, kö-

zép- és felsőiskolai oktatásügy a második csoportozatban található s 3 osztályra van osztva. Magában foglalja a gyermek testi és szellemi fejlesztéséhez megkívántató tárgyakat és taneszközöket, melyek a családi körben, kezdve a bölcsőtől és a kiseddévó elemi iskolákban a játékszerkektől és hangoztatástól, a pedagogia és didaktika legujabb és leginkább beigazolt tételei értelmében, legsikeresebben használhatók. A középiskolák tan- és segédtaneszközei, gyakorlati felszerelvényei, a felső tanintézetekben és az egyetemi tanításnál elfogadott legkittünőbb módszerek és segédeszközök, a francia iskoláknak jelenlegi magas színvonalát bizonyítják. Különösen tanulságosak és gazdagok az orvosi egyetem felszerelvényei, a belgyógyászat és sebészet, az állat- és összehasonlító orvostudomány, úgy szintén a technikai, matematikai, természettudományi és vegytani tanintézetek mintaszertárai. Amit évtizedek óta a kül- és belföldi tanügyi szaklapokban és folyóiratokban mint különösen ajánlatost ismertetve találtunk, annak legjava finom izléses kivitelben ki van állítva a világtárlat iskolai osztályában. Többnyire francia gyárak és műhelyek termékei.

De végezek immár a francia világtárlattal. Rövidre szabott értesitésem keretébe nem foglalhatom be mindazt, mit az osztályok egyik-másik részletéről még elmondani szerettem volna. A hírlapi tudósításokból úgy is köztudomásra jutott már sok olyan apróság, ami valamely jelentőséggel bír, s a magyar közönség figyelmére érdemes. Hiszem egyébaránt, hogy a párizsi világtárlat magyarul is tüzetesen ismertetve leendő oly munkában, mely kizárólag csak a kiállítás leírását tüzi ki céljául.

Szerettem volna, ha a rendező bizottság külön pavillonban mutatja vala be az egyház szertartási eszközeit, diszöltönyeit és edényeit, amint azokat az egyházi művészet, a korrekt izlés magas fokának megfelelően, készíteni lehet és készíteni kell. A

bronzöntvények, arany és ezüst ötvösművek, selyemszövetek és csipkék, drágakövek és ékszerek kirakataiban is látni ugyan egyes egyházi tárgyakat a többiek közé vegyítve, azonban ez nem felel meg a célnak még akkor sem, ha ezt a dolgot pusztán ipusztriális és kereskedelmi szempontból mérlegeljük, noha egy világtárlatnak nem épen a materiális érdek a főcélja.

Az anyagi hasznot biztosította Párizsnak s a francia nemzetnek a kiállított cikkek roppant kelen-dősége, s az a három világra szóló népvándorlás, mely talán nem is annyira a reklám leleményessége, mint inkább a jelen időszaki viszonyoknak szeren-csés kombinációja és az embereket utra készítő bi-zonyos benső ösztön által idéztetett elő. Annyi ide-gen népet, mely a francia igyekezetnek, a munká-nak és haladásnak oltárt emel és elragadtatásában pazar kézzel szórja aranyait, még soha sem látott Párizs falai között. Az 1855, 1867 és 1878-diki párizsi világkiállítások eltörpülnek a mostani mel-lett. Párizs milliárdokkal gazdagszik s a francia ipar és kereskedés soha még oly jutalmazó fényes üzleteket nem csinált, mint a mostani alkalommal. S ez becsületes, tisztességes kereset, melynek er-kölcsi hatása az emberi szorgalomnak és civilizá-ciónak föllendülését fogja előmozdítani világszerte. Nem illett e diadalt csuffá tenni olyan szemérmet-len orgiákkal, amilyeneket a kiállítás gyermekpalotá-jában kóbor spanyol cigányok és a frivol demimond minden jobbérzésű embernek megbotránkozására, de a francia gavallér fiatalságnak viharos tetszés-nyilatkozatai mellett, nyílt színpadon produkálnak. Chélard Raoul párizsi magyar levelező írja, hogy amit a spanyol társaság Pepa nevű táncosnője az ő Pichiri barátjával a színpadon véghezviszen, azt le-írni nem lehet; mert még az ajtóban álló rendőr káplárok is pirulnak. Ilyenkor csakugy hull a szin-padra a sok szivar, narancs, cukor, rózsa és husz

frankos arany, hogy legyenek — ugymond —
Párizsban, akik a pénzt szó szerint az ablakon do-
bálják ki. Nem jellemző e ez a véghetetlen könnyel-
műség a komoly munkásság és az ég hulló áldá-
sainak közepette? ! Való igaz : ha a nőuralgás valaha
megszűnik a világon, Franciaország lesz e részben
az utolsó

VI.

Párizs.

(Fölösleges vezetők. A Szajna mint kalauz. Monumentális épületek a Szajnál. Hidak és boulevardok. Lóvasut és omnibusz. Gyalogséták a boulevardokon. Párizs közterei, kertjei, ligetei, folyami élete. A Louvre. La Madeleine. Pére Lachaise. La Roquette. Montmartre. Mont-Parnasse. Cluny-muzeum. A Sorbonne és temploma. Szt. Lajos liceuma. Lycée Louis le Grand. A Collège de France. A francia Akadémia és az Institut. Ecole des Beaux-Arts. Misszionáriusok szemináriuma. Államlevéltár és államkönyvtár. A francia képviselőház. A Szajna-partok és a Champs-Elysées kivilágítása. Az elysei-palota. Párizsi gaminek. Főposta. Szt. Eusták temploma. A központi árucsarnok. Börze. Palais-Royal. Grande Magasins du Louvre. A Bon Marché és a Printemps. Palais de Justice. Morgue. Pantheon Napoleon Bonaparte sirja. Hippodrome. Párizsi színházak. Társadalmi mozzanatok.)

Jó térképpel a kezemben már az első napok alatt könnyen és gyorsan tájékoztam magamat Párizsban. Vezetőre soha sem szorultam. A vezetők sokba kerülnek s csak terhére vannak az utasnak haszontalan fecsegéseikkel és fennhéjázó tudákosságukkal. A magas napidijakon kívül az ételmezt is kikötik, s fölötte finyaság és követelők a buffet megválasztásában. Szerény igényekkel utazó embernek nincsen szüksége vezetőkre, hanem csak jó mappára és gondos előtanulmányokra, melyek fonálán esténként előre elkészíti a másnapi programot — és saját feje után indul. A Baedekeren és a Grieben-féle kiadványokon kívül Párizs város spe-

ciális leírásai szolgálnak kalauzul. Ilyen füzetkéket minden francia könyvkereskedésben nagy választékban árulnak néhány szuért. Aki pedig az utcák végtelen labirintjében és a hömpölygő néptömeggé roppant zajában netán zavarba jönne: fordulhat a legelső rendőrhöz, ki nyájas készséggel legott utba igazítja.

Párizst egész hossza szerint a Szajna folyó éjszak felé görbülő ivezete két főrészeire választja. A Szajna két partja képezi tehát a város két fő részében a tájékozás alapját és vezérfonalát. Mindig szemelött tartva a Szajná, csakhamar eligazodhatunk a nagy világáros utcatengerében. A partok hosszában vannak Párizs kiválóbb monumentális építkezései, melyek szintén tájékoztató fix pontokat nyújtanak. A jobbpart mentén találjuk egymás mellett a Hotel de Villet, közel hozzá a Cité-szigeten a Notre-Damet s az igazságügyi palotát, lejjebb a Louvret, Palais-Royalt, Tuillériák- és Concordia-tereket, a Champs-Élysées és a Trocadérot. Szemben ezekkel a tulsó part hosszában a képzőművészeti palotát, a híres Charité kórházat, mögötte, a St. Germain boulevardon tul, a Palais du Luxembourgot gyönyörű kertjével. Ugyanazon oldalon, de kissé lejjebb a Szajná, látjuk a német nagykövetség és a törvényhozó testület palotáit, a rokkantak terét és menedéházát szt. Lajos aranykupolás templomával, hol I. Napoleon császár nyugszik. Azon tul a Champs de Mars, a világiállítás kolosszális épületeivel.

A Szajna félkör vonalából sugárzanak ki jobbról-balról a főbb boulevardok, melyek a régi Párizs területén épültek. Azokkal párhuzamosan haladnak, vagy belőlök nyílnak a külső, vagyis újabb boulevardok. Ezekben sem nehéz a tájékozás, ha a mappánkkal kezünkben a Szajna folyását szemelől nem tévesztjük, és a kisebb utcák tömkelegét figyelmen kívül hagyjuk. A Szajna folyásának irányában találjuk legfölül a jobb-

parton a Boulevard de Bercy-t, melynek folytatása átnyúl a balpartra s Boulevard de la Gare néven ismeretes. Ha végig megyünk rajta, az olasz-térre jutunk, melyből ismét a Boulevard d'Italie és a Boulevard st. Jacques szakad ki. Visszamenve a jobbpartra, s a Szajna mellett lejjebb haladva, találjuk a Mazas, Contrescarpe, Bourdon és a IV. Henri boulevardokat, melyek a Bastille-téren a st. Antoine és a Faubourg utcákat keresztezik és a Lenoir Richard boulevardban folynak együvé, melybe ismét a Voltaire, Temple és Beaumarchais boulevardok nyílnak. Szemben ezen jobbparti boulevardokkal a Szajna balparti oldalán a Boulevard de Hopitált találjuk, melyen a Marcel és Arago, a Port-Royal és Mont-Parnasse boulevardok ágaznak ki. A St. Louis-sziget felső csucsnál levő Sully-híd a St. Germain boulevardra vezet, mely hosszú félkörben egész a Concordia-hidig húzódik s a város balparti részében a közforgalom főerét képezi. Visszatérve ismét a Szajna jobbpartjára a Notre-Damenál a Boulevard de Sebastopolt találjuk, melybe a St. Martin, St. Denis, Bonne-Nouvelle, Poissonière, Montmartre, des Italiens, des Capucines és a de la Madeleine boulevardok egymásból folyó vonalai húzódnak félkörben. A Madeleine boulevardról a Royal-utcán át a Concordia-térre érünk, melyre a Champs-Élysée utca nyílik és az Arc Triompheon át nyugat felé a Bois de Boulogneba, keleti irányban pedig a Friedland-utcába, onnan a Hausmann és Malesherbes boulevardokra vezet. E boulevardokon haladva, érintjük az egymásból kifolyó Courcelles, Batignolles, Clichy, Rothenart és de la Chapelle boulevardokat. — A

„Rue“ és „Avenue“ néven nevezett utcák közül legnevezetesebb a Rue de Rivoli, mely a Szajna jobbpartján a folyóval egyenközű vonalban húzódik a Tuillériák kertjétől majdnem a Bastille-térig; a Rue de Turbigo, mely a Halles Centralest a Place du Chateau d'Eauval-kapcsolja össze; a Rue St. Honoré a Theater-Françaistól az elysei-palotáig. Nevezetes továbbá az Avenue des Champs Elysées, du Trocadéro, Montaigne, Jena, Alma, du Roi de Rome, de Villiers, stb.

A Szajna-város két partját, a felső körsáncoktól a délnyugati sáncok vonaláig, 25 hid köti össze, nevezetesen: a Pont National, de Bercy, Austerlitz, Sully, Marthe, Tournelle. Louis Philipp, Arch, Montebello. Notre-Dame, d'Arcole, de la Cité, St. Michel, Change, Neuf, des Arts, du Carroussel, Royal, Solferino, de la Concorde, des Invalides, de Alma, d'Jéna, de Grenelle és a Pont du Jour.

A boulevardok hosszabb és a többinél szélesebb főutcák, melyeknek aszfált gyalogjáróit árnyas fasorok szegélyzik. Pompás légszesz- és villamkandeláberek, természetes hirdetőoszlopok, kényelmes padok, frissítőket kínáló üvegszalonok, kávé sátrak egymást érik a trotirokon. Az első boulevardokat még 1670-ben XIV. Lajos kezdé építtetni a régi Párizs lehordott bástyafalainak és sáncainak (boulevards) területén. Folytatta az építkezést száz évvel később XVI. Lajos minisztere, Calonne; 1852. óta pedig III. Napoleon császár, ki egész városrészeket romboltatott le, hogy a modern Párizst széppé s nagygyá tegye. Még ma is újabb és újabb boulevardok keletkeznek a szakadatlanul terjeszkedő város külső részeiben. Azért nem is soroltam fel az összes boulevardokat, avenueket és a megszámlálhatatlan mennyiségű kisebb-nagyobb utcákat. A mit felsoroltam: az képezi zömét, legnevezetesebb és legszebb részét Párizs városának.

A beláthatlan távolságokra elhuzódó összes boulevardokat, főkép egy rövid idejű tartózkodás alatt, majdnem lehetetlen gyalog bejárni. A lóvasutak és omnibuszok szegényebb sorsu utasnak is lehetővé teszik, hogy a város főbb részeit egy-két nap alatt megtekinthesse. Omnibuszok és lóvasuti kocsik az összes vonalakon közlekednek reggeli 7 órától éjfélig. 30 centimesért egész városrészeket beutazhatni. A végállomásokon a következő másik vonalra kell átszállni, s felmutatni a lefizetett díj nyugtáját (correspondance), mely nélkül minden átszállásnál újra kellene fizetni. Legcélszerűbb a kocsik fődézetére felkapaszkodni, ahol szabad a kilátás és friss a levegő. En rendesen a kakasülön helyezkedtem el, s mindent jól áttekinthettem. Az élénkebb és szebb városrészeket megtekinthetni aztán időközönként gyalog is. A gyalogséták a boulevardokon különösen jutalmazók és érdekesek reggelenként 11 óráig és este 8-tól éjfélig, mikor a párizsi utcai élet minden sajátságaival és egész nagyszerűségében tárul fel előttünk. Aki a boulevardokon így végig kocsizik és végig sétál, figyelmes szemlét tartva kivált a nevezetesebb pontoknál, bizvást elmondhatja, hogy látta Párizst. A boulevardokon találkozok, pezseg, nyüzsög Párizs összes nyilvános élete. Itt vannak sorban, egymás mellett a legnagyobb és leggazdagabb kereskedések, divatcsarnokok, tündöklő kirakatok, a leglátogatottabb nyitott ebédlő- és kávémérőtermek, a muzeumok és mügyüjtemények palotái, a templomok, országos és városi középületek, a francia főurak és pénzarisztokraták erkélyes lakásai, az egykori királyi udvar székházai, a legszebb terek, kertek és mütermek, szóval minden, mi Franciaország ujjabb történetében szerepet visel és Párizsban világraszóló névvel bir. Legszebbek s legnépesebbek mégis a belső vagyis a régi boulevardok: a Beaumarchais, a du Temple, St. Denis, des Italiens, des Capucines és a de la Madeleine; az ujjab-

bak közül pedig a Strassbourg, Sébastopol és Haussmann boulevardok.

Azonban minden gyönyörűségök mellett sokkal szűkebbek ezek a boulevardok, semhogy annak a rémitő futkározásnak, amit a gyalogjárókon a két milliányi lakosság, a makadámon pedig az egymáshoz szoruló temérdek sok fogat, társzekér és társaskocsi kiabálva, csengetve, pattogva, kürtölve, szünetlen szakadatlanul véghezviszen, elegendő tért nyujthatnának, és azt a végtelenül tarka, mozgalmas életet, mely az óriási forgalom e kiapadhatlan kánálisait naphosszant elárasztja, kellőképen befogadhatnák. Olyan kényelmes, szellős, tágas boulevard, amilyen nálunk Budapesten az Andrassy-ut, a Váci-körut, vagy Bécsben a Ring, egyetlen egy sincs Párizsban. Az utcák szegletein valósággal megtorcollik a hömpölygő áradat, s életveszedelemmel jár egyik oldalról átmenni a másikra. A kocsiut közepén vannak ugyan kiemelkedő kőpatkák, a hová menekülhetni; de ki kell lesni a szempillantást, hogy az aszfáltról átugorhassunk s onnan egy alkalmas percben a másik oldalra szökhessünk. A mi szemetet, hulladékot ez a nagy közlekedés a kocsiuton és a gyalogjárókon lerak, azt a szüntelen működő utca-seprők a boulevardok két oldalán végig folyó nyílt csatornába seprik. A víz szemünk láttára sodorja magával a büzös anyagokat a Szajna kloakáiba. Az idegent kellemetlenül lepi meg a tündöklő boulevardok e csunya árnyképe. Az üde lombozatu platánokról, melyek e nyílt csatornák fölött virítanak, szó szerint el lehet ugyan mondani a bölcsesség könyvével: „Quasi platanus exaltata sum juxta aquam in plateis;“ de kevésbbé illik rájuk, ami következik: „Sicut cinnamomum et balsamum aromatizans odorem dedi.“

Párizs rengeteg épülettömegét helyenként kisebb-nagyobb terek szakítják meg, melyek az egyes városnegyedek központját, s az ott lakó előkelőségek palotásoraival rendszerint legdiszesebb ré-

szét is képezik. Tizenhárom ilyen nevezetesebb köz-
tér van Párizsban. S ha utunk nem vezetne is épen
keresztül rajtok, mindegyike megérdemli, hogy külön
megtekintsük. Ilyen terek: a Place de la Concorde,
a Champs-Élysées, a Place des Victoires, de la
Bastille, des Vosges, du Chateau d'Eau, de l'Opera,
Vendôme, du Caroussel, d l'Hotel de Ville, az In-
valid-tér és a Trocadéro-tér. Legnagyobb s legszebb
ezek közül a Concordia- és az Elysées-tér.

A C o n c o r d i a-tér 357 méter hosszú és 217
méter széles terület s a világ egyik legimpozánsabb
tere, melyen a francia történetnek nem egy nevezet-
es epizódja játszódott le. 1792-ig XV. Lajos szobra
állt rajta, de a forradalmárok eltávolították és a
szabadság szobrát állították a helyére, melyet azon-
ban a rémuralom szintén eltávolított, hogy a tér
közepén a nyaktilónak csináljon helyet. Itt fejeztet-
tek le XVI. Lajos, Mária Antoinette, Charlotte
Corday, Brissot a girondisták vezére, Lajos Fülöp
orleánsi herceg, Erzsébet Mária hercegnő XVI. La-
jos nővére, Hébert, Danton, Robespierre és még más
3000 politikai elítélt. 1799 ben visszaállították a
szabadságszobrot, de amint a császárság életbelép-
ett, újból eltűnt az. 1813-ban hálaistentiszteletet
tartottak itt a szövetséges monarchák; katonaságuk
a téren és környékén táborozott. Mostani díszes
négyszögű alakját 1836 ban nyerte a Concordia,
Hittorf kölni építész által. Lajos Fülöp király a hi-
res „luxori obeliszket“ állíttatá fel a tér közepén,
mely azt most is disziti. A monolith obelisztk vörös
gránitból való, 23 méter magas és 250 ezer kilo-
gramm nehéz. Talapzata is egy darab kőből áll. Az
obeliszken látható 1600 hieroglif Ramzes és Sezo-
tris tetteit dicséri 3400 évvel ezelőtt. A hatalmas
köemléket 2 millió frank költségen 5 évig szállítot-
ták Egyiptomból Cherbourgba a Luxor hajón, mely-
től nevét kölcsönzé. Mohammed Ali egyiptomi
alkirály igazán drága ajándékkal kedveskedett tehát
a franciák uralkodójának. Az obelisztk mellett állva,

meglepően szép a prespektiva. Emeli a tér fenséges pompáját két bővizű szökőkút, melyek 16 méter átmérőjű kőmedencékbe szórják alá kristályvizeiket. A tért nyolc allegorikus szoborcsoport veszi körül, melyek Franciaország nyolc nagyobb városát ábrázolják. A „Strassburg“ szobor előtt szoktak a németellenes tüntetések végbemenni.

A C h a m p s - E l y s é e s a Concordiától az Arc de Triomphig terjed. Ez a kocsis- és gyalogséták leglátogatottabb helye. A párizsi előkelő közönség az esti órákban tömeges találkozókat ad itt egymásnak. A széles kocsitutat árnyas fák és pad-sorok szegélyezik; beljebb bokros, virágos kertek váltakoznak árubódékkal, cukrászdákkal, elegáns restaurációkkal és marionett-színházakkal. A délutáni kocsikorzó felülmulja a rómaid és nápolyit csillogásban, gazdagságban és nagyszerűségben. A ket-tős- négyes- és ötös diszfogatok ezrei kergetik egymást arany- és ezüstszerszámos lovaikkal, kipude-rozott sujtásos szolgaszemélyzetekkel és a legfényesebb toiletteket mutogató hölgyközönséggel. Az ut szé-lén helyet foglalva százados hársak hűsében, teljes két órán át bámultam azt a páratlan képet, mely összhangzatos sokféleségével, pompája és gazdagsá-gával kápráztató látványt nyújt.

A többi köztér részint történeti nevezetessége, részint a rajtok álló emlékek által tűnik ki. A P l a c e d e s V i c t o i r e s - o n XIV. Lajos bronz lovasszobra áll. 1822-ben XVIII. Lajos emeltette „atavo suo maximos inter reges magno.“ — A P l a c e d e l a B a s t i l l e az 1371—83-ban épített és 1789. jul. 14-én lerombolt Bastille vár-börtön helyét őrzi. Itt állott a régi Párizsnak szt. Antal-bástyája, mely a körfalak lehordatása után politikai foglyok elzáratására szolgált. A multszá-zadi forradalomban szétzuzott Bastille köveit a Concordia-híd építésére használták, de maga a kis tér a legujabb időkig szerepelt Párizs mozgalmas napjaiban. 1848-ban itt voltak a legerősebb barri-

kádok. Itt ölték meg ugyanakkor Affre párizsi érseket, s 1871 ben. a kommün rémuralma alatt is itt folyt a leghevesebb harc. A Bastille helyén most az 1830. évi júliusban elesett párizsi szabadsághősök 47 méter magas emlékszobra áll öntött bronzból. Innen a szobor neve: „Colonne de Juillet.“ A szobron e felírás olvasható arany betűkben: „À la gloire des citoyens français qui s'armèrent et combattirent pour la défense des libertés publiques dans les mémorables journées des 27, 28 et 29 juillet 1830.“ Az emlék csucsán a szabadság géniusza áll, a felvilágosodás szövétnekével és a zarnokság összetört láncával. Belül kényelmes csigalépcső vezet a csucsra, a honnan szép kilátást élvezhetni. A szobor alatt katakombák vannak a juliusi elesettek hamvaival. A tér északi végében a szt. Mártonról nevezett földalatti csatorna folyik, melyen hajók is közlekednek. — A Rue de Biragniban találjuk a hárs- és gesztenyefákkal beültetett Place des Vosges-t két szökőkúttal és XVIII. Lajos márvány lovasszobrával. A tért környező vörös téglaházakat s a körülfutó boltozott csarnokokat Medici Katalin építteté. — A Place du Châtea-u-d'Eu számos utcának és a Voltaire-boulevardnak középpontja. A kut, melyről neveztetik, 30 méter átmérőjű bassinbe ömleszti oroszántorkaiból a kibugyogó vizet. A tér közepén huszkaros kandeláber áll. Hétfőn és csütörtökön itt szokott a virágpiac tartatni. — Igen szép tér a Place de l'Opéra a Capucinus-boulevardon, melybe öt utca szögellik. A tér diszét az új operaház képezi, melyről alább szólok. — Az opera-térről a Rue de la Paix, a gazdag pénzarisztokraciának lakhelye, a Vendôme-térre vezet, melyet I. Napoleon azért keresztelt el így, mert e téren állott valamikor IV. Henrik fiának, Vendôme hercegnek palotája. A tér közepén emelkedik a római Traján-oszlop mintájára készült 43 méter magas „Vendôme oszlop“, I. Napoleon az orosz és osztrák hadakon nyert 1805. évi győzel-

meinek emlékére önteté azt orosz és osztrák ágyukból. A kommunárdok 1871. évi májusban feldöntötték a szobrot, de a köztársaság ismét helyreállíttatá. Koronáját I. Napoleon álló alakja képezi Belül kényelmetlen, szük lépcsők vezetnek a csucsra — A Rivoli-utca és a Tuillieria-quai közt találjuk a Carrousel-tér, mely a XIV. Lajos által 1662-ben tartott lovagjátékok emlékére tartá meg nevét. I. Napoleon a római Severus-iv mintájára diadalívet (Arc de Triomphe du Carrousel) építtetett a téren, melynek márvány-reliefjein az austerlitz-i csata, az osztrákok ulmi fegyverletétele, a tilsiti békekötés, a müncheni és bécsi bevonulások és a pozsonyi béke vannak megörökítve. — Sokkal nagyobb ennél a Place de l'Etoile-on álló diadalkapu, melyet Lajos Fülöp építtetett 1836-ban s mely 10 millió frankot emésztett fel. A francia hadsereg győzelmes hadjáratait dicsőíti 1792-től 1810-ig. Maga a tér kerek csillagot képez, melyből 12 utca sugárzik ki. — A párizsi városház előtti Place de l'Hotel de Ville a régi de la Gréve tér kiterjesztéséből keletkezett, hol évszázadokon át a nyilvános kivégzések történtek. A multszázadi szomorú emlékü forradalom itt és a Concordia-téren üzte a vadállat kegyetlenségeig sülyedt szívtelenséggel véres orgiáit. A tér főépülete a Hotel de Ville, melynek alapjai már 1533-ban tettek ugyan le, de csak IV. Henrik fejezte be az építkezéseket, melyek 1841-ben újabb toldásokkal bővítettek. Az 1871. évi kommun főlégette, puskaporral és petroleummal annyira szétrombolta a városházat, hogy csak alapjai maradtak meg. A mostani új városházat a köztársasági kormány építteté francia renaissanceban. a régi alapon s a régi minta szerint. Az épületet nagy óra és 139 hirneves párizsi polgárnak szobrai díszítik. Az udvaron két gyönyörű szoborcsoport áll: az egyik „Gloria victis“ Merciétől, a másik „Ábel temetése“ Barriastól. — A rokkantak mögötti tágas

tér, az „Esplanade des Invalides“, legde-
rültebb s legegyszerűbb köztere Párizs városának.
A Szajna balpartjáról 500 méter hosszú fasor ve-
zet a vasrácsal és kőárokkaal kerített invalid-ud-
varhoz, mely a térnek egyik oldalát képezi. Az
udvaron elhelyezett hatalmas ágyukkal szokták a
francia főváros nevezetesebb eseményeit tudtul adni
a lakosságnak. Van ott egy osztrák ágyu is 1580.
évszámmal és e felirással: „So mein Gesank in
Luft erschallt, manch Mauren vor mir niederfallt.“
A rokkantak palotáját XIV. Lajos építteté 1675-
ben 5000 rokkant számára. Most azonban csak va-
lami 300 elaggott és szolgálatképtelen katona lakik
a 200 méter hosszú hatalmas épületben, melynek
főfaçadján 133 ablak nyílik. Az épület többi részzeit
katonai laktanya, a fegyvertár (Musée d' Artille-
rie) s egy katonai ethnografikus gyűjtemény foglalja
el. A fegyvertárban láttam az orleánsi szüz zászlaját
és a khinai császár mesteri szövétü köpenyét, mel-
lyet 1858-ban loptak ide a francia katonák. —
Befásított szép terület még a Trocadéro-t ér
a Szajna jobbpártján, az 1878-iki világkiállításra
épített kéttornyú Trocadéro-palotával, mely jelenleg
a világ legkiválóbb skulpturáinak gipszmásolatait
foglalja magában. A palota diszterme 6000 sze-
mélynek adhat helyet; benne tartják a dal- és ze-
netársulatok népes előadásait. Több terem ethno-
grafiai gyűjteményt tartalmaz. Vannak itt amerikai
sírok és mumiák, tüzföldi kunyhók, bretagnei és
más pórszobák, stb.

Körüljárva mindezeket, késő este volt már,
midőn fárasztó nyargalásom után kerékbetört tagok-
kal nyugalomra térhettem. Másnap, junius 27-én,
szt. László magyar király emléknepja lévén, korán
keltem és a pompás Saint-Sulpice egyházban
misét mondtam. Imádkoztam a nagyoltár mögötti
Mária-kápolnában drága hazámért és a magyar
nemzet boldogságáért. Mise után megnéztem a
templom műtárgyait, melyek közt Thomas, Bou-

cherdon és Pigalle remek szent szobrai, Lemoine kupolafreskója és az 5 klaviatúrás, 118 regiszteres orgona érdemelnek figyelmet. A templom előtti tér fontainjeának fülkéiben Bossuet, Fénelon, Massilon és Fléchier egyházi szónokok szobrai. Megnéztem a Sulpice-szemináriumot is, és körül sétáltam tágas szép kertjében. Párizsnak ez a legnagyobb papi nevelője, egyszersmind az érseki főmegye központi szemináriuma, kitűnő tanári és nevelői karral. Egészséges, szellős helyen épült; s maga a ház is, a folyosók, nappali szobák, hálótermek és társalkodók, magasok, világosak és tükörtiszták. Ezt a napot üdülésre szánva, Párizs nyilvános utcáinak és ligeteinek megtekintésére kívántam fordítani.

A Saint Sulpicetól rövid séta a Jardin du Luxembourg. Párizsnak ez a legszebb és legterjedelmesebb nyilvános kertje. Művészileg rendezett illatos virágágyai, exotikus növényzete, orange-riája, gyönyörű sétányai és a diszítésül használt márványszobrok sokasága, szemnek-szívnek bő élvezetet nyújtanak. A kert egyik végében arany halakkal telt tavacska fölött a Fontaine de Médicis emelkedik, Galathea és Acis szobraival. Szemben vele a Fontaine de Léda. Odébb Ádám és családja fehér márvány szoboresopot Garraudtól. A virágágyak és gyepszőnyegek során Dávid és egy nimfa Lemairetól. A terraszokon híres francia hölgyek márvány szobrai, kezdve szt. Genovévától (423) egész Montpensier asszonyig (1627—1693). A kert középtáján a Luxembourg-palota áll, melyet 1615-ben Medici Mária építtetett. A francia szenátus itt tartja kamarauléseit. A muzeumban kitűnőbb élő művészek alkotásai láthatók. Aki a legjobb francia szobrászatot és festészetet tanulmányozni óhajtja, a luxembourgi muzeumot el nem kerülheti.

Több nagyobb-szerű virágos kertje nincs Párizsnak. A fővárosi előkelő világ vagy a palotáiban, vagy a városon kívül fekvő nyaralókban ápolja a

virágkulturát. A többi kert inkább faültetvényes, árnyas, bokros parknak nevezhető, amilyen nálunk a városliget vagy az erzsébettéri sétány. E tekintetben a bécsi Schönbrunn, a firencei Pitti, vagy a római Pincio nagyon fölötte állanak a párizsi kerteknek. Sőt még a kisebb német városok is különb diszkertekkel rendelkeznek.

A párizsi Jardin des Tuilleries inkább sétány, mint kert. Csak az egyik része virágkert, melyét újabb időben rendezett be a város szépítő bizottsága a szétrombolt Tuilleriák helyén. A többi rész sűrű faültetvény ezerekre menő székso-rokkal, hol a közönség szerdán és pénteken katonazenét hallgat. A széles tiszta utakat mübecsesel bíró márványszobrok díszítik. A Concordia-térről nyíló magas vasrostélyos kapu fölött Merkur és a dicsőség istennője szárnyas lovakon száguld. A szökőkút vízmedencéjének körfogata 300 lépés. Igen szép Lepantre szoborcsoportja, mely Aeneast ábrázolja, amint atyját Anchisest az égő Trójából kiszabadítja.

A Szajna balpartján, szemben az Austerlitz-hiddal, a Jardin des Plantes-t találjuk, melybe a Valhubert-térről szolgál a bejárás. Nincs messze a luxembourgi kerttől. Neve nem felel meg egészen a valóságnak, mert a fűvészeti kerten kívül gazdag állatgyűjteményt és természetrajzi könyvtárt is tartalmaz. Orvos- és gyógyszerész növendékek, a természetrajzi szakra készülő tanárjelöltek egész napon át látogatják. A kerti tantermekben (Amphithéâtre) ingyenes nyilvános előadások tartatnak. Buffon, Winzlow, de Jussieu és Focroy, de kivált Cuvier és Geoffroy európai hírnevet szereztek az intézetnek. A menaszériát Bernardin de Saint-Pierre alapította 1792-ben. A muzeumban őrzik Humboldt Sándor amerikai tropikus herbáriumát. A kert „Labyrinth“ nevű osztályában egy cédrusfát mutogatnak, mely a Libanon hegyéről került ide. Igen érdekes a „Salle de Paléontologie“ a vizözönelőtti állatok csontvázainak gazdag gyűjteményével.

Innen Párizs északnyugati körsáncaihoz, a „Buttes Chaumont-ba” hajtattam. Ez a városon kívüli park Párizs nevezetességei közé tartozik s III. Napoleon leleményességének köszöni létrejöttét. 1866-ig sivár pusztaság terült el e helyen, melyet a zabolátlan munkás népnek keresetet és foglalkozást nyújtó császár mesterségesen hegyi tájékká változtatott át. Egész sziklahegyeket hordított össze, a lapályokat szép tóval árasztotta el, a meredek magaslatok fölé függő hidat feszített ki, messze kilátást nyújtó pihenőket varázsolt elő a régi szemétdombok, szunyogfészkek és posványok tetején. Párizs most erősen terjeszkedik és élénkül a Buttes Chaumont barátságos tájékán. Többnyire üzletemberek, iparosok és gyárosok építkeznek, bizonyára abban a reményben, hogy ingatlanaik értéke nem sokára emelkedni fog az erre felé növekedő városban.

Délutáni 4 órára járt már az idő, midőn a Bois de Boulogne-ba kijutottam, hogy a párizsi nagyvilág e legkedvesebb kiránduló helyét és benne a „Jardin d'acclimatation”-t megszemléljem. A Párizs délnyugati körvonalán 878 hektárnyi térségen elterülő boulognei erdőt III. Napoleon ajándékozta a városnak, mely azt több millió frank költséggel a mostani állapotába helyezte, s a „Jardin d'acclimatation” létesítette benne. Vizesések, tavak, szökőkutak s izléssel épített vendéglők, pavillonok, virágágyas és gyepszőnyeges részek váltakoznak a kényelmes, tiszta utak során. Fényes fogatok, lovagló uracsok és dámák egymást üzik a sűrű erdőséget minden irányban átszelő illatos, hűs allékban. A Sablon és Madrid kapak közt van az „Acclimatation”, ahol 1 frank beléptidíjat követelnek. Egy miniature tramvay szaladgál a kert egyik végétől a másikig, melyen néhány centimesért pár negyedóra alatt az egész telepet át lehet futni. Olcsó aprópénzért elefánt vagy dromedár hátán nyargalhatsz, ponni lovakon, vagy struemadár

kocsin vonatható magadat. Megtekintésre méltó a télikert (Jardin d'hiver), a kerti diszitmények kiállítása, a postagalambok háza és az akvárium. A papagályok, faágakhoz láncolva, nyáron át a szabadban vannak, s mulattató csevegéseket visznek végbe a körülöttök csoportosuló s ingerkedő gyermek-sereggel. —

Az ifju zöld természet levegőjén, közel a nagy kaszkádnál, egy vendéglő rózsaberkében költöttem el szerény estebédemet. Még sokáig merengtem volna a langyos esti szellőben és a villamos lámpafényben, ha a mélyen alászállott alkonyat és a 9 óráig fogadott bérkocsim türelmetlensége távozásra nem intenek. Az esti órákra különben is csónakverseny volt hirdetve a Szajrán, s látni akartam még Párizs folyami életét is. Azonban csak a hangzatos reklám volt meg, de csónakversenyt nem láttam. A Szajna partjain a rendes esti közönség sétálgatott, mulatva az újságelárusító suhancok és utcai ezermesterek frivol élcein s kétségbeesett kiabálásán. Egy-két csónak evickélt ugyan a fürdőházak környékén, de alig vették őket figyelembe. Párizs-nak a nyári meleg napokban nincs is folyami élete, mint nálunk a Duna és Tisza városaiban. Nyáron a Szajna olyan gazos és bűzös, hogy — bár nagyon kívántam — nem tudtam magamat rászánni a fürdésre. Másutt hemzsegnék ilyenkor a fürdőházak lehülés után áhítózó emberektől; itt zajtalan, csendes minden. Valamennyi kloakája van a nagy világvárosnak, az mind a Szajnába ömlik. A mosóházak is mind a Szajna hosszában horgonyoznak. A szappanleves, bűzös Szajnát lehetőleg kerüli a nép. Enyelgő kedvtelést, mulatságos folyami életet csak tavasszal és őszszel látni rajta. A bajon majd csak akkor lesz segítve, ha sikerül megvalósítani a merész tervet, mely a tengert Havreból Párizs falai alá vinné.

A következő napokat a m ü g y ü j t e m é n y e k b e n , k ö n y v - é s l e v é l t á r a k b a n , a t a n i n t é z e t e k b e n , egyházi és világi középületekben töltém.

Első látogatáson a „Louvre“-nak szólt. Mint épület első helyen áll ez Párizs architekturai alkotásai közt. Műgyűjteményeinek gazdag és nagyszerű tartalmánál fogva a földkerekség legkiválóbb muzeumainak színvonalát éri. A Louvre elnevezést nagyon rézinek mondják, s a latin „lupara“ (louverie) szóból származtatják. Allitól fogva farkasvadászok kastélya állott e helyen a XII. században. A mostani Louvre-udvaron mutogatnak egy helyet, hol a Fülöp Ágost által 1180—1223. táján kastélyerőd donjonja, a Château du Louvre állott. De az ősi épületből egy kövecske sincs már meg. Általában feltűnt, hogy a régi Lutetia talaján, ahol Caesar és a Constantinok megfordultak, hol Julián, Gratián és Maximus palotái állottak, eltérőleg más ősrégi városoktól most épen semmi rommaradvány nem hirdeti a mult idők emlékeit. Sőt a későbbi keresztény századok nyomai is végkép eltűntek itt a földszinéről. Klodvigtól kezdve, ki az V. században a Merovingek dinasztiáját alapította, végig a Karolingek, Kapingek és Váloák uralkodóházainak korán, mi sem maradt fen, mi a középkori Párizs tanulmányozására archeologiai támpontot nyujtana. Ami régiség Párizs építményei közt még látható, többnyire a XVII. században trónra jutott Bourbon királyoktól ered. A Louvre négyszeg udvarának azon része is, melyet még a Váloák idejéből származtatnak, most már át van építve. Az alapfalak ugyanazok, melyeket I. Ferenc, II. Henrik, Medici Katalin és fiai emeltettek, de idők folytán a kora-renaissance legtöbb ékessége több rendbeli átalakításon ment keresztül. XIII. Lajos alatt (1610—1643) Lemercier építész oly nagymérvű módosításokat eszközölt a Louvre-on, melyek eredeti valóságából majdnem egészen kivetköztették, úgy hogy mostani alakjában a XVII. század izlését viseli magán. I. és III. Napoleon császárok összekapcsolták a Louvre-t a Tuillériákkal; kupolákkal, pavillonokkal és portikusokkal látták el saját építkezéseiket, melyek hogy

összhangzásban legyenek a régibb épületszárnyakkal, azokat is többrendbeli módosításoknak vetették alá. Rendjén van, hogy Lübke, a jeles szaktudós, az ő éleslátásu szemeivel fölfedezte és le is írta (Geschichte der französischen Renaissance) a Louvre régi épületrészeit; de közönséges ember bizony nem vesz észre semmi olyast a rengeteg fejedelmi palotán, mi futólagos megtekintésnél szembetűnnék s az idegent a középkori Párizsra emlékeztetné.

A Louvre-t, mely Medici Katalinnak és fiainak, IV. Henriknek és a Lajosoknak királyi székházul szolgált, 1793-ban a nemzetgyűlés muzeumává alakította át. A gyűjtemények első kincsei még I. Ferenc (1515—1547.) korából valók, ki nagylelkű ajándékokkal és pazar vendégszeretetével hosszabb ideig tartóztatta udvaránál Olaszország legkitünőbb művészeit: Leonardo da Vincit, del Sarto Andrást, Benvenuto Cellinit, Rossot, Primaticciot, és másokat. Ezek Párizsban dolgoztak, s műveikkel viszonozták a műpártoló irály szeretetét. II. Henrik, de leginkább XIV. Lajos folytatták a mesterművek gyűjtését, úgy hogy a „Cabinet du Roi“ a XVIII. század végén már jelentékeny festészeti és skulpturái muzeumává nőtte ki magát. A multszázadi nemzetgyűlés elrendelte a királyi palotákban szétosztott összes műkincsek egyesítését a Louvre-ban. A győzelmes francia seregek halomszámra hordták oda Olaszország, Németalföld és Németország legértékesebb remekeit. Jelenleg 18 önálló és szakszerűen rendezett mügyűjteményt foglal magában a Louvre. A gyűjtemények az ugynevezett régi Louvre-ban és az új Louvre-nak déli szárnyában vannak elhelyezve. Az épület többi részeit minisztériumok és egyéb államhivatalok foglalják el. A muzeumok főbejárata a III. Napoleon által épített déli szárny középpavillonjában (Pavillon Denon) és a Sully-pavillon kapuján van. Földszint az egyiptomi, assyr és kis-ázsiai emlékeket, a skulpturákat és rézmetszeteket találjuk a legrégebb időktől a jelenko-

rig; az első emeleten a festmények gallériái, a római, görög és etruszk régiségek, a Campana-muzeum, a Lenoir-féle rococo-gyűjtemény, a középkori és renaissance-tárgyak, kézrajzok és antik bronzok; a második emeleten a tengerészeti, néprajzi és kínai muzeumok, valamint a kép- és kézrajzgyűjtemény kiegészítő részei vannak elhelyezve.

Mint hogy a Louvrei gyűjteményekről francia, német és angol nyelven egész irodalom létezik, sőt egyes műtárgyakról tüzetes monografiák forognak közkézen: nem lehet feladatom azoknak akár csak pusztán lajstromozásával is fárasztani az olvasót s tulterjengővé tenni igénytelen uti rajzomat. Két egész napot töltöttem a Louvre gyűjteményeiben, jegyezgettem s tölem telhetőleg tanulmányoztam a jellemzőbb műdarabokat; de végre avval az impresszióval jöttem haza, hogy alapos vezérkönyvek fonalán évek kellenének, hogy a művészetek történetének ezen elsőrendű mesteriskoláját áttanulmányozhassuk. Hogy olvasóimnak mégis némi utmutatást nyujtsak, csak azon megkapóbb gyűjteményeket és tárgyakat akarom itt kiemelni, melyeket rövid látogatásnál is okvetlenül szemügyre kell venni.

Az e g y i p t o m i m u z e u m b a n feltaláljuk mindazt, mi az egyiptomiak vallásáról, erkölcseiről, iparművészetéről és társadalmi életéről felvilágosítással szolgál. A sirkövek, földalatti istenségek, a halottaskamrák szobrai, a Krisztus előtti XVI. és XV. századból való király- és vitézsobrok, a thébai királysírok reliefjei és Ramzes rózsagránit szárkofágja, a nap futásának és a lélekvándorlás hitének szimbolunai, Apis bálványszobra, a Serapeum konstrukciója, a pirámisok fejedelmi építőire vonatkozó felírások, az egyiptomiak házi életét feltűntető szerszámok, ékszerek, toilette tárgyak: a földszinti folyosókon és 6 teremben sorakoznak egymás mellé. Az a s s y r m u z e u m b a n az Assur és Ninive területén eszközölt ásatások eredményei vannak kiállítva. Látni a babiloni uralkodók palotáinak belső

falrészleteit az alabastrom lemezekkel, melyekre a királyok történetét jegyezték. Vadászati scénák, ütközetek, várostromok és a királyi udvar felvonulása egészen jól kivehetők a lemezek rajzain. Fölötte érdekesek a miléti Apollo templomának töredékei, a ioniai építészet e legrégibb példányai; továbbá a magnéziai Artemis-templom 80 méter hosszú reliefkompozíciója a görögök és amazónok közt vívott harcokról. A kis-ázsiai emlékek közt kivált a Mithras-áldozatokra vonatkozó domborvésetek és oltárok tanulságosak. A napisten tiszteletére szentelt e fajta régiségek tudvalevőleg nálunk Magyarországon is gyakoriak. A római császárok és császárnék mellszobrai majdnem teljes számban megvannak. A Phidias-terem a görög plasztika virágzó korát tünteti fel. Legszebb és legbecsesebb darabja e muzeumnak a Milói Venus, mely külön teremben van kiállítva. A szobrot 1820-ban a görög Archipelnek Melos nevű szigetén egy paraszt fedezte fel, s 6 ezer frankért adta el a francia kormánynak. Ez az egyetlen Aphrodite-kép, mely nem csak női szépséget, de isteni fenséget ábrázol. Az ifjuság és szépség, a tisztaság és méltóság oly rendkívüli bája ömlik el a gyönyörű alak formáin, amilyent csak a művészet legmagasabb tökélyével párosult költői lélek képes kigondolni.

A festőművészeti osztályban, hol a festőművészet összes iskolái minden faj szerint a legértékesebb remekék által képviselvek, különösen figyelemre méltók: David, Van Dyck, Caravaggio, Bellini, Poussin, Rembrandt, Rafael, Leonardo da Vinci és Tizián arcképei, Trioson „Atala temetése“, Tizián „Krisztus Urunk temetése“, Rembrandt „A názáreti szt. család“, Murillo „Mária fogantatása“ és „A szent család“, Rafael „Madonna“ képei, Claude Lorrain hangulatteljes, utánozhatatlan tájképei, Rubens „Scyta királynője“, Guido Reni „Magdolnája“, O s-

t a d e és T e n i e r s genreképei. T i n t o r e t t o „Paradicsoma“ és C a r a v a g g i ó n a k „A szt. Szűz halála“ című festménye. Egy európai gyűjtemény sem tud annyi Rafael-képet felmutatni, mint a Louvre. Rafael művészi fejlődését leginkább itt lehet tanulmányozni. Az „Apollon“ gallériában, melynek falai köröskörül francia művészek arcképeivel diszitett gobelinekkel vannak beaggatva, milliókat érő államkincseket mutatnak jól védett üvegszekrényekben. Ott van a híres „Regent“ gyémánt és a „Rózsa“ gyémánt, XIV. Lajos órája, szent Lajos arany köpenycsattja és kormánypálcája, I. Napoleon és XV. Lajos koronája.

A s z o b r o k o s z t á l y á b a n M i c h e l a n g e l o plasztikai mesterművei kötik le a figyelmet. M i n o d a F i e s o l e s B e n v e n u t o C e l l i n i basreliefjei. C a n o v a, C o u s t o u, H o u d o n, R u d e, P r a d i e r és C o y z e v o x márványszobrai elsőrendű alkotások.

A „Salle des Cariatides“, melyben a Samothra-kéi Nike szobra áll, történeti nevezetességű helyiség. Eredetileg a Medici Katalin lakásának előszobája volt. Itt tartotta menyegzőjét IV. Henrik Váloá Margittal, és innen osztotta ki öt nappal később a parancsot a Bertalan-éji vérfürdőre. Meggyilkoltatása után e teremben tették ki holttestét közszemlére. 1593-ban tanácstermül szolgált a helyiség a ligának. Egy évvel később Guise herceg négy buzgó ligatagot akasztatott fel benne. 1659-ben Moliér színházzá alakította át, s ő maga is játszott szindarabjainak előadásánál.

A khinai gyűjtemény három terméhez csatlakozik a L e s s e p s s z o b a, melybe csak szombaton délután bocsátanak be látogatókat. Itt őrzik faszekrényekben Rafael, Michelangelo, Leonardo da Vinci, Poussin, Dürer Albert, Holbein s más jeles mesterek nagybecsű kézrajzait. A császári könyvtárt, mely 90,000 kötetet foglalt magában, az

1871. évi kommün kanibáljai fölégették. A többi gyűjtemény valószínűleg szintén áldozatul esett volna a lángoknak, ha a versailli csapatok idejekorán be nem vonulnak Párizsba, és a szabadság szent nevében garázdálkodó petroleumhősöket egy kis forró kartácstussal szét nem rebbentik.

Péter és Pál apostolfejedelmek ünnepét a megelőző vasárnapon tartják a párizsi templomokban. Ez az ünnep is azok közé tartozik, melyeket a degenerált Franciaország kitörült a nyilvános ünnepek lajstromából. A templomok üresek voltak, a szolgai munka folyt városszerte. Nagyon kellemetlenül hatott rám ez a tapasztalás a kath. Franciaország fővárosában. Az apostolfejedelmek emlékét tehát csak a junius 30-ikára eső vasárnap szentelhetém meg a s z. M a g d o l n a (La Madeleine) t e m p l o m b a n, hol reggel misét mondtam. Két francia gyerek ministrált, de olyan szemtelen cinizmussal, hogy szerettem volna őket inkább nem látni az oltárnál. Az pedig egészen meghökkentett, mikor a templom portása fekete bársony palástban, aranygombos pálcával és föltett kalappal végig járta a széksorokat s fenhangon szólítgatá a híveket adakozásra. Karinges öreg páter lépdelt utána, piros bársony zacskóba szedvén a perselypénzeket. A templom ajtajánál valami kiérdemült öreg ur strázsált komótsapkában, s kiméletlenül taszigálta ki a templomból azokat, akik nem fizettek. Ezt már mégis nagyon visszatetsző, furcsa szokásnak találtam. Maga a templom igen szép. A régi görög templomok izlésében épült 1842-ben. Kivülről hatalmas korintheta oszlopcsarnok övedzi, melynek fülkéiben szent szobrok állnak. A giebel mezőnyét Lamaire utolsó itéletének nagyszerű reliefje foglalja el. A hajót három kupola fődí; azok nyílásain hatol a világosság az ablak nélküli egyházba. Gyönyörű márvány szobrok, köztök Marochetti szent Magdolnája, fődíszei az oltároknak és kápolnáknak. Ziegler freskói nagyban emelik a templom összbenyomását.

A vasárnapi szünetet, mikor a mügyüjteményekben az ingyenes publikum tolongásától különben sem lehet nyugodtan tanulmányozni, a t e m e t ő k látogatására fordítottam. Párizsnak vagy 30 temetője közül van három olyan, melyek nem tűnnek ugyan ki valami rendkívüli szépség és az emlékek kiválóbb műértéke által, mint a milánói, génuai, vagy a római temetők; de azért mégis világhírűek, a sirhantjaik alatt nyugvó nevezetes emberek emlékénél fogva. E három temető: a „P é r e L a c h a i s e” Párizs keleti oldalán, a „M o n t m a r t r e” északon a Clichy-boulevard fölött, és a „M o n t - P a r n a s s e” délről a Szajna baloldali részén, a hasonló nevű boulevard mögött. Mind a háromba el lehet menni lóvasuton és omnibuszon; de időnyerés és kényelem tekintetéből célszerűbb óraszámra bérkocsit fogadni, és lehetőleg már reggel 9 órakor utra kelni, hogy alkonyatig mind a három temetőt megnézhessük. Ez az ut annyit jelent, mint köröskörül kocsikázni Párizs egész területét.

Én a „Pére Lachaise“-t látogattam meg először. Utba esett a „L a R o q u e t t e” citadella, hol a kivégzések szoktak végbemenni. Kocsisom mutatta a kapu előtt azt a helyet, melyen a hóhér a guillotint felállítja. A Roquette-börtönnel szemben, az utca tulsó oldalán van a fiatal gonosztevők fogháza (Prison des jeunes detenus). Mind a két épület színhelye a kommunisták 1871. évi irtóztató kegyetlenségének. Azóta a földi igazságszolgáltatás gyakorolja itt pallosjogát. A temető már egészen közel van a Roquette-hoz. Még benn a városban járunk ugyan, de a sok koporsós, sirkeresztes és gyászkoszorus kereskedés arra mutat, hogy a halottak országának határánál vagyunk. Belépve a kapun, széles kocsit vezet fel a lejtőn a halom tetejét koronázó kápolnához. Jobbról-balról 44 hektárnyi kiterjedésben erdeje a siremlékeknek, kriptáknak és egyszerű sirkereszteknek. Jól gondozott utak, sza-

bályos utcák és virágos ligetek osztják szakaszokra a rengeteg temetőt, melynek területén 1804-ig Lachaise jézustársasági atyának, XVI. Lajos egykori gyóntatójának, nyaralója állott. A sirok közül megtekintém Arago, Rossini, Bellini, Cherubini, Chopin, Thiers, Scribe, Molière, Lafontaine, Börne, Laplace, Champollion, Monod, Volney, David, Auber és Morny herceg sirjait. Mutatták a regényhősök Abailard és Heloise siremlékét is, mely azelőtt valamelyik muzeumban állott. Csak 1817-ben tétetett át a szárkofág a Pére Lachaise-ba, ábrándozó francia gavallérok és szemérmes szüzek fantáziájának edzésére.

A Montmartre legrégebbi temetője Párizsnak. A legenda szerint e halmokon szenvedett vértanúságot 250 táján Dionysius Areopagita, a „parisii“ néptörzs térítője. VI. Lajos 1147-ben bencés apátságot alapított a vértanúság helyén, hol most a sz. Péter templom áll. E templom közelében épül most a Jézus-szent Szívének temploma, egy rég eltűnt kápolnának alapjain, melyben egykor Loyolai szent Ignác a Jézus-társaságot alapította és társaival az első fogadalmat tevő. A templom még nem egészen kész; eddigelé 20 millió frankba került, mely összeget a hivek áldozatkészsége teremtette elő. A Montmartre-ról is úgy, mint a Pére Lachaise-ból, gyönyörű kilátást élvezhetni egész Párizs fölött. A temető bejárásánál, mindjárt jobbról, a „lengyel-ut“ (l’Avenue des Polonais) kezdődik, a Párizsban elhunyt lengyel számkivetettek sirhalmaival. Az első köemléken e felírást olvassuk: „Exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor!“ A többi sirok közt találjuk Heine, Halévy, Gautier, Murger, Delaroche Pál, gróf Daru és Palmier orvos sirhalmaikat.

A Mont-Parnasse-temetőben nyugsznak: Henri Martin történetíró; a hirhedt blois-i püspök. Grégoire, ki az 1790-iki alkotmányra megesküdt; a nagy világutazó d’Urville, Rude és Deseine szobrászok, Guillemot és Gérard festők. Ez a temető sokkal kisebb és szegényebb a két előbbinél.

Julius 1-én a „Quartier Latin“-ban kezdém párizsi körszemlémet.

Ez képezi Párizs diáknegyedét. A szt. Mihály-kutjáról nevezett szt. Mihály-boulevardon találjuk a „Cluny-museumot“. A muzeum helyén egykor Constantinus Chlorus római császár palotája állott, hol 360-ban Juliánt császárrá kiáltotta ki a katonaság. Az első frank királyok állítólag e palotában tanyáztak, s innen költöztek a Citéba. Van itt egy fürdő, melyet római fürdőnek neveznek. Közönségesen azt hiszik róla, hogy régi római fürdő alapjain épült. A XIV. században a délburgundi Cluny-apátság bencései zárdát építettek itt, melynek későgoth és renaissance részei ma is állnak. A zárdapáti lakosztályában tartózkodott VIII. Henrik angol király nővére, XII. Lajos özvegye. V. Jakab skót király itt tartotta menyegzőjét I. Ferenc francia uralkodó leányával, Magdolna hercegnővel. A multszázadi forradalom rabló politikája ezt az egyházi birtokot is állami tulajdonná tette. A „Hôtel de Cluny“ újra került, s egyik kézről a másikra vándorolt. 1833-ban Du Sommerard régiséggyűjtő magához váltotta s muzeummá alakította át. 1842-ben ismét az államé lett Cluny a mügyűjteményekkel együtt. E gyűjtemények római és gall régiségeket, iparművészeti tárgyakat, kő-, bronz-, fa- és elefántcsont faragványokat, flandriai tapéta ékitményeket, zománc, üveg és agyag műveket, házi iparcikkeket tartalmaznak. Lebilincselik a figyelmet a XII. századi egyházi diszöltönyök, a rhódusi Joanniták nagymestereinek sírjai, a rhódusi, majorkai és spanyolmór fayenceok, egy XVI. századi oltárlemez elefántcsontból Krisztus Urunk életéből vett scénákkal, és a zománcfestészet limoges-i gyártmányai a XII—XVI. századokból.

Innen a „Sorbonne“-t és a „Collège de France“-t látogattam meg. Mind a két főiskola közel van a Cluny-muzeumhoz. A Sorbonne-t 1629-ben Richelieu bibornok építteté a párizsi egye-

tem hittani fakultása számára. Jelenleg a theologiai és bölcséleti fakultások vannak benne: a „Faculté des Sciences“ (mennyeiségtani és természettudományi osztály), s a „Faculté des Lettres“ (bölcsélet, klasszikai és modern nyelvtudomány, történelem és földrajz). A theologiai szaknak 7, a többi tudományszakoknak 30 tanszéke van. A Sorbonne-t tudvalevőleg szent Lajos udvari káplánja, Sorbonn Róbert alapította 1253-ban szegény sorsu hittani növendékek számára. A középkorban központjává lett a nagyrafejlődött tanintézet Aristoteles és szent Tamás bölcséletének s a scholasztikus teológiának. Tanárai közül többen világhírű tudósok s írók voltak és most is azok. De a régi Sorbonne-ból misem látható többé. A mostani épület a XVII. század elején készült. A templom, melybe a főbejárat az udvarról vezet, nagyon egyszerű, sőt disztelen. Champaigne freskói, melyek a kupola ivezeteit fedik, elhalaványultak s részben meg is rongáltattak a hanyag gondozás következtében. A templom facadját Gerson, Bossuet, Lombardus és Aquinoi Tamás szobrai díszítik. Az aranybetűs felírás az alapítót örökíti e rövid szavakkal: „Armandus Joannes Card. Dux Richelius, Sorbonnae Provisor, aedificavit templum Domino 1642.“ A templomban nyugszanak fehér márványkoporsóban Richelieu hamvai. A vallást, teológiát, tudományt és filozófiát egy-egy szobor tünteti fel az előcsarnokban. Megnéztem a tantermeket is, melyekhez szűk, sötét folyosókon s kopott kőlépcsőkön juthatni. Többnyire alacsony, kis szobák, apró ablakkal, alacsony ajtókkal és rozoga katedrákkal. Csak az első emeleti díszterem nagy, mely a mi egyetemeink aulájának felel meg. Itt szokták a baccalaureusok, licenciátusok és doktorok fokozatait kiosztani és az egyetem egyéb ünnepségeit tartani. Az egyik tanteremben épen előadás volt, melyet végig hallgattam. Condillac sensualizmusát magyarázta a tanár elítélő kritikával. A hallgatóság mintegy husz főből állott,

köztük néhány öszbeborult uri ember, kik szorgalmasan jegyeztek. Az idén új épülettel toldották meg a Sorbonne-t, s ezt „Uj Sorbonne“-nak nevezik. A könyvtár 80 ezer kötetet tartalmaz. Kényelmetlen, homályos helyiség. Oly nagyszerű egyetemi könyvtárakat, minő a mienk Budapesten, meg a bécsi, sehol másutt nem találhatunk. A dolgozó szobában, hol leginkább papokat találtam az íróasztalok mellett, példás csend és tisztaság uralkodik. Az egyetem többi fakultásai nincsenek a Sorbonne épületében. A jogi fakultás (Ecole de droit) a Pantheonnal szemben van; az orvosi (Ecole de Médecine) szemben a római fürdővel. Az összehasonlító bonctani és pathologiai muzeumok (ez utóbbi külön épületben) igen szépek és gazdagok, de mögötte állnak a bécsieknek. A praeparatumok közt itt is, úgy mint az olaszországi és a német egyetemeken, szerfölött sokat találtam Hyrtl-től. A Sorbonne-al átellenes épület a „S z t.-L a j o s-l i c e u m“, a Sorbonne hosszában fekvő épület pedig a „L y c é e L o u i s-l e G r a n d“, az utóbbi internátussal 1400 növendék számára. Franciaország előkelő családai itt készítik elő fiaikat az egyetemi tanfolyamokra.

A Sorbonne mögötti utcában, a Rue des Ecoles sarkán áll a „Collége de France“, I. Ferenc királyról nevezve, ki azt 1530-ban alapította. A XVIII. századi épület újabb időben többféle átalakításon ment ugyan át s bővítettetett is, de azért magán viseli a régiség jellegét. Ez az intézet nem tartozik az egyetemhez; hallgatói végzett emberek, kik ismereteik gyarapítása s az egyes tudományszakokban tett újabb vívmányok elsajátítása céljából látogatják a francia tudomány legelső kapacitásainak nyilvános és ingyenes előadásait. Az előadások felölelik ugyan az összes tudományszakokat; de nem egybefüggő kollégiumok, mint az egyetemen, hanem csak önálló szabad kurzusok a tudományszakok minden tárgyairól és a napirenden levő fontosabb kérdésekről. 39 tanszéken állandó tanárok

vannak alkalmazva fényes állami fizetésekkel, de azért mások is tarthatnak leckéket. A tanintézet kapufölötti felirata : „Docet omnia“, legjobban fejezi ki e főiskola általános rendeltetését.

Akik Párizsban a fejlettség magas fokán álló összes francia tanügyet külön tanulmány tárgyává teszik, e célból külön látogatást is kell Párizsban tenniök. Rövid tartózkodás nem elegendő. Párizsban a különféle közép- és elemi iskolák száma 550, nem kevesebb mint 200 ezer tanulóval. Nem számítom ide a papi szemináriumokat, tanárképző intézeteket, a szépművészeti, technikai, katonai, gazdasági és ipariskolákat, a műzene és műének ápolásával foglalkozó férfi és női konzervatóriumokat.

A Ferenc-kollégiumból az „Institut de France“-ba mentem, mely a Louvre-nak átellenében, a Conti-quai-n fekszik. Az árkádos régi épület nem tette rám azt a benyomást, amit a nagy francia nemzet első tudományos intézetétől vártam. Én palotaszzerű épületre gondoltam, legalább is olyanra, aminő a mi Akadémiánk Budapesten; pedig a francia Institut inkább szerzetes zárdának benyomását teszi, annál inkább, mert közepét kupolás templom foglalja el XVII. századi stílusban. A házat Mazarin bibornok eredetileg nevelőintézetnek szánta; s az is volt egész a forradalomig, mikor a konvent előbb államfogházat, majd tudós intézetet csinált belőle. Most Franciaország szellemi életének gyupontja, a francia tudósok, írók és művészek otthona. Az Institut öt Akadémiát foglal magában, a tudomány, irodalom és művészet legkiválóbb képviselőiből, kik szigorú rendszabályok mellett korlátozott számmal választatnak és az államtól évi 1500 frank fizetésben részesülnek. Az Institut öt osztálya magában foglalja az „Académie des Sciences“-t, az „Académie des Beaux-Arts“-t és az „Académie des Sciences morales et politiques“-t. Legnevezetesebb és rangfokozat tekintetében is első az „Académie Française“, melybe csak 40 tag vá-

lasztatik, az ugynevezett „halhatatlanok.“ Ez a tulajdonképeni francia Akadémia. Feladata a francia Akadémiának a nemzeti nyelv ápolása, a helyesírás meghatározása és a „Dictionnaire de l' Académie“ kiadása. Rendelkezik a legmagasabb pályadíjak fölött, s tagjai Franciaország legfőbb tekintélyeinek tiszteltetnek. A francia tudósok, írók és első rendű művészek törekvése, és az elérhető legmagasabb cél: tagjává lenni az Akadémiának. Tudományos tekintetben azonban legnagyobb súlylyal bír az Institutnak tudományos osztálya: az „Academie des Sciences“, melyet Colbert alapított 1666-ban az exact tudományok (mathesis, természettudományok) művelésére. Ez az osztály, valamint az Institutnak másik három osztálya, egészen úgy van szervezve, mint a Magyar-Tudományos-Akadémia. De itt a tagokat nem nevezik akadémikusoknak, hanem az Institut tagjainak. Az Institut rendes, rendkívüli, levelező és kültagokat választ, az egyes osztályok ügyrendje által meghatározott számban. Így a széptudományi osztálynak van 40 rendes, 10 rendkívüli, 8 külső és 50 levelező tagja; a tudományos osztálynak 65 rendes, 10 rendkívüli, 8 külső és 92 levelező tagja; a szépművészeti osztálynak 40 rendes, 10 rendkívüli 10 külső és 40 levelező tagja; végre az állam- és jogtudományi osztálynak 40 rendes, 6 rendkívüli, 9 külső és 37—47 levelező tagja. Ugy a francia Akadémia, mint az Institut többi osztályai, önálló működési, körrel bírnak s az Institut-palotában tartják üléseiket. Évenként, augusztus 16 án, összes ülés tartatik a nagy ülésteremmé átalakított templomban, s akkor osztatnak ki a pályadíjak. Azonkívül ugy az Akadémia, mint az Institut osztályai évenként külön nagygyűlést, hetenként pedig osztályüléseket tartanak tudományos vitatkozások, felolvasások és műbírálatok számára. A mi magyar Akadémiánk-nak Párizsban 16 kültagja van, köztük: Reclus, Levasseur, Pasteur, Taine, Topinard és Ujfalvy. Egyet sem találtam az Institutban. Az urak csak

olykor az ülésekre szoktak megjelenni, mikor valamely érdekesebb tárgy kerül szőnyegre, — épen úgy, mint nálunk. Egy fiatal institutbeli tisztviselő volt szives körülvezetni az összes helyiségekben, megmutatva az intézet gazdag bibliothekáját és a Mazarin-könyvtárt, melynek dolgozó szobáját tömve találtam kutató tudósokkal.

Az Institut szomszédságban, a Bonaparte utcában van a szépművészetek tanintézete (Ecole des Beaux-Arts). 1648-ban létesítették festő, szobrász és rézmetsző növendékek képzésére. 50 tanár tanít benne, s a növendékek száma évenként 4—500-ra megy. Akik a nagyjutalmat nyerik, államköltségen Rómába küldetnek az olasz mesterek tanulmányozása s további kiképeztetésök végett. A tantermekben előadások lévén, csak a festőnövendékek atelierjét láthattam. Maga a két udvarra osztott, részben üveggel fűdött négyszögletű épület ódonszerű, inkább közönséges bérháznak néz ki. A bécsi és müncheni művészeti Akadémiákhoz nem hasonlítható. Csak a bejáratnál felállított Puget- és Poussin-szobrok, valamint az udvaron elhelyezett köemlékek emlékeztetik a látogatót, hogy nyilvános műintézetben jár. A gyűjtemények közt Rafael loggia-festményeinek és Michelangelo utolsó ítéletének másolatai a legértékesebbek. A tanácsterem falain az intézet kiválóbb tanárainak arcképei függenek. A vizsgázó teremben látható Delaroche Pál híres enkausztkus festménye, minden idők és nemzetek nagy festőművészeinek életnagyságu arcképeivel.

Rövid út innen a „Séminaire des Missions-Etrangères“ a Rue du Bac-ban. Csengetésemre egy növendék nyitott ajtót, s midőn előadtam kérelmemet, a ház adminisztrátorához vezetett. Az mutogatta meg az intézetet, a Xaveri sz. Ferenc templomát és a vértanúk szobáját, melyben a Khinában vértanuhalált szenvedett misszionáriusok különféle kinzóeszközeit őrzik. Egy olvasósnéhány

szentképet véve át ajándéku látogatásom emlékére, siettem a Szajna jobbpartjára, hogy még idejekorán bejuthassak a nagy államlevéltárba, melynek szintén egy futólagos látogatást szántam.

Az „Archives Nationales“ a Hotel de Ville északi sarkán levő tornyos palotát foglalja el. A levéltár négy osztályra oszlik: a közigazgatási, törvénykezési, történelmi és titkos levéltárakra. Az épület egy része paläografiai iskola. Három évi tanfolyamban a levéltár-tudományt adják elő benne. Hasorló a bécsi egyetem Sickel-féle intézetéhez. A gyakorlati kiképzésre nagyszerűen berendezett levéltári muzeum szolgál, 6 teremmel a Merovingek, Karolingek és Kapetingek, a Válóák, Bourbonok s a forradalom, a köztársaság, a konzulátus és a császárság okmányaival. Ritkaságai a muzeumnak: Jeanne d'Arc periratai, szent Lajos végrendelete, a Nantesi Edictum, Medici Katalin és Stuárt Mária levelei, Mária Antoinette vallatási jegyzőkönyvei s a királyné levelezése, végre XVI. Lajos naplói 1766—1792-ből.

Megebédelve szállásomon, a Hotel de Malteban, maradt még egy órám, hogy az államkönyvtárt, „National Bibliothek“, végigjárjam. Délután 4 órakor rendszeren be szokták már csukni az intézetet, melybe a bejárás épen szemben volt szállásommal. A roppant épület négy hosszú utca keretében emelkedik s hosszú négyszöget képez. Valamikor Mazarin bibornok palotája volt. Igazolva kérétemet, a konzervátor szolgát rendelt mellém, ki a könyvtár főbb helyiségeiben körülvizetett. Ez a legnagyobb könyvtár, amit életemben láttam. Állítólag fél millió kötet könyvet és 100 ezernél több kéziratot tartalmaz. Hozzá tartozik a térkép-gyűjtemény, mintegy 300 ezer darab térképpel, és a 8 ezer kötetet magában foglaló rézmetszet-gyűjtemény. A katalógust még 1853-ban kezdték készíteni; azóta szakadatlanul dolgoznak rajta. A császárság évi 50 ezer frankot fordított e célra. A köztársaság

nem oly nagylelkű; tetemesen leszállítá a könyvtár budgetjét.

Záróra után áthajtottam a Conkordia-hidon, a Quai d'Orsay n fekvő Bourbon-palotába (Chambre des Députés). A francia parlament ott tartja üléseit. Az elnöki irodában kellett jelentkez-nem, hogy az 5 órakor kezdődő kamaraülésre be-bocsátást nyerjek. Addig az épületet néztem, mely szobrokkal diszitett oszlopcsarnokával a Szajna felé tekint. Az ülésterem (Salle des Séances) félkörben épült, s köröskörül 20 jóniai márványoszlopon nyug-szik. Világítását felülről kapja az üvegfedélen át. A butorzat barna bőr, de a karzatok zsöllyei piros bársonnyal vannak párnázva. A miniszterek az első sorban ülnek ugyan, de székeik nem különböz-nek a képviselők üléseitől. Ez az egalitást akarja kifejezni. Az elnöki emelvény fölött a szabadság és közrend, az oszlopok fölött az értelem, igazságos-ság, bölcsesség és szónoklat szobrai. Az elnöki asz-talnál mélyebb a szónokok hosszu, tágas tribünje, melyre jobb- és baloldról lépcsők vezetnek. A szó-szék előtt vannak a gyorsírók. Ottlétem alatt a ház minden padjai telve valának képviselőkkel. A mi-niszterek közül csak Tirard, Fallières, Freycinet, Constans és Thevenet voltak jelen. A vita tárgyát a budget képezte. Szónokolni csak a tribünről lehet, hol hevesen gesztikulálva fel s alá sétálgatnak a vérmesebb orátorok. A kormány részéről előbb Frey-cinet, majd Tirard szólalt fel; az előbbi sok mér-séklettel és szónoki eleganciával, az utóbbi rövi-den, de nagyon élesen. A boulangéristák legkiválóbb szónokai szálltak fel egymásután a tribünre: De-rouléde, Cassagnac, Laguerre, Le Hérissé stb. Az a hang, melyen a kormányt támadták, s az a modor, melylyel magát a kormány és a többség vé-delmezé, semmivel sem különbözik a mi országhá-zunk szolamaitól és jeleneteitől. A francia pártok még ököllet is fenyegetik egymást, s közbe oly éktelen lármát csapnak, hogy sem a szónokot, sem az eré-

lyes és még fiatal elnök csengetyűjét hallani nem lehet. Valóban nincs borzasztóbb a republikánus zsarnokságnál; megmérgezi az még azon forrásokat is, melyeket maga nyitott meg. Eszembe jutott, amit a veszekedő unokák dédapja, Voltaire, valamelyik józanabb pillanatában egy századdal előbb Saint Lamberthez irt: „Én jobban szeretek — ugymond — engedelmessé válni egy szép oroszlának, mely sokkal erősebbnek született nálam, mint kétszáz hozzám hasonló patkánynak.“ A zajos ülésben láttam Freppel angersi püspököt is, kit a francia kamarában évek óta viselt törhetetlen hitvallói szerepe, legujabban pedig a francia forradalom centenáriumáról irt nagy műve az egész katolikus világ osztatlan tiszteletére érdemesített. Főpapi talárban, violaszínű övvel és mellkereszttel jött a házba, mintegy negyedórával az ülés megnyitása után. Megemelve magas, derült homlokáról a kapuciumot, udvariasan hajtá meg magát a miniszterek előtt, és nyájas kézzoritással üdvözlé eléje siető barátjait. Aztán megtelepedett a rendes helyén, mely a jobboldal első padsorában van. Keresztfelül karokkal, méltóságosan és nyugodtan hallgatta a hatalomért pályázó szenvedélyes pártküzdelem tombolásait. Halvány szellemes arcán csak olykor villant meg egy-egy röpke mosoly, midőn Cassagnac az uralkodópárt fejére zudítá radikális szíve keserveinek vastag áradatát, vagy Clémenceau szólott a népboldogság eltipróiról. De hagyján! Már sok időt is töltöttem a fülledt házban.

Mikor a parlamentből távoztam, egészen beesteledett. Megálltam a Conkordia-híd közepén, s egy oszlop mellé huzódva, néztem a gyalogjárók és fogatok mondhatatlanul élénk közlekedését, melynél elevenebb, tarkább képet álmodni sem lehet. De a Szajna-partok kivilágítását nem találtam oly szépnek, amilyen esténkint a Duna-part Budapesten, ha a Margit-hidról végig tekintünk rajta. Ellenben a Champs-Élysées kivilágítása tündéri látvány. A sok

koncert-csarnok, vendéglőkert, táncterem, ezer meg ezer különféle színű lampionból és elektromos csillárból árasztja szét varázsos fényét. Betértem a Restaurant Ledoyen platánjai alá, és megvacsoráltam. De a francia zene, mely itt játszott, nem nagyon marasztalt, bár az üde, friss levegő a fellocsolt parkban, szabad csillagos ég alatt, kellemes enyhülésre szolgált. Hazafelé menőben Carnot köztársasági elnök lakása, az elysei-palota mellett vezetett el utam. XV. Lajos alatt Pompadour marquise lakott a házban, később a Bourbon hercegné foglalta el. A direktórium alatt játékbárlang volt. Legnevezetesebb lakói: Murat, I. Napoleon. Hortense királyné, I. Sándor orosz cár és III. Napoleon. Mac Mahon óta a francia köztársaság elnökei lakják a palotát. A jelenlegi elnök szerény, csendes családi otthont tart benne. Többször láttam e házat nappal is; elég tágas és impozáns, de elég egyszerű is ahhoz, hogy igénytelen polgári ember jól találja magát falai közt.

Befordulva a gyönyörű St-Honoré utcába, amíg sétálok közben a ragyogó kirakatokat nézegettem, egy kis párizsi kalandot kellett átélnem, mely azonban egészen ártatlan természetű, és mindenkivel megtörténhetik, akiben a párizsi gaminnak préda után szimatoló orra az idegent fölfedezi. Épen egy órakirakat pompás árucikkeiben gyönyörködtem, mikor hátulról egy választékosan öltözött fiatal ur hozzám lép s franciául barátságosan üdvözöl, — mintha régi ismerősök volnánk. Rátekintettem, s legott észrevettem, hogy ismeretlen emberrel van dolgom; de azért viszonztam köszöntését, s én is „bon soirt“ kívántam neki. Erre a következő kedélyes párbeszéd folyt le köztünk:

— Ön, uram, bizonyára szép és jó órát kíván vásárolni olcsón?

— Korántsem, csak a kirakatot nézegetem.

— Engedje kérem, hogy felajáljam szolgálatomat. Én jól értek az órákhoz, s olcsó, finom, kitűnő

órát fogok önnek ajálni, melylyel tudom meg lesz elégedve.

— Köszönöm, uram ; de nem vehetem igénybe szivességét, mert egyáltalában nem szándékozom órát venni.

— Meg fogja azt bánni. Jobb órát senki sem mutathat önnek, mint én, ki őszinte jóakarója vagyok.

— Mondtam már, hogy nincs szükségem az ön szolgálatára

— Nem tesz semmit. Ha órát nem vesz ön, menjünk vissza a kirakathoz, hogy megmagyarázzam önnek, mely órák a legjobbak és legpontosabbak.

— Nem mehetek, nincs érkezésem, sietnem kell haza.

— Nagyon helyes. Elkisérem önt hazáig. Látom, hogy idegen Párizsban és a sok nép közt könnyen eltévedhetne, vagy baj érhetné. Szerencsés leszek tehát együtt sétálni önnel. Szabad egy cigarettát kérnem.

— Hagyjon el engem, kérem ; nincs szükségem az ön kíséretére, eléggé tudom én magamat tájékozni.

— Annál jobb ; legalább elcsevegünk pár percig együtt. Én is arra megyek a Palais-Royal felé. Engedje karon fognom.

— De most már egészen komolyan intem az urat : hagyjon fel a tolakodásával s távozzék mellőlem. Én egyedül fogok sétálni, ön pedig menjen, a merre akar.

— Az ön felindulása arra vall, hogy idegen a nagy városban. Én csak a javát akarom, s megmutatom önnek a St. Honoré nevezetességeit. Lássan én tudom, hogy kik laknak ezekben a palotákban. Az ilyesmit nem tudhatja másoktól ; pedig ön bizonyára kíváncsi rá.

— Dehogy vagyok kíváncsi. Mondtam már,

hogy tüstént távozzék, mert különben policia után kiáltok.

— De uram! Térjünk be legalább pár szóra ide a kávéházba . . .

Ekkor már a Theatre-Francais-térre értünk, hol csakugyan állott két rendőr. Amint az iparlovag megpillantotta őket, sarkán fordult és gyors léptekkel kerekét oldott. Csak azt kiáltotta még utánam párizsi udvariassággal: „Ne le trouvez pas mauvais, monsieur.“ Visszaszóltam a futamló gaunernak: „Al-lons! C'est un impudent fanfaron.“

Akik utaznak, óvakodjanak lépni a mézesajku raffinírozott szalon-zsiványoknak, amilyenek minden nagyvárosban ezrével találhatók. Egyedüli céljuk kitorászni mások zsebeiben és amennyire csak lehet, megzsarolni, kifosztani az idegent. Ebből élnek.

Másnap kora reggel a főpostára, (Hotel des Postes) mentem leveleimért és az utánam küldött magyar hirlapokért. A főposta palotája szintén érdemes a megtekintésre. Négy utca veszi körül a hatalmas épületet: a Jean-Jacques-Rousseau, az Etienne-Marcel, a Louvre-Martre és a Gutenberg-utca. A hivatalos helyiségek azonban, legalább ahol én megfordultam, meglepően piszkosak és pókhálósak. Annál pontosabb az illedelmes és gyors kiszolgálás. A mi postamestereinket, kik nyújtózkodó nyegleségükről és gorombáskodásaikról nevezetesek, ide kellene küldeni iskolába. Átfutva a „Magyar Állam“-ot, jól esett olvasnom Simor hercegprimás ur ő eminenciájának okos, bölcs és hatásos nyilatkozatát, melyet a Pazmaneum hazahozatala és a kath. egyházi autonomia tárgyában mondott.

Innen a közel fekvő Saint-Eustache templomba tértem be, mely Párizsnak egyik legnagyobb és legszebb egyházi építménye. Keletkezésének idejét az 1532—1641. évekre teszik, de a jóniai és dór oszlopszattal ellátott főportála 1752-ből való s egészen elüt a templom többi góth és re-

naissance részeitől. Az öt hajóra tagolt templom belseje impozáns. Huszonnégy kápolnáját, melyek a hajókat környezik, szép freskókkal ékesíté a hivek ájtatossága és áldozatkész kegyelete. Kiválóan díszes a fehér márványból készült főoltár és a Mária-kápolna, Pigallenak a Boldogságos Szület ábrázoló szobrával. A képek közt néhány remekmű van. Ilyen Santi festménye: „Tóbiás és az angyal“; s Lenoir festménye: „Krisztus a sirban.“ A szószék fafaragványain jeles mester keze dolgozhatott. Az egyik kápolnában van Colbert francia pénzügyminiszter kőkoporsója térdeplő márványszoborral.

A templommal szemben, a széles utca tulsó oldalán, találjuk a francia főváros központi árucsarnokát (Halles centrales), vasból és üvegből építve III. Napoleon által 60 milliónyi költséggel. Mintegy 3—4000 kofa trónol a boltíves csarnokok alatt, ékesen dícsérve és kínálva portékáját a pavillonok közein tolongó javarészben női közönségnek. A 10 pavillon minienikében 250 áruhely van, hol kivált a reggeli és esti órákban zsvajteljes engros és detail kereskedést folytatnak. Minden pavillonban más-más élelmiszereket árulnak. Van ott mindenféle husnemű, baromfi, tojás, zöldség, virág, gyümölcs, hal, rák, stb. A halakat, rákokat kőmedencékben tartják, a nagyobb tengeri állatok pedig az 1200 részre osztott pincehelyiségekben kerülnek vásárra. Legérdekesebb a zöldség- és baromfi-piac, hol nemcsak a párizsi, de a környékbeli népéletet is szemügyre lehet venni. La Vilette, Montrouge, Clichy, Garenne, Grenelle falvak parasztnépe tömegesen jó a párizsi vásárcsarnokokba. Azok számára termeli minden aprójószágát, gyümölcsét és zöldségveteményeit. Tapasztalt szakértők tudósítása szerint Párizs közvetlen közelében mintegy 4000 zöldségtermelő lakik, s azokon kívül több ezerre megy azok száma, akik távolabb laknak ugyan, de szintén a párizsi piac számára termelnek. A francia zöldségtermelő kertészeket szorgalmas népnek mondják, kik évek

hosszabb során át rendesen annyit szereznek maguknak, hogy nem kénytelenek többé dolgozni s vagyonukból megélhetnek. Minden városrésznek meg van ugyan a saját árucsarnoka; de a piaci nagykereskedés, a környék, a bel- és külföld terményei legnagyobb tömegének elárusítása a központi árucsarnokokban történik. Párizs gyomra innen táplálkozik.

Az árucsarnoktól a Montmartre utcán át a „b ö r z e“-hez sétáltam, mely a hasonló nevű kis téren áll egészen szabadon. A görög-római izlésben épült köpalota, utánzata a római Vespasián-templomnak a Forumon Nyitott csarnok veszi körül, 64 korintheta oszloppal. Négy szögletén a kereskedelem, kereskedelmi törvénykezés, ipar és földmivelés allegóriái. A karzatos nagytermet, melynek plafondját Pujol és Meynier festményei díszítik, csak 1 frank borralalóért mutatta a portás. Buzdított, hogy maradjak délig, mikor az üzleti élet kezdődik. De az időmet becsesebbnek tartám a börszemaklerok renteverenyénél — és távoztam a mammon hajlékából.

A „P a l a i s R o y a l“ mellett elhaladva, némi bevásárlásokat tettem az óriási palota árkádos folyosóinak boltjaiban, hol egykor Richelieu bíbornok számos udvari személyzetét tartá. A palotát szintén a bíbornok építteté 1629--1634-ben, hogy a Louvreban lakó királyának közelében lehessen. Halála után XIII. Lajos özvegye, Osztrák Anna lakott benne a királyfiakkal, XIV. Lajossal és Orleansi Fülöppel. Azóta is nevezik Palais Royal-nak. Orleansi Fülöp alatt, XV. Lajos kiskorúsága idején, a legkicsapongóbb udvari tivornyák színhelye volt e ház, mely földszét, a mellette elterülő Royal-kertet, a később lefejezett Egalité Fülöptől kapta 1780. táján. Csakhamar el is veszté azt, midőn a palota bérbe adatván, játékbarlangok, koresmák és kávéházak keletkeztek benne. A Bourbonok visszatérte után Lajos Fülöp ismét helyreállíttatá, de azóta már kétszer pusztult el: 1848-ban a forradalmárok, 1871-

ben a kommunisták által. Most megint helyre van állítva. Az emeleti helyiségekben állami hivatalok vannak.

Befordulva a szomszédos mellékutcába, néhány pillanatot a „Grand Magasin du Louvre“ kereskedelmi ház megismerésére szántam. Pompás épület ez. Összes földalatti helyiségei, földszintje és valamennyi emeleti termei rengeteg boltot képeznek, hol férfiak, nők és gyermekek, előkelők, polgárok és közrendűek, tetőtől talpig mindenféle ruhaneműt s házi felszerelvényt vásárolhatnak, a naponkint változó divat legújabb mintái szerint. A ház mindent a saját gyáraiban készített, s a világ minden tájaira nagymérvű szállításokat eszközöl. A technikai osztály alkalmazottai új divatok kieszelésével foglalkoznak, s az approbált mintákat lerajzoltatván, azonnal meg is valósítják. Ez a hölgyvilág divattermelő melegágya, melynek termékeit drága pénzen vásárolják előbb ugyan csak a fejedelmek kastélyaiban, aztán fokozatosan lefelé egész a szűkölködő polgárnépig, hol a hitvány foszlányok legdrágábban kelnek, mert nehéz gonddal és vajmi sok veritékkel szereztetnek. Van Párizsban még más ilyen kelmeraktár is: a „Bon Marché“ és a „Printemps.“ Az utóbbi nemrégén leégett. A „Bon Marché“ is nagyszabású és pazar berendezésű. Aki Párizs kereskedelmi forgalmát s viszonyait ismerni óhajtja, ezt is meg kell néznie.

A Citének Du Palais boulevardján, a „Palais de Justice“-ban, egyesülnek Párizs összes törvénytörvényészei, kivéve a béke- és kereskedelmi bíróságokat. II. Henrik koráig királyi székház volt a törvényészei palota, később a parlament tartá ott üléseit. 1618-ban és 1776-ban tűz emészté, 1871-ben a nép dühe pusztítá. Most nem viseli magán a pusztítások nyomait. A Cour du Mai és a Cour d'honneur felől pompásan mutatja magát régi német órájával (La tour de l'Horloge), szobrokkal koronázott dóroszlopos lépcsőzetével és északi három tor-

nyával. Kapcsolatban áll a törvényszéki épülettel két történeti nevezetességű építmény: a *Conciergerie* és a *Sainte-Chapelle*. Együttvéve nagy épülettömegnek néz ki az egész, ódonszerű festői jelleggel, melynek szint és hangulatot a *Sainte-Chapelle* kiemelkedő fekete góth támpillérei, csucsíves ablakai és recézett szép tornyai kölesönöznek. Belépve az aranyozott vasrostélyos kerítésen, a fölépcsőn a kupolás közép-épületbe, a törvényszék palotájába jutunk, hol az ügyvédek és bírák ruhái és öltözői vannak. Itt öltik magukra az ügyvédek és bírák bőjju hosszú fekete palástjukat és barettjeiket; mert csak a hivatalos egyenruhában szabad ügyvédkedni s a bírói széken helyet foglalni. A büntető törvényszék bírái vörös bársony palástot és vörös barettet viselnek. Száz meg száz jelmezes ügyvéd, bíró futkos, jár-kei a tornácból nyíló hatalmas csarnokban és a folyosókon. Sajátságos benyomást gyakorol az idegenre ez a különös, szokatlan ép. Azt hinnéd, hogy protestáns papok zsiatjánk vagy. Benyitottam a tárgyalási termekbe, ahova szabad a bejárás. A hallgató közönség padokban ül, mint valami tanteremben. Felül áll a kathedra a bírák székeivel. Alacsonyabban ülnek a kathedra mellett két oldalról a jegyzők, ügyészek és védők. A tárgyalások komolyan és csendesen folynak, mintha templomban volnánk. A *Salle des Pas-Perdus* hajdan királyi fogadóterem volt, hol a nagyobb országos ünnepélyeket tartották, s egy nagy márványasztalon a fontosabb államokmányokat aláírták. A két hajóra osztott teremben látni XVI. Lajos védőjének, *Malesherbes*nek és *Berryer* híres francia ügyvédnek emlékeit. A többi terem kevésbé érdekes. Leglátogatottabb a *Chambre correctionelle*, melybe az udvarról a nagy lépcsők melletti földszinti ajtón át nyílik bejárás. Feltűnt nekem, hogy a büntető igazságszolgáltatásnak ez a terme tele volt női hallgató közönséggel. A *Palais Justice* éjzaki oldalához támaszkodik a *Conciergerie*

börtön, hol Mária Antoinette fogságának utolsó napjait tölté. A szobát, melyből a vesztőhelyre vitték, 1871-ben teljesen szétrombolta a kommunisták dühe. A Conciergerie-ből szállottak vérpadra a multszázadi nagy forradalomban: Bailly, Malesherbes, Desmou-lins, Danton, Robespierre és társaik. 1792-ben 288 royalistát gyilkolt itt rakásra a felbőszült francia nép. Legnevezetesebb azonban a törvényszék déli udvarán levő várkápolna: a S a i n t - C h a p e l l e, a gothikának valóságos ékszere. Pierre de Montereau építé 1245—1248-ban, a szent Lajos által Byzánból szerzett szent ereklyéknek: Krisztus Urunk tövisko-ronájának, az egyik vasszegnek és a megváltás szent keresztje egy részecskéjének méltó elhelyezésére. Az ereklyék meg vannak még, de már nem itt, hanem a Notre-Dame kincstárában. A kápolna altemplomra és felső szentélyre oszlik. Az utóbbi egy hajóból, az altemplom háromból áll. Most évenként csak egy-szer, a törvénykezési év kezdetén tartanak itt isteni-tiszteletet; de hajdanában, mikor még a királyi ud-var itt tartózkodott, ez volt az udvari kápolna s az udvari miséket közönségesen itt tartották. Ilyenkor a szolgáloményzet az altemplomban végezte ájtatos-ságát. A felső szentély világítására 15 karcsu goth ablak szolgál bibliai és szent Lajos életére vonat-kozó igen értékes polychrom üvegfestményekkel. A remek metszetű rozettát VIII. Károly készítteté. Az ablakok alatti helyeket az apostolok szobrai foglal-ják el. A jobboldali falon elrácsozott páholyablakot mutatnak, ahonnan XI. Lajos látatlanul a szent miséket hallgatta.

Rövid látogatást tettem a Notre-Damehoz közel levő „M o r g u e”-ban, mely a könyörületes Párizsnak egyik leghumánusabb intézete. Alacsony, földszintes házacska a szent Lajos hidja tövében; de ha ki-csiny is, az emberi nyomor végtelen nagyságának utolsó gyászos menedéke, sok megtörött szívnek, kétségbeesett reménytelen életnek végső földi pihe-nője. 1864-ben építteté a fővárosi tanács, hogy az

utcákon elhullott, vagy a Szajnából kifogott ismeretlen halottak három napon át nyilvános közszemlének kitétessenek benne, és övéik által netán felismertessenek. Az utcáról szárnyas ajtón át lépünk a folyosószerű csarnokba, melynek belső oldalát üvegfal képezi. Mögötte a halottas szoba, márványasztalokkal az üvegfal hosszában, hogy a folyosón álló látogatók jól megnézhessék a kiterített halottakat. Évenként 5—600 boldogtalan ember holtteste kerül a Morgueba. Párizs nyomorultjai, hajléktalanok, tönkrement milliomosok, tengődő napszámosok, zsákhordók és csavargók, hajdan híres divathölgyek, az udvarlók által körülrajongott beauté-nak fokról-fokra sülyedt csillagai, öngyilkosok és ismeretlen meggyilkoltak, kiket a rendőrség az utcákról szed fel, a Morgue márványasztalaira kerülnek. Ottlétemkor két halott feküdt a ravatalon: egy férfi és egy nő. Mind a kettő azon öltözetben, melyben találták. Ha rokonok, barátok vagy irgalmas jótevők nem jelentkeznek, az intézet temeti el őket a város költségén.

Átmenve a hidon, a Germain boulevardot keresztül metsző majdnem egyenesvonalu utcán, a Szajna balpartjáról a „Panthéon“-hoz érünk; mely azelőtt szt. Genovéa tiszteletére szentelt templom volt, most pedig nevezetes francia nagyságok temetkezési helye. Pompás épület, melyet XV. Lajos emeltetett 1764-ben fogadalomból, szt. Genovéa sirja fölött egy régibb templom helyén, a római Péter-templom mintájára. 1791-ben „Panthéon“ pogány elnevezéssel Franciaország diestemplomává változtatta át az ész hőbortjait istenítő konvent. Rendeléseét a friezen alkalmazott felrás is tolmácsolja: „Aux grands hommes la Patrie reconnaissante.“ 1822-ben a visszatért keresztény béke ismét szentegyházzá tette az épületet; de az 1830. évi júliusi forradalom restituálta a „Panthéont“, és azontul 20 évig nem tartatott benne istenisztelet. III. Napoleon 1851-ben újból templommá alakíttatá át, Párizs mennyei védasszonyá-

nak, szt. Genovénának tiszteletére. Így maradt 1885-ig, mikor a mostani köztársaság eltörölvén a szent hajlék eredeti jellegét, s kihurcoltatván belőle az oltárokat, június 1 én Hugo Viktornak rendezett benne ünnepélyes polgári temetést, a közelmúlt napokban pedig Carnot köztársasági elnök nagyatyjának Németországból átszállított hamvait helyezé a templom alatti sírboltba. A tágas sírboltban vannak eltemetve: Lagrange matematikus; Bougainville, ki a földgömböt körülhajózta; Soufflot, a Pantheon építője, s Lannes tábornagy. — Rousseau, Marat, Mirabeau és Voltaire koporsói, melyekben egykor nyugodtak, üresen állnak. Mirabeaut a konvent parancsára a clamarti temetőbe vitték. Marat holttestét a mortmartrei kloakába dobták, Rousseau és Voltaire csontjait 1815-ben kilopták a sírboltból és ismeretlen helyen földelték el. Nem mentek tehát teljességbe Voltaire koporsójának kérkedő szavai: „Mon esprit est partout, et mon coeur est ici.” Téveteg szellemét mindinkább kiszorítja a világból a sebes szárnyalással hódító ujkori tudomány hatalma, mely az emberiség szeméi elé tisztább fényt derít s az elméket az evangélium világosságának egyedül igaz és egyedül boldog országa felé vonzza feltartóztatlanul. Gunyolódó, epés szíve, melylyel csak önmagát szerette, eltűnt; nincsen ott, ahol örök nyugalomát feltalálni vélte. Csapodár játéka a végzetnek, melyet csodálunk, mely előtt megdőbbenve állunk, de megfejteni nem tudunk! Az emberek nem lelik nyugalmaikat sírjaikban. kik az Ur szentjeinek sírjait orv kezekkel vakmerően feldúlták. „Mert — ugymond az Irás — elhagyták a Fölségesnek törvényeit és megvetették az isteni félelmet: azért adatott másoknak országuk és idegeneknek dicsőségük.“

A Pantheon, mint épület, kétségkívül figyelemre méltó technikai alkotás. Egyenkaru görög kereszt alakban készített hajója 112 méter hosszú, 84 méter széles. E nagy ür fölé 85 méternyi magas

kupola borul. A façadot kolosszális portikus képezi 25 méter magas kannelirozott korintheta oszloppal, melyekhez 11 lépcső vezet. A portikus fölötti giebhelmezőt d'Angers Dávid világhírű domborműve disziti, mely közel életnagyságu alakokkal Franciaországot ábrázolja, amint érdemes fiainak babérkoszorukat nyújt. A bejárat előtt Maindron szobrásznak két márvány csoportskulpturája; az egyik Klodvig frank király kereszttségét, a másik, mely minket magyarokat közelebről érdekel, szent Genovét ábrázolja, amint Attilát könyörgéseivel rábirja, hogy Párizs városát ne dulja fel. Az épület belseje, mióta megszűnt templom lenni, elég üres és egyszerű. A közönség fedett fővel, áhitat nélkül, hangosan beszélgetve jár-keel benne. A hajó két oldalán korintheta oszlopkolonnád vonul végig, körülfutó tribünökkel és karzatokkal. A falakon Chavannes és Maillot festők freskói szent Genovéva életét ábrázolják. A képeken előforduló püspökök és szentek, Gambetta, Bert Pál és más republikánus világfiak arc képeit tüntetik fel profanáló barbár cinizmussal, mely minden nemesebb érzésű embert mélyen megbotránkoztat. —

Lehajlóban lévén már a délután, kocsit váltottam, hogy négy óráig I. Napolen Bonaparte sírját is láthassam a rokkantak vaubanteri dómjában. Párizsnak mintegy 80 temploma és kápolnai közül — a legrégeb, legbecsesebb és legszebb Notre Dame érseki egyházon kívül, — csak a Madeleine, Sulpice, Paulai szent Vince, szent István. szent Ágoston és a Szentháromság templomok tünnek ki szép építészeti és belső kiválóbb érték által. De az utóbbiak egyike sem teszi a szemlélőre azt a nagyszerű benyomást, mit az invalid-dóm tesz, midőn megállunk előtte, vagy belsejébe lépünk. A felséges egyszerűség, a stil következetessége és a legapróbb részletekben tökéletes összhangzat, az erős szépszimmetriák gyengéd egybefolyása, az ornamentikának izléses alkalmazása és a hasznos, célszerű be-

rendezés : elsőrendű építészeti műremekké és Párizs egyik legfőbb nevezetességévé teszik az invalid-dómot. A Mindenható örök dicsőségéhez méltó templom! Egy világhódító nagy császárt megillető temetkezési hely! A császár vörösarna gránitból vésett szárkofágban a templom közepén, a kupola alatt nyugszik, 6 méter mélységű és 11 méter átmérőjű kerek kriptában, melynek falait fényesre csiszolt márványlapok takarják. — Napoleon hamvait 1840-ben hozták Szent-Ilona szigetéről Párizsba, de csak a következő évben temették el az invalid-dómba, mikor III. Napoleon a kriptát és a diszes kőkoporsót elkészítteté. Az 1350 mázsa súlylyal bíró szárkofág Finnországban készült és 140 ezer frankba került. A kupolából aláömlő kékes világítás, mely a koporsóra veti sugarait, sajátos bájta kölesönöz az egész templomnak. A kriptá körfalain Simart márványreliefjei a polgári rend visszaállítását, a konkordátumot, közigazgatást, államtanácsot, polgári törvényt, tudományegyetemet, főszámvevőszéket, a kereskedelem és ipar felvirágzását, a közmunkákat és a becsületrendet ábrázolják. Közben Pradierszobrász 12 győzelmi istenasszonya és 6 tróféum áll a Napoleon által elhódított 60 darab különféle zászlókból. A mozaik padozaton a szárkofág körül babérkoszoru, a császár győzelmes csatáinak neveivel : Rivoli, Pyramides, Marengo, Austerlitz, Jéna, Friedland, Wagram, Moskowa. A templom körhajójából kápolnák nyílnak, melyek egyikében I. Napoleon testvére, Jérôme veszfáliai király és annak idősebbik fia, másikában Bonaparte József spanyol király, a többiben Turenne és Vauban vannak eltemetve drága márványkoporsókban. A dómnak a szt. Lajos templommal határos apsisából kétágu lépcsőzet kanyarodik le a császári kriptához. Jobbról s balról két szárkofág áll ezen egyszerű feliratokkal : Duroc, Bertrand. Mind a kettő generálisa és kedves embere volt I. Napoleonnak. Duroc a bautzeni csatában veszté életét 1813-ban, Bertrand

kísérője volt a császárnak összes táborozásaiban és hűséggel osztá vele a fogságot Elba és Szent-Ilona szigetén. Megható a kriptaajtó felirása Napoleon végrendeletéből: „Je désire que mes cendres reposent sur les bords de la Seine, au milieu de ce peuple français que j'ai tant aimé.“ — Az emberiség történetében csak egy arasznyi ut a korzikai Ajaccio bölcséjétől a mulandóság és enyészet e márvány sirgödréig; s mégis mennyi remény, mennyi csalódás, igazság és tévedés, bölcsesség és ábránd, mennyi öröm és mily sok szenvedés, mennyi szerencse és balsors, mennyi áldás és átok váltakoznak egy korán letörött emberi életnek rövid vándorpályáján! —

Lakásomra siettem, s papirra vetvén jegyzeteimet, egy-két levelet hevenyésztem otthon levő enyéimhez. Az enyhülésnek azon percei a legédebbek, midőn a távolban haza gondolunk s kedve-seinkkel lélekben egyesülünk. Néhány apróságot küldtem el hiveimnek emlékül a világkiállításról. Szeretettel tudakozódtak hogylétemről az idegen földön, és én örültem legjobban annak, hogy némi csekélységekkel viszonyozhatám szivességöket. Estefelé fölkerestek utazótársaim s a „Hippodrome“-ba hívtak. Ez is a francia főváros látnivalói közé tartozik s mulatságos szórakozást nyújt, amit elmulasztani nem szabad. Az Elysées-tértől néhány lépésnyire, az Alma- és Josephine-utcák szögletén, áll a roppant térfogatu műlovar intézet. Üveg tetőzete alatt 10,000 ember egyszerre nézheti az előadásokat. A köröndöt páholyok, zártszékek és gallériák deszik körül amfiteátrális emelkedéssel úgy, hogy a villanyvilágított csarnokban a leghátul állók is minvent jól kivehetnek. Játék közben 100 tagból álló francia zenekar nyújt kedvtelést. A közönség naponként oly nagy sokaságban tódul a ritka látványosságokra, hogy a nagyszabásu előadások rendszerint teljesen kibérelt ház előtt tartatnak. S valóban nem bántam meg, hogy oda elmentem. Annyi rutint és olyan vakmerőséget a műlovaglás-

ban, annyi eleganciát és szemvakító fényt a jelene-
tek rendezésében nem mindenütt lehet látni. Az
előadó művészeket XIV. Lajos korabeli hintókon,
négyes, ötös és hatos diszfogatokon szállítják a po-
rondra. Parókás, biborzubbonyos inasok emelik le
őket a kecsikről, és egész serege a szolgaszemély-
zetnek áll rendelkezésükre. Egyszerre 30—40 ló
mutatja be tudományát. Oroszlánokkal, tigrisekkel
dévajkodnak vérfagyasztó merészséggel; özvadászato-
rat rendeznek olyan örült szélesebb vágatással, hogy
a szem alig győzi kísérni a fürgeteg rohanásával
iramló vadászokat. Mikor a ló legjavában fut,
a homokról talpon a hátára ugranak. Kifeszit-
tett drótokon boszorkánytáncot járnak, és élesre
fent késekkel 10 lépésnyi távolból kiszurkálják
az emberek körvonalait eleven ábrák után. —
Mondják, hogy a világ legkiválóbb lovasai és gim-
nasztái vannak a Hippodromban szerződötve, mi-
nisztereket megillető magas évdíjak mellett. A tö-
meges látogatás és a magas helyárak bizonyára
dusan jövedelmeznek és könnyen fedezik a több
száz tagból álló személyzet költségeit s a lovarda
egyéb kiadásait. —

Színházban csak háromban voltam. Párizsban a
külvárosi színházakkal együtt valami 40 színháza
van; de elegendő megnézni a legkiválóbbakat, hogy
Párizs színművészetéről kellő fogalmat alkothassunk
magunknak. Én a Nagy-Operát, a Théâtre-
Francaist és a Variétést látogattam meg.

Mint színházépület az Opera áll első helyen.
Építése 36 millió frankot nyelt el. Belseje nagyon
gazdag és diszes; de nem találtam szebbnek sem
a bécsi opera- és új burgszínháznál, sem sokkal
nagyobbak vagy hatásosabbak a mi budapesti
operapalotánknál. Ez hizelgő is, kárhoztató is lehet
ránk nézve: amint vesszük. Kétségkívül jól esik ne-
künk az a tudat, hogy olyan műintézetet dicseked-
hetünk, mint a párizsi; másrésről azonban kissé
lehűtőleg hat annak megfontolása, hogy mint szá-

milag kicsiny, vagyonilag szegény és a kultúra mezején is még csak kezdő nemzet, aránytalan versenyt folytatunk egy hatalmas, gazdag birodalomnak 40 milliónyi lakosságával. A vestibule, a nagy escalier és a foyer szobrokkal s márványtáblákkal, festményekkel, tükrökkel és plafondmozaikkal ékeskednek. A képek tárgyát itt is, mint nálunk, nem a nemzet lelkesítő tiszteletreméltó hagyományaiból és történeti emlékeiből vették, hanem a Parnasszus ködös homályába nyultak vissza, hogy Apollónak izmaival, a muzsák és gráciák kezeivel ezredéves mitoszai ismétléseket és oktalan, unalmas fantáziákat fölfrissítsenek. A halhatatlan nevű Ipolyinak világoslátásu és igaz honszerелеmmel párosult lángesze hasztalan tiltakozott nálunk is az ellen, hogy nemzeti monumentális építményeinket mitsem mondó görög és római hitregékkel s idejüket mult frivol nuditásokkal aggassuk tele. Ily értelmű józanabb intelem annál hatásalanabb lett volna a mostani köztársasági Franciaországban, hol a nemzeti tradíciók szentsége értékét veszte, s mindaz, ami Párizst nagygyá s gazdaggá, Franciaországot hatalmassá és dicsővé tette, feledékenységbe ment. De hát az idő minden betegséget meggyógyít: orvossággal vagy halállal. A republikánus gőzzel fölszerelt fejből el fog párologni lassankint a sok hiu ábránd, és beköszönt ismét a kor, midőn visszaállítják sziveikben a történelmi kegyeletnek oltárait. Vannak a frankoknak vonzó szép és tanulságos hitregék, van a francia népnek hőroszi és lovagkora, műveltségtörténetének vannak olyan kimagasló, tündöklő alakjai, hogy nem kénytelen rég letűnt nemzetek eszmevilágából kölcsönözni műeszméit és olimpiai alakokkal benépesíteni hazai monumentális építkezésének csarnokait.

A klasszikai színművészet otthona a Théâtre Français. Régi, igénytelen színház a Palais-Royal délnyugati sarkán. Még a XVII. század elején építették a francia dráma művelésére; de azért most

is első színpadja Franciaországnak. Corneille, Racine és Molière, ujabban Scribe, Dumas, Sardou. Feuillet és Augier e színpadnak írták darabjaikat, s e színpad termelé a babérokát Talma, Mars, Rachel és más nagy színészek művészetének. A foyert Franciaország első drámáiróinak mellszobbrai díszítik, a nézőtér azonban elég egyszerű, kicsiny és dísztelen. A mi nemzeti színházunk sokkal különb ennél.

Ugyanazt mondhatom a Variétés-ról is a Montmartre boulevardon. Egyemeletes szűk ház. Külsejéről, melyen csak a nyitott oszlopos erkély tűnik fel, senki sem következtethetné, hogy Párizs kiválóbb színháza. A nézőtér elég tágas; két emeletnyire páholyok, azok fölött erkélyszékek és gallériák környezik. De a földszinten, széles középut által elválasztva, csak kipárnázott hosszú padok vannak. A padsorok közt, éppen úgy, mint a többi francia színházakban, színlap-, szöveg- és hírlapelárusító bérszolgák, leányok és gyermekek galoppiroznak fel s alá, tullicitálva egymást a dörgő és rikitő hangok minden skáláján árucikkeik magasztalásában. Közéjük vegyülnek időközönként a friss vizet, fagyaltot és cukorsüteményeket kínáló sihederek. Ezek győzik legjobban torokkal. A színpad főfüggönye, mely nálunk a művészetre vonatkozó allegoriákkal szokott befestve lenni, a francia színházakban reklámcélokra használtatik. Óriás betűkkel hirdetnek rajta legjobb minőségű kakaót, csokoládét, cséplőgépeket, savanyuvizet, tormásvirslit és borkot, csodaszülötteket, panorámát és menazseriákat. Az előadás kezdetét közönségesen 9 órára teszik ugyan, de jóval később kezdődik. Addig a publikum hallgatja a klakörök kiáltozásait, vagy nyugodt kényelemmel hírlapokat olvas és fütyörész. Mikor a türelem fogytán van és megunják a várakozást, botokkal, ernyőkkel és csizmasarkokkal kopogni kezdenek teljes erővel — taktusban. A művész, a hely nem respektáltatik. A kopogás szakadatlanul tart, míg végre felbukkan a kulissza előtt egy torzonborz vaskos szolga, hatalmas

baltával a kezében. Három akkora ütést mér a szinpad deszkáira, hogy az egész ház megrendül belé. Nem csengetéssel jelzik az előadás kezdetét, hanem ilyen durrogó szekerecsapásokkal, hogy a siket is meghallja. A plakátos függöny felszáll, és elsőrendű művészek lépnek az elesenededett közönség elé. Mikor a Variétés-ban voltam, Sarah Bernhard játszott a saját társaságával. Játékát ismerik nálunk is. Bármit mondjanak róla: rendkívüli tehetség és nagy művésznő. Azonban a francia szinművészek általjában véve sem alakításban, sem szorgalmas tanulmányozásban, sem eszményi felfogásban nem mulják felül a magyar nemzeti és a budapesti népszínház művésztageit. — Oly kitünő erők, mint amilyenekkel a magyar szinművészet a fővárosban dicsekszik, a külföld legelőkelőbb szinpadjain is ritkák és nagyra becsültetnek. Bizvást reméljük, hogy ez a színvonal még emelkedni fog a jövőben. A magyar szinművészeti tanintézetnek, mely oly sikeresen felel meg hivatásának, nagy feladata van: előkészíteni a magyar szinpad szellemének reformját, hogy eredeti céljának megfelelően a nemzeti nyelvnek, a keresztény erkölcsöknek, az ideális tiszta költészetnek és a jó izlésnek, az értelmességnek és nemzeti jellemnek, igazán képző, ápoló iskolája legyen. A realizmus és naturalizmus elvégre nem érvényesülhetett; nem tartáta meg bitorolt helyét a művészetben sem a franciáknál, sem másutt, ahol mivelt és józan emberek laknak. Az idegek beteges túlfeszítésének kóros szimptomái immár mulófélben vannak. A bárdolatlanság, a grande nevrose, mely szinpadjainkat és szinműirodalmunkat megmétélyezte, tünedezni kezd és szerepet cserél az igazán széppel, mely visszahódítja megtépett hatalmát. —

A francia főváros társadalmi életéről keveset mondhatok. Sem időm, sem alkalmam nem volt közelebről érintkezni azon e'emekkel, melyek a francia központi társadalmat alkotják. Amit

e tekintetben rövid pár nap alatt tapasztaltam s a miről közvetve értesülhettem, nem sokból áll. A főurieleetet csak külső csillogásában láthatam. Egyébként elzárkózik a szalonokban, klubokban és a paloták márvány falai mögött. Rangállásban levő emberek, fényes nevek viselői és a vagyon képviselői saját szféráikban mozognak csak. — A polgári elem kevés feltűnést okoz. Osztályrésze a munka, — és ebben becsületesen végzi feladatát. Az üzletekben nők és gyermekek hűségesen segédkeznek a családfőnek a mindennapi kenyér megkeresésében. A kereskedéssel és iparral foglalkozó polgári elem nagyobb részben igen tisztességes, vallásos és mérsékelt. Kevés igényei vannak, szerényen él és egyszerűen ruházkodik. Műveltsége általában véve nem nagyobb a mi városaink polgárságának műveltségénél. Ezt legott észrevesszük, ha bármelyik kereskedésbe, ipartűzetbe betérünk, s velők beszédbe ereszkedünk. Valami nagy előzékenységet, finomságot vagy hajlongó udvarlást, mikép a párizsiakat távolról képzelni szokták, sehol sem találunk. Készséggel elébed rakja a cikkeit, és ha tetszik, megveszed a szabott áron, de nem nagyon kínálja. Illemtudók és szivesek, de a mellett öntudatosak is és komolyak. Részeg embert egyet sem láttam. Mondják, hogy a francia nép szereti a bort és a borkert, amit a nők is megisznak, de a részegeskedés még a nép legalsóbb rétegeiben is a ritkaságok közé tartozik. Feltűnik, hogy szerfölött keveset dohányoznak. Nem emlékezem, hogy pipázó emberrel találkoztam volna. Leginkább a szivar és cigaretta járja; azonban az utcán azt is keveset használják. Ebédlőkben, kávéházakban, vasuti várótermekben, sőt még a népesebb sétányokon is, tiltva van a dohányzás, és a társalgás is oly nesztelen s illemes, hogy senki sincs általa inkommodálva. Legkedvesebb köznapi kedvtelése a párizsiaknak a boulevardok kávéházai és restaurantjai előtt üldögelni esténként és egy csésze kávé, egy pohár

szirup vagy orgeat mellett sakkozni, dominózni, vagy elmerengni az utcák mozgalmas képén. A napi eseményeket rendszeren a trotoirok sátrai alatt beszélik meg, üzleteket bonyolítanak le. Hírlapokat olvasnak, sokan még levelezéseiket is a vendéglőkben és kávéházakban végzik. — A család élet nem lehet oly zilált Párizsban, mint azt a külföldi újságokból és szenzációs regényekből olvassuk. Én azt láttam, hogy a francia polgár vasárnapi szórakozását csak nejével és gyermekeivel együtt tölti. A kiállításban, a város kertjeiben és a környék szabad mezején mindenütt együtt látjuk a családfőt háznépével. Annak az ijesztően sok válópernek, melyet a párizsi statisztika évenként kimutat, leginkább a félműveltek, a nem keresztények tüzhelyein van a forrása. A polgári házasság bomlasztó fermentuma a francia úgynevezett intelligens társaságnak. De ahol a házasságot szentségnek vallják és tartják: ott égi vidámság vagyon és Isten áldása várakozik. Léteznek természetesen a francia nők közt is jók és rosszak, mint mindenütt; de a legtöbb francia nő jó, házias és vallásos. A templomok vasárnaponként kora reggeltől délig, s az esteli istentiszteletek alkalmával is, telve vannak ájtatoskodókkal. És ez tisztább világításban mutatja előttem a párizsi népzömének erkölceit, semmint azon torzképek, melyeket hatásvadászó karcolatokban éjjeli denevérek röpitének világgá, kik csak a leszálló alkonyatkor kezdik tanulmányaikat és az éjjeli Párizs nővilágának csalárd szemeiből itélik meg a francia hölgyeket. Igaz, a francia nő hazája szokásaiban van nevelve, kissé kényelemszerető s nem oly takaros és tiszta, mint azt a magyar asszonyoknál tapasztaljuk. Ez onnan van, mert mindenről a férj gondoskodik; a cselédség pedig amily drágán szolgál, ép oly renyhe és megbizhatatlan. — A politika napraforgó virága dus tenyészetnek örvend a francia fővárosban. A franciák kétségkívül jó hazafiak, hanem a bolondulásig politizálnak. Ujságot az utolsó

Borbélyinas is olvas — és politizál. Párt, politikai frakció annyi van Párizsban, hogy számukat sem tudják. Öles falragaszokon hirdetik értekezleteiket, ócsálván, gyalázzván az ellenpártokat, amint csak telik. Az általános szavazatjog mindenkit felhatalmaz, hogy a köztársasági közéletben tevékenyen közreműködjék a jogrend vagy az anarchia előmozdítására. Az elkeseredett és nyugodni nem tudó belháboru, mely a francia republikát emészti, sorvasztja, valószínűleg dönteni fog nemsokára egy olyan államintézmény fölött, mely ideálnak megjárja talán, de mely a világtörténet tanúsága szerint nagy birodalmakban és nagy nemzeteknél gyakorlatilag soha sem érvényesülhetett. — A francia katonaság nem tett rám valami kedvező benyomást. Szálas, izmos alakokat alig látni közte. Többnyire satnya, vézna legények, akikről nehéz elhinni, hogy könnyedén, virtuozitással elviselhetnék a nagyobb hadjárat fáradalmait. Néhány zászlóalja lépdelt el a szemeim előtt. Megjelenésök, egyenruhájok és fegyelmezetlen viseletök nem igen imponált. Lehet, hogy csalódom. Azonban ezekkel vajmi nehéz lesz a megtorló világháborut győzelmesen kivívni — Annál több örömem tellett a francia papságban. Kitünően iskolázott magas képzettségű, lelkes és buzgó egyházi férfiak ezek, kikben apostoli szellem és fenkölt hazafiság elválaszthatlanul párosul. Nyájas, alázatos modoruk, tiszteletet parancsoló illemes föllépésök, tudományos műveltségök és sima társalgásuk nagy tekintélyt kölcsönöznek nekik, bárhol jelennek is meg. Mindig reverendában járnak, tisztán, csinosan, a hiuságnak legkisebb látszata nélkül. A breviáriumot még a vasuti kupékban is lelkiismeretesen recitálják. Mikor készek vele, barátságos szivességgel vegyülnek a beszélgetésbe, ha a társaságot magukhoz valónak találják. Közönségesen többen utaznak együtt, szent hivatásuk ügyeiben, vagy a szomszéd városokba, hogy társaikat látogassák. A francia szemináriumok jó papokat nevelnek, mivel, jellemes

embereket, és sok tudóssal, íróval gazdagítják az anyaszentegyház dicsőségét. A jelesebb tehetségek, akár tanári, akár lelkipásztori pályára készülnek, speciális szaktanulmányokra küldetnek Rómába, Löwenbe, a párizsi és más francia egyetemekre, és a külföld hírnevesebb tanintézetéibe. Sokan a saját költségükön végzik tanulmányaikat; vannak, kik tíz évig is hallgatják a theológiát és a bölcséleti tanfolyamokat. Latinul kissé gondolkodva, francia kiejtéssel, de hibátlanul beszélnek. Magyarországról és egyházi viszonyainkról általában kevésbé vannak tájékozva, hanem azért nagy tisztelettel szólnak a „Regnum Marianum“-ról. Szegény anyagi helyzetük miatt nem panaszkodnak, de őszintén aggódva Franciaország válságos sorsán, biznak rendületlenül egy derültebb jövőben, és Isten mennyei oltalmáért imádkoznak.

VII.

Versailles. Saint-Cloud. Saint Denis.

(XIV. Lajos kora. Gondviselés a történelemben. Utazás Párizsból Verzailba. Emlékezés Verzail keletkezésére s multjára. A verzailli királylak. A gallériák. A királyi park. Nagy- és Kis-Trianon. Szekértár. Estebéd muzsikával. Helyi hajózás a Szajján. Saint-Cloud. A póruljárt Alcibiades. Etablissements de bouillon. Kirándulás St. Denisba. A város és a st-denis-i apátság története. Az első goth templom. A francia királyok sirboltja és viszontagságai. A becsületrendi lovagok leánynevelő intézete. Temetés St. Denisban. A papagály nevetése. Politika a zöldben.)

Franciaország ujkori történetének hetven évet meghaladó azon korszaka, melyet az államhatalom s a fejedelmi dicsőség hirtelen emelkedése, de épen oly rohamos hanyatlása, a szellem és jólét gyors felvirágzása és sebes bukása, udvari kalandok és buja multságok, nemes lovagiasság és alávaló hipokrizis, nagy tettekhe hevült bátorság és gyáva meghunyászkodás, erény és bűn, fény és árnyék tesznek nevezetessé; melylyel történelem, regény és színpad kétszáz esztendő óta szakadatlan foglalkozik s a jövő századokban is foglalkozni fog kritikában, költészetben, kulturhistória és szociális filozófiában; ez a korszak kezdettől végig a verzailli királylakban zajlott le. XIV. Lajos kora! Egy Voltaire, Lemon-
tey, Saint-Simon és Michelet tolla adta át a mara-
dandóságnak és az elfogulatlanul ítélő utókor saj-
nálkozásának. Kimutatták, tán akaratlanul is, milyen

igazságos és következetes az isteni gondviselés embereinek és országok sorsának intézésében.

Aki Párizsban van, el nem mulaszthatja a világtörténet nevezetes színhelyét, Verzaillt is megtekinteni. Franciák és idegenek csapatosan látogatják naponként. Ez könnyű és olcsó kirándulás Párizs környékére, de legkevesebb egy napot igényel. Jókor kelünk, hogy az első vonattal indulhassunk. A Szajna mindkét partjáról gyorsvonatok közlekednek óránként, és Verzaillból is bármely órában vissza lehet jönni. A viteldij másfél frank. Egy napra érvényes térítjegyek szintén válthatók. A vasuti kocsik kényelmesek számára vannak berendezve, nem oly szurkosak, mint közönségesen. A tetőzeten nyitott sátoros fedélzettel bírnak, szabad kilátással a vidékre. Itt legjobb elhelyezkedni; mert a másfél órai ut helyenkint érdekes látnivalókkal kedveskedik és édes szellő hűsíti a napsugár hevét. A jobboldali Rive-Droite pályaudvarból kirepülve, a Szajnáon futunk keresztül, s közel egymáshoz nyolc állomást látunk Verzaillig. Párizs külvárosai ugyan, de már zajtalan barátságos falusi képpel. Szénaillatot lehelő mezőségek, lombdus kertek, mosolygó kertilakok közt járunk. A távolból sokáig integetnek felénk Párizs hatalmas körvonalai, a világkiállítás szingazdag lobogós csarnokaival és az égboltozathoz tapadt Eiffeltoronnyal.

Verzail 19 kilométernyire fekszik Párizstól délnyugati irányban. Csinos, tiszta város, emeletes házzal, bő térségekkel, sudaras szép sétányokkal, széles és világos utcákkal. Azonban nagyon kihaltnak, álmosnak, szerfölött csendesnek találtam, noha 50,000 lakost számlál. Nyolc temploma közül csak a püspöki katedrális válik ki; de az sem tesz valami különös hatást. A mostani Verzail keletkezését a XVII. századból származtatják, mikor XIII. Lajos vadászkasélyt épített benne, mely körül csak hamar kegybajhászó udvaroncok telepedtek. Sokkal régebben, még a XI. század táján, lovagvár állt e

helyen, melynek emlékéhez jelentősb események nem fűződnek. Verzail XIV. Lajos alatt nyeri első és legnagyobb föllendülését. A király szerencsés háborúi s Colbert ügyes fináncpolitikája a kontinensnek gazdagságban és hatalomban első birodalmává tették Franciaországot. A szerencse rendkívüli kedvezései elragadták a királyt. Unni kezdé Párizs dongását és a köznép alkalmatlankodásait: kényelmesebb magány után vágyódott, hol a föld urát megillető ragyogástól környezve, háborítatlanul élhetett hajlamainak és az élet gyönyöreinek. Atyjának egyszerű vadászkastélyát, melyben maga született, világraszóló rezidenciává alakíttatá át és milliárdok árán oly pazar fényüzéssel rendezteté be, hogy e ház, mint a monumentális és dekoratív építészet típusa, mintául szolgált és szolgál mainapiglan királyi paloták és fejedelmi lakok építésénél. 36,000 ember, leginkább katona, dolgozott egy évtizeden át a királylakon és a park munkálatainál, nemkülönben a maintainoni vízvezeték és a párizsi országút alapozásánál. Lajos előbb a Loire folyót akarta új mederben Verzail alá vezetni, majd a marly-i emelőgép erejével szándékozott kertje szökőkutait ellátni, míg végre a rambouilletti fensik vízmedencét csapoltatá le öntözési célokra, a tavak és szökőkutak ápolására. Midőn 1672-ben az új rezidenciába költözött és udvartartását oda áthelyezé: a francia nemesség a vagyonos arisztokrácia nyomban utána sereglett Verzailba s privilégiumok által is buzdítva, nemesak építkezett, de fényezésben is versenyt futott királyával. Az udvartartás, a főurak pompázása, a fogasztás szükségletei, temérdek munkásnépet, iparost, kereskedőt, gyárosokat csődített Verzailba, melynek lakossága most egyszerre 100,000 lélekre szaporodott. Szellemes emberek, költők, tudósok, írók, hírneves és hírnévre vágyó művészek szívesen látott állandó vendégei voltak az udvarnak. A bár kevésbé eszes, de igen erélyes uralkodó szórakozta-

tására minden kigondolhatót megtettek, hogy őt hatalmi állásának magaslatán megtartsák. Ami fontosabb esemény Franciaországban előfordult, ami a világot rengésbe hozta: mind a verzaili királylakban kezdeményezett és onnan vitetett ki a megvalósítás nyilvánosságára. Verzail gyűlőhelye lett a nagygyűlése, a növekedett francia hadak vezérletének, az államélet és politika legjelesebb tényezőinek, az egyház ügyeit viselő méltóságoknak, a Lajos által alapított tudós Akadémia kiválóbb kapacitásainak, a francia társaság színejavának, — de egyszersmind a legsötétebb korrupciónak is, mely valaha királyi udvart éktelenített. Lavalliére, Montespan, Fontanges, Maintenon és más delnök titkos kéjelgéssel, erkölcstelen kicsapongásokkal s elvetemült gálánt kalandokkal az önmegleledkezés mámorába altatták, tehetetlen bábbá tették azt a királyt, ki fenhéjazó göggyében az elhírt „l'état c'est moi“ despota elvet követé és kortársai közt a legkorlátlanabb autokrata tudott lenni. A gyilkos bűz, melylyel a kéjhölgyek a verzaili palotát elárasztották, elfojtotta XIV. Lajos lelkében királyi fenségének öntudatát, homálylyal borítá elméjét és elhervasztá szíve erkölcsi érzését, hogy vakká lőn, ki a helyeset fel nem ismeri, nyavalyatört gyöngévé, ki járni nem tud, és igazságtalanná övéi, kegyetlenné s háladatlaná mindenki iránt, kik szeretetére vagy oltalmára érdemei sek voltak. 1675-től már az egyházat is rabolni kezdi, elfoglalja Avignont és kétségbeesett viszályokba keveredik XI. Ince pápával. Igazságtalan támadásokat intéz a szomszéd országok népei ellen, zsákmányolja s pusztítja az idegenek javait, ártatlanok vére ontásában örömét találja, esküvel erősített békeszerződéseket önkényesen feltör, megbódult velővel istentelen terveket forral és ellenségeivé teszi legmeghittebb szövetségeseit. Szerencsecsillaga ekkor már hanyatlóban van. Az egykor oly rettegett és hatalmas XIV. Lajos 1695-ben már nem harc képes többé, már csak árnyéka önmagának. Az

angolok irtják Franciaország viruló éjszaki tartományait; Russel és Almonde tönkreteszik a világhírű francia flottát; a gyámoltalan király kezeit tördelve tanács nélkül futkos verzaili kastélya üvegtermeiben; szövetséges társakat keres, de nem talál, békeért eseng, de elutasítatik. Végre kénytelen visszaadni összes hódításait, megtéríteni az elorzott zsákmányt, amiért alattvalói ezreinek életét áldozá. A kudarc, szégyen és a temérdek veszteség elkészeríti a francia nemzetet; ipar, kereskedelem, művészet megdőlnék, a kereset forrásai bedugulnak és az általános elszegényedés veszedelmes forrongásra ingerli az elégedetlen népet. Lajos végre rendőrséggel és a kémrendszer alkalmazásával kénytelen uralkodni, de helyzete így is átkozott rosszul áll. Az utrechti béke 1713-ban elveszi tőle még a francia gyarmatokat is, a következő évben pedig teljesen tönkre van téve Franciaország. Végre megjő 1715-ben a szabadító halál. A trón pusztán marad Lajos után; megöröklésére hat törvényes gyermeke közül egyet sem hagy meg neki a Gondviselés. A koronát a bourgognei herceg ötéves fia, XV. Lajos teszi a fejére és viseli 1774-ig, mely idő alatt Pompadour és Dubarry tartja a kormánygyeplőt. A gyöngé utódot, XVI. Lajost, a felingerült nép dühe 1789-ben csufos módon, összeverődött asszonycsapatokkal kergeti ki a verzaili latorbarlangból. Nagyszerű történeti dráma, ha nem volna oly szomorú!

Verzail ezentul magára maradt. A megrothadt fészekből elszállt a királyi udvar fényűző örülete, a nyüzsgő fűszeres élet, az elragadó emóciók, a pajkos jókedv, az erkölestelen dévajkodás. Kurtán végeztek vele. A sok lármát, mozgást és csörömpölést halálcsend váltotta fel. Az egykor oly csillogó, oly kedves otthont, már csak distanciáról nézték. I. Napoleon néha pihenni járt ki az elcsendesült palotába, hogy nyugodtan elmélkedhessék világostromló gigászi tervein; XVIII. Lajos és X. Károly már csak arra szorítottak, hogy jókarban tartsák

az ürességtől kongó falakat. Végre Lajos Fülöp 1833—37-ben nemzeti muzeummá alakította át a palotát azon rendeltetéssel, hogy Franciaország történetét képekben feltüntesse. Tizenöt milliót áldozott e célra, bizonyára a legnemesebbre, amire saját udvartartása költségeit fordíthatá és a pusztán hagyott királylakot felhasználhatá. Ez által Verzail zarándokhelye lön a világ tanulni járó nemzeteinek. Sok ezer világlátott utazó tér ide évenként megbámulni a művészet csodáit s okulni az elviharzott mult emlékein. De az aranytól szikrázó királyi termek sikos parkettjén nem csuszkálnak többé deli apródok, nem suhognak brokát selyemuszályok, nem peng a marsallok és lovagrendek sarkantyuja. Maga a város is alább hagyott. Lakossága tetemesen csökkent. A nagyok elköltöztek Párizsba a királyi udvar után. Telkeiken iparműhelyek, gyárak és üzletházak nőttek. Vannak vas- és rézgyárak, kasmir- és pamutszövő műhelyek, keményítő, tü- és porcellánüzletek; órák is nagy számmal találhatók. A szellemi érdekeknek papi szeminárium, liceum, tanítóképző intézet, apácák vezetése alatt álló leánynevelő- és jófiiskolák szolgálnak.

Husz évvel ezelőtt gyászos színhelye volt Verzail Franciaország megaláztatásának a győzelmes német hadsereg által. 1870-ben ősz elejétől kezdve félesztendeig az ellenség főhadiszállása terpeszkedett benne. A német hadvezérlet messze szétágazó szállai Verzailban egyesültek. Vilmos porosz király a prefekturát foglalta le lakásul. Bismarck gróf a Provence-utca 14-ik számú házában lakott. A királyi palota nagyobb részét katonai irodák és a sebesültek lazarettje vették igénybe. A német császárság proklamáltatása után a Roi boulevard 1. számú házában mentek végbe a békealkuvások a herceggel előléptetett Bismarck és Jules Favre közt, melyek Párizs kapitulációját eredményezték. Mikor a német hadak 1871. évi márciusban elvonultak, a francia kormány és a kamara üttötte fel székhelyét Verzail-

ban. Innen ment Mac Mahon tábornagy a párizsi kömmün leverésére. Verzainak ez az utolsó nevezetesebb szereplése az újabb francia történelemben.

Leszállva a vonatról, lóvasut és társaskocsik szállítják a látogatókat egyenes utcán a „Place d'Armes“-ra, hol a királypalota áll kissé emelkedettebb területen. Aranyos vasrostély s koronás cimere-rel diszitett remek vaskapu szabad bejárást enged a palota előtti kövezett széles udvarra a „Cour d'honneur“-ra, hol az első lépésnél nagynevű franciák emlékszobrai fogadnak. Jobbról Richelieu, Bayard, Colbert, Jourdan, Masséna, Tourville, Dugay-Trouin és Turenne; balról Suger, Bertrand Duguesclin, Sully, Lannes, Mortier, Suffren Duquesne és Condé. Az udvar közepén XIV. Lajos ércből öntött nagy lovasszobra. Maga a palota kétemeletes; csak a főépület erkélyes portikusát, melyen az ország zászlaja leng, vitték magasabbra. A szárnyak kiszögellő könyökös nyulványai az utca felé húzódnak s erkélyes ablakokkal bővelkednek. Innen tekintve az épületesoportot, tisztán kivehetők rajta a különböző korok és tervek, de az egész nem tesz valami nagyon kedvező benyomást. Az előre nyult szárnyak keretét képezik a Marbre, Chapelle- és Princes-udvaroknak, melyekbe a főudvarról rézsut beláthatni. A palotába a két utóbbi udvarról engedik meg a bejárást, s innen nyilnak az ajtók a belső udvarra és a királyi kertekre is. Annál impozánssabb a palotának 450 méter hosszú kertfelöli frontja, melynek egész hosszát a nagy galléria (Galérie des glaces, vagy máskép Galérie de Louis XIV.) s a háboruk és béke termei foglalják el plafondfestményeikkel, szobraikkal és simított márvánnyal inkrusztált pilasztereikkel. A mennyezet képeit elsőrendű művészek: Lebrun, Jouvenet, Lafosse, Mignard s mások festék; a skulpturák Girardontól, Legrostól és a Coustou testvérektől valók. A baloldali szárnyhoz támaszkodik a gazdagon ékitett udvari kápolna és operaház. Az utóbbiban tartották

1871—79 ben a nemzetgyűléseket Tulnan a másik szárnyon van a Herkules-terem, Mars-terem és az Oeuil de Boef.

A kápolnaudvar öblös tornácában zordon katonaság tanyáz. Magas szemöldökkel méregetik a muzeumokhoz tóduló közönséget, kivált ha esernyőt nem visz valaki magával. Ellenben a paraplús látogatót előzékeny hajlongással fogadják és szende mosolylyal üdvözlik. Félfrank borralaló jár ezért a derék hadfiaknak. De az esernyőjéről mindenki biztos lehet, ha másik rosszabbal ki nem cserélik. A széles zárt folyosóra lépve, 11 termet találunk földszint történeti képekkel, kezdve Nagy Károlytól XIV. Lajosig. Az utolsó terem mellett lépcső visz az első és második emeletre, a hova csak a történeti nevezetességű síremlékek (Galérie des Tombeaux) és a többi földszinti galériák megtekintése után szállunk. Ez utóbbiakban (Salles des Croisades) a keresztesháborukat ábrázoló festményeket látni. Hatalmas képek, de a legtöbb újabb idejű. A síremlékek gallériájából keskeny lépcsőn az emeletre érve, letekinthetünk az udvari kápolnába, mely a közönség elől zárva van, kivéve ha valaki a katona urak szívóóságát okkal-móddal kissé megcsiklandoztatja. Betérünk a kőfaragványok gyűjteményébe, onnan pedig a Konstantin-gallériába, hol az algiri, római és krimi hadi események láthatók óriási vásznanon. Abdel-Kader táborának megrohanását a francia csapatok által Vernet Horace festé 21 méter hosszú s 5 méter magas képen. A főszemélyeket arcképeikről ismerhetni. A kőfaragványok gyűjteményéből, közvetlenül az operaház szomszédságában levő lépcsőzeten, a második emeletre megyünk, hol az Attique du Nord muzeumot találjuk 10 teremmel, melyek bel- és külföldi nevezetes emberek arcképeivel vannak teleagatva, kezdve a XVI. századtól. Számos remek arckép díszíti e termeket; legjobb mes-

terek művei. VII. Pius, XVI. Gergely és IX. Pius pápák arcképeit nemcsak a tárgy iránti kegyeletből, de mint festészeti remekeket is hosszasan néztem. A jóságos, szelidarcu IX. Piust a szent kollégium bibornoktagjai környezik. A nagy pápa arca csodálatosan kiviláglik valamennyi közül. Minden vonása apostoli fenséget és földöntuli szent ihletet lehel. A nagybecsü képet Galofre készíté. Az arcképgyűjteményben van Vernet önarcképe, Mirabeau, Corday Sarolta és I. Napoleon anyjának képei. A legjobb Mária Antoinette-képet is ez a gyűjtemény tartalmazza. Leszállva az előbbi lépcsőn, egymásba nyíló 10 teremben, a Galérie de l'Histoire de France-ban, azon festményeket tekintém meg, melyek 1797 től 1835-ig a köztársaság és császárság háboruit ábrázolják. A terem végén a folyosóról jobbra sorakoznak a királyszobák (Grands appartements du Roi). Ezekben Van der Meulen képei láthatók XIV. Lajos csatáival. Figyelemre méltók itt Lebrun plafondfreskói és a 73 méter hosszú nagyszerű tükörterem, melyben 1871. évi január 18-án I. Vilmos porosz királyt német császárrá proklamáltak. Az íves ablakokból bájos kilátást élvezhetni a királyi kertekre. A terem tágas erkélyéről olvasta fel Vilmos a III. német hadtest előtt császársága okiratát, és onnan hirdette ki Bismarck a német néphez szóló kiáltványt. A teremmel párhuzamos a tanácsterem (Salle du Conseil), melyből balra a királyok lakosztályába (petits appartements du Roi) lépünk. Az első szobát hálószobának használta XV. Lajos. Itt is halt meg 1774. május 10-én. A tanácsterem tulsó oldaláról nyíló ajtó XIV. Lajos hálószobájába vezet. Az ágy, melyben a király 1715. szeptember 1-én meghalt érintetlen. Az előteremben (Salle de l'Oeil de Boef), mely főhelye volt az udvari pletykáknak, most is megvan az a kerek ablak, melyből az udvaroncok XIV. Lajos ébredését na-

ponként lesték. A királynék lakosztálya (grands appartements de la Reine) nyolc teremből áll. Az elsőt hálószobának használta Mária Terézia, Mária Lesczinska és Mária Antoinette. A három szerencsétlen Mária rossz álmokat álmodhatott a pusztán maradt szobában, melynek aranytapétás falai vajmi sokat regélhetnének fájdalmas sóhajokról és keserves könyvekről. Az ötödik szobában látjuk Dávid két gyönyörű képét, melyek egyike I. Napoleon és Jozefin notre-damei esküvőjét, másika I. Napoleont azon pillanatban ábrázolja, midőn 1804-ben dec. 4-én a sást adja át a francia hadseregnek. A nyolcadik szobából a fejedelmi lépcsőházba (Escalier des Princes) érünk, melyből a 120 méter hosszú Galérie des Batailles-be juthatni. Pompás, ragyogó terem. Az öngyilkos boldogtalan bajor királynak mintául szolgált, mikor a chiemsee-i tündérpalotát tervezé. 33 nagy csatakép és 80 mellszobor díszlik benne. A legszebb képek Vernettól valók. Kiválóan remekesek a vágrámi, friedlandi, jénai és austerlitzi csataképek. Scheffer Henrik „Orleánsi szüz“ című művét azonképen sokan nézik. Következik a Salle de 1830, Lajos Fülöp trónfoglalására vonatkozó képekkel. A terem melletti gallériában XVII—XVIII. századi jelesek szobrait találjuk. A második emeleten, mely a palota ezen szárnyának csak egyik része fölé terjed, a Bonaparte-család, Thiers, Guizot és más államférfiak arcképei vannak kiállítva. Az ugynevezett fejedelmi lépcsőházból leszállva a palota déli szárnyának földszintjére, betérünk a 13 termet magában foglaló császár-gallériába (Galérie de l'Empire). mely az egyiptomi, németországi és ausztriai hadviselések történeti festményeit tartalmazza. Eltörülhetetlen mély benyomást tett rám az egyik képteremben a haldokló Napoleon Bonaparte életnagyságu fehér carrarai márvány szoboremléke. A hatalmas császári rab karos székben ül puha párnára visszahanyatlott elalélt testtel, ernyedt so-

vány kezekkel. Karakterisztikus okos fejét, amelyet nem egyhamar fog anya a világra szülni, előre hajtja Szemeiben önmegadó halálküzdelem, bágyadt ajkain a lemondás keserű mosolya. Mintha rebegné: Vanitatum vanitas; így mulik el a világ dicsősége!

A gallériákat délután öt óraker zárják. A közönség szétoszlik a királyi parkban. Tüneményszerű fejedelmi kert. Széthintett homokkal rétegezett szabályos utait, sima udvarát virágos műágak, narancs- és citromdisz környezik. A megnyesett menedékes fasorok előtt világgraszoló nagyszerű vízmedencék állnak, melyek mindenikéből mithologiai szoborcsoportok ágaskodnak mesterséges sziklabarlangok tövében. A vizek szélén gyíkok, krokodilok, denevérszárnyu tengeri szörnyek, teknősbékák és más cimeres állatok csuszálnak. A sudaras sűrű erdőrésztetekben zöldbársonyos pázsittáblák, pagonyok és csillogó tavak váltakoznak. A párkányzatok és gyalogjárók hosszában drága márvány szobrok, hermák és géniuszok sorakoznak. Beljebb a tölgyek és jegenyék összehajlott koronáinak árnyékában pogány istenek bujkálnak. Minden szökőkutnak, minden bassinnek és szobornak regényes története van a Lajosok orgiáinak idejéből. Faunok, Vénusok, Bachusok és Szilének magyarázzák a kéjsovár királyok hajlamának és izlésének irányát. Mikor a hónapok első vasárnapján megeresztik a nagy szökőkutak fecskendőit, a 20 percig tartó mulatság 10,000 frankba kerül, de szebb a salzburgi vízjátékoknál, nem lehet azonban szebb a világkiállítási éggő vizeknél. Aki az utóbbiakat látta, bátran lemondhat a verzei szökőkutak futamodásának drága gyönyörűségéről. Némely részök a mostani köztársaság gondviselése mellett különben is pusztulófélben van már. A kőmedencék omlanak, a csöveket rozsdáemésztik s a kiszáradt vizek fenekeén gyom burjánzik.

A parkban három épület van olyan, amit a kirándulók rendszeren meg szoktak nézni: a Nagy

és Kis-Trianon, meg a királyi kocsis-
szertár. A Nagy-Trianont Maintenon asszony
számára építteté XIV. Lajos a híres Mansard építész
által. Terméskövel bélelt patkóalaku földszintes
kastély az, erkélyes tetőzettel, ives ablakkal, ne-
gyedórányi távolságra a királyi palotától, ben egészen
a park sűrűjében. Az Apolló-bassintól jobbra
csavarodó széles erdei kocsit a Trianon-udvar vas-
rostélyos magas kapujához vezet, a honnan szép al-
lén haladva, egyenesen a kastély kövezett udvarára
érünk. Itt is unatkozó katonaság fogad; de meg-
várják előbb, hogy sokan csoportosuljanak, mert
egy-két látogatóért nem érdemes nekik az épület
mutogatásával fáradni. Végre az erszény után nyul-
tunk, s legott betelének vidámsággal, mi pedig alig
néhányan kényelmesen sétálgattunk végig a szobá-
kon. Butorzat és berendezés már nem egészen a régi,
leginkább I. Napolcon idejéből való, ki a nyári
hónapokban gyakran töltött néhány pihenő napot a
Trianon csendes magányában. Az apró szobák, me-
lyekben tartózkodott, keresetlen polgári egyszerű-
ségre vallanak. Mutatják a kanapét, melyen a
délutáni sziesztákat tartá. A párnán most is látni a
használat nyomait. A császár arany szekrényórája,
igen értékes fejedelmi ajándék, most is szorgalmasan
folytatja ketyegését. A falakról művészi képek
tekintenek le: IV. Henrik, XIV. és XV. Lajos ki-
rályok. A kis szalonban XVI. Lajos, I. Napoleon,
XVIII. Lajos és X. Károly mellszobrai. A három
Mária királyné mellett öt fityeg Maintenon asszony
arcképe is, kivel XIV. Lajos tudvalevőleg titkos há-
zasságra lépett. Az ebédlőteremben ülésezett 1873-
ban a hadi törvényszék, mely Bazaine fölött ítél.
Áldozat kellett a korrupció molochjának, mely a
francia nemzet testét összemardosta. Az ebédlőte-
remből szárnyas üvegajtók nyilnak a virágkertre.
Az épület ezen részét leginkább III. Napoleon s
Eugénia császárné lakták; tőlök ered a nehézatlasz-
butorzat és modern izlésű kárpitozás is. A hatodik

szobában Vela szobrász azon márványcsoportját látni, mely Francia- és Olaszország kibékülését ábrázolja, s 1862-ben a milánói hölgyek által ajáltatott fel Eugénia császárnénak. Feltűnik az egyik szobában két malachit váza, melyekkel I. Sándor orosz cár ajándékozta meg I. Napoleont. Kilépve a várszerűen körülbástyázott kastélyudvar kapuján, a balfelé kanyarodó fasorban a királyi kocsiszertárt (musée des voitures) találjuk. Élelmes ember őrzi s pergő nyelvvvel kínálja a belépést — egy kis borra-
 valóért. Eleinte huzódoztam, mert sok e féle cók-
 mókot láttam már életemben ; de végre mégis csak betértem a szin alá, engedve a szörnyen barátságos em-
 ter szünni nem akaró kapacitálásának. Hét darab diszhintót látni az eszterhában : az egyiket X. Ká-
 roly használta, mikor koronázták, III. Napoleon a menyegzője alkalmával és mikor a gyászos véget ért Lulut keresztvizre vitték. Van még hat szán XIV. Lajos korából, s megvannak a boldogtalan Mária királynék elnyűtt hordszékei. Az üvegszekrényekben lószerszámokat tartanak. Kissé beljebb, a fasor végén, terebélyes öreg cserfák s viruló ligetek által környezve, a Kis-Trianont érzük, melyet nyárilakul XV. Lajos építtetett Dubarry grófné számára. Két-emeletes, de nagyon igénytelen, egyszerű ház, erkélyezett lapos tetővel, korintheta oszlopokon nyugvó kőpárkányzattal, s a cselédség lakta másodemeleten apró négyszögletes ablakkal. Gábiel tervei szerint készült 1766-ban. Olyan tiszta most is, hogy száz esztendő megahaladott kora nem látszik meg rajta. A pítvarban kulcsárné ül s belépti jegyeket árul. Már megint fizetnem kellett. Eszembe jutott boldogult Zádorinak igazmondása, hogy az utazó legfőbb hivatása a folytonos fizetés. De hát bementem, kesernyés humorral dugván zsebre a meglapult tárcámat. A pítvarból lépcsőn szállunk a fejedelmi lakosztályba. Ez volt Mária Antoinette legkedvesebb magánya, mikor az udvar szertartásos hiúságai közül menekülhetett. Szobái, melyeket később Mária

Luiza császárné és Orleansi Ilona hercegnő is laktak, megvannak még eredeti mivoltukban Ágya, háló- és öltöző szobáinak lehető legegyszerűbb felszerelvényei, könyvtára, pipereszekrényei, himző- és íróasztala mind érintetlenek. A kastély mellett pompás kertet létesített Mária Antoinette, melynek nagyobb részben általa ültetett s most már százesztendőös tölgyei, gesztenyéi és platánjai, földig hajlott hosszú lombdiszökkel, előnyösen ütnek el a verzaili park nyesett fáitól. Az udvari kertészet ezen nyomorékai mindig szánalomra indítanak. Síralmas látvány egészséges üde fákat legszebb ékességöktől megfosztani, megcsontítani. Mintha egy csomó embert tar fejekkel, amputált vérző tagokkal glédába állítanának. Beljebb a kertben görög izléssel épített oszlopos pavillon emelkedik márvány talapzat fölé. A szerelem templomának (le temple de l'Amour) nevezik, s Bouchardon architektus műve, ki azt valószínűleg nem Mária Antoinette kívánságára építé. Sokkal szebb a kerti tó partján álló svájci ház kolonádos virágházával és szellős, kedves erkélystánnyával. Csinos tejgazdaságot is rendezett be itt magának Mária Antoinette. Szabad óráit csilingelő tehéncsordája és szelíd juhnyája körül szeretete tölteni, falusi pásztorok kedélyes és őszinte társaságában.

Szerettem volna még tovább időzni a verzaili kert illatos hűsében, de este 7 után már kirekesztik a publikumot. Elkocogtam tehát a pályafőhöz, hogy reggel óta koplaló gyomromat is valamiképp megnyugtassam s aztán visszatérjek Párizsba. A pályaháznál van a Bresun vendéglő, melyet többen ajánlottak. Oda telepedtem tehát a kis kerti lugasba s ebédet kértem. De bármit választottam a hosszú étlapról, a fehérkötényes pincés minduntalan azt hozta válaszul, hogy nem kaphatom, mert nincs. „Hozzon hát, amit akar”, — mondtam rezignációval, emésztő honvágnak egedve át magamat. Ezek a magasabb ihlet pillanatai, mikor az ember idegen

földön éhesen busul a fogadás asztalánál — és jó sokáig kénytelen nem enni. Végre hoztak levest, sültet, epret és egy kis hors-d'oeuvre-t. Amíg ebédelttem, recsegő kintornás irgalmatlanul csavarta az asztali zenét. Zene, ebéd: összesen 8 frank. Kimulatva tehát magamat, neki lendültem a vasutnak, s jó későcskén haza vergődtem.

Másnap reggel S a i n t-C l o u d b a rándultam el a szajnai gőzösön, mely a Royal-hidtól óránként indul. A helyiérdekű szajnai hajókon nem ismerik az osztálykülönbséget, tehát nagyon vegyesen voltunk. Nem elég, hogy a falócákon kátrányos gépmunkások helyezkedtek el, de számtalan boglyas kofa is ott szorongott puttonyával a kiránduló sedyemfodros dámák közt. Gondoltam: tán jobb lesz lemenni a szalónba. A reggel ugyis hűvös volt. De a szalónban csak úgy hemzsegett a piacról visszatérő sok falusi kofa. Nyelveik zsilipjei egészen szabadra voltak eresztve, s vala ott olyan zsibongás, akár a darazsak fészkeiben. Tulkiabálva egymást és szünetlenül tereferélve, sajtot, vaját és valami penetráns szögu süthalat reggeliztek, hogy elkábulva ténferegtem fel ismét a fedélzetre. Milyen epés cikket tudnánk mi magyarok megereszteni az ujságokban, ha teszem a mi dunai hajózásunk is oly inségesen nézne ki! A mi gőzhajóink valóságos aranyos járóművek a párizsi állapotokhoz képest, akár kényelem, akár tisztaság, akár rend tekintetében. Csak a Louvre-árucsarnok tart egy külön csinos propellert a nála vásárló uri közönség számára. De a többi gőzös valamennyi primitív berendezésű apró, piszkos hajó, a milyenre nálunk rá nem tenné uriember a lábát, ha mindjárt neki fizetnének is.

Elálldogáltam tehát, a tömeg közé préselve, a fedélzeten. A Szajna-völgy elég kellemes arra, hogy a saint-cloudi rövid uton szórakozást nyújtson. Hanem azért mégis nagyon megörültem, mikor az állomáson kikötöttünk s a zsiros zubbonyok és begyeskedő petrezselyem-donnák könyökeiktől menekül-

hettem. A pajzán nép jókedve arra mutat, hogy a párizsi piacon és a gyárakban kielégítő a kereset. Az egész uton mókáztak, kurjongattak, és szerföltött profán élcekkel fűszerezték együttlétök örömeit.

Saint-Cloud kis városka, alig 4000 lakossal. Apróbb tetszetős házai, tásorokkal kiültetett tiszta utcái, barátságos falusi köntösbe öltöztetik. A városka a Szajna-part hosszában és a hullámos vidék harántjain telepedett. Legmagasb pontját III. Napoleon egykori nyári rezidenciája képezi, mely azonban 1871. óta, mikor a francia tüzérség a Mont-Valérienről lödözte, egészen romban hever. Maga a város is sokat szenvedett akkor, s még ma sem heverte ki egészen a bombáztatás sebeit. Saint-Cloud főnevezetessége a császári kert, mely kiesültetvényeivel egész Sévresig terjed. Számos szökőkutai közül legszebb a nagy-kaszád. A Szajna és Marne folyók szobrai lövelik benne a roppant víztömeget egy öblös tányérba, a honnan alácsurogva, kilenc fokon törik meg, míg az akó vitzartóba juthat. A hegygerinc csucsáról, hol 1870-ig a Diogenes lámpásának nevezett óratorony állott, elragadó kilátás nyílik a Szajna kigyózdó folyására, a boulognei erdőre, meg Párizs városára.

Egy-két órai séta a bájos kertben elegendő, hogy mindent megnézhessünk. Innen betértem a könnyű román izlésben épült plébánia-templomba. Még sokat kell rá költeni, hogy belseje is megfeleljen a külsőcsinnak. Aztán előgyelegttem egy darabig a csendes városka utcáin, elgondolkodva régi viszontagságos multján, mely felhatol egész a Klodvig koráig. Történetének nevezetesebb mozzanatai ezek: 1346-ban az angolok ostromolták. 1589-ben Clément Jaques, párizsi domonkos, leteritette itt hazája ellenségét, III. Henriket, ki Párizst ostrom alá vette. 1799-ben az ötszázak tanácsát verték ki Napoleon Bonaparte gránátosai; Bonaparte első konzullá kiáltatta ki magát, a minek emléke őt később mint császárt is előszeretettel füzé Saint-Cloudhoz. 1815.

ben itt állapították meg Párizs meghódolásának feltételei. Blücher akkor a császári várakat használta lakásul. Végre 1830-ban innen adta ki X. Károly az ugynevezett ordonance-rendeletet, mely megszüntetvén a szabadsajtót, feloszlattván a k-marákat s korlátozván a választási törvényt, a juliusi forradalmat vonta maga után

Mint hogy Párizsban tértijegyet váltottam a hajóra, kelletlenül bár, de vissza is csak vizen kellett utaznom. Am most sokkal kevesebben voltunk, — s jól találtam magamat. Utközben egy szemközt ülő ur németül szólított meg, mert — ugymond — felismerte rajtam, hogy német vagyok. Keményen szabadkoztam az igazságtalan föltevés ellen. Végre ráállott, hogy legyek hát magyar; de a jargonom azt mutatja, hogy német földije vagyok, mert ő linci származású, és három év óta lakik Párizsban. Váltig bizonyitgatta, ami engem legkevésbé sem érdekelt, hogy mennyire jól érzi ő magát Párizsban, melynek minden zugát apróra ismeri. Meguntam hallgatni feneketlen fecsegését, s a vidékre mélyedtem. Ekkor egy újsággal lepett meg, hogy melancholiából felrázson. „Tegnap — ugymond — az ön rokonai nagy diadalt arattak ám a kiállításban.“ Nem tudtam hamarjában elképzelni, hogy melyik atyámfia érkezett meg Párizsba, hogy diadalokat arasson. „Hát nem hallotta“? — tevé hozzá önérzetesen. „Tegnap a magyar cigányok produkálták magokat Carnot előtt, ki hízogó dicséretekkel halmozta el a magyarokat.“ Hajónk ezalatt beért a városba. Mikor a Carroussel-híd alatt elsiklottunk, az én dicsékvő elmés szomszédom ismét fecsegni kezdett. Rámutatva a Szajna balpartján meredező egy kormos romra magyarázta, hogy az a rom a Tuillériák palotája. Egy közelben ülő előkelő kinézésű ur, ki mindekkoráig szótlanul hallgatta a szájas ember dicsékvéseit, végre megsokalta a dolgot s közbevágott.

— Ön a Tuillériák romjainak tartja azokat a romokat?

— Igenis, az volt a Tuillériák palotája; de mikor . . .

— És ön három éves párizsi lakosnak mondja magát, ki a várost töröl hegyig ismeri?

— Igenis. Három éve, hogy Párizsban vagyok, és elvezetem önt, ahova tetszik.

— Mondja meg hát, milyen palota az ott? — rámutatva a Palais-Royalra.

— Nevetséges! Hát az az Elyzei-palota.

— És emez itt? — rámutatva a Louvrera.

— Ez a nagy kaszárnya.

— No lássa ön: az ott nem a Tuillériák-palotája, hanem a leégett Conseil d'Etat; amaz ott nem az Elyzei-, hanem a Royal-palota; ez pedig itt előttünk nem kaszárnya, hanem a híres Louvre, amit Párizsban minden gyerek tud. És ön akar még vezetni valakit? Vonja be a vitorláit és ne akarjon utas embereket ámitani. Értette ön?

Az én Alcibiadesem úgy le volt forrázva, hogy mukkanni nem tudott. A hajó ki sem kötött még jóformán, mikor a hidon öles lépésekkel láttuk elbaktatni, hogy soha többé szemeink elé ne kerüljön. A derék uriember bemutatta magát nekem, s kezét szoritottunk. Egy ismert nevű bécsi festőművész volt.

Dél volt, mire a Rivoli-utcába értem. A 194. szám alatt befordultam Duvalnak „Et a b l i s s e m e n t s d e b o u i l l o n“ nevezetű étcsarnokába, hogy a délutáni kiránduláshoz fölkészüljek. Ezek az étcsarnokok Párizs nevezetességei közé tartoznak, jó és olcsó eledeleket nyujtván à la carte. Duvalnak valami 25 ilyen étcsarnoka van a város különböző részeiben. Csinos, tiszta, sőt luxussal fölszerelt helyiségek, melyeket csak tisztességes közönség szokott látogatni. A felszolgáló személyzet nőkből áll. fekete ruhában, fehér főkötővel, magas fehér kézelőkkel és fehér köténnyel. Valamennyien tul vannak az élet első tavaszán, igen szerények, gyorsak és a kredencen ülő élteőbb igazgatónő felügyelete alatt.

állnak. A teremben szürke márvány asztalokon találunk, abrosz nélkül. A belépésnél nyomtatott étlapot kap a vendég és aláhuzza a megrendelt étkeket, melyek pár perc alatt már asztalán vannak. Nem kell cseppet, kopogni, kiabálni vagy piszszegni a kelner után, mint másutt szokás. Az étcsarnokban, noha mindig tele van, olyan csendesség uralkodik, hogy csak a tányérok csörömpölését hallani. Dohányozni nem szabad, mert az asztaloknál hölgyek és gyermekek is ülnek. Az etikett szabályai kívánják, hogy abort vízzel vegyítve igyunk, s az illemes szokásba ütköznék, ha poharunkat szinig megtöltenők. Távozáskor a kredenchez visszük aláhuzott étlapunkat, kérve az „addition“-t, ami megtörtévé, nyugta mellett fizetünk. A nyugtát kézbesítjük az ajtónál ülő ellenőrnek, ki szives hajlongással bucsuzik tőlünk. Harmadfél frankért urali módon lakmározhatunk.

Két órakor a Haussmann-boulevard lóvasutján ültem, s indultam Saint-Denisba, hogy párizsi tartózkodásom programját egészen elvégezzem. Saint-Denis Párizstól északi irányban egy mért földnyire fekszik. Lakosainak számát 48,000-re teszi az utolsó összeírás. Leginkább kereskedők, iparosok és gyármunkások, kik napi keresmények és kézimunkájok után élnek. Üzik a kelmefestést, gyapju- és lenszövést, serfőzést és a vegyicikkek gyártását, a gyümölcstenyésztést és konyhakertészetet. Azonban a város olyan igénytelen, hogy senki se látogatná, ha világhírű temploma nem volna. Döcögős kövezet, tisztátalan tekervényes szűk utcák. Omlatag apró házakon szabálytalanul sorakoznak kicsiny ablaknyílások és alacsony ajtók. A helylyelközzel találtató nagyobb épületek dacára is inséges lehangoló képet látunk. A néptelen üres tereken fü verődött fel a kövezet hasadékaiból. Nem csoda. St. Denis még a rómaiak korából maradt ősváros; melynek alapjait a pogány vallásüldözések első századaiban keresztény mártírok vére áztatá.

A legenda szerint Párizs első püspöke, a már említettem Dionysius Areopagita, ki társaival, Rusticussal és Eleutheriussal a Montmartren lefejeztett, kezébe vette a testétől elváltott véres fejét és angyalok kara által kísérve, elvánszorgott még egész a Catuliacum nevű római faluig, a mai St. Denisig, ahol összerogyott és meghalt, eltemetve egy kis kápolnában, mely a „parisii“ törzsből megtért első keresztények imaháza volt. A kápolnát szent helylyé tette az első keresztények vallásos áhítata. A hívek seregei évszázadokon át körmenetben zarándokoltak a vértanu sirjához, és maga szt. Genovéa is résztvett ama bucsujáratokban. Végre a VII. században uralkodott II. Klothárnak fia és királyutóda, Dagobert, pompás román bazilikát és apátságot építtetett szt. Dénes sirja fölé, a bencésekre bizva a templom és apátság gondozását. Ez a templom 400 esztendeig állt fen, miután Kis-Pipin gyökeresen restaurálta és újabb toldásokkal bővítette. Időközben az apátság újabb alapítványok, ajándékok és hagyományozások által oly kiváló virágzásra, tekintélyre és gazdagságra emelkedett, hogy a frank királyok közül többen büszkeséggel viselték a st. denisi apáti címet. A st. denisi apátok fontos politikai szerepet vittek az akkori Franciaország államéletében. Rendszerint ők voltak a frank királyok követői a római szentszéknél, midőn a királyi méltóság megerősítését kellett kieszközölni. Az apátságban keresett otalmat 754 ben a longobardok üldözése elől menekült II. István pápa, ki a st. denisi bazilikában kente királyokká Pipin fiait: Károlyt és Karlomannt. A bazilikában ruházta át Pipin királyi hatalmát örököseire, az országnagyok tömeges jelenlétében. Hasonló tisztelet övedzte a st. denisi templomot és apátságot a Kapetingek uralkodása idején is. VI. Lajos a st. denisi bazilika „auriflamma“ zászlaját a francia királyság zászlójává tette, mely a szentélyben a főoltár fölött függött, s csak nagy nemzeti ve-

szedelmek alkalmával vétetett le, ha a király személyesen vezérlé hadait a csatába. Az annyi tekintélyvel s vagyonnal felruházott st. denisi bencés kolostor magához vonzotta Franciaország előkelő urait, számos vitéznépet gyűjtött együvé, a bel- és külföldről munkát kereső embereket csalogatott bástyái alá. Az apátság környékén népes helység keletkezett, melyet Kopasz-Károly várossá emelt és a mostani nevééről nevezett el. A Dagobert régi bazilikája már nem volt elég bő arra, hogy a keresztény hivek rohamosan felszaporodott sokaságát befogadhassa, és nem volt elég fényes arra, hogy benne a királyi udvar középkori pompájának teljes ragyogását kifejtthesse. Új templomot kelle építeni: méltóbbat Isten dicsőségéhez és a virágzás tetőpontján állott st. denisi apátság európai nevéhez. Az apáti mithrát ekkor a jeles és hatalmas Suger viselte, ki a kereszteshadakkal elfoglalt VII. Lajos távollétében Franciaország kormányzója volt. Rendkívüli tehetségekkel megáldva, tudomány és műizlés tekintetében is talán legmagasabb színvonalon állva kortársai között, kezébe vette a templomépítés ügyét, s csakhamar végre is hajtotta. A régi templomból csak a középkriptát és néhány oszlopot hagyott meg. Amit épített, fogalmazásban és kivitelben, minden idők álláspontjáról tekintve, valóságos csodamű, mely az architektúra történetében új korszakot nyitott meg, — s alapul, mintául szolgált a csucsives stílnak, mely innen indult ki világutjára, s a legfenségesebb műalkotásokkal árasztotta el a művelt nemzetek birodalmait. Suger st. denisi temploma első teremménye a góth izlésnek, s mint ilyen megbecsülhetetlen kincse az emberiségnek, legdicsőségesebb monumentuma az alkotó francia lángelmének, legdrágább gyöngye Franciaországnak. Suger 1140-ben szentelte fel művét, s még 10 évig foglalatoskodott annak tökéletesítése és díszítésével. Életrője, Combes szerint, 1151. évi január 12-én halt meg, miután öszszegyűjté és folytató a nagybecsű st. denisi króni-

kát s megírta VI. Lajos uralkodásának történetét. A remek őstemplom, melyet alkotott, teszi st. Denis várost világhírűvé. 1230-ban Clément és Vendome apátok restaurálták az alapjaiban meglazult és leégett templomot; a XIV. században pedig kápolnák épültek az északi oldalhajó és a déli kereszt-hajó mellé.

De az emberi munkának gonoszabb ellensége nincs a romboló időnél és magánál az embernél. Az 1411. évi forradalom nem kimélte a francia nemzet e kiváló büszkeségét sem. A forradalmi hor-dák által végbevitt pusztításokat helyre sem állit-hatá még az apátság, midőn 1419-ben az angolok és burgundok törtek Franciaországra s újabb vanda-liz mussal tölték boszuszomjukat a st. denisi temp-lomon, melynek védelmezésében 1429. évi augusztus 26-án az orleansi szüz is győzelmesen résztvett. a templom falaira függesztvén a Megváltó képével diszitett fehér zászlaját, hálaadásul a mennyei se-gedelemért. 1562-ben a hugenották, 1590-ben a liguisták károsíták St. Denist és jeles templomát. 1567-ben egy csatát is átélt St. Denis, midőn a hős Montmorency vezérlete alatt a katolikus tábor mérközött meg bástyái alatt a Condé és Coligny hugenottáival. Minden balsors dacára fentartá magát az apátság templomával együtt; s hogy a viszon-tagságok, melyek egymásután érték, tekintélyét nem valának képesek csökkenteni, mutatja a kö-rülmény, hogy IV. Henrik 1593. évi július 25-én a st. denisi oltár előtt tette le nagy ünnepélyességek közt a katolikus hitvallást. Az apátság a tridenti zsinat határozata értelmében 1633-ban a szt. Mór kongregációhoz csatlakozott és társaskáptalanná lett. A multszázadi forradalom vad dühöngése legtöbb kárt okozott a szép templomon, s a legelvetemül-tebb módon szentségteleníté meg azt. Az ész temp-lomává avatták és arepíró kicsapongásokat vittek benne végbe. I. Napoleon ismét helyreállítá és Is-ten szolgálatára szentelteté fel a dómot, 1810-ben

april 1-én itt ünnepelvén esküvőjét is Mária Lujza hercegnővel. Folytatta a restaurálás munkálatait III. Napoleon. Az építés vezetése a tehetséges és szakértelmes Viollet-le-Ducarchitektusra bízott, ki a templom belsejének restaurációját be is fejezte.

Mialatt ezeket olvasgatom a kocsin, melyben ezuttal csak hárman-négyen ültünk, berobogott velünk St. Denis főpiacára, a honnan egyenes hosszú utca vezet a dóm-térre, melyen jobbra fordulva, a koromfekete templom előtt álltunk. Igazán impozáns, megható kép! E z t e h á t a z e l s ő g ó t h t e m p l o m ! Innen indult a csucsives építészet kelet felé. Nyolcszáz esztendő remekmű a maga eredeti valóságában; mert a későbbi felújítások változatai nem látszanak a gyönyörű homlokzaton, mely tisztán mutatja az átmenetet a kerekivből a csucsivra. Három portále nyílik a templom három hajójába. A szélső portálék egyikén a 12 hónap jelvényei és szt. Dénes vértanusága, másikon a napkör jegyei. A középsőn az utolsó ítélet, az okos és esztelen szüzekkel. A homlokzat tetejét párkány keríti, mely a XIV. században védelmi célokra tétetett oda. A párkány mögött dudorodik fel a középhajó oromzata szt. Dénes szobrával. A façad két végéből két csonkatorony emelkedik, de az egyik alacsonyabb a másiknál, mert 1837-ben villám sújtá és le kellett hordatni. A toronyban nagy harang függ: V. Károly ajándéka. A templom 108 méter hosszú belsejének nemes arányai, ritmikus vonalai meglepően szépek. Tágra nyitott szemekkel méregettem a megkövesült csodálatos összhangot. A kezes könnyedséggel egymásba fogódzó gerinchordók, a szeretet bensőségével ölelkező hegyes ívek, a kőkett kőrózsák és ívtartók, a biztos egyenességgel metélt homoru és domboru vájadékok a sugár oszlopokon: ez mind olyan, mintha finom cukorból süttötték volna. De Clément és Vendôme apátok XIII. századi restaurálása, mikor a csucsiv már megtisztult és teljesen felszabadult az előbbi kor

tradícióitól, legott észrevehető a hossz- és kereszt-hajók idomzatain. Ez már tökéletes, tiszta góth stíl román és bizanti reminiscenciák nélkül. A festett ablaküvegek újabbak, állítólag Lajos Fülöptől erednek. Régi üvegfestmény csak egy van, a boldogságos Szűz kápolnájában, mely Krisztus Urunk nemzedékrendjét tünteti fel, alsó részén Suger apáttal. A többi ablakok a kereszteshadi jeleneteket, szt. Dénes élettörténetét, szenteket, pápákat és püspököket, francia királyokat és királynékat ábrázolnak; de a külső világosságot csak nagyon gyéren szűrik át a templom belsejébe, mely ez okon fölöttébb homályos.

A dóm belsejének főnevezetességét a francia királyok kriptái és siremlékei képezik. A királyi sirboltot még Dagobert király, a régi bazilika építője alapította a VII. században. Azóta az átépítések és újraépítéseknel sok változáson ment át a fejedelmi sirbolt. A legrégebbi siremlékek elkallódtak, Dagobertnek és közvetlen királyutódainak sirboltjai évszázadok során összeomlottak. IX. Lajos (1226—70.) felújította a királyi sirboltot, a templom kórusában pedig mauzoleumot kezdeményezett elhunyt francia fejedelmi és más kitűnő személyek emlékére. Innentul minden halott köemléket nyert a templomban, melyek legtöbbje ma is látható. Van köztök néhány igen szép szobrászati mestermű. Ilyen XII Lajos († 1515) és nejének Bretagnei Annának siremléke, II. Henrik († 1559) és nejének Medici Katalinnak († 1589) fehér márványból vésett emlékei, I. Ferenc († 1547) és nejének Klaudiának († 1524) szarkofágjai. Az emlékek 1610-ig, IV. Henrik haláláig, folynak egymásután. Ő volt az utolsó, kit a mauzoleumban művészi szarkofággal örökítettek meg. A későbbi királyok holttetemei csak egyszerűen, külső szoboremlékek nélkül, helyeztettek el a templom alatti sirboltban. A multszázadi forradalmi konvent arra a vérázító istentelenségre vetemedett, hogy a halottak e

szentelt nyugvóhelyét is feldulta. A szabadság, egyenlőség és testvériség undok elvetemültségének ez volt legiszonytatóbb gáztette. Az égbekiáltó hóhéri boszumunkát a Bourbonok sirboltjával kezdék a forradalom szörnyei. 1793-ban XIV. Lajos volt az első, kinek hamvadó csontjait kidobták a sirboltból és gyalázkodó átkok kíséretében szétszórták. Megdöböntő a rémtettnél az a különös végzet, hogy éppen évforduló napja volt annak, midőn 100 évvel előbb a speieri császári sirboltot hasonló kegyetlenséggel dulatá fel XIV. Lajos. „Ime az Ur haragjának forgószele kimegyen, és rohanó fürgeteg száll az istentelenek fejére. Mert elrejtkezhetik e az ember bármi titkos helyeken, hogy én ne lássam őt?” — ugymond az Ur. — Október 25-én be volt fejezve a st. denisi királyi sirbolt pusztulása. A koponyákat, csontokat, félig rothadt testeket, két nagy meszesgödörbe hányták rakásra, s a verneket földdel, szemetes törmelékkal kotorták be. A kriptát később I. Napoleon, XVIII. Lajos és III. Napoleon ismét helyreállíttatá és tetemesen bővítetté. XVIII. Lajos megnyitotta a begyepesedett mészgödröket, és — amint lehetett — összegyűjtetvén királyi elődjének maradványait, 1817-ben illő egyházi szertartással a megújított sirboltba temetteté el. Ugyanekkor helyezték át ide az 1793-ban lefejezett és a Madeleine temetőben elföldelt XVI. Lajos és Mária Antoinette tetemeit is. A sirbolt bejárata a főoltár jobbján van. A beszédes sekrestyést, ki a templomnak régi koronákból és csak kevés mübecsesel bíró egyházi edényekből álló kincstárát is megmutatá, szívesen jutalmaztuk egy-két franknyi tiszteletdíjjal.

A dóm melletti nagy épület székháza volt a régi st. denisi apátúrságnak. 1815 óta a becsületrendi lovagok leányait nevelik benne I. Napoleon alapítványából. Volt idő, hogy 500 növendék-leány is tartózkodott a nagyszabású intézetben egész 18 éves koráig, úgy hogy teljesen kiképezve bocsátották őket haza a szülőkhöz. Az intézetbe csak a

becsületrend nagykancellárjának engedelmeiből szabad belépni.

A templomból kijövet halottas menettel találkozánk a dómtéren. Virágkoszorus koporsóban kisgyermeket, egy elköltözött angyalt szállítottak a sirkertbe. Halk susogással rózsafüzért imádkozva haladtak utána a bánatos szülők, rokonok és a család barátjai. Elül feketetógás egyházi ember vitte a keresztet. — a pap zsolozsmáját végzé. A közönség párosan lépdelt a koporsó után, előbb a férfiak, aztán a nők, valamennyien teketébe öltözve, a nők fehér főköttökkel. A város tulsó végéről, a plébániai egyház tornyából, egyetlen harangocska küldé esti szellő szárnyain ezüsthangu zokogását a mennyországba távozott kiseded után. Bizonyára nagyon szegény lehetett a kis ártatlan, — oh de milyen boldog!

Haza érkeve, a fogadóm lombsátoros kis udvarát kivilágítva találtam. Itt szoktak a ház vendégei estende üdülni napi fáradalmaik után, harmatos repkény zöldjében, nedvdus thuják és tömjénfenyők illatában. Amint az udvaron belépek, viharos hahota, szünni nem akaró kacagás fogad. Meghökkenve nézek szét, és keresem a vakmerőt, aki engem ok nélkül kinevet. Az egyik lugasban nyájas társaságtheázott, mosolyogva meglepetésemre és zavaromon. Szives háziuram, ki a társasággal volt, vidám arccal jött üdvözlésemre és menten be is mutatott új vendégeinek. Baltimoreból érkeztek a kiállításra, magukkal hozva a család nélkülözhetlen bohócát, egy rendkívül szép amerikai papagályt. Az ügyes állat nemcsak csevegni tudott, de az ember kacagását is csalódásig hüen utánozta. Hosszasan elbeszélgettem tengerentuli vendégtársaimmal. Közbevetőleg szellőztettük kissé a politikát is. Kockáztattam azon nézetemet, hogy a francia revanche üdvtelen egy eszme, mely fojtó hatást gyakorol egész Európára, és az orosz szövetkezés révén magát a civilizációt is veszélyezteti. Elzászi származásu há-

ziuram, kiből Párizsban lelkes republikánus lett, ellentmondott. Nem akará elhinni, hogy a francia köztársaság még az esetben is, ha a konzervatív elemek kerülnének uralomra, csak azon egyetlen igazolható hivatással bírhat, hogy egy erős monarchia számára lerakja az alapokat, és a pártok egyesítésével a császárság utját egyengesse. A geniális fogások, melyek most a világkiállítás sikerét biztosították, hatálytalanokká válnak idővel. A magas szárnyalású francia szellem bevilágíthatja fényével az egész világot, de a negyven milliónyi pezsgővérű, nyugtalan francia nemzetet csak egy hatalmas, erélyes és eszes uralkodó képes kormányozni. Amit Franciaország nagyot, maradandót és dicsőt felmutathat: azt a monarchiának köszöni. A köztársaság csak rombolt, zavarokat idézett elő, de történeti alkotásokat nem képes felmutatni. Baltimorei ismerőseim igazat adtak nekem. Boldog jövőt kívánva a franciáknak, nyugalomra tértem. Ez volt utolsó estém Párizsban. Másnap Londonba utaztam.

VIII.

London.

(Elutazás Párizsból. A turisták ellankadásának igazi oka. A Gare du Nord csarnokában. Utirányok Párizsból Londonba. Tengeri betegség szárazon. Amiens látképe. A Mary-Beatrix fedélzetén. Boulogne. Emlékezés Magyarországra. Csendes áthajózás a calaisi tengerszoroson. Folkstoneból Londonba. Chislehurst. Érkezés Londonba. A város látképe távolról. Szállás a Hotel-Royalban. Angol table d'hôte. Angolország és London a történelemben és statisztikában. Napi program, pénz, tájékozás. Mi a különbség Párizs és London közt? London érdekes részei és utcái. Angol könyvpiac és egy szemetszuró fonákság a magyar irodalomban. Nyilvános parkok és terek Londonban. A Hydepark. Angol férfiak és angol nők. Hidak és dombok. A perzsa sah londoni fogadtatása. Szt. Pál temploma. British-muzeum. Rajzoló leányok parázna szobrok előtt. Angol bank. A parlament. Westminster-Hall. A westminsteri apátsági templom. Tudományos Akadémia. Az egyetem. Mansion House. Főposta. A Tower. Nemzeti képtár. Kensington-muzeum. India-muzeum. Sydenhâmi kristálypalota. Kirándulás Windsorba. Angol menyasszonyok. Utcai élet, bérkocsik és omnibuszok. A hangverseny-csarnok. Színházak. Királyi paloták. Nyilvános szobor- emlékek. Éghajlat. Bucsuzás Londontól.)

Julius 5-dike, csütörtöki nap volt. Derült kék égről enyhe napsugár szűrődött a redőnyökön szobámba, — és korán ébresztett. A csendes szép idő kívánatos föltétele a londoni utazásnak; mert tengerre kell szállani. A verőfényes kedves nap öröme hangolt tehát, amint szememet felnyitám. Kiegyenlítve számlámat és gyorsan reggelizve, vidáman végzém kevés podgyászmom csomózását — és kocsira

ültem. Nehéz szívvél váltam meg a becsületes háznéptől, mely jó kívánataival az utcára kísért. Körütekinték még egyszer, s az eleven nyüzsgő kép, mely Párizs utcáin utoljára tárult fel előttem, mintha maradásra csalogatott volna. De aki Párizsban nem törzsvendég gyanánt időz, de csak vakációzni megyen oda, repüljön tovább haladéktalanul, mihelyest teleszívta magát a világváros szépségeivel és kitüzött funkcióját betölté. A tervtelen bolyongás eztán már nyomasztó lett volna megviselt tagjaimra, valamint hogy a változatosság és az ismeretlen utáni vágy most csak annál inkább fokozta kedélyem ruganyosságát. Dőreségnek tartom, ha valaki arról panaszkodik, hogy Párizs elgyötri az ember érzékeit és fogékonytalanná teszi minden más egyébre. Ezt nem tapasztaltam. Távozásomkor épen nem éreztem szellemi ellankadást, lelki esömört. Olyan nagyszabású világváros, a milyen Párizs, éveken át képes a szellemet és kedélyt üde frissességben tartani. Varietas delectat! Ami az átutazó turistát tönkre sanyarítja, az nem a lélek elzsibbadása, hanem a szakadatlan lábalás, a szikrázó talpak, és a megszokott kényelmet nélkülöző szünetlen testi fáradság. Ha a turista időközönként egymásután, szépen, lassan és kényelmesen nézegethetné a világvárosok kincseit, mint az ottlakók tehetik: bizony nem lankadna el a munkában, sőt ellenkezőleg felüdülne mellette.

De ime a vasutnál vagyunk. Fogatunk az éjszakai pályafő (Gare du Nord) csarnokába hozott, hol az utasok tömegén csak nehezen vergődhetünk keresztül. Rengeteg lótás-futás, éktelen zshivaj, kiabálás. Mindenki siet rendbeszedni málháját és mentől jobb kocsiban alkalmas helyet küzdeni ki magának. Oroszok, norvégek, franciák, angolok, németek, amerikaiak egy gomolyban hadonáznak igazaikért, — mindenki a maga nyelvén. A bábeli zavarban legszánandóbbak a ziháló mellel cipelkedő hordárok. Éz sanyarubb kenyérkereset a kubikolásnál. Szidják, taszigálják szegényeket, megterhelik mint az állatot —

néhány fillérért. Akinek jegyet kell váltania, szaporán tegye, mert nem könnyű hozzáférni. Jegyet három irányban válthatni. Lehet menni Calaisnak Doveren át Londonba; vagy Boulognenak, és onnan hajón a canterbury-öböl megkerülésével a Themzen át egyenesen Londonba; vagy végre utazhatni Boulognenak és onnan Folkstonen át Londonba. Aki Dover vagy Folkstone felé megy, vasuton szállítják tovább. Ez a rövidebb ut; mert Párizsból 5 óra alatt Londonban vagyunk. Aki a La-Mancheból a Themzére megyen, 2—3 órával hosszabb utat tesz, de kárpótoltatik avval, hogy utközben látja a sok száz és ezer tengeri gályát, melyek végtelen vonalban sorakozva egymás mellé a Themze torkolatából egész London közepéig felhuzódnak. Ezt az utat külön kirándulásképen a helyi gőzösökön kell megtenniök azoknak, kik Doverből vagy Folkstoneból vasuton mennek Londonba. Nekem vasutra és hajóra szóló köruti jegyem levén, nem kellett Párizsban jegyváltással bibelődnöm. Ilyenkor tudja az ember, milyen megbecsülhetetlen a gondosan kombinált köruti jegy nagyobb külföldi utazásoknál. Jegyemet Bécsben a Schencker-cégnél olykép állítottam ki, hogy Párizsból Londonba menet Franciaország nevezetes tengeri fürdőjét, Boulognet is megnézhessem. Onnét nagyobb gőzösök szoktak közlekedni a kanálison Folkstoneba, melynek kikötőjéből nyomban indul a vonat Londonba. Akár melyik irányt választjuk is, a podgyászt Londonig kell feladni a vasutra, — és nincs rá gondunk többé. A londoni pályaházban kiadnak mindent pontosan, mihelyest a bárcát felmutatjuk.

Boulogne felé reggel 10 órakor indultunk. Erre már valamivel tisztességesebb a francia vasut, mint Strassburgból Párizsba. Jegyemet is érvényesnek ismerték el a futárvonatra. Látni való, hogy a strassburgi pályán önkénykedést üznek s a németeket csipdesik. De a kupék szertelen megtömése itt is csak olyan divat, mint amott. Noha jókor érkeztem,

máris kiszorítottak a nemdohányzók kocsijából. A konduktor Párizsban bökdöste át jegyeinket, — és felénk se nézett többé. A lokomotív visitott, és ami még szemünk elé került Párizsból, egymásután ugrált el mellettünk. Utban valék London felé!

Meghuzva magam az egyik zugban, szokásom szerint emlékeimet irogatám. Négy fiatal hölgy és két feszelő ur voltak társaim a kupében; de nem ismervén egymást, azon törték fejöket, minő elmés-ségekkel kezdjenek beszélgetést. Nehezen ment a dolog, — és már-már kecsgetett a remény, hogy a népes kocsiban nyugodtan dolgozhatom. Vajha ne reménykedtem volna! Füleim csakhamar jóllaktak a fűrge nyelvek telhetetlen percegésével. Azon kezdtek, hogy „hétnek“ nem jó együtt utazni, mert a hetes szerencsétlen szám. Könnyen segíthetünk rajta, — mondá a mellettem begyeskedő szendécské, nyöszörgő pincset huzván ki táskájából — „nyolcadiknak“. A konduktortól bujtatta a szelid állatot lakat alá. Lett erre nevetés, vihogás végtelen sok. A szepgő ebet kézről kézre emelgették, dédelgették, kifésült selyemszőrét szentimentálisan simogatták. A kis tréfa épen nem ártott. Ha már nem dolgozhattam a sok locsogás miatt, de a szintelen egyhangu vidék sem nyújtott volna több szórakozást. Gyárak, gazdasági épületek, kisebb falvak tarkítják az Isle de France rónavidékét, a min nem lehet valami nagyon elmerengeni. Azonban a vidék legkevésbé sem bántotta volna a „nyolcadikat“, ha váratlanul komolyabb baj nem következik. A szegény pára-tengeri betegséget kapott a szokatlan vasuti zaka-tolástól, noha még a szárazföldön jártunk. — Nem használt aztán sem cirógatás, sem enyelgő hizelkedés: a nyolcadik szám végzetessé lett. A kupé kedvence egy hirtelen mozdulattal ur-nőjének ölébe köhinté az egész tegnapi ozsonnáját. Általános rémület és összenézés! A nyolcas szám kudarcán felsült hölgy arca lángvörös lett. Mert olyan hahotába törtünk ki valamennyien, hogy a

szemeink könyeztek belé. A nők gyorsan előkapkodták illatszereiket, az urfiak pedig szivarral igyekeztek szétfüstölni a szerencsés szám orrfacsaró suffitusát. A szükölő pincset megint csak a táskába gyűrték. De azért a kacagásnak, prüsszögésnek csak Amiensben lett vége, mikor a nyolcas számra hallgató delnőtől olvadékony mosolygások és számtalan mentegeözés közt érzékenyen elbucsztunk.

A mienst, a kereszteshadi Péter barátnak szülővárosát, csak a vasutról láthatám. A Picardie kellemes környékü fővárosa távolról is elég jól áttekinthető. A hajózható Somme folyó három részre választja. Belátni az egyenes, széles utcákba, hol magas szép házsorok, a citadella bástyái, 14 templom és a hatalmas kéttornyú ősi góth katedrális diszelkednek. A várost mintegy 70 ezer ember lakja, kiknek életrealóságát legjobban dicséri az a körülmény, hogy 20 milliónál több értékű gyári iparcikket szállítanak ki az európai piacokra.

Elhagyva a Rue, Montreuil és Etaples állomásokat is, kezdém magam egészen otthoniasan érezni. — Akár csak a magyar Alföldön, a Tisza vidékén lettem volna. Itt egy darabig belejutottunk a szalmafedél korszakába. Mondhatatlanul megörültem, midőn viszontlátán a kelepelő szelmalmokat, a tornácos nád- és gyékény-fődeles, sárral tapasztott parasztházakat, a szárnyasvad rajaitól feketéllő lápokot, és a költők botanikájának itt is viruló disznövényét, a fűzfa-berkeket. Az Artois tartomány valóban nagyon hasonlít a bánáti és bácskai tiszalapályhoz. De a puszták csábos délibábja hiányzik belőle. Honvágyunk csapongásaiból csak akkor ébredünk, midőn a vasut Boulogne alatt egyszerre kikanyarodik a tengerpartra, s keringeni látjuk előttünk a vitorlás bárkákat imbolygó vizek végtelenségén.

Dél táján Boulogneban vagyunk. A mozdony eltol bennünket egész a kikötőbe, hol a tengerbe kinyuló kőgátak közt személyszállító és

kereskedelmi hajók csapatosan horgonyoznak. Ismét felujul a párizsi pályaház zsibongó képe. A vasuti utasok rohannak a kocsikból, s mint zsilipet szakított elem hömpölyögnek a gőzhajók felé. Jó helyet, a gyengébb idegzetűek alkalmas ágyat akarnak biztosítani a tengeri utra; mert a gonosz nyavalyától fél mindenki. Én a Mary-Beatrixra szállok, és a fődélzetre rakva kézi bőröndömet, helyet foglalok a hajó közepén, hol legcsekélyebb az ingás. Egy pohárka sziverősítő konyák használni szokott. Telik rá idő is, mert a hajó sokáig nem mozdul. Azalatt szemlét tartunk Boulogne fölött a fedélzet magaslatáról. A város körvonalai teljesen és tisztán gömbölyödnek ki előttünk. A Liane folyó torkolata mellett lépcsőfokon emelkedik a bástyákkal szegélyezett felsőváros, melynek aljában terül el a kikötőig a népesebb alsóváros. Ez a kereskedelem tulajdonképi székhelye. A sikátoros utcákból, az épületek tömegéből legjobban magaslik ki a szép goth templom, a püspöki és törvénykezési palota, s a régi várkastély, a prefektus háza, a nagy kórház és muzeum. A 40 ezernyi lakosság ipara, kereskedése és kézimunkája után él. A fürdővendégek sok pénzt hagynak Boulogneban, bár az évad, csak a július és augusztus hónapokra terjedvén, igen rövid. Évenként mintegy 70--80 ezer utazó angol keresi fel Boulognet, ami a városnak szintén tetemes jövedelmet hoz. A különféle gyárak kürtői ép oly sűrűn sorakoznak a városban, mint a hajók árbocerdeje a tengeröbölben. Az ipar főágait a vitorlavászon-, kötél- és hálógyártás, a fayance- és cserépedény-égetés, a sóforralás, a timárság és hajóépítészet képezik. Kereskedést üznek héringgel, korálokkal, osztrigával, champagnei és burgundi borokkal, likőrökkel, szénnel, se-lyemmel, gyapottal és kenderrel. Tengeri fürdője előkelő berendezéssel bir s nyáron át nagy számmal vonzza magához Franciaország, de főkép Párizs gazdag arisztokraciáját, mely nemcsak a tengeri fürdés éldeletét találja itt, de a boulognei vasas és

kénsavas ásványforrásokat is igénybe veheti. A rómaiak korából eredő város (Bononia Oceanensis, a Karolingek alatt Bolonia, később Boulonois) ósdias, megviselt fekete kinézésével, mindjárt az első pillanatban eszébe juttatja a magyar utasnak a kereszties hadjáratok idejéből emlékezetes Bouilloni Gottfried lothringeni herceget, ki 1096-ban százezernyi jól fegyelmezett sereget vezetett át Magyarországon, és Kálmán királyunkkal Sopronban személyesen találkozván, saját testvérét Balduint, nejével együtt kezesül adta Kálmánnak, ki viszont gazdag tábori sátorral ajándékozta meg a lovagias vezért, elkisérve őt egész Zimonyig. Ez a Gottfried Boulogneból jött Magyarországra. Atyja, II. Euszták, 1049—93-ig uralkodó fejedelme volt a boulognei hercegségnek, s Boulogne várában székel. Gottfried tulajdonosa volt ugyan a luxemburgi tartományban fekvő Bouillon hercegségnek, de leginkább atyjánál tartózkodott, sőt midőn a keresztieshadak vezérletét elvállalá, a bouilloni birtokát a lüttichi püspökségnek ajándékozta. Amiens-i Péter sokszor látogathatott át tehát Boulogneba a szomszédos Amiensből, és mikor II. Orbán pápa a clermonti zsinatban a keresztieshadakat Palesztina visszafoglalására kihirdette, vajmi sok tanácskozás folyhatott itt a várerődben Európának mozgásba hozására. 1264-ben Boulogneban is tartatott egy zsinat, mely a III. Henrik ellen fellázadt angol főnemességet kiközösítéssel sujtá.

Athajózásunk a calaisi tengerszoroson nagyon csendes és kellemes volt. A szép idő velünk jött, a derült kék ég felhőtlen maradt mindvégig. A hajó löbázását alig lehetett észrevenni; néhány nő mégis megkapta a tengeri betegséget, valószínűleg pusztá képzelődésből. De a legtöbben vígan voltak és jókedvűen csiripeltek, örömet találva a hajónk körül repdeső sirályok nyilsebes légmutatványaiban. A francia partokról mitsem látni még Angliából szabadszemmel; egyórai hajózás után azonban megpillantjuk már Albion krétaszikláinak hosszú fehér

sávolyát a tengerrel ölelkező mennyboltozat távol aljában. Majd aztán feltűnnek *Folkstone* házai is mind nagyobb terjedelemben. De az angol partoknál már dudol a szél s kilóditja hajónkat megfontolt józan nyugalomból. Csakhogy ez a balancirozás pár percig tart, míg a horgony feneket nem ér és a láncok kapcsai meg nem fogódnak a kikötő hidjába. Szinte sajnáljuk, hogy csak harmadfél óráig tartott a tengeri út. Maga *Folkstone* semmi érdekessel nem kínálkozik. Katonaember megfigyelheti mégis a stratégiai fontosságú erődítményeket, melyeken I. és III. Napoleon ágyui hasztalan próbálkoztak. A 8000 lakost számláló város vakolat nélküli házai tudatják velünk, hogy angol földre értünk. A kopár krétabércek tetején, csekély távolságban egymástól, elsáncolt erős őrtornyok állanak végig a tengerpart hosszában, ameddig csak elláthatunk. Melyik ellenség közelíthetné meg ezt a szigetországot, melyet a várkordonok ilyen áttörhetlen erős gyűrűje és egy legyőzhetlen tengeri flotta védelmez?

A pályaházban egyenruhás szolga veszi át bőröndömet, felsegit a kupéba és elhelyezi málháimat a fogason, — aztán nyájasan köszönt és távozni készül. De én fizetni akarok! Tárcám után nyulok a fizetések dolgában immár szerfölött gyakorlott kezemmel. Alig tudtak kapacitálni, hogy Angliában évdíjas hordárokat tartanak a vasuti társaságok, és a kirendelt szolgálókat ingyen köteles az utazó közönség málháját átvenni s elhelyezni. Ez tehát a borraválóknak, az utasok keserveinek északi véghatára! — És milyen fényes, nagyszerű kupék! A második osztály bársony- és finom posztószöveggel kárpitozva, selyem draperiával diszítve, csiszolt kristályüveges ablakokkal ellátva, vastag ruganyos szőnyeggel leterítve. Mintha kicserélték volna azt a világot alólam, melyben vándorutra keltem. Ilyen vasuti eleganciát és kényelmes uri berendezést eddig még sehol sem láltam. Négy órakor füttyült el velünk a mozdony,

hullámzó virányos mezők s kövér rétségek mellett, melyeken szétszórva juh- és kecskenyájak pajkos enyelgéssel mulatoznak. Kertek, barátságos képű tiszta falusi községek, virágos ligetekben épült nyári kastélyok, szélfogókkal ellátott komlószáritók, árnyas erdőrészetek váltakoznak a kies uton. Elhaladunk *Chislehurst* mellett is, és látjuk egy terjedelmes lombdus park árnyai alatt Eugénia császárné pirosfüdelű villáját, hol özvegysége gyásznapijait éli, — és azon kápolna oromzatát, mely III. Napoleonnak és fiának holttesteit rejti. Ez most Franciaország boldogtalan császárnéjának Eldorádója. a szenvedő nőnek és anyának szerény menedéke. Madarak édes dala, csalogányok éneke és a hit vigasztalása enyhítik szívének nagy fájdalmát, mely nemsokára szintén el fog mulni, mint elmúlt a nagy ragyogvány és dicsőség is, mely őt egykor a párizsi aranytermekben környezé.

Hat órakor *London* területén vagyunk, de a vonat a városon keresztül is csak úgy száguld, mint a szabad mezőn. A Themzéhez érve, olyan magas niveau fölött járunk, hogy az egész város óriási arányait magunk előtt látjuk kibontva. Nekem most már nem kell többé az elegáns kupénak rekesztéke. Az ablakhoz támaszkodom, s dagadó kebellemel szedem magamba a nagyszerű látkör szépségeit, élvezem lélekemelő hatását és a leírhatatlan panoráma kellemeit. A láttávol oly rengeteg nagy, hogy legszélső vonalai a leáldozó napnak bágyadt szürke párázatával folynak össze. Ezt a roppant széles térrajzt villámok sebességével cikázó sasszemek sem tekinthetik át. Lenge ködfátyol kárpitján megtört sugarak világa domborítja ki a szent Pál méltóságos kupoláját és a Westminsternek sötéten me-rengő csucsait. A Themze-hajók árbocfái ünnepi lobogódiszben pompáznak, a borongós levegőben tarka színök rezgő csillogása uszkál. Látásunk eltéved a szorosan egymáshoz tapadt temérdek épület, milliányi kémény, a sok torony, füstölgő kürtő rithmi-

kus egyformaságán. Ennyi házat a világon nem láthatni egy rakáson. De a külső telkeken, ahol vonatunk halad, valamennyi ház egyforma nagyságu és valamennyi téglából való, vakolat nélküli természetes téglaszinben. Ilyen nyers téglából készített két-háromemeletes, keskeny, magas, meszeletlen, füstös lakház 250 ezernél több van Londonban. A köznapi életnek így építenek, nyersen, mentől egyszerűbben. Ez az építkezés Londonnak egészen sajátzerű jellegget kölcsönöz, melynek mását sehol a kontinensen nem találjuk, s mely az első pillanatban annyira meglep, hogy szinte elfogultakká leszünk miatta. Ilyennek látjuk Londont távolról, a berobogó vasutóról. Ez csak a külső keret. —

Eddig minden jól ment; de London megpillantása döbbenő hatást gyakorolt rám és kishitűvé tett. Tünödni kezdtem: mikép fogom én magamat e szörnyű városban tájékozni, hogyan fogok boldogulni? Ezalatt a pályaházba robogunk. Még meg sem áll a vonat, az egyenruhás vasuti szolga máris benyit a kocsimba, s kívánságomat tudakolva, viszi előttem a málhát, — én követem. Semmi málhavizsgálát, semmi konfuzió, zaj vagy marakodás. Az utcán bérkocsik várakoznak; én egy elül nyitott két-kerekű „fly“-re ülök, melyet a kocsis a hátulsó magas bakról kormányoz, szabad kilátást engedve a vendégnek. Egyszerűen megnevezem a fogadót — és gurulunk szaporán a városba, a De-Keyser-féle „Hotel Royal“-ba, mely a Themze-parton (Blakfriars-New-Bridge-Street), London központjának egyik kiválóan szép helyén fekszik. Kirom ide a fogadó címét, hogy könnyen ráakadjanak, akik netán az én utmutatásom fonalán mennének Londonba. Csak „Hotel Royal De-Keyser“-t kell a bérkocsisnak kiáltani, mert az elsőrendű nagy fogadót mindenki ismeri Londonban. Senkinek sem ajánlom, hogy olcsóknak hirdetett kisebb zugszállókban vegyen lakást. Azokban nemcsak nyuzzák kegyetlenül az utast, de mert csak angolul beszélnek, sok

kellemtelenségnek is teszik ki azt, ki a nyelvöket nem beszéli vagy nem érti. Az én fogadóm tulajdonosa. Keyser, nagyon populáris ember a brit fővárosban. Németországból mint szegény vendéglős vándorolt Londonba szerencsét próbálni. Praktikus esze, rendkívüli szorgalma, ügyessége és becsületes munkássága által évek során annyira vitte, hogy most többszörös milliomos, három londoni nagy szállóháznak s terjedelmes angolországi uradalmaknak tulajdonosa. Két évvel ezelőtt lordmájorja volt London városának, de azért úgy ő, mint derék fia is, itt forgolódik naponkint hajadonfővel a szállóvendégek kiszolgálása körül. Jó angol hazafi ugyan, de nem feledkezett meg német származásáról, s a szép „Royal“ vendéglőt különösen honfitársai kedvéért állítá német lábra. Alkalmas magyar fogadók — fájdalom — sehol sem találattván a külföld metropolisaiban: legjobban cselekszünk, ha Londonban a „Hotel Royal“ választjuk szállásul. Négy emeletes hatalmas palota ez, német nyelvű társalgással, egészséges tiszta vízvezetékekkel, izletes konyhával, villanyvilágítással, külön reggeliző- és ebédlőtermekkel, társalgó és olvasószobákkal, mely utóbbiakban magyarországi hírlapokat is olvashatunk. Az udvar tornáca előtt jóságos arcu, borotvált és galambósz öreg ur fogadja az érkezőket házgondnoki aranyhimzetű ruhában. Átadjuk a névjegyet és igényeinknek megfelelő lakást kérünk. Ezentul, míg itt lakunk, minden ügyeinkben a nyájas öreg házgondnok adja a felvilágosító utbaigazításokat, ő a meghitt barátunk, kalauzunk és tanácsadónk, ha kérdéseinkkel hozzá fordulunk. Én a harmadik emeleten váltok szobát, kilátással a Themzére, hol egész napon át cifra élet hemzseg. Az emeletek magassága közömbös dolog, mert néhány másodperc alatt fel és le kényelmes emelőgépen járunk. Fődolog, hogy a lakással teljesen meg legyünk elégedve. Az én szobámban van fínom ágy, amire sokat tartok, vannak diszes szofák, kar-

székek, ruhaszekrények, íróasztal, márvány mosdó és kandalló, földig érő tükrök és egyéb dekorációk. Tiszta, világos, szép szoba. Együtt jár a szobával teljes ellátás: reggelire kávé vagy thea, tojás, vajkenyér és husnemű; este 6—7 órakor közebed, mely hat fogás finom ételből és gyümölcsből áll. Bőjti napokon tengeri halat, osztrigát, rákot és igen jó tésztaneműeket kaphatunk. A szobák minden emeleten pincérek gondviselésére bizvák. Irtódom ugyan az illattól áradozó, felsütött haju frakkos pincérektől, és lázas borzongás fut el, ha csak egyet is látok; de a londoni szobapincérem olyan behizelgő, modoros, készséges és szerény mainzi fiatal ember, hogy a kiszolgálást dolgában is tökéletesen meg vagyok nyugtatva. S fizetek mindezért, a szolgálattal és 4 gyertyából álló világítással együtt, naponként 13 shillinget, azaz 6 frtot o. é. Magyar fővárosi vendéglőink borsos árjegyzékéhez képest ez valóban meglepő csekélység! Olyan szobáért, aminő az én londoni lakásom, legalább is 5 frtot kellene Budapesten fizetnem, nem említve azt a nagyszerű étkezést, amilyenért nálunk külön 5—6 frtot elkérnének. Bizonyára semmi sincs oly befolyással magyar városaink, s különösen a főváros anyagi viszonyaira, és semmi sem gyakorol olyan súlyos depressiót idegenforgalmunkra, mint épen fogadóink és vendégházaink árainak szertelen drágasága. A konkurrencia vajmi keveset segít ezen; ezt hatóságilag kellene szabályozni. Az utonálló pincérek zsarolásait, a házi cselédség tolakodó követeléseit szigorú ellenőrzés és rendőri fegyelmezés által kellene lehetetlenné tenni. Egymagában a zónatarifa nem elegendő arra, hogy az internacionális és belföldi utazási kedvet lendületbe hozza, s az idegeneket Magyarországra vonzza. Minden utas kellő figyelemben, kiméletben kíván részesülni, s otthoniasan jól akarja magát találni a fogadóban, ahol megszáll.

Az én félelmem, evődő bizalmatlanságom és aggodalmam, hogy négy milliónyi lakosságnak özöné-

ben, egy ismeretlen idegen nagy városban, melynek óriási labirintjét még csak áttekinteni sem vagyok képes, el fogok sülyedni, meg fogok semmisülni a tengerbe hullott morzsa gyanánt, legott szétfoszlott, amint vendéglőm barátságos otthonát elfoglaltam. Mintha nehéz sziklakő esett volna le a szívemről, annyira megkönnyebbülve éreztem és oly jól találtam most már magamat. Biztatott a remény, hogy a világ legnagyobb városát könnyen fogom megismerhetni, megtekinthetem hecses nevezetességeit és tanulmányozhatom páratlanul álló műgyűjteményeit. Ez a kellemes érzés és megnyugtató tudat már magában véve is megfizethetetlen az olyan utasra, ki foglalatosságban jár, ki nem csupán passzív bámészkodás és a nagyvilágban való szétttekintés, de hasznos ismeretek gyűjtése és okulás végett tölti idejét és költi el pénzét a külföldön. Megkefélődzve és özszerendezkedve tehát, vidám kedélylyel szálltam le a kolosszális étterembe, hol bőven sugárzott már a villamfény és mintegy háromezázan foglaltak helyet a diszteritékü asztalok körül. A rendező elkéri a szobánk számát, széket jelöl, — és aztán derekasan hozzáláthatunk az izletesen felhordott s igen jó főztü tápszerekhez. Az ilyen közebédek iránt előítélettel viseltettem, nem akarván magam a vendéglők napirendjének kitüzött órái által korlátoltatni s egyszerű életmódomtól eltérni utközben, midőn különben is a legnagyobb takarékoság szolgál szabályul. Azonban London gyakorlati életrendjéhez készséggel alkalmazkodtam; mert naponkint csak kétszer, reggel és este levén étkezés, a megállapított tervünket minden akadály nélkül végbevihetjük. Továbbá az ilyen szállóbeli table d'hote egyszersmind a legjutányosabb étkezés az angol fővárosban, s amellet olyan kiadó, hogy kétszernél többször nem is kívánkozunk asztalhoz ülni. Malacpecsenyét, fokhagymás kolbászt, paprikást, töltött káposztát és turós csuszát nem találunk ugyan; de avval, amit kapunk, a legválogatósabb magyar gyomor is meg lehet elégedve.

Ebéd után szobám ablakából éldeltem azt a fantasztikus képet, melyet innenről és tulnanról a villamfényben áradozó bűvös világításu Themze-partok élémbe tártak. A szelid holdvilág szinte bujdokolni kénytelen Londonban a villanyos lámpák izzó sugarai elől, mikor zöldbejátszó delejáramlatuk varázsával elömlesztik az egész várost. Élmerengve a multakon, előszedegetém emlékezetemből, ami London és Angolország történetéből felém csillámolt. De ki tudná az események szálaít mind visszavezetni az első kezdetökig? A britek kelta törzsenek ága, de nem tudni, mikor telepedtek Londonban. Sőt London nevének származását sem tudják határozottan megmondani. Némelyek a latin „Londiniumból“ eredeztetik Tacitus után, ki azt az ó-brit „lin“ vagy „din“ szóból vette, ami tavat, mocsaras vidéket jelent. Mások személynévre gondolnak, mert a monda szerint Lund fejedelem birta e földet a rómaiak első betörése alkalmával, s Londin vagy Lundain annyit jelentene, mint Lund városa. Amit a római történetirókból tudunk, nagyon elsurlódik az idők átháthatlan homályában. Félszázaddal Krisztus Urunk születése előtt Caesar kötött ki Angolország partjain, de hódításai csak száz év leforgásával érvényesülhettek, midőn Claudius és utódai vették kezökbe Caesar hódítási terveinek megvalósítását. Kr. u. 78—85 táján már egész Britannia és a déli Skótország római tartományok. Nero korában Londinium már kereskedelmi város, de nem fővárosa még Britanniának. A IV. században Constantin császár bástyákkal erősíté meg a helyet, mely azáltal nagyobb jelentőséget nyert. Honórius császár alatt hanyatlóban van ismét a római sasok hatalma. 445 ben pedig a szászok jutnak uralomra Britanniában, — kiket az angolok követnek, külön-külön királyságokat alapítván ama földön. 827-ben Egbert egygyé olvasztja a szász és angol fejedelemségeket és megteremti az egységes nagy angol birodalmat. E birodalomra ráütnek ké-

sőbb a dánok, normannok, frankok, piktek és skótok, pusztitják évszázadokon át, elűzik belőle a legitim uralkodókat, míg végre 1042-ben a Hitvalló Eduárd újból vissza nem helyezi a törvényes dinasztíát, Londont téve meg Angolország fővárosává és építve a westminsteri apátságot, mely a város további fejlődésének és népe gyarapodásának alapját rakja le. Az V. századtól mostanig hét uralkodóház váltja fel egymást Britannia trónján: az angol-szász, a normann, a Lancaster, Tudor és Stuart, melyet a republika követ, majd aztán az Orániai és a Hannover dinasztiák. Azonban London emelkedését a leghathatósabban a két utóbbi dinasztia mozdította elő. Anna királyné (1702—14) tette meg ahhoz az első lépéseket. A város legnevezetesebb építményei, legszebb utcái a múlt század második feléből valók. A XIX. században óriási mérvekben gyarapodott a város, és első színhelye lett minden világraszóló mozgalomnak, melyet főkép a természettudomány, technika, mathézis és asztronómia, szóval az értelmességnek minden igyekezete, főkép a gazdasági és anyagi jólét terén újabb időben felmutathatott. London lakosságának számát az 1881. évi népszámlálás 3,814,571 lélekre becsülte. A lakosság jelenlegi száma 4,764,312 lélek. E számban roppant mennyisége foglaltatik a külföldi bevándorlottaknak. Az uti könyvek szerint Londonban több skót lakik, mint Edinburgban, több ír, mint Dublinban, több zsidó mint Palästinában és több róm. katolikus, mint Rómában; de ezek mindnyájan jó angolokká naturalizálják magukat. Lakik Londonban 2800 szabó, 4000 cipész, 2500 pék, 2100 mészáros és hentes és 300,000 cseléd. A város jelenleg 6 négy-szög mértföldnyi területet foglal el. A négy milliónyi lakosság fogyasztását szinte megdöbbentő számokban mutatja ki a statisztika. E szerint fölemészt London évenként 2,000,000 mérő búzát, 400,000 ökröt, 1½ millió birkát, 130,000 borjut, 250,000 sertést, 8 millió darab szárnyast és vadat, 400

millió font halat, 500 millió osztrigát — és megiszik 150 millió akó vizet.

Sokan mondják, hogy Londonban a levegő, az étkek, az ivóvíz, sőt még a tej és tea is halszagu és sósízű. Ezt én nem tapasztaltam, sőt poshadt vizszagot sem éreztem itt, noha közvetlenül a Themze mellett laktam. Inkább a kábitó zugás, a fejbődítő örökös zsibongás bántott, mely éjjel-nappal egyforma, és sokkal nagyobb mérvű, mint Párizsban. Nemcsak a járkáló emberáradat, a szünet nélkül futkározó temérdek fogat, a dübörgő s nyöszörgő teherkocsik okozzák a siketítő zajt, de a folytonos működésben levő sivitó és puffogó vasuti mozdonyok is, melyek az utcákban, a hidakon és a házak tetején fel s alá szaladgálnak. — Elvégre is belefáradván a lámpák erős fényébe és a szörnyű zugásba, minthogy a göncölszekér különben is már magasan állott, betevén ablakomat, s előirányozva másnapi budgetemet, az álom puha karjai alá menekültem.

Másnapi programmom készen volt. Londonra hat nap elegendő, hogy a várost megtekintsük és a főbb gyűjtemények érdekesebb darabjait szemügyre vegyük. Ilyen rövid idő mellett le kell azonban mondanunk arról, hogy gazdálkodási szempontból gyalog járjuk be London roppant távolságait. A hat nappal csak úgy jöhetünk ki, ha kora reggeltől kezdve késő estig kocsin végezzük a napirendünket. A pénzt legjobb Párizsban, vagy a fogadónk irodájában angolra megváltani és felaprózni. A számítás nagyon egyszerű és könnyű. Angliában csak az arany font és sovereign, az ezüst shilling és pence, meg a réz penny van forgalomban. A papírpénznek kevés hasznát vehetjük a köznapi érintkezéseknél. Az arany font = 10 frt. osztrák értékben; a sovereign 5 frt; a shilling 50 krajcár. Ezüst shillingek vannak különböző értékben és nagyságban, azaz vannak olyan ezüst pénzek, melyeknek belső értéke 2, 5 és 10 shilling. A rajtok levő

szám legott tájékoztat bennünket az érték iránt; ha pedig a szám nincs felírva, a vendéglőnk gondnokától kérünk egyszer mindenkorra utbaigazító felvilágosítást. A pence 25 és 16 krajcáros, mit a nagysága és felírása jelez; a penny 4, a félpenny 2 krajcár a mi pénzünk szerint. A bankutalványokat nem ajánlom. Az utalványok felmutatója igazolni tartozik személyazonosságát, ami sok futkárózással és időpazarlással jár. A nyelv sem okoz nehézségeket; de angolul olvasni s valami keveset beszélni mégis szükséges. Én azt tettem, hogy a köznapi életben előforduló szavakat, kérdéseket, megszólításokat stb. betanultam, és angol szótárt is vive magammal, segitettem magamon, amint lehetett. Többnyire megértettek, nehézségekkel alig kellett küzködnöm Bérkocsit (cab) magában a fogadóban kapunk napi 9 shillingért, azaz 4 frt 50 krajcárért. Pompás uri hintó az, párnázott kényelmes üléssel, livrés és keztyüs kocsissal. Megelégedhetik vele még a rátartós nagyur is. A napi programunkat cédulára írva, átadjuk a szálló gondnokának, ki azt az egyes tárgyak helyrajzi fekvése szerint sorrendben megszámozza, s a kocsisnak oly utasítással kézbesíti, hogy bennünket a program értelmében mindenüvé elvigyen, a muzeumok előtt pedig, hol hosszabban időzünk, bevárjon. A programot, mint az alábbiakban látható, úgy kell összeállítanunk, hogy London legszebb s legérdekesebb pontjait is befoglaljuk. Fogatunk aztán olyan utirányokat választ a mügyüjtemények és közintézetek látogatásánál, hogy azokkal együtt magát a várost is megtekinthetjük, amennyiben a legszebb utcákon és tereken végigkocsizunk. Aki az alább említett és leirt dolgokat figyelmesen mind megnézi, látott annyit Londonból és tanulhatott annyit a mügyüjteményekben, amennyi elegendő az általános tájékozásra, és amennyit a lélek egyszerre befogadni és megemésztetni képes. Egészen más az, ha valakit speciális célok vezetnek a nagy világvárosba.

Az olyan bizonyára nemcsak egyszer, hanem többször és hosszabb időre fogja Londont fölkeresni, hogy egészen külön tanulmányainak élhessen. Arra ott ugyancsak bő alkalma nyílik mindenkinek, kit a szellem magasabb törekvései, a tudomány, a művészetek, vagy a közhasznú ismeretek dús, gazdag forrásaival vonzanak.

London belseje merőben elűt azon rideg, lehangoló külső kerettől, mely nyers téglaházaival majdnem félelmes benyomást gyakorol az érkező idegenre. London nem oly szép, derült és vidám, mint Párizs, de sokkal impozánsabb. London architektúrája is mögötte áll Párizs monumentális építkezéseinek, de gazdagabb az élet szükségleteinek s kényelmi igényeinek megfelelő berendezésekben. Párizs külseje a lenge könnyedség és mosolygó kedélyesség színében jelenik meg, London lépten-nyomon a komoly munka ábrázatával mutatja magát. Párizst egészen elárasztja az eleven forgalom áradata, mely azonban éjjel után mindinkább gyengül és reggel 9 óráig szünetel; míg Londonban nincsen szünet sem nappal, sem éjjel, csak hogy a közlekedés és forgalom moraja, a zsvajteljes élet hőmpölgése, kizárólag az ipar és kereskedés utcáiban torlódik össze, míg a város egyéb részeit békében hagyja. Párizs a lakosság számához és a város terjedelméhez képest szorongani kénytelen, mert aránylag csak kevés szellős, napsugaras és tágas köztérrel rendelkezik; ellenben London belsejében világos, széles utcák, beláthatlan terjedelmű nyilvános parkok, szabad mezőségek, és virágos lombdus kertek nagy számmal találhatók.

London legszebb városrészei: a *Westend*, az északi és déli negyedek, a *Hydepark*, *Regentspark* és a *Bayswaterkörnyéke*, a *blakfriarsi Thempart*, kezdve a *New-Bridgetől* fölfelé. A nagykereskedés a város központján, az ugynevezett *City*-ban fejt ki egész

gazdagságát és szin pompás ragyogványát. A legszebb boltokat, három-négyemeletes kirakatokat a Regent-Streeten, Oxford-Streeten, a Piccadillyban, Bond-Streeten, a Strand- és Fleet-Streeten, a Cheapsideban, St. Paul-Curchyardon és a Ludgate-Hillban találjuk. Ezeket a városnegyedeket és utcákat okvetlenül meg kell tekintenünk.

A nagyobb könyvkereskedéseket, melyek angol, francia, német, orosz és olasz nyelveken a világ irodalmát felkarolják, leginkább a Paternoster-Rowban találjuk. Csak magyar könyvet nem árulnak sehol a londoni nagyobb könyvkereskedésekben. Ellenben megvan ott Jókainak néhány regénye és Vámbéri keleti útja angol nyelven. Tudakoltam az angol irodalmi viszonyokat. Azt válaszolták, hogy a tudományos, vallási, politikai és gazdasági irodalom évenként igen gazdagon termel és kielégítő kelendőségnek is örvend. De az angol szépirodalom esökkenőben van, mert újabb időben csak kevés kiválóbb értékűt produkál. Fordításokra pedig csak a legritkább esetekben adják magokat az angol írók. Ez csak akkor történik, ha a külföld valami rendkívüli ujdonságot és feltűnően becseset mutat fel, ami az egész világ érdeklődését leköti és amit angol elme még meg nem teremtett. De ekkor is az irodalmi kritika, vagy az angol tudományos és irodalmi intézetek, a népszerű kiadócégek választják meg a lefordítandó műveket, s többnyire ők adják ki a megbizást is a vállalkozó fordítóknak. Különbön kicsinyes dolognak tekintik egyáltalában, hogy a mások vetésein gazdálkodjanak, ami nem is illik egy kulturnemzethez. — Vajjon nem találnók-e mi is idejénlövőnek, útját szegni valahára azon megalázó irodalmi szegénységnek, mely a fordítmányok valóságos özönével ömlesztí el hazánkat? Mintha megaszott volna agyunkban a szellemi termőképesség s tehetetlenekké lettünk

volna önálló, eredeti munkálkodásra! Ime szerepelni vágyó epigonok tolakodnak be a magyar irodalom szentélyébe, s idegen nemzetek termékeivel szégyenletes kalmárkodást folytatnak. Sőt már könyvfordító gyárak is keletkeztek, melyekben magyar tanintézeteink számára németből fordított tankönyveket gyártanak és árulnak. Vannak szervezett kompániák regény, novella, szindarab fordításokra. Többnyire csak vak véletlen, egyesek szeszélye vagy spekulációja határoz a fontos kérdés fölött: mi szükséges nekünk, és mi pótol hézagot nálunk, mi vétessék át más népek szellemi termékeiből nemzeti irodalmunkba? Önzetlen, igazságos kritikánk nincsen, mely elég bátorsággal és tekintélylyel bírna, szétkergetni a magyar könyvpiacról a mások eszével és fáradságával taréjoskodó sáfárokat; — mely egyszersmind az ifjabb nemzedéket is önálló munkásságra, a tehetségeket öntevékenységre és egyéniségöknek tulajdon termelésök által érvényesítésére szoktatná. Bizonyára nem válik becsületünkre, mikor a magyar irodalmi termékek kimutatásában évről évre azt kell olvasnunk, hogy magyar kiadványainknak közel kétharmada — fordítás. Köszönet azoknak, kik minden buzdítás nélkül, jószántukból, vagy épen anyagi áldozatok árán nagynevű külföldi szerzők igazán hézagpótló és nehezen hozzáférhető műveit plántálják át irodalmunkba. Azonban ez nem azt jelenti, hogy összefont karokkal és a kényelmes, puha fordítói székből nézzük a külföld előmenetelét s önálló irodalmi tevékenységét; vagy hogy egészen közönséges becsűlő bíró idegen munkák, mi több, még iskolai tankönyvek fordítására is fecsérelnék erőnket és időnket, holott egy kis jóakarattal és fáradsággal mi is tudnánk olyan könyveket írni, esetleg tán még sokkal jobbakat. —

Visszatérve londoni körszemlénkre, tovább vezetem az olvasót a Westminster, Hyde park, Grosvenor-square, Tyburnia és

Belgrávia városrészekbe, melyekben ékes palotákat, fényes nagyuri lakokat látunk, mert a pénzemberek és gazdag kereskedők, kik a Cityban tartják üzleteiket, többnyire ezen a vidéken laknak. A középosztály leginkább a Regentspark és a Marylebone tájékán csoportosul. A gyárak, iparosműhelyek, kisebb kereskedések és bérházak a Coventgarden, Bethnalgreen, Spitalfields, Islington, Clerkenwell, Brompton és Lambeth városrészekben vannak. Az alsó néposztály, a munkásnép, a szegénység és London nyomorultjai a Chelsea, Whitechapel és Paddington nevű szennyes, füstös városnegyedekben, a dockok környékén, meg a Themze-partok félreeső utcáiban tömörültek. De ezen utóbbiaktól sem szabad megvonnunk részvétünket, meg kell ismernünk London árnyképeivel is. Egyszeri kirándulás a tekervényes szűk utcákba, zsákszerű sikátorokba, mindenkorra ki fogja elégíteni kíváncsiságunkat. A becsületes, szorgalmas és vallásos napszámos nép, az elgyötört gyármunkások és kenyér után szaladgáló utcaemberek összevegyülve laknak itt a rovott életű, erjedt erkölcsű sztrájkhősökkel, a szurkoskezü betörőkkel és zsebmetező tolvajokkal. Erre tanyáz büzös pincehelyiségekben, homályos padlásszobákban Londonnak központfutó és fénykerülő eleme. Metsző szemekkel, mélyesztő pillantásokkal kísérik kocsi-
dat. Fertelmes külsejű részeg asszonyok, pelyhes Messalinák, áporodott fajtalan alakok, korhadttüdejű aszkóros kerítőnők ténferegnek a pálinkamérések és lacikonyhák küszöbein. Itt kellene a szegénység és keresztény irgalom apostolainak fölemelniük a Megváltó szent keresztjét; itt volna helye az önfeláldozó szamaritánus erények buzgó gyakorlásának! De erre csak a kath. egyház lelkes bajnokai képesek. Az angol bibliatársulatok mechanikus ridegsége soha sem fogja megtisztítani Londont az elaljasodás szennyétől, és nem fogja ama elzüllött

szerencsétlen embértársaink halhatatlan lelkét megmenteni az örök életnek. —

London legvonzóbb ékességét a nyilvános parkok és beültetett közterek képezik. Nyolc ilyen nagyobb szerű park van Londonban, melyek nemcsak városszépítési, de különösen közegészségi szempontból létesültek. Ilyenek: a Hyde park, Kensington park, James park, Green park, Victoriapark, Batterseggpark, Kennington park és a Greenwich park.

Leglátogatottabb és legszebb valamennyi közt a 619 holdnyi területet elfoglaló Hyde park London közepén. Erdőrészletek, pagonyok, sűrű berkek, bokros partiek és friss füllatot lehelő zöldbárszonyos pázsitok, művészi kézzel ápolt virágtáblák, árnyas gyalogjárók és fellocsolt tiszta kocsiutak ékesítik. Főbejárója a Piccadillyről szolgál hármaskapun. A kimenő főkaput diadalív jelzi az Oxfordton Wellington herceg szobrával. Van azonkívül még más hat kapu a fogatok, és több ajtó a gyaloglók számára. Az egész parkot drága vasrács veszi körül. Valamikor ez is kathol. jószág, a westminsteri apátság birtoka volt, de VIII. Henrik királyi parkot ültetett benne, hogy őzekre és szarvasokra vadászhasson, kastélya közelében. A parkot kerek gyűrű gyanánt korzó övedzi, mely II. Károlytól ered; azonban III. Vilmos király, Anna és Karolina királynék is sok szépítést eszközöltek a Hydeparkban. Délben és este 5 óra táján együtt láthatni itt London előkelő világát. A találkozási hely a nagy szerpentina körül van, hol ezerszámra keringnek az angol diszfogatok. Lordok és ladyk tüzes paripákon lovagolnak, a férfi- és nőközönség ünnepies sétamenetét tartja. Láttam kis lánykákat is aranszerszámos telivér angol lovakon száguldozni, leeresztett lobogó fürtökkel, kerek kis szalmakalapokban, élénk színű ruhácskákbán. Tíz lépésről jockey követi ugyan a vigan vágató csintalan gyer-

mekeket, de az álmosan kocogó lovász nem annyira elővigyázatból, mint inkább parádéból látszik kirendelve lenni, oly ügyesen és biztosan ülik meg az angol kisasszonyok a nyeret. A gyalogsétányok te-
 rebélyes fasorai árnyékkal kínálnak, s ha megtelepedel alattuk egy félóra, ott vonul el szemeid előtt az angol főváros örege-ifja, nagyja-apraja mindazon diszben, mit a nyilvánosság előtt felmutatni angol szokás és illendőség megkíván. — A férfiak többnyire kiborotvált pirosarcu szálás, acélos emberek, feszes tartással, pedáns merevséggel. Mintha valamennyit egy kaptafára modellirozták volna. Az indifferens spleenes tekintet ott ül mindegyiknek az arcán, és első látásra menten elárulja a faképü angolt, amilyennek találod őt nemcsak Londonban, de mindenütt a kerek ég alatt, bármerre vezessen sorod. A hölgyek nagygálában, piperésen jelennek ugyan meg, de ékszereik minden csillogása, ruházatuk minden gazdagsága mellett sem tudják utánozni azt a páratlan finom eleganciát, mit a francia delnők az izléses öltözködésben kifejtének s ugyszólván egyedül álló divatszabály gyanánt felmutatni képesek. A vöröshaju, halvány, sovány angol missek pedig sehogy sem tetszettek nekem. Én a nagy tömegben egyetlen szép női alakot nem láttam. Azt írom ide, amit magam tapasztaltam; de nem akarok veszekedni az esztetikussokkal, festőművészekkel és más utazókkal, kik az ellenkezőt állítják, s az angol hölgyek arcát hulló harmat gyengéd szépségéhez hasonlítják. Ellenben nagyon megnyerte rokonszenvem az angol missek rendkívüli szerénysege, vallásossága és műveltsége. E tekintetben mindenkitől csak dicsérő elismerést hallottam. A női szellemfenség, tartózkodó szemérmes viselkedés, és társalgásuk megfontolt józan tapintata, hódítóbb báj az arc puszta szépségénél — és tiszteletet parancsol.

A többi nyilvános park is hasonló a Hydeparkhoz. Aki ezt megnézte, a többit legfeljebb csak a bennök találtató szoboremlékek végett tekintheti

meg. En még csak a Kensington- és Victoria-parkokat látogattam meg, s ezek berendezéséről következtettem a többire is. Azonban, ha valakit a zoológia vagy botanika közelebről érdekel, el nem mulaszthatja megtekinteni a Regentsparkot, hol az állatgyűjteményt és fűvészkertet találja.

Az említettem nagyterjedelmű parkokon kívül kisebb befásított és vasrácsozattal bekerített terekkel is találkozunk Londonban, melyeket „s q u a r s”-eknek neveznek. Már az első kikocsikázásunknál szemünkbe fog ötleni, milyen okosan és célszerűen helyezte el magánlakásait a praktikus angol, hogy az óriási világváros négymilliónyi lakosságának és roppant közforgalmának zaja által ne legyen háborgatva házi nyugalomban. A zajos közlekedés tehát egészen ki van zárva London utcáiból, hol a tehetősb uri osztály lakik. Ez csak úgy volt keresztülvihető, hogy a kereskedést csak a város némely utcáiban központosították, más utcákból pedig teljesen kizárták. Meglepi az idegent, hogy két-három egymás melletti utcában oly leirhatlan az embertömeg hullámzása, oly sűrű a kocsiközlekedés, úgy zug és tombol az élet, hogy fejünk elkábul az éktelen zajtól, s úgy érezzük, mintha a föld indult volna meg lábaink alatt, míg aztán mindjárt a szomszédos két-három utcában kedves békesség és olyan csend és nyugalom honol, hogy csak elvétve látunk egy-egy embert vagy fogatot áthaladni az aszfalt utakon. Aztán megint következik egy darab morajteljes London, melyből ismét néhány nesztelen utcába jutunk. Így van szervezve az egész város. Ahol a kereskedelmi és munkás élet összeroldódik, ott csak kevés lakott ház van, hanem csupa kereskedés, üzleti helyiség, különféle raktárak. Magas palotaszerű házak ugyan, de a föld színétől egészen a padlásig egy nagy boltot, vagy raktárt képeznek. A tulajdonos nem lakik bennök, hanem félrevonulva él a „squars”-ek békés, csendes környékén, a zajtalan tereken és utcákban. A terek

közepét hosszudad ovál, vagy négyszeg alaku igéző kertek foglalják el, magas növésű sudaras platánokkal, gesztenyékkel és balzsamillatos hársakkal. A kerítés mentén üde kis csalitok, az utak mellett nyesett harasztok sorakoznak; beljebb, ékes virágcsoportok által környezve, ugrókutak locsognak. Vidám madárzengemény tölti el az egészséges friss léghő, mely a squars-eken lélelkőszerveinknek kellemes enyhületet nyújt. A tér és kert körül csoportosulnak a jobbára csak kétemeletes lakházak. Ornamentikájuk semmi egyéb, mint a díszes egyszerűség. Szépségöket emeli az oszlopos lépcsőcsarnok, melyre a fényesre csiszolt bejáróajtó nyílik, a kristálytisza ablaktáblák és az ablakok párkányáról lebecsátott folyondárok s bájos virággirlandok. A házak elejét a front egész hosszában aranyozott vasráccsal kerített virágkertek képezik üde növényzettel, lobrokba és gömbökbe nőtt fácskákkal s mirtuscsokokkal. Egyik ház olyan, mint a másik; csak a színek különböznek egymástól, mert az egyik szürkére, a másik sárgára, a harmadik barnára van festve. Az architektonikus öszlet, melyet a londoni squars-ek feltűntetnek, elragadó és sehol másutt a kontinensen fel nem található. Ez speciális londoni jelleg. A kertes tereket környező utcák pedig olyan tiszták, hogy rólok is elmondhatni, mit az utazók Cadizról írnak, miszerint utcáiról akár asztalkendő nélkül lehetne ebédelni. Nevezetesebb squars-ek: a Lincoln's Inn Fields, Clarendon, Russell Belford herceg szobrával, Belgrave, Grosvenor, Berkeley, St. James III. Vilmos szobrával, Hannover Pitt szobrával, Cavendish a cumberlandi herceg szobrával, Trafalgar IV. György és Napier szobraival s a gyönyörű Nelson oszloppal. Ezen utóbbi London belvárosának legfényesebb tere, körülvéve pompás palotákkal és gazdag urilakokkal. A londoni palotákat és középületeket nem lehet azonban más európai nagyvárosok palotáihoz hasonlita-

nunk. Szépek és csinosak ezek is, de építészeti szempontból épen nem nagyszerűek. E tekintetben London elmarad a kontinens monumentális építkezései mögött. Ez is egyik sajátosságát képezi.

A hidak építésénél szintazonképen a tartóság, a horderő és a célszerűség vétettek figyelembe. Londonnak a Themzén 9 jelentősebb hidja van a vasuti, gyalog- és kocsiközlekedés számára, névszerint a következők: a London-hid, Southwark-hid, Blackfriars-hid, Waterloo-hid, Charingcross-hid a Themze legszélesebb helyén csupán gyalogjáróknak, Westminster-hid, Lambeth-lánchid, Beauxhall-hid és a Chelsea-függőhid. A hidaknál találjuk a dockokat. Hajórakodó helyek óriási raktárakkal, melyeknek talapzata a Themzében fürdik, úgy hogy a tengeri hajók egészen a raktárak mellé csuszhatnak. Súlyos csavargépek és vascsigák emelik ki a hajók rakományát a dockok födelzete alá, s viszont a dockokból az export csomagokat, ládákat, sajtárokat és tömött zsákokat a készen álló hajókra. Itt lehet megbámulni azt a herculesi munkát, mit az angol napszámos duzzadó izmai végezni képesek. Itt lehet tanulmányozni London kereskedelmének és iparának azon számtalan árucikkeit, melyek az öt világrész minden irányába szétküldetnek, hogy arannyal és ezüsttel térítsék meg a rájuk fordított munkát és fáradságot. E piszkos helyekről szivárog a gazdagság, jólét és csillogás az angolok fényes palotáiba. A dockok már Woolwichnál kezdődnek s egész London közepéig húzódnak. Nevezetesebb dockok: a Victoria-, Ostindia-, Kommercial-, Surrey-, Westindia-London-, és a St. Katharindock. A dockok és kikötők megszemlélésére legcélszerűbb a New-Bridge-Street-től, negyedóránként lefelé induló helyigőzősön kirándulást tenni a Themze torkolatáig. Egy órakor indulunk, s ötre már otthon vagyunk. Én a londoni tartózkodásomnak második

délutánján tettem meg az utat, mely csak annyiban kellemetlen kissé, mert a gőzhajók itt is, mint a Szajján, túltömöttek s bizony elég tisztátalanok is.

Mikor a lakásomba visszatértem, az utcákat sűrű néptömeg lepte el, s a házakat lobogódiszben láltam. Angol és perzsa zászlók ugyszólván egészen elfüggönyözték a házakat és utcákat, az ablakok alulról a legfelsőbb emeletekig drága szőnyegdiszben pompáztak, tömve nézőközönséggel. Még a házak csucsain, kéményein, legmagasabb kiszögellésein is, úgy a hidak oszlopperendáinak tetején vakmerő emberek üldögéltek, lesve a történendőket. Az akkor Londonban tartózkodó perzsa saht, Nazr-ed-Dint várták, ki a Themze partján, épen a Royal-fogadó előtt volt elvonulandó, az angol királyi udvar kíséretében. Ablakomból egészen közélről és jól láthatam a nagyszerű ünnepséget. Nagyon jó helyem volt, mert lenn az utcán semmit sem láthattam volna a nagy tolongásban. A közönség egymás hátán a gyalogjárókon, a vizpart hosszában tömörült, míg a kocsitát teljes diszben kivonult angol huszárság és a rendőrök ezrei kordonnal zárták el a díszmenet számára. A katonaság fegyveres sorfala közt senki sem volt szabad átjárni, csupán a postakocsiknak, melyek tízpercenként szaladgáltak a balpartról a tulsó oldalra. Azonban a készülődések sokáig húzódván, a hosszas várakozást nagyon megunhatta egy másodvirágzásban levő rendkívül potrohos és gigászi nagyságu nő. Hirtelen feltollászkodva tehát, két könyökével szétszorította a szuronyok sövényét, és nagy hetykén átsétált az utca egyik oldaláról a másikra. Mint a robbanó tüzakna, úgy csapott fel egyszerre az unatkozó néptömeg hangulata. Felhőszaggató röhögés, sivitás, kurjantgatás kísérte az uton átguruló hájkoloneot, hogy szinte a falak mozogtak bele. Az elképedt katonaság tehetetlenül nézte a mulatságos tablót — és nevetett a többivel. A nőt tehát minden körülmények közt respektálják; bántódása nem történt sem a ka-

tonaság, sem a rendőrség részéről, mely szó nélkül, csak a kéz fölemelésével tartotta fen a példás rendet. Vegre jött a sah. Trombitaharsogás, dobpergés, tábori zene és a nép dörgő hurrah kiáltásai jelezték közeledtét. Alkalmam volt látni az angol udvart és arisztokraciát középkori festői pompájának egész vakító fényében, amelyet nem látni már egy fejedelmi udvarnál sem. De az angolok ragaszkodnak a régi tradíciókhoz; szertartásos udvari felvonulásaik most is olyanok, mint voltak a Tudorok és Stuártok korában. A hat- és nyolcfogatu diszhintókat vendéghajás, copfos udvari szolgák vezették, skárlátpiros bársonyban és selyemköntösökben. Mellettök leányarcu apródok lépdeltek szintén biborban és arany színekben. A hercegek, miniszterek, diplomaták, lordok valamennyien e nagy állami egyenruhát viseltek, összes rendjeleikkel. A lordmajor hermelines biborpalástban volt. Megelőzte a perzsa uralkodót a velszi hercegné, ki az anyai szépségnek mintaképe, s leányaival jött egy pompás udvari kocsiban, melynek arannyal szerszámozott arab ménlovait fehérparókás inasok vezették. A hercegné gyémánt diadémjának és egyéb drága ékszereinek villámlása csak annál igézőbbé tette bájos megjelenését, mely a közönséget tapsokra ragadta, midőn kedvencét megpillantá. A legdiszesebb udvari fogat az volt, mely Nazr-ed-Dint hozta, ki ismeretes egyszerű fekete attilájában, néhány angol gyémántcsillaggal a mellén, a velszi herceg jobbján foglalt helyet; vele az első ülésen Nerimán khán és a sah állandó kísérője, a kis Aziz szultán. A sah félig-meddig szalutálva, álmosan köszönte meg a nép lelkesedését, s legkevésbé sem látszott meghatva lenni a nagy tisztességen, melylyel a világ leghatalmasab udvara és a fejlettség legmagasb fokán álló nemzete elhalmozta. Pedig ilyen ember-séges tisztelettel s annyi ragyogványos diadallal nehezen fogadták még életében. Ugylátszik a sah, ki most már harmadizben járta végig Európát, s a

koronás főekkel sorra barátkozott, ki a nyugati civilizáció remekei mellett a mi hiu fondørságainkat és kergetődő haszonlesésünket is bizonyára jól szemügyre vette, egészen átérzi uralkodói fenségét és jogait, valaminthogy ama érdekeket is alaposan ismerheti, melyek a rendkívül fényes fogadási ünnep rendezésénél az angol udvar és London városa előtt mérvadók voltak.

A további napok alatt t e m p l o m o k a t s m ü t á r l a t o k a t látogattam Körmenetemet a Cityban kezdém a s z t. P á l - k a t h e d r á l i s s a l, mely a belváros emelkedettebb központján, a rómaiak korából való egy régi keresztény templom romjai fölött épült 1675-től 1710-ig. A templom latin keresztalaku, és kisebb utánzata a római szt. Péter-bazilikának. Hosszhajója 152 méter, szélessége 36 méter, kereszthajójának hossza 76 méter, kupolájának külső magassága a kereszt csucsáig 123 méter. E szerint nagyságra és térfoglalatra nézve a londoni szt. Pál-templom a harmadik legnagyobb; térfogattal utána a sevillai és toledói templomok következnek. A templom előtti téren Anna királyné emlékszobra áll, melyet 1712-ben Bird modellirozott. A szép szobor, melyen Anglia, Franciaország, Irland és Amerika hódolnak Anna lábainál, emeli a katedrális 55 méter szélességű homlokzatának összbenyomatát. Azonban kár, hogy a tér, melyen a templom áll, sokkal kisebb, semhogy a kolosszális épület arányait alkalmas helyről szabadon áttekinteni lehetne. Az oszlopos portikusba márványlépcsők visznek az utcáról. A portikus sátorfödélzetét szt. Pál apostol megtérésének domborvételű képe díszíti, mely fölött középen szt. Pál, jobbról-balról szt. Péter és szt. Jakab apostolok szobrai állnak. A homlokzat két sarkából két harangtorony nyulik fel 67 méter magasságra az evangelisták szobraival. A hajók keresztpontja fölé borul a nagy kupola, mely a remek épületnek valóban ékes koronája. Azonban belülről kedvezőtlen, csaknem lehangoló benyomást

tesz a templom, olyan üres, disztelen és pusztá ott minden. A mesteri architektúrán és térbeli arányokon kívül mi sem köti le a szemlélő figyelmét. A templom építőjének, Wren Kristófnak befalazott emléktábláján olvassuk ugyan: „Lector, si monumentum requiris, circumspice“; de csak a hideg falakra vonatkozik az intő felírás, mert Anglia gazdag népei közt nem találtatott annyi melegérezelmű kath. sziv, hogy Istennek e szép hajlékát megfelelő belső ékességgel is méltóképen ellátták volna. A sírszobrok közt láttam a két Napier-ét, Johnson Samuel és Jones tudósokét, Turner festőét, Nelsonét e felirással: „Copenhagen, Nile, Trafalgar.“ A legtöbb siremlék hadi szolgálatban elhunyt jeles angol katonáké. — Londonnak 8 nagyobb kathol.-templomai közül meglátogattam még a szt-György-kathedrálist (Westminster Bridge Road), az angol vértanúk templomát (Tower Hill) és a szt. Patrik-templomot (Sutton Stree.) Ezek egyike sem válik ki külsejének építészete, vagy belső művészi felszerelvényei által. Az istenitisztelet közönségesen csak déli 11 órakor és este 7 órakor tartatván, sehol sem várhatam be. A misézést pedig meg sem kísérlém Londonban; mert még itthon figyelmeztetve lettem, hogy nehézségekkel jár az engedély kieszközlése, noha papi utlevéllel (*litterae formatae*) el valék látva. De a másoknál való alkalmatlankodást teljes életemben perhorreskáltam. — s végzém dolgaimat, amint legjobban tehetém s amint töleim tellett.

Most is tehát a napirendem után siettem. D. e. 10 órára már a British-Museum-ban voltam, mert a világhírű intézetet, a tudományos ismeretek e választott helyét, ilyenkor szokták a közönség előtt megnyitni. Délután 5 óráig elegendő időnk van, hogy a gazdag gyűjteményekben legalább futólagosan körültekintsünk, egyet-mást pedig tüzetesebben is megnézzünk. A British-Museum palotája a Russel-utcában téres udvaron áll, mely magas vasráccsal és szép kapuzattal van bekerítve. Ci-

klopsz emeletes épület, tömör kőfalakkal, s ioniai oszlopos portikussal, melyhez az udvarról lépcsők vezetnek. Az épület frontjából két szárny nyulik előre; azokkal együtt 112 méter hosszú a palota, melynek oromzatán az emberi nem fejlődését feltűntető skulpturák díszlenek. Az intézet a múlt század közepe táján keletkezett, részint egyesek gyűjteményeinek hagyományából, részint a kisebb országos gyűjtemények egyesítéséből, részint újabb szerzeményekből. III. és IV. György királyok legtöbbet tettek a muzeum gyarapítására. Az összes gyűjtemények jelenleg 8 osztályból állanak; ezek: a könyvtár, kézírattár, rézmetszet- és kézrajz-gyűjtemény, keleti régiségek, brit és középkori régiségek a néprajzi gyűjtemény nyel, görög és római régiségek, éremgyűjtemény és az állattani gyűjtemény.

A tágas előcsarnokból nyílnak az ajtók: jobbról a könyvtárba, balról a skulpturák gyűjteményébe. A középlépcső az emeletre vezet. A könyvtár előtt Shakespeare gyönyörű szobra áll, az előcsarnok falai mellett pedig a délindiai buddhista kőfaragványok sorakoznak.

Az előcsarnokból nyíló egyik teremben a lyciai kőfaragványok állnak, a szatrapák hitregei domborvészetű szarkofágjaival és a nereida-émlék modelljeivel.

Az előcsarnok tulsó oldalán a könyvtárba lépünk. Az első terem jelentékeny szímu ritkaságot tartalmaz a nyomtatás első kezdetének idejéből, mikor még falemezekre metszett betűket használtak. Az inkunábulák közt mutatják a Gutenberg és Fust által 1455-ben Mainzban nyomtatott első bibliát, a Fust és Schöffer által 1459-ben nyomtatott Psalteriumot, Ciceronak „De officiis“ című művét 1465-ből, a „Biblia Pauperum“, „Defensorium inviolatae virginitatis beatae Mariae Virginis“ (1470), „Ars moriendi“, „Temptationes Demonis“, „Mirabilia Romae“ című munkák első kiadásait, és Regiomonta-

nusnak 1474-ben Nürnbergben nyomtatott első nap-tárát, valamint az 1470-ben készült „Planetenbuch“ című könyvét. A kézirattárban nevezetes emberek autográfjait őrzik. Látni ott Luther, Kálvin, Melancthon, Rotterdami Erasmus, Cramer érsek, Wolsey bibornok, Morus Tamás, Knox János, Newton Izsák, Michelangelo, Dürer Albert, Rubens, Rembrandt, Tasso, Galilei, Descartes, Milton, Leibnitz, Racine és Corneille, Molière és Voltaire, Washington, Franklin és Byron, VII. és VIII. Henrik, Aragoniai Katalin, Boleyn Anna, Grey Janka, Erzsébet és Mária Stuart stb. kéziratait. Megvan a „Codex Alexandrinus“ egy példánya és Mózes második könyve szir nyelven 464-ből Kr. u. Ez a bibliának legrégebb eddigelé ismert kézirati szövege. János királynak 1215. évi „Magna Charta Libertatum“ című szabadságlevele eredetiben látható. A nagy történetíró, Macaulay lord kézirátát is láttam. Igen érdekesek még: Erzsébet királyné imakönyve, melyet sajátkezűleg írt, továbbá Stuárt Mária végrendelete, a Korán és a Vulgata kéziratai, — örmény, khinai, sanscrit, singáli, arab és perzsa kéziratok. A könyvkötés történetét és fejlődési stádiumait a kiállított könyvtáblák számos mintái tüntetik fel.

Visszatérve a kéziratgyűjteményből és könyvtárból az előcsarnokba, s azon áthaladva, a skulpturák gallériáját tekintjük meg. Csak a jelesebb darabjait említem. Aki itt speciális tanulmányokat akar tenni, úgy sem szorul az én utmutatásomra, mert minden gyűjteményről kimerítő katalógusokat és szakkönyveket kaphat. A római gyűjteményben kiválóan érdekesek az Angliában talált római leletek, továbbá a római császárok, konzulok és prétorok szobrai. A görög-római gyűjteményben látjuk azon skulpturákat, melyek Itáliában készültek ugyan, de görög mesterek által, vagy legalább görög minták szerint. Különösen szép egy táncoló szatir és Athéne szobra. A harmadik teremben egy óriási Herkules-fej, a Mithras-áldozat,

Bachus látogatása Icarusnál, az alvó Eros és a kolosszális karthágói mozaik Neptun-fej bilincselik le a figyelmet. Az archai gyűjtemény kisázsiai emlékei közül kiválik a híres Apollo-szobor és a xanthosi Harpia-emlék, melynek reliefjein a halál szimbolumai a tulvilági élet reményével együttesen ábrázolják. Külön teremben vannak kiállítva a Newton által 1857-ben fölfedezett „Halicarnassi Mausoleum“-nak maradványai. A mauzoleumot Kr. e. 353-ban a káriai Artemisia királyné emelteté férjének, Mausolusnak. A nagybecsű lelet legszebb darabja a Mausolus szobra, mely a talált 65 töredékből most egészen rekonstruálva van. Ugyan e teremben van Nagy Sándor király alexandriai szobrának feje. Itt és a mellékes csarnokokban látjuk Schliemann athénei, iliumi és egyéb görögországi ásatag leleteinek egy részét, azt t. i. mely Angolországban jutott. Azonban a skulpturák gyűjteményének legfényesebb és legnevezetesebb osztályát képezi az ugynevezett „Elgin Room“, melyben az athéni Parthenonnak Phidias által készített mesterműveit, illetve azok maradványait őrzik. Itt látjuk a szobrászat legfényesebb alkotásait. Elgin lord. 1801—3. évben konstantinápolyi angol nagykövet, szerezte a gyűjteményt Athénben, s később az angol kormánynak adta el. Az athénei Parthenon, Pallas Athéne temploma az Acropolison, Perikles idejében 440 táján épült Kr. sz. előtt. A hellén művészet akkor állott virágzása delelőpontján. Az építkezés dóriai izlésben Phidias vezetése mellett eszközöltetett, ki a templomot saját utolérhetetlen kömötszéseiivel ékesíté fel. Ismeretes, hogy a Parthenon cellájában állott Athéne istenasszony arany és elefántcsontból készült szobra. Az Elgin Room-ban azon skulpturákat látjuk tehát, melyekkel Phidias a cella külsejét övedző friezeket és oromzatokat díszíté fel. A felségesen vésett alakoknak ruharedőzete, puha simulékony-sága oly természetű és ideális, hogy szinte látni véljük a vérkeringést s a szív lüktetését ama

finom leplek alatt. A reliefek mithologiai scénákat ábrázolnak Athéne istenasszony geneziséből. Leírását Kugler, Lübke, Vischer s mások eszthetikai és műtörténeti munkáiban olvashatjuk. Az Elgin Room többi emlékei közt találjuk az efezusi Diana-templom maradványait is.— Az assir-gyűjtemény három hosszú teremben sorakozik az előbbenihez. Itt vannak kiállítva Layard babiloni, ninivei, konjunjiki és nimrudi ásatásainak eredményei a Krisztus előtti legrégibb történeti évszázadok korából. Látjuk Sanherib és Sardanapal ninivei királypalotájának alabástrom és szürkekő maradványait, melyek egyikén Sanherib babiloni hadjárata, másikán az elamitákon vívott győzelme van előállítva. A nimrudi emlékek közt van Nebo istenségnek két szobra, szárnyas bikák, oroszlánok, obeliszkek, áldozati, jelenetek Esarhaddon király korából, Salmanassar történetére vonatkozó följegyzések ékirásban. Assur Izir király gazdag fejedelmi öltözetében trónján ülve, amint a hódolt népek ajándékait fogadja. A babiloniai emlékek közt számos felírás, alabástrom edény, bronz és cseréptárgyak, kézománcos koporsók, stb. — Az egyiptomi régiségek 3 földszinti és 2 emeleti termet foglalnak el, s kiterjednek korra nézve a Kr. előtti 2000-ik évtől a Kr. utáni 640-ik évig. A roppant gazdag gyűjtemény kronológiai rendben van kiállítva s könnyen tanulmányozható. Láttam itt a híres „rozettei követ“, mely kules gyauánt szolgált a hieroglifák megfejtésére Fekete bazált kődarab, háromsoros felirással. Az egyiptomi királyok szárköfágjai, hieroglifák, obeliszkek, a memphisi templom romtöredékei, egyiptomi istenszobrok és Ramses-emlékek, régiségek a negyedik dinasztia korából, mikor az egyiptomi műveltség tetőfokán állott (Kr. e. 3000. évvel), mumiák, papirusiratok hieroglif, hieratikus és demotikus feljegyzésekkel, az egyiptomiak vallási, családi és társadalmi életében használt különféle tárgyak, szeiszámok, butorok, fegyverek, edények stb. töltik meg e termeket. — Nem is kísér-

lem meg leírni a görög, etruszk és római bronzok tárlatát, a brit és angolszász kő- és bronzkorszaki roppant gazdag gyűjteményeket. Méltatva vannak azok nemcsak külföldi tudósok szakmunkáiban, de a praehistorikával foglalkozó magyar irok által is. Lubbock, Nilsson s Montelius művei, Römer, Pulszky s Ortvyay vizsgálatai nálunk is közkézen forognak a tudományos körökben, s kellőkép illusztrálják a British-Museum praehistorikus kőeszközeinek és bronzainak értékét. — Nem kevésbé gazdag az ethnografiai gyűjtemény, melyben az afrikai, khinai, japáni, indiai birmahi jávai, amerikai ujseelandi samoai, polynéziai guineai és ausztráliai népek régi és modern készítményeit az eszkimók eszközeit és ruházatát, végre az északsarki expedíciók emlékeit találjuk. — Az emeleti részek többi helyisége ben az állattani gyűjtemény és az olvasóterem van Ezen utóbbiban 300 ember kényelmesen olvashat és írhat. A másfél millió kötetnyi óriási bibliothékának csupán csak a katalógusai meghaladják a 2000 kötetet. Az évi olvasók számát pedig átlag 150,000-re teszik. —

Mielőtt a nagyszabásu intézetből távoztam, egy szemetszuró dolgot jegyeztem fel uti naplómba a nyugati civilizáció honából, melyet itt sem hagyhatok észrevétel nélkül. A római és görög régiségek tárlatában egy londoni felsőbb leánynevelőintézet növendékeit találtam, csupa serdülő hajadonokat, kik férfi tanárok vezetése mellett antik plasztikai emlékek rajzolásával voltak elfoglalva. Ugylátszik, gyakorlati rajzórát tartottak, klasszikus minták után. Magában véve nagyon tanulságos az ó-kori műalkotások remek példányain gyakorolni az értelmi felfogást, a műizlést és a rajzolási technikát: de határozottan kárhozzatni kell azt az alávaló tanítási modort, mely nem átálja a növendék leányok szüzi szemérmét vakmerő cinizmussal veszedelmes kockázatnak kitenni. A nyilvános muzeumok, hol — sajnos — tekintet nélkül az erkölcsi

érzületre szokták olykor a legfürtelmesebb régisé-
 geket és történeti ereklyéket kiállítani, egyáltalában
 nem arra valók, hogy növendék gyermekek, főkép
 ártatlan leányok számára rajzolás tanórákat tartsa-
 nak bennök. De a British-Museumban parázná
 görög szobrok elé állították a kisasszonyokat, s
 feladatuk volt, hogy meztelen Mercurokat, Gani-
 médekét és Érosokat, duzzadó izmu trójai gladiá-
 torokat, Bachusokat és más himnemű pogány isten-
 ségeket részletes pontossággal lemásoljanak. Néme-
 lyikök kinlódott is mód nélkül, hogy ne piruljon el
 fajtalan modellje előtt; — mások ismét lázas szorga-
 lommal szabatos munkát készítettek, hogy a szép-
 művészeti tantárgyból jeles kalkulust érdemeljenek.
 Vajjon az ilyen muzeumi rajzlecke nem süppedő
 talaja-e a nő erényének? Vajjon nem pörkölik-e
 meg ama zsenge leánykák szívök égi tavaszának
 fehér lilomát a fedetlen természet tulerős világánál,
 miként a járatlan lepke szárnyait égeti le a lobogó
 gyertyalángnál? Hozzá teszem, hogy az e félek másó-
 lását semmiféle szép-művészeti szabály sem követeli,
 sőt épen az ellenkezőnek kell szabályul szolgálnia.
 Mert a szép-művészet sem mi körülmények közt sem teheti túl magát
 az ethikai renden; aminthogy sem-
 mi természetes sem lehet igazán
 szép, ami erkölcsi szempontból rut
 és elvetendő, vagy bármí csekély
 mértékben is megütkezésre okul
 szolgál. Az erkölcsi törvény, mely
 pedig kivétel nélkül minden em-
 bernek a szívébe van írva, mely
 tehát kivétel nélkül minden tisz-
 tességes művészt egyformán köte-
 lez, azt állítja fel lelkiismereti
 szabályul, hogy a szemérem és il-
 lendőség megóvándó! — Szeretném, ha
 igénytelen szavaimat itthon, az országos kép-
 ző-művészeti csarnokban is meghal-

lanák. E tekintetben sok megrovás illeti nemzeti műkiállításainkat. Ma holnap annyira elfajul már műérzékünk, tisztesség-tudásunk, hogy keresztény szülők, kik gyermekeik vallás-erkölcsi nevelésére súlyt fektetnek, óvakodni fognak családjukat a magyar műcsarnokba elvezetni: anynyi ott a nuditás és a szemetleket egyaránt sértő profán mázolvány. Ez a reálisztikus ledérség hovatova már undorítóvá kezd lenni. Avagy ebben birjuk-e az eszményi szépet, az igazán művészi? Vajjon találunk-e hozzá érveket akár a műtörténetben, akár a morálisban, akár önkeblünk jó izlésében? A mezitelen-ség a művészetben még a pogányoknál is csak Phidias után, tehát a görög élet és a görög művészet hanyatlási korában kezdett divatba menni; de akkor is nem a szépet és fenségést fosztotta meg a művészet a természeti józanság követelte ruházattól, hanem csak az alsóbb rendű istenségeket, a görög mithosznak árnyékalakjait. Miért nem alkottak igazán művészkezek, kimagasló művészszellemek meztelen Jupitert, Neptunt, vagy Aeskulápot? Miért nem látjuk meztelen az erényes Pallas Athenét, a szüzi tisztaságu Dianát, a komoly Junót. Cerest vagy a muzsákat? Lám a régi görögök sokkal szellemesebb művészek voltak, semhogy be nem látták volna, hogy a tisztos mithoszi alakoknak, a magasabb rendű istenségeknek jelleme nem egyeztethető össze a buja trágársággal, és nem türi meg a frivol, arcátlan mezitelenséget. Pedig ezen főbb istenségek szobrai koncepció és kivitel tekintetében bizonyára magasabb eszthetikai műtökélylyel bírnak, mint ama bitang hitregei kamaszok meztelen ábrái, kik mindig csak a Vénuszok, Hébék és Nimfák közelében ólálkodtak, besugó ármánykodással konfliktusokat szöttek, és a Helikon szellős magaslatain léhűtő postalegények szerepében futkároztak. —

A British-Museumból az angol bankba (Bank of England) mentem, látni óhajtván kincses szekrényét azon töméntelen arany és ezüst milliőknak, melyek közt nekem egy árva garasom sincsen. Külsejéről itélve senki sem hinné, hogy az egyemeletes, szabálytalan és bizony elég igénytelen, kormos háznak olyan jómódu gazdája vagyok. Hanem azért az egész ház gránitkőből van építve, kezdve a fundamentumoktól egész a felső párkányzatig; sőt még a lapos tetőzet is négyszögletű kőköcskékkel van kipadrolva. Ablak egy sem szolgál az utcára; mert itt még a napsugarat és levegőt is csak úgy szeretik, ha nem kívülről lopózik be tolvaj gyanánt, de az udvarról, hogy az éjjel-nappal virasztó örök is lássák. Az épület egyik sarka a tivoli-i Sibylla-templom utánzata. Építé Sir John Soane 1788-ban, de a bankot már száz évvel előbb a skót William Paterson alapítá 1,200.000 font sterlinggel, mely összeg azóta megötvenszereződött, úgy hogy az angol banknak jelenleg csak aranyban és ezüstben valami 30 millió fontja van készletben, míg közel 20 millió sterling papírpénzt bocsát ki közforgalomba, egyedül ő levén jogositva Angolországban a papírpénznek kibocsátására. Az irodákban, a pénztáraknál, és a föld egész kerekiségén, szétágazó külső üzleteknél nem kevesebb, mint ezer tisztviselője s alkalmazottja van a banknak, kik évenként összesen 300 ezer sterling díjazásban részesülnek. Van tulajdon nyomdája, könyvkötő-műhelye, vonalzó intézete. Naponta 15 ezer darab új bankót nyomtatnak, s minden bankó, akár jó, akár rossz, mely a bankba visszakerül, megsemmisítettik egy e célra külön berendezett kályhában. Az egyik helyiségben aranymérleg áll, melyen a sovereigns aranypénzek súlyát határozzák meg. A gépezet a teljes súlyu aranyokat kiválasztja és egy készen tartott ládába dobálja. — A bankkal szemben találjuk a londoni börzét, korintheta oszlopcsarnokzatával és domborvételű giebeljével. Csak az udvarán és az azt környező

oszlopcsarnokban voltam, megnézve az udvar közepén Victoria királyné szobrát s az oszlopcsarnok alatti emlékeket Szép épület; de valamint a többi börze, amit valaha láttam, úgy ez sem érdekelt. Ott hagytam a nélkül, hogy a belsejére, a bokm akerek és börzesáskák üzleti zshivájára, kíváncsi lettem volna. —

Innen a Victoria-utcán át a Themze partján levő parlamentet, a Westminster-Hall-t és a Westminster-apátságot menten megnézni. Egy rakáson van mind a három, sőt az országház és a Westminster-Hall együvé is van építve. Az országház (New-Palace of Westminster) igen ékes kései góth stilben épült 1840-ben, Barry Károly tervei szerint. Hatalmas köpalota 11 udvarral és 1100 szobával, de nagyon mélyen fekszik. Ez okon a Themze áradásai veszélyeztetik is néha a földalatti helyiségeket A palota északi sarkából 97 méter magas óratorony emelkedik ki, az épület közepét is 91 méteres. déli szélét pedig 103 méteres torony disziti. Az utóbbinak csucsíves kapucsarnoka alatt vonul be az angol királyné, mikor a parlamenti ülésszakot megnyitja. A toronyban 260 mázsás harang függ, melynek felséges hangját London egész területén hallani. Az épület keleti homlokzata, mely a Themzére tekint, 275 méter hosszú. Főekességét az angol uralkodók szobrai képezik, kezdve a Hódító Vilmostól Victoria királynéig. A palota belsejének ivgazdagsága, gyönyörű gerincezete és falcifrázatai, nemkülönben az építészeti izléssel egybehangzó remek butorzat elragadó látványt nyujtanak. Az emelet főhelyiségei: a lordok háza (House of Lords), a központi csarnok (Central Hall) és a népképviselők háza (House of Commons). A lordok ülésterme négyszögletes hosszudad helyiség, vörös bársony ülésekkel, a királyné mennyezetes trónjával és a lord-kancellár ugynevezett „wollsack“-jával. A színes ablakokon az angol fejedelmek képei, a fül-

kékben azon 18 bárónak szobrai, kik a földnélküli János királytól a magna chartát kicsikarták. Nem vettem észre Langton István eanterburyi érsek emlékét, pedig őt és a kath. klérust illeti az érdem oroslánrésze azon küzdelemben, mely a korona önkénye ellen amaz időkben vivatott. A falakat köröskörül jeles freskók szépítik Angolország történeti jeleneteivel. — A központi csarnok tulajdonképen társalkodó terem, pompás építészeti arányokkal és üvegmozaik dekorációval. A mozaik padlón e felírás: „Nisi Dominus aedificaverit domum, in vanum laboraverunt, qui aedificant eam.“ — A népképviselők gyűlésterme sokkal kisebb és egyszerűbb, mint a főrendeké. A 12 színes ablak a választókerületek cimereit viseli. Az elnöki emelvénytől jobbról-balról a képviselőkpadsorai, — az elnök előtti asztal a ház titkáraié. Az asztalon az ország jogara fekszik. A szónoki tribün valóságos szószék, melyen ülni lehet, de sétálni nem, mint a hevesvérű franciáknál. A hallgatóközönség részére emeletes gallériák vannak, de az ülésekre csak azok kapnak beléptijegyet, kik a parlament valamelyik tagja által ajáltatnak. — A képviselők házából széles lépcsőn és 19 méter magas portálén a Westminster-Hallba jutunk, melyet 1399-ben II. Richárd építtetett. Nem egyéb az a parlament előcsarnokánál, de olyan terjedelmes, hogy a világ legnagyobb csarnokának mondják, mely oszlopokon nem nyugszik. Hossza 73, szélessége 21, magassága 28 méter. Elképzélhetjük, minő hatást tesz ez a rengeteg csarnok a belépő szemlélőre. Gerendázata faépítészeti mestermű, s részben a portsmouti kikötő régi hajóinak tölgydongáiból van megújítva. Hajdan országgyűléseket is tartottak benne. Nevezetes, hogy a csarnok építőjét, II. Richárd királyt, itt fosztották meg trónjától. IV. György koráig e csarnokban folytak le a koronázási fényes ünnepélyek és országos vendégségek. III. Eduárd a fogoly Dávid skót, és János francia királyokat vendégelte meg a csarnokban. De látott

az épület szomorú napokat is: pártviszályt, a népjog és korona egymás elleni harcát, a kathol. szentegyház jogai és vagyona elleni tusakodást, az olcsó népszerűség vezéreinek dicsőítését és bukását, vér-fagyasztó kegyetlenségeket és az emberi szenvedély nyomorultságát. Csak néhány epizódot említünk ezen épület komor multjából. Midőn Angliában VIII. Henriknek, az apostoli Szentszék által nyilván kárhoztatott, házasságtörő bűnös viszonyai és szentséggyalázó kihágásai következtében, Kálvin eretnekségét az angol udvar és kormány felkarolta s hatalmi erőszakkal terjesztette: Morus Tamás, Angolország-
nak egyik legjelesebb államférfia és Wolsey után nagykancellárja, kit az 1529. évi cambray-i béke létrehozása körül szerzett érdemei hazánk történetével is érintkezésbe hoztak, menten letette magas hivatalát, amint értesült, hogy a Cranmer esábitó befolyása alatt álló fajtalan király az apostoli Szentszékkel végkép szakított. Nem akarván tovább nézni az udvar erkölcstelenségét, s vonakodván elismerni Henriknek törvényes nejétől, Katalintól való igazságtalan válását, a király által pártos bíróság elé állítottatott s 1535-ben a Westminster-Hallban halálra ítéltetett. I. Károlyt, ezt a szívből katolikus érzelmű, munkás, szellemes, tiszta erkölcsű és szeretetreméltó fejedelmet, ki hivatva volt Angliának és Krisztus igaz vallásának nagy szolgálatokat tenni, szintén e csarnokban fosztá meg trónjától és életétől 1649. évi januárban a Cromwell Tamás eselszövényei által felingerelt protestáns néptirannizmus. Ugyancsak itt ruházta fel nagy lelkesedés közt 1653-ban a felülkerekedett anarchia Cromwellt a lord-protektori hermelinnel és arany jogarral; de nem télt bele három év, s ugyanazon anarchia kidobta a westminsteri apátság sirboltjából egykori vezérének holttetemét, fejét pedig a Westminster-Hall pártázatára tüzé, hol 30 esztendeig maradt, annak elrémítő jeléül, hogy a jellemtelenség, gonosz ármány és csalárd alattomoság így szokott meglakolni. —

És amivé Angliát a hitszakadás tevő, — amivé az ezredéves multtal dicsekvő vagyonos katolikus ország egyes fejedelmeinek siralmas tévedései következtében elváltozott, — amivé az ősi katol. kultusz VIII. Henrik szerelmi kalandjai és a Boleyn Anna ágyasságából származott Erzsébet királynénak a kath. egyház isteni intézményei, szabadsága és javai ellen végbevitt erőszakoskodásai folytán aláhanyatlott: azt mind megtestesítve, mintegy kővé tömörülve szemléljük a Westminster-apátságban. Legmonumentálisabb képe ez az angol katol. egyház viszontagságos multjának, mely mintha hangosan kiáltaná a prófétával: „Fiakat neveltem és fölmagasztaltam, ők pedig megvetettek engem.“ Az apátság temploma, szent Benedek zárdája, és a gazdag javadalm, aka reformáció korában osztoztak a többi angolországi katol. birtokok sorában. s jelenleg a szakadár anglikán egyház kezén vannak. Erzsébet királyné a hajdani kath. apátságból anglikán püspökséget csinált, átadva az apátság birtokait a 12 tagból alkotott westminsteri anglikán káptalan dékánjának. A westminsteri érsekség, melyet London katol. főpásztorai viselnek, ma már csak puszta cím. A westminsteri apátság temploma, melyet 1220—1245. években III. Henrik és fia I. Eduárd egy régibb bencés monostor helyén épített, szent Péter társaskáptalani egyházzá lett. Már külseje is nagyszerűen imponál. Két toronynyal van ellátva, alakja a latin kereszt, hosszahajója 156 méter, keresztahajója 61, szélessége 12, belső magassága 31 méter. Gyönyörű érzet olvasztja szívünket, midőn az építészet e méltóságos alkotása, nemes arányaival, délceg oszlopaival, gazdag izezetének csodálatos harmoniájával szemünk előtt feltárul. A gothika első korszakából való igazán bájos műalkotás. Legszebben prezentálja magát, ha az északi transzept bejáratán lépünk be. A főoltár mögött van a Hitvalló Eduárd kápolnája, melyet az ambulatórium körít,

melyből ismét a sz. Benedek, sz. Ede, sz. Miklós, a Boldogságos Szűz vagy máskép VII. Henrik kápolnái nyílnak. Ez utóbbi kései goth, az ugynevezett Tudor-modorban készült. A főoltár piros és fehér alabástrom, fülkéiben Mózes és Dávid, Péter és Pál apostolok szobrai. A főoltár fölött velencei üvegmozaikban az urvaesora. A szentélyben jobbról-balról diszmetsetü padok, a káptalani tagok számára. Az orgona is a szentélyben áll. Finom ezüst sipjaiból lélekandalító halk melódia zengett, midőn a templomba léptem. Épen anglikán istentisztelet volt; az esti vecsernyét imádkozta a káptalan, ajtatos közönséggel telt padok előtt. A tógás egyházi legott elémbé jött és az első sorban udvariasan helyet készített. Az estimát angol nyelven végezték, közbe a gyermekkórus olvadékony himnuszokat zengett orgonakisérettel. Aztán a templom közepén levő emelvényre lépett egy kanonok palástszerű vörös lebernyegben, intelmet és záróimát olvasva fel, mit a gyülekezet állva hallgatott. Szívből imádkoztam én is, esdve fohászkodván a Mindenhatóhoz, hogy ezen ősi templom minden rendü hiveinek kebelében új életre ébreszsze s ápolja a keresztény katolikus egyház igazságának meggyőződését, és mutassa meg nekik Szentlelke kegyelmének világosságával az engesztelő megtérés ösvényét, hogy hitben és a Krisztus földi helytartójának szent egységében velünk ismét mielőbb egyesüljenek! — Isteni tisztelet után szétnéztem a templom temérdek emléksobrai közt. De valamennyit végigjárni rajdnem lehetetlen, annyi itt a királyok, fejedelmi személyek, jeles hadvezérek, nagy államférfiak, tudósok, költők és művészek tiszteletére állított diszes szárkoffág és szoboremlék. Az angolok nemzeti szentélynek, királyok és nagy angol honfiak Valhallájának tartják a westminsteri apátságot. A temetkezés e templomban a legnagyobb tisztesség, amivel Angolország kiválóbb fiait holtuk után kitünteti. Többi közt láttam itt Palmerston, Peel, Newton Izsák,

Darwin, Fox Károly, Pitt Vilmos, Godfrey festész, Livingstone híres afrikautazó, Macaulay történetíró, Schakspeare, Dickens, Milton, Spenser, Buttler, Geoffrey Chaucer, Stuárt Mária, Erzsébet királyné, Watt James mechanikus, Franklin s VIII. Henrik siremlékeit. —

A Piccadilly-utcán is érdemes volt végigkocsiznom s egy-két helyen pár pillanatra leszállnom, hogy a beköszöntött este miatt hazafelé menet legalább kívülről lássam a Tudományos-Akadémia (Royal Society), a vele kapcsolatos Szépművészeti-Akadémia (Royal Academy of Arts) és a londoni egyetem (London University) palotáit.

Londonban számos tudós társaság létezik, de a Royal Society valamennyi közt az első s legkiválóbb, valószínűleg a legrégebb is, mert 250 év óta áll fen. A régészeti, csillagászati, földirati, statisztikai és geológiai társaságok a Waterloo-hid melletti gyönyörű Somerset-hous-ban tartják összejeveteleiket A Tudom.-Akadémia főképp az exakt tudományokkal foglalkozik. II. Károly király jeles kiváltságokkal ruházta fel ezen intézetet, melynek tagjai méltóságot viselnek és az előkelő angol társaság elitejét képezik. A tudós intézetnek mintegy 700 tagja van a tudományos világ minden részeiből, ahová a brit korona uralma elhat. Tagjai közül Rawlinson Henrik báró kültagja a magyar Tudom.-Akadémiának is, mely London tudósai közül még más hat nevezetes irodalmi férfit a magáénak tisztel, köztök Duka Tivadar honfitársunkat, ki az angol kir. bengáliai hadseregben főorvos és idegen földön a magyar névnek diszt és becsületet szerez. Programmomban volt őt és Kropf Lajost, a M. Történelmi Társulat derék munkatársát fölkeresni; de az utas ember szük marokkal méri a drága idejét, minélfogva sem őket, sem a londoni magyar és osztrák egyesületeket, ahová pedig meghívásom is volt, meg nem látogathatám. Az Akadémia épülete különben nem sokat mutat, csak a

kolonnádos déli frontja imponál. Megtekintendő benne Newton teleszkópja és a „Philosophiae naturalis principia mathematica“ című művének kézírata. A termeket híres tagok: Newton, Watt, Herschel stb. arcképei díszítik. Az udvar északi oldalát a szépművészeti Akadémia foglalja el Ujabb épület, renaissance izlésben, a művészetek legnevezetesebb mestereinek szobraival. A képzőművészeti kiállítások itt szoktak megtartatni.

Ezen épületnégyesög mögött és annak közvetlen szomszédságában találjuk az egyetemet homlokzatával a Burlington-kert felé fordítva. Ez is renaissance modoru új épület. Londonnak három egyeteme van. Az egyiket 1828-ban magántársulat alapította oly célból, hogy az anglikán egyházi szellemet mely az oxfordi és cambridgei egyetemeken meglazult, új lendületbe hozzák. Mindazonáltal ez az egyetem nem bír theologiai fakultással. A másik egyetem az ugynevezett University-college, melyben a jog, orvostudomány, bölcselet és nyelvtudomány, meg a theologia taníttatik. A harmadik az ugynevezett Kings-college, kizárólag csak anglikán felekezetű tanulók számára de szintén nem teljes fakultásokkal. A London-University tulajdonkép nem is tanintézet, hanem csak szigorlati vizsgáló főiskola azon ifjak számára, kik az említett egyetemek valamelyikén tanulmányaikat már befejezték és az egyetemi fokozatokat, a tudóri címet elnyerni óhajtják. A tudóri szigorlatok és promóciók tehát a London-University-ban tartatnak. Az épület homlokzata igen hatásos. A portikus fölött Milton, Newton, Harvey és Bentham szobrai állanak, képviselve a tudomány négy fakultását. A párkányzatot Platon, Archimedes, Justinian, Cicero, Galen, Aristoteles, Locke, Bacon, Galilei, Laplace, Goethe, Leibnitz és Linné díszítik. A téres aulán kívül, hol kétszer évenként szigorlatokat és graduációkat tartanak, még a gazdag bibliotéka is figyelemre méltó. —

Julius 9-dikén a Towert. nemzeti képcsar-

nokot, a Kensington- és India-muzeumokat. meg a sydenhामी kristálypalotát tettem napirendre. Mint-hogy azonban a muzeumokat csak 10 óra táján nyitják, reggeli után a lakásom közelében levő templárius egyházat, a lordmájor lakását, és a főpostát kerestem fel.

A T e m p l e eredetileg a templáriusok zár-dája volt, de a rendnek megszűnte után 1313-ban koronabirtokká, majd a János-vitézek tulajdonává lőn, kik a rengeteg épületet tudományos célokra a londoni jogásztestületnek engedték át. Most is jogi tanfolyam van benne. Csatlakozik hozzá a templáriusok egyháza, mely a XII. század végén kőralaku normann-góth stílusban épült s később a kőrussal bővítettett. Egész belső felszerelése, festett ablakai, címerei, ornamentikája, siremlékei, a templáriusokra és joannitákra emlékeztetnek. Az épülettömböt környező kert szolgáltatta állítólag a fehér és piros rózsák polgárharcában jelvényül használt rózsákat. Közel ide, közvetlenül a Themze partján, a „Kleopatra-tüje“ nevezetű obeliszket láttam, mely Alexandriából került Londonba 1878-ban, de eredetileg Heliopolisban állott. Az obeliszke 21 méter magas s 182.540 kilo nehéz. A M a n s i o n - H o u s e a börze szomszédságában van. Ez a londoni lordmájor hivatalos lakása. melyben az ünnepélyek. hivatalos ebédek és táncvigalmak szoktak tartatni. A palota homlokzata korintheta oszlopokon nyugvó domborműves portikussal bír, más egyéb látni való azonban nincs rajta. — A f ő p o s t a (General Post Office) a St. Martin le Grand-utcában van, ahova leveleimért mentem. A poste-restante leveleket ugyanis csak itt adják le. Maga a ház nem nyújt semmi különöset, hanem sokkal tisztább a párizsinál.

Tíz órára pontosan megjelentem a T o w e r „ticket office“-ában, hol két jegyet árulnak egy shillingért: a fegyvertárhoz egyet, a másikat pedig a koronakincsek kamarájához. A nyolcszáz esztendő.

királyi várat, mely London központján 10 holdnyi területet foglal el, Hódító Vilmos építé a saját és családja biztonságára. Az egyik kezével London szabadságlevelét írta alá, a másikkal a Tower alapkövét rakta le, hogy a népnek nyújtott fegyver ne fordulhasson oly könnyen legelőbb is az ő személye ellen. Később államfogház lett a Tower, most az állami levéltárt, a régiségi fegyvertárt és a királyi ékszereket őrzik benne; de azért mint erődítményt is folyvást jókarban tartják, netáni zendülések alkalmára. Ez a legrégibb lakott pontja London városának, mert már a rómaiak korában is vár állott rajta, melynek építését a IV. századra teszik, és Konstantin császárnak tulajdonítják. A római erődnek architektúráját és terjedelmét csak hozzávetőlegesen tudják; de a mostani vár, az ő ferde ötszögletű csillagbástyájával, átképzett építészeti művezeteivel és tagozataival, festői oromzatu gulacsucos tornyaival és egész elrendezésével, bizonyára egyik legszebb diszpéldánya a középkori várépítésnek. (V. ö. King művét: „The Study-Book of Mediaeval Architecture and art London.) Feltűnő közös vonása a középkori országok és népek történetének, hogy épen a legvirharosabb, legvégzetesebb korszakok, midőn a népek nagy tusák és háboruk által hányatva, majd létért és nemzeti önállásért, majd alkotmányos jogokért küzdve, pártharcokban vagy kelletlen dinasztikus versengésekben emésztették erejüket, teremtették meg egyszersmind a legkiválóbb, legmonumentálisabb építészeti emlékeket is, amint Ipolyi a XII—XIII. századi Magyarországról is kimutatta. S ami akkor nálunk történt, ugyanezt tapasztaljuk Európa szerte minden nemzetek birodalmaiban, bármerre fordítsuk is gyelmünket.

A Towert kettős bástyafal és mély vizsánc köríti, mely utóbbi azonban most szárazon áll. Mind a négy kapuja a Themze folyóra nyílik, de a muzemot látogató közönség csak az „oroszlánkapun“ mehet be, mely a régi királyi oroszlánkert oldalán

terül el. Mintegy 14 kisebb-nagyobb torony mered az égnek a Tower körbástyáinak és belső részeinek egyes pontjairól. A hatalmas vártömb, egymás fölé ágaskodó háztetőivel, időviselt palotáival és festői toronycsoportozatával, a különböző részeknek más-más színeivel: olyan pompás középkori képet mutat, aminőt fiatalkori csapongó fantáziánk csak a régi lovagvárakról alkotott magának. A tornyok egyikét „Vértoronynak“, másikat „Wakefield torony-
nak“, a legnagyobbat s legszebbet, mely magasra emelkedik a többi csucsá fölé, s mely egyszersmind legrégebb része is a várnak. „Fehér-Tower“-nak (White-Tower) nevezik. A vértoronyban gyilkoltatta meg III. Richard IV. Eduárd fiait: V. Eduárdot és a yorki herceget, kiknek csontvázait 1674-ben fedezték fel a torony lépcsői alatt egy ládában, — s aztán a Westminsterbe temették. Köhid visz a sáncokon és az oroszláncapun be a sikátorszerű hosszú külső udvarra, melyet a belsőtől repkény-nyel és vadszőlővel befutott göbecses pártázatu kapu zár el. A kapu előtt rajzolók, fényképirók csoportját találtam, kik a hosszú évszázadok alatt elnyűtt, de azért még most is ritka szép képnek építészeti idomain próbálgatták ügyességüket. A belső udvar téres négyszög. melynek gyomverte fekete kövezetén piros egyenruhás angol gyalogság tartá épen gyakorlatait dobpergés, trombitaharsogás és hangos vezényszó mellett. A délceg legénység játszi vidorsággal, lelkesen végezte mozdulatait. A tiszték oly udvariasan és annyi kimélt szeretettel bántak velök, hogy szinte jól esett a közkatonáknak együtt tölteni pár negyedórát föllebbvalóikkal. Káromkodást, szitkolódzást, öklelödzést, amint azt a kaszárnyaudvarokban nálunk megcselekszik a káplár urak, nem látni az angol katonai gyakorlatoknál. A fegyelem és szigor azért mégis nagy, — legnagyobb pedig az eredmény. — De nézzünk körül a Tower belső udvarán. Ódon komor épületek sorakoznak az udvar körül, jobbról a katonai laktanya, balról a hajdan

királyoklakta kőpaloták, hol most a gyűjtemények vannak. Körfolyosókon, esetlen szűk csigalépcsőkön hágnak fel a régi fegyverek tárlatába, hova csak megtörött világítás hatolhat be a keskeny ablaknyílásokon és kőhevederes alacsony ajtókon. Ob-sitos öreg katonaőrök kalauzolnak bennünket középkori udvari jelmezekben és a hozzá illő középkori mo-gorvasággal is, mintha nem a jelenkorban, hanem ötszáz évvel előbb élnénk. Környezetünk és minden, amit itt látunk, visszalöki képzeletünket a régmúlt századok életébe. mintha nem is a mi nyomaink-tól visszabangzanának a rideg ősi kőboltozatok de mintha apáink lelke szállott volna vissza tagjainkba. Az emeleten először az eva ngeli sta szt. J á - n o s k á p o l n á j á b a lépünk. A normann építé-szeti műiránynak ez a legszebb, legbevégzettebb és legépebb emléke. Durván faragott hengeroszlopok, sima kockaoszlopfők emelik a nehéz súlyyal alá-hajló alacsony boltíveket. Merev, hideg művészet ez, katakombai hatással, mely inkább az isteni felség-től való borzalommal, semmint a szerető iwádat szárnyain repülő derült fenköltiséggel tölti el kebl-ünket. A csupasz falakat nem ékesítik sem szob-rok, sem tipikus jelvények, sem képek. Csak az egyszerű anglikán oltárlap áll az üres padsorok előtt. Hogy tartanak-e most e kápolnában istentisz-teletet, nem tudom; mert vezetőnk, egy fogatlan katonaőr, oly irtalmatlanul szabdalta a szavait, hogy az egész magyarázatából egy árva szót sem értettem.

A fegyvertárban más vezetőt kaptunk, s ezt már jobban lehetett megérteni. A fegyvertárban időrendi csoportokba állítvák az angol hadtörténet összes fegyvernemei. Nevezetes, hogy az angolok már a XVI—XVII. századokban hátultöltő puskákat is használtak. Látni továbbá különféle kuriozitáso-kat, kinzó eszközöket bilincseket, páncélokot és mutatnak egy bárdot, melylyel Essex grófot lenya-kazták. A királyok fegyverzetei közt van VIII. Hen-

rik teljes hadi fegyverzete és tábori páncélos öltönye. Az egyik teremben etruszk, ó-görög, indiai, khinai, japáni, brit és angolszász fegyverek gyűjteményét találjuk.

Egy másik bástyatoronyban a korona kincseit őrzik. Dus műváltozatosságban valósággal fejedelmi kincsek vannak itt felhalmozva, melyeknek anyagi értékét 3 millió sterlingre becsülik, de melyek a műarcheologia szempontjából is nagybecsű ritkaságok. A kerek toronyterem közepén és az oldaltalak melletti üvegszekrényekben látni II. Károly király koronáját, mely szt. Eduárd koronájának utánzata, s melylyel az angol királyok jelenleg is koronáztatnak. Mellette van Victória királynénak 1838-ban készült koronája 2783 darab gyémántkövel, az ötvösség remeke. Elöl óriási rubin disziti, melynek ötszázéves történetéről beszélnek. Keresztjében gyönyörű zafir ragyog. Értékét 111,900 sterlingre teszik. Következik a velszi hevceg koronája és a királynéi diadém, briliántokkal és egyéb drágakövekkel. Szent Eduárd szinarany jogara egy méter hosszú és 90 font nehéz; a csucsgömbje Krisztus urunk sz. keresztjének részecskéjét tartalmazza. Van aztán több királyi jogar és országalma. mind nemes ércekből, nagybecsű ékes foglalványokkal, kiverett, vésett és filigrán munkákkal, zománc és niello díszítményekkel. Estei Mária jogara elefántcsontból való, a végén onixból vésett galambbal. A király aransarkantyui, a felavatásoknál használni szokott olajedények, a királyi hercegek keresztelési medencéi, az alamizsnatányérok, szelencék stb., csupa szemvakító drágaságok, melyeknek gyémántos és gyöngyös ékitményei, metszett antik gemmái. intagliókkal és kameákkal teleszórt domborlatai, mesés összegeket és roppant műértéket képviselnek. Ki van téve a 162 karat súlyu legnagyobb gyémántnak, a „Koh-i-Noor”-nak hü modellje is. Az igazi Koh-i-Noort azonban a windsori királyi palotában tartják zár alatt.

A várnak többi tornyaiban börtönhelyiségeket, rémséges zárkákat láthatni, melyekhez számos sötét emlék fűződik a mult század politikai üldözéseinek szomorú napjaiból. A Bloody-Towerban követte el III. Richárd a már említettem gyilkosságát: a Bell-Towerban tartá fogva Mária testvérét, Erzsébetet, a későbbi királynét; a Brick-Towerban tölté Grey Jane fogságának idejét; a Beauchamp-Towerban volt elfogva Dudley lord testvéreivel és atyjával; a Bowyr-Towerban fojtották meg, állítólag egy boroshordóban, a Clarencei herceget, IV. Eduárd fivérét; a Wackefield-Towerban gyilkolták meg VI. Henrik királyt, s a Salt-Towerban volt fogva az ördöngösségről vádolt bristoli Draper. Az itt bebörtönzött világi és egyházi fejedelmi személyek közül említi a történelem még Balial János (1296) és Bruce Dávid (1347.) skót királyokat, János francia királyt, (1357), az orleansi herceget, XII. Lajos atyját, (1415.) és Cranmer érseket (1553.). Nem tehetünk a várban egy lépést sem, hogy az angol történetnek vértől csepeggő, vagy szívmetelő szenvedésektől visszhangzó emlékeibe bele ne botlanánk. Legrémségebb azonban az I. Eduárd által épített V a s a s s z t.-P é t e r - t e m p l o m t e m e t ő j e. Macaulay azt írja róla, hogy nincs az egész földkerekségen olyan hely, mely annyi szomorú emléket ébresztene a szemlélőben, mint ez a kis temető. A halál nem hangol itt bennünket kegyeletre, hanem eszünkbe juttatja az életnek legfeketébb cselekedeteit s legkomorabb viszontagságait, az engesztelhetlen ellenségek ördögi diadalát és a hamis barátok hűtlenségét, az emberi háladatlanságot és gyávaságot, hervadt dicsőségnek és elhanyaglott nagyságnak mondhatatlan nyomorát. Az utas, ki uti könyveiben végig olvassa az áldozatok neveit, kiknek párologó vére egykoron a Tower udvarát áztatá, s kiknek esontjai most a szent Péter temetőjében porlanak, elborzad a politikai gyilkosságok rémséges számán, melyek itt végbementek. Csak a hi-

resebb neveket írom ide : Mornus Tamás. lefejeztetett 1535-ben ; Boleyn Anna királyné, lefejeztetett 1536-ban ; Cromwel Tamás, lefejeztetett 1540-ben ; Salisbury Margit grófné. lefejeztetett 1541-ben ; Howard Katalin királyné, lefejeztetett 1542-ben ; Seymour lord, lefejeztetett 1549-ben ; Somerset lord, lefejeztetett 1552-ben ; Dudley János. lefejeztetett 1553-ban ; Grey Johanna és férje Dudley lord lefejeztettek 1554-ben ; Róbert essexi gróf. lefejeztetett 1601-ben ; Overbury Tamás, méreggel gyilkoltatott meg 1613-ban ; Eliot János, agyonkínóztatott 1632-ben ; Fritroy János herceg, lefejeztetett 1685-ben ; Fraser Simon lord, lefejeztetett 1747-ben. Mint látjuk, a legtöbb politikai kegyetlenség az angol protestantizmusnak diadalmi korára esik. — Kifelé törekedve a sötét helyről, az udvar egyik végében mutatták a felirásos márvánnyal követett padmalyt, hol Boleyn Anna, Howard Katalin és Grey Johanna feje a hóhér pallosa alatt legördült. —

Szinte jól esett, mikor a Towerből az utcára lépve, kibontakoztam a nyomasztó érzelmek hatása alól. Betértem aztán a szép Trafalgar-téren diszelgő „National Gallery”-ba, melynek oszlopcsarnokos palotája előnyösen emelkedik ki a többi építmények közül. Mintegy 1200 kép van benne 28 teremben. Nemzeti képcsarnoknak azonban helytelenül nevezik, mert a kiállított festőművészeti tárgyak nemcsak az angol nemzeti művészetet tüntetik fel, hanem felkarolják más nemzetek festészeti iskoláit is, nevezetesen a francia, németalföldi és a régibb olasz mesterek műveit, mely utóbbiak itt szerföltözgözgözön vannak képviselve. A tanulmányozás könnyű ; mert minden képen rajta áll a művész neve, az iskola, melyhez tartozott, és a festmény tárgya. Szoborművek is nagy számban találhatók. Az angol iskolából való festmények közül megtekintendő kiváló remek : Dickmann genrépei és vak koldusa, Fritth Derby-futtatása, Macclise

Hamletje, E a s t l a k e K á r o l y Krisztusa, amint Jeruzsálem fölött siránkozik, W i l k i e szembekötődíje, H o g a r t h híres karikatúrafestő divatos házassága, R e y n o l d imádkozó kis fiuja, T u r n e r összes remekei, C o n s t a b l e és C a l c o t t tájképei, W a r d történeti festményei, L a n c e csendélet különlegességei, de legkivált a nagynevű L a w r e n c e páratlan arcképei. Épen az angol iskola az, ami bennünket Angolország fővárosában leginkább érdekel. Az angol festészeti művek karakterisztikus vonását abban találom, hogy rendkívül szubtilisek és a legapróbb részletekig szabályszerűek. Rajzuk kifogástalan, kivitelük pontos és természetű, a kompozíció is többnyire igen szellemes, sőt nagyszerű és meglepő; — de hiányzik belőlök a színeknek ama fényes ragyogása, az ecsetkezelésnek ama remek szabadsága, mely az olasz mesterek alkotásait oly hasonlíthatlanul bájosakká és ideálisakká teszi, mintha nem is a természetet másolták, hanem eszményi ujat teremtettek volna. Ez tehát a nemzeti géniusz hatása, mely látatlan erejével felismerhető határokat von az egyes fajok szellemi birodalma közt, s a kijelölt határookban külön irányokat szab a tehetségeknek, műveikre pedig a sajátosság típusát nyomja — A francia osztályban C l a u d e L o r r a i n kedvenc tájképfestőmnek számos művével találkoztam. Festményeinek könnyüded szelid puhasága, világítása és perspektívája, tárgyainak andalító szépsége, szerény egyszerűsége és erkölcsössége, mindig gyönyörűséggel tölti el szívemet. Claude Lorrain mellett T u r n e r, S a l v a t o r R o s a és P o u s s i n tájképei, C h a m p a i g n e és C l o u e t arcképei, V e r n e t és L a n c r e t genrejai kiváló megfigyeléreméltók a francia osztályban. — Az olaszok közül kiválik: T i z i a n a szt. Szűz pihenése Bellebemenél, és a feltámadt Krisztus megjelenése Mária Magdolnának; L e o n a r d o d a V i n c i Máriaja; M i c h e l a n g e l o B o u n a r r o t i madonnája

az isteni gyermekkel; Rafael szent. Katalinja. Képvisele vannak továbbá: Guido Reni: a gyermek Jézus szent. Jánossal, Lóth és leányai a pusztában, még a sodomai futás; Paolo Veronese a szent. királyok imádása; Domenichino: szent. István megköveztetése; Correggio: Krisztus az Olajfákhegyén, és Caravaggio: Krisztus a két tanítvánnyal Emmausban. Különben az összes olasz festészeti iskolák jelen vannak itt elsőrendű mestereiknek műveivel. — A németalföldi első mesterek közül több munkával van képviselve: Patinir, Cuyp, Wynants, Hobbema, Van de Velde, a két Teniers, Ostade, Meiton, Rubens, Dürer. Van Dyck és Rembrandt. Ez az osztály igen gazdag — Spanyol kép nagyon kevés van, de ami van, az elsőrendű. Látni Murillótól egy keresztelő szent. Jánost, Velazqueztól IV. Fülöp pompás arcképét és Spagnolettonak egy igen szép Pietását. —

A Kensington-múzeum egy nagyszabású iparművészeti tárlat. Terjedelmére és értékére nézve a világ e nemű összes gyűjteményei közt az első helyet foglalja el; s mivel tanintézeti jelleggel bír, a legfelsőbb angol tanügyi hatóság igazgatása alatt áll. Célja: a művészi ipar előmozdítása. Eszközli azt jeles tanárok képzésével, iparművészeti iskolák alapításával, kitűnő iparművészeti cikkek jutalmazásával és vásárlásával, szakbavágó irodalmi művek létesítésével és terjesztésével. Az angol kormány évi 300,000 frttal segélyzi a fontos hivatású intézetet, melynek tanári székeiben és vizsgáló tanácsában Angolország legtekintélyesebb szakférjait s tudósait találjuk. Az elméleti tanítás a múzeumban kiállított tárgyak szemléltetése által nemcsak megkönnyítettik, de kiható gyakorlati érvényességet is nyer, amennyiben a jóízű és a műértelem fejlesztését az angol nép rétegeiben jelentékenyen előmozdítja. Az intézetben négy osztály van: 1)

a díszművészeti iparmuzeum, mely 20—30 ezer darab közép- és újkori iparművészeti remeket, nevezetesebb antik vagy újabbkori iparcikkek galvanoplasztikai és gipszbe öntött utánzatát tartalmazza; 2) a képesarnok; 3) az iparművészeti könyvtár, mely 50—60 ezer szakmunkát és igen gazdag rajz-, réznyomat és fényképgyűjteményt tartalmaz; 4) a műipar-iskola, melyben az elméleti tárgyakon kívül rajzot, festészetet és mintázást tanítanak. Maga a renaissance izlésben készült palota is művészeti iparcikk. az építészetnek remek alkotása. Gipsz és stukko díszítményeit mázégvényes téglá és cserépmozaikját, sgraffito dekorációit, a párizsi kiállítás színpompás építkezéseinél is alkalmazva láttam. A muzeum rengeteg tartalmának leírását nem kísérem meg; mert nemcsak vastos katalógusok tájékoztatnak bennünket az összes gyűjtemények mivolta és műérték- iránt, de számos műtárgyról még külön szakmunkák is léteznek, melyeket a helyszínén vagy a londoni könyvpiacón mindenki könnyen megszerezhet, kit a kensingtoni gyűjtemények közelebbről érdekelnek. Különösen ajánlom mégis a szövetek, az érc, üveg és keramik, a csontmetszvények, ékszer, zománc és képgyűjtemények megtekintését. —

A z I n d i a - m u z e u m London egyik legnevezetesebb látnivalója. Gyűjteményeinek ritkasága és drágasága minden fogalmat meghalad. Mintha Indiának minden aranyát, ezüstjét és drágaságait e muzeumban halmozta volna fel a hódító angol hatalom. Igazán kápráztató fény és csillogás az, mi szemeink elé tárul. Ezernyi változatokban látjuk itt a hegyi kristály és elefántesont csodálatos feldolgozását, milliokat érő indiai arany és ezüst, gyémánt, drágakő és gyöngyékszereket, vert tömör aranyból készült trónokat, házi és vallási arany-ezüst tárgyakat, fényűzési és divatcikkeket, utánozhatlan drága érc és filigrán műveket, niello- és zománc-éktítményeket, indiai selyem szöveteket, kasmiri, ma-

draszi és afganisztáni gyönyörű szőnyegeket, sálakat, brokátokat, aranyhímzetű gyöngyös kaftánokat és turbánokat. Szerfölött érdekes a kezdetleges természeti népek etnografiai gyűjteménye, a tibetiek és birmaiak reliefművészete s a bombay-i elefántgrotta utánzata. Kulturtörténeti szempontból nagyérdekű a Leitner féle gyűjtemény, melyben klasszikus szépségű görög-buddhista skulpturákat és indiai buddhista éremleleteket látunk. A gyűjtemény igazolja a görög írók azon állítását, miszerint a hellén kultúra Nagy Sándor hadjáratai után Indiában is erős gyökereket eresztett és magasfoku lendületnek indult. Tudvalevő, hogy Nagy Sándor Urunk sz. e. 327-ben 100,000 emberből álló hadsereggel foglalta el Indiát, a csodák hazáját. Az ötfolyamos birodalomban a benszülött fejedelmek leghatalmasbika, Taxiles, szövetségelt a hóditóval, s az ő példáját a kasmiri s más fejedelmek is követték. A megigázott ind fejedelmeket Sándor királyi bánásmódban részesítvén és országaik birtoklásában meghagyván, azok segítségével görög városokat s görög kulturtelepeket létesített Indiában, melyek ott tudományt, művészetet és ipart fejlesztettek. A Leitner-féle gyűjtemény legkiválóbb darabjai tehát ebből a korszakból valók. —

A muzeumok záróórája után kirándultam a sydenhami kristálypalotába, s az estét is ott töltém az egyik restaurációban. A London-Bridge pályaházból negyedóránként repül ki egy-egy vonat a kristálypalotához, és ismét vissza Londonba. Két shillingért tertiijegyet kaphatunk. Az ugynevezett „kristálypalota” hangzatos nevében bírja a legnagyobb reklámját. Különben nincs rajta egy morzsányi kristály sem, de annál több piszkos üveg és vasdorong. Az egész palota ugyanis vashól és üvegből van építve s 490 méter hosszú. Magas ivcsarnok transzeptekkel és galleriákkal, külsőleg teraszszal és tornyokkal. Áll egy nagy kertnek közepén, a vaspálya közelében. Arra, ki a bécsi rotun-

dát, a müncheni üvegpalotát, a majlandi Viktor Emánuel csarnokot, a frankfurti új pályaházat, vagy a párizsi kiállítás e fajta építkezéseit látta semmi különös benyomást sem tesz a híres sydenhामी kristálypalota. Az e féle épület valamikor raritás lehetett, de ma már nem az. Én is inkább csak kíváncsiságból, gyermekkori olvasmányaim által vonzatra látogattam meg, hogy egy londoni estét programmszerű szórakozással agyonverjek. De aki ennél okosabbat tehet, nem fog valami sokat veszteni, ha a sydenhामी üvegalkotmányt nem is látja. Eredetileg ez is világkiállítási csarnok volt s 1851-ben még a Hydeparkban állott. Később tették csak át Sydenhámába, helyet adván benne az építészeti történetét feltüntető architekturai rajzoknak, képeknek, jeles skulpturák másolatainak, híres emberek ábrázolatainak, valamint egy növény- és állattani, ethnografiai és geologiai gyűjteménynek. A középhajót öteemeletnyi karzatok veszik körül, a honnan a szökőkutakkal és üde zöld növénycsoportokkal ékeskedő csarnoknak egész térfogatát beláthatni. Egy sétatá a hossz- és kereszthajókban, a kupola alatti zenecsarnokban meg a dísznövények, pálmák és narancsok során találtató gallériákban elegendő, hogy az épület összes szépségeit végigtekintsük. Sétaközben be-betérünk az egymásután következő ugynevezett „courtokba“ (udvarokba), amilyent vagy tizenkettőt találunk. Van egyiptomi, görög, római, bizanti, renaissance, olasz, francia, spanyol, brit, kínai, pompeii stb. ilyen udvar, azért nevezve így, mert az illető országok vagy korok legkiválóbb nevezetességeinek utánzatait látni bennök. A spanyol udvarban a granadai Alhambra tündérpalotának egy részét látjuk az oroszlántérrel, az igazságcsarnokkal és az abencerrájok termével; az olasz osztályban a Michelangelo építette római palazzo Farnese-t, Rafael vatikáni freskóinak kópiáit, stb. A gipszöntvények híres mesterek szobrászati műveinek utánzatai. Többi közt megvannak itt Praxiteles vatikáni lovai,

aztán két 90 láb magasságu Memnonszobor és 12 darab kolosszális szfinksz. A közép kereszthajóban roppant orchestrum áll 4000 zenészre szolgáló térfogattal és Davidson nagy orgonájával. Szemben vele jobbra a zenecarnok 4000 hallgató részére, és az operaszínház hasonló térfogattal. Akinek jó lábai vannak, felmegy a tetőzetre, sőt a toronyerkélyre is, a honnan a sydenhámi parkra és a kenti grófság tájképére nyilik élvezetes kilátás. Az estebédet természetesen itt költjük el egyszerűen, angolosan, jó ser mellett.

Másnap reggel *W i n d s o r t* látogattam meg. Jó félóraig tart, míg bérkocsink a paddingtoni pályaudvarba érkezik, a honnan 9 órakor fut ki a Great Western gyorsvonat. Korán érkezvén, sokáig kellett várakoznom az indulásra, mialatt fel s alá járkálva a pályacsarnok hosszú deszkajáróján, nézegetém a percenként érkező angol utasokat és a nagyszámu kiránduló közönséget. Valami táncmulatság lehetett a környék ligeteiben, mert az arany fiatalság szokatlan nagy csoportokban lepte el a pályaházat. A junkerek többnyire lityegő fehér nadrágban mélyre vágott gyapotingben, meztelen nyakkal, hátratolt fehér szalmakalapban és fehér szarvasbőr cipőben érkeztek. Cigarettaözvegy s egymás közt alig társalogva, bambán futkároztak körülöttem a perronon, úgy hogy jól szemügyre vehetém e merev dereku, örökké elmélyedett fiatal emberek sajátságos viseletét. A hölgyek valamennyien ünnepi gálában jöttek, betérve azonnal a perronra nyíló toilett-szobába, hol tükrök, kefék s különféle pipereeszközök állnak készen az utas delnök rendelkezésére. Már a Hydeparkban s London utcáin is feltűnt nekem a sok fehérruhás fiatal hölgy; hanem mindeddig azt hittem, hogy a hófehér patyolat öltözék különleges londoni divat. Azonban egészen más magyarázattal szolgált nekem a paddingtoni állomásfőnök, kivel hosszasabban elbeszélgettem. Angliában és nevezetesen Londonban bevett szokás — ugymond, — hogy

a menyasszonyok fehér ruhát viseljenek. Az eljegyzés napjától kezdve az esküvőig mindig fehér tolettben jelennek meg az arák nyilvánosan; utcán, színházban, soireéknál, fogadásoknál, vagy a mulatóságokban. A fehér ruha tehát közönséges jelvénye az aráknak, kik hajadonkorukban mennek férjhez. Az özvegy női jegyeseket azonban nem illeti meg a fehér színű öltözet. — — Nekem tetszik ez az angol szokás! Megható vallási és erkölcsi hangulat ömlik el rajta. A fehér szín az ártatlanság színe, az angyali tisztaságnak, a női szemérmességnek és szívjóságnak szimbóluma. Akik viselik, kiemelkednek a mindennapi emberiség köréből, nyilvánosan akarják kifejezni, hogy e magasztos erények kíséretében indulnak el a hitvesi élet bizonytalan tengerére, hogy így az ég védő oltalmát kiérdemelve, boldogul evezhessenek be reményeiknek, hő vágyaiknak kikötőjébe.

Csakhogy én nem a tengerre, hanem Windsorba igyekszem, és menten be is lóditom magamat az angol diszkupéba, amint a fehér szellemek eltűntek és a vonatvezető jelt adott az indulásra. Másfél óra alatt vagy tizenöt állomás mellett surrant el vonatunk, de csak két állomásnál tartottunk egyegy percnyi szünetet, hol a vonat Brentfort és Uxbridge felé ágazik el. A vagonból látni Slough városkát, Herschel János és Vilmos világhírű csillogászoknak volt lakhelyét, hol nagyjelentőségű fölfedezéseiket tették. Windsor előtt a Themzét szeli át a vasut, de a folyó itt olyan keskeny már, mintha nem is ugyanaz a Themze volna, mely Londonban a mi Dunánkkal versenyez szélességre nézve.

A windsori pályaház olyan igénytelen, mint akár a gödöllői vagy a laxenburgai; maga Windsor is kis városka, egészen egyszerű provinciális külsővel, többnyire földszintes házakkal. Lakosságának számát 8000 lélekre teszik; nagyobb részben munkás nép ez, mely a londoni gyárakban találja keresetét.

Kiválóbb épülete csak három van Windsornak: a kaszárnya, a városház, meg a' színház. Ami Windsort nevezetessé teszi, az a királyi várlak, mely csakugyan ritkítja párját Európában. A pályaházból szűk sikátoron a főutcára érve s onnan balra fordulva, 10 perc alatt a várlak kapujánál vagyunk, s bátran lépünk el a katonaőrség mellett, mely szóltanul enged felsétálnunk a kanyargós uton egész a királyi kastély udvarára, hol szabadon nézhetünk meg mindent, ami külső látni való kínálkodik. De a palota belsejét és fényes termeit csak a királyné távollétében mutatják. Én nem mehettem be, mert a királyné akkor Windsorban tartózkodott. Jelenléte azonban semmi által sem tűnt fel: olyan nesztelen, oly néma volt ott minden. Valóban fejedelmi, vagy tán inkább kolostori magány, hol az uralkodó teljes visszavonultságban, háborítatlanul foglalkozhatik birodalma gondjaival s népe boldogításával.

A királyi várlak (Windsor Castle) a rónavidékből kiemelkedő sziklatömbnek tetején épült. Körbástyák közé szorított komor ábrázatu ciklopsz kastély az, mely jelentékeny erődnek is beválik, uralkodván magas helyzetéről az egész vidék fölött. Már a szász királyoknak is állott ott egy palotájuk, de a Hitvalló Eduárd elajándékozta azt a westminsteri apátságnak s azontul szent Benedek fiai lakták a regényes hegytetőt, míg a Hódító Vilmos vétel útján magához nem váltotta és fejedelmi nyaralóvá át nem alakította. Utódai, I. és II. Henrik nagyobbították a palotát, III. Eduárd pedig egészen lehordata a régi építményeket és a mostani várlaknak veté meg alapjait, mely azonban csak IV. György, de még inkább a most uralkodó Victoria királynő alatt nyerte jelenlegi architektúrájának teljes bevezettségét, úgy hogy a windsori kastély ma a világ egyik legnagyobb és legfényesebb királyi palotája. Az egész épülettömeg hosszukás négyszöget képez s két udvarra van osztva, melyek közt a gömbölyű

vártorony áll, tetején az uralkodóház zászlajával. A felső udvart a Hódító Vilmos lovasszobra disziti. Az udvar északi részét bekerítő szárny az állami és kihallgatási termeket, a keleti oldal a királynő lakosztályát, a déli épület a korona főbb méltóságainak lakásait foglalja magában. Az alsó udvaron áll a szalag-rend szt. György kápolnája, az udvari cselédség és az örkatonaság laktanyái. A vártorony halmos oldalán virágos kert ékeskedik csigaszerűen alakanyargó tiszta utakkal, gyümölcsfákkal és zöldbársonyos pázsitrészletekkel. A XV. századból eredő szt. György kápolnában, mely egybehangzó kései goth izlésben épült, épen istenitiszteleket tartottak, mikor Windsorban jártam. Felséges orgonajáték kísérte az áhitat dallamait. A kápolna gazdag ornamentikája, gyönyörű ablakfestményei, alabástromból faragott oltára, a szalag-rend káptalanjának szép padjai, Victoria királynő atyjának, a kenti hercegnek, IV. Eduárd, VI. és VIII. Henrik, ugyszintén I. Károly királyoknak siremlékei nagy hatással vannak a belépő idegenre. A szent Györgykápolnától keletnek van az Albert-kápolna, melyet VII. Henrik emeltetett, III. György pedig a királyi sirböltöt építteté alatta. Jelenlegi díszét Victoria királynőnek köszöni a kápolna. Bensejét színes márványmozaik, üvegfestészet, skulpturák, fényűző drága aranyozás remek szépségüvé teszik. Kiválóan szép az oltármárvány, malachit, porfir és alabástrom betéteivel. A kápolna közepét Victoria királynő férjének, Albert hercegnek nagyszerű mauzoleuma foglalja el. A befásított kis kertet övedző goth körfolyosó csucsives, oszlopos körablakaival misztikus homályával és rengeteg vasajtóival azt a kéjelmetlen érzést kelti bennünk, mintha egy középkori őszárdában járnánk, melynek lakói valamennyien kihaltak. Sokáig bolyongtam a windsori várkastély udvaraiban és a külső zugokban, de sehol egy élő lényvel nem találkoztam. A királyné jelenléte miatt a kastély parkja is zárva lévén: egy darabig élvez-

tem még a várkastya magas párkányzatáról az alant elterülő lankás vidék szépségeit és friss levegőjét, nézegettem a híres etoni kollégiumnak messze el-látszó épületét, s aztán megelégedve a rusztikus né-maságot, siettem vissza Londonba.

Dél egy órakor már ismét ott törtem maga-mat a City tarka, zajos életében; ott furakodtam keresztül a Holborn, Cheapside és Cannou utcák embergomolyának óriási kavargásán. Le kellett szál-lanom a kocsiról, s gyalog usznom tovább az áradattal, máskülönben ott ülhettem volna akár es-tig, míg az összetorlódott fogatok, bérkocsik, omni-buszok, társzekerek, targoncások, kiszabadulnak a szörnyü forgalom csapdájából. Leirhatatlan az a zshivaj, zugás, lárma, kiabálás, ami így délutánon-kint a City főbb közlekedési ereit ellepi. Kiszámi-tották, hogy London ezen pontjain 125,859 külön-féle járómű közlekedik naponként. Átlag véve tehát nem kevesebb, mint 10,488 szekér iparkodik itt minden órában utat törni magának a kanyarulatos szűk utcák torlaszain. Megvallom, engem bántott, sőt meg is félemlített ez a módnélkül nagymérvü közlekedés. Kettőre kell vigyázni: hogy az oldal-bordáinkat darabokra ne zuzzák, meg a tárcánkat el ne lopják. De a londoniak megszokták már ezt a tolongást, s fel sem veszik többé. Ami pedig a leg-csodálatosabb, még apró gyermekek is belevegyül-nek az áradatba anélkül, hogy a tájékozás fonalát elvesztenék. Az utcasarkokon uriasan öltözött kala-pos öreg dámák pompás őszibarackot, epret, zöldséget árulnak kis asztalokon, kávé, theát forralnak kézi tűzhelyeken anélkül, hogy bán-tódásuk vagy káruk esnék az éktelen tolakodás-ban. A szegényeket mindenki óvatosan őrzi, és ki-térnek előlük. Mulatságosabb képet nyújtanak a megrekedt omnibuszok, melyek rendesen zsufolva vannak emberekkel. Ott álldogálnak sokszor félóráig is, de a vesztegzárolás legkevésbésem boszantja az üldögélő közönséget. Elmerülve az ujságokba, össze-

font karokkal, vagy az állkapcsig felhuzott térdekkel szorongnak az omnibuszok tetején, s bámulni való flegmával várakoznak, míg a bárkájok ki-mozdul végre a helyéből, hogy pár lépéssel odébb vánszorogjon. Az omnibuszok kívül-belül telededtele aggatvák hirdető cédulákkal, lepedő nagyságu reklámlapokkal. A lassu tempóban haladó gyalogjáróknak idejök levén egy-egy oldalpillantást vetni az álldogáló társaskocsikra, az angol élelmesség ezt a röpke pillantást is kizsákmányolja, hogy árucikkeinek, legujabb s legjobb minőségü portékájának reklámot csináljon. Még az irodalom sem vonakodik igénybe venni ezen már megszokott hirdetési módot. Az egyik omnibuszon rikító cikornyás betűkkel hirdették Aezopus meséinek sajtó alól kikerült legfrissebb kiadását illusztrációkkal, vászonba kötve, az egészet olcsó 5 pennyért. A bérkocsik, cabbok, flyek, illatos virágbokrétát, cérnaszálon függő piros rózsát akasztanak a kocsiaablakba, gyengéd figyelemből a felszálló vendég iránt, ki elmulatozhat a szép virágokkal, míg szabad ut nyílik neki a tovább haladásra. Mint minden művelt nép, az angol is nagyon szereti a szép virágot. Ritkán látni férfit, nőt, ki a gomblyukban vagy a keblén virágszálat, rózsacsokrot ne viselne.

Sétát tettem a Themzén lefelé, hogy a torkolatig elvonuló tengeri hajók, árbocos és vitorlás bárkák diszét s nyüzsgő vizi életét lássam. Visszajövet a Blackfriars állomásnál szálltam ki, fölkeresve elhagyatott, szennyes utcákban a földalatti vasutat, mely a New-Bridge-Streetig viszen. Jegyet váltva, egy toronyszerü, felülről világított szurtos csarnokból esigalépcsőzet vezet le mintegy 30—40 méternyire a föld alá, hol a pislogó mé-csekkkel gyéren világított vasuti állomás vagyon. A terméskövekből és téglából épített öblös tunnelben kettős vágányu vaspálya kanyarogja be keresztül-kasul a földalatti Londont, s rendes hosszu vonatok közlekednek a város minden pontjaihoz, átbujva

még a Themzének medre alatt is a tulsóparti városrészekbe. Néhány percig várakoznom kellett a mogorva, barátságtalan sötétségben, míg a vonat, mely éppen úgy tele van itt utasokkal, mint a földfeletti vasút, előbukkant a beláthatlan alagut homályából, és beszállhattam. Száguldottunk veszedett gyorsasággal, mintha nem is a föld gyomrában, paloták, pincék, kutak, utcasorok alatt járnánk. 5—10 percenként állomások vannak, hol a vonat megáll és a távozók ismét csigalépcsőkön emelkednek fel a napvilágra. Az állomásokon: várakozó közönség, jegyváltó pénztár, restauráció, könyvkereskedés, hírlapelárusító bolt és dohánytőzsde. De azért mégis örültem, mikor a kísértetes katakombából épkezláb kiszabadultam.

A délután még alkalmas volt arra, hogy Londonban egy utolsó sétakocsizást tegyek. Megtekintém a hangverseny-csarnokot, néhány színházépületet, a királyi palotákat és a nyilvános nagyobb szobremlékeket.

London legelőkelőbb hangverseny-terme a Royal-Albert-Hall a Kensington Road táján. Olasz renaissance modorban készített kolosszális gömbépület, 83 méter hosszú átmérővel s 8000 személyre számított térfogattal. Külső ornamentikája mázégvényes szinezett cifrázatokból és terrakotta friezekből áll, melyek a világ nemzeteit ábrázolják. Nappali világítását az üvegboltozatról kapja a csarnok, éjjeli előadásoknál pedig 7000 gázlámpa ömlesztzi el benne fényét. A hallgató közönség zártszékekben, páholyokban, balkonokon, és a gallérián foglal helyet. — Legnagyobb színház a Londonnak a kir. opera a Haymarket sarkán. Nagy épület, de sem nem szép, sem nem impozáns, hanem annál régibb. Eredetileg 1705-ben építették, többször leégett, s aztán átépíték, javíták és nagyobbíták. Londonnak 53 színháza van, azonban egyik sem bir monumentális architektúrával. Megnéztém még az olasz operát és a Princess-színházat, mely utóbbiban

Shakspeare darabjait adják. Előadásra egyre sem mentem el, mert éjfélig elhúzzák. Utas embernek pedig szüksége van az éjjeli nyugalomra. — Innét a királyi palotákhoz mentünk. A mostani királyné rezidenciája a „Buckingham Palace“ a st. James-park nyugati szélén. Nevét a Buckingham hercegtől nyerte, ki a mult század elején tulajdonosa volt e teleknek. A jelenlegi palotát IV. György építteté 1825 ben, Victoria királyné pedig, ki 1837 óta lakik benne, újabb szárnyakat csatolt hozzá, úgy hogy az épület most szabályos négyszöget képez, melynek északi részében vannak a királyné termei. A St. James-Street végén van a „James-palota“, melyet VIII. Henrik építtetett s I. Károly megtoldott. IV. Györgyig itt laktak az angol királyok. Az épület keleti szárnyát 1809-ben tűz pusztította. Bemutatásoknál az urak tisztelgését ebben a palotában szokta a királyné fogadni, a hölgyek fogadása ellenben a Buckingham kastélyban történik, mely nagyszerű berendezésével, drágaságaival és kiváló műkincseivel sokkal fényesebb amannál. A St. James-palotától nyugatra esik a „Clarence-House“, az edinburgi herceg lakása. A velszi herceg a szomszédos „Marlborough-Houseban“ lakik, a Pall Mall utcában. Közel ide találjuk az ódon „Kensington-palotát“, mely még III. Vilmostól származik. Ebben lakott és halt meg III. Vilmos és neje, Mária, utána Anna királyné és férje György herceg, továbbá II. György király. A palotában született a most uralkodó Victoria királyné. Lakja jelenleg a tecki herceg és családja. — A Kensington-kert déli részében emelkedik a nagyszerű Albert-Memorial, állítva a királyné férjének, Albert hercegnek emlékére, az angol nemzet által. Hozzá hasonló s nagyobb műbecsű szoboremléket sehol másutt még nem láttam. Scott Gilbert műve, s közel másfél millióba került. Magassága 53 méter. Csiszolt gránitlépcsők vezetnek fel a széles talapzatra, melyen az oszlopszék nyugszik, diszitve a

világ legnagyobb szellemei életnagyságu ábráinak pompás fehér márványba vésett reliefjeivel. 169 porträt-alak van rajta mővészi izléssel csoportosítva: írók, költők, zenészek, festők, szobrászok, építők mesterek. A talapzat négy sarkán a földművelés, ipar, kereskedelem és építészet géniuszai. Ezek fölött Albert herceg aranyozott bronz szobra a szalag-rend jelmezében. Gránitoszlopokon nyugvó góthgerinces baldachin emelkedik a szobor fölé. London különböző terein, utcáiban és a parkok lombjai alatt negyvennél több nyilvános szoboremlék áll, és alkalmunk van majdnem valamennyit láthatni, midőn a városban körszemlénket tartjuk, vagy a mügyütemények látogatását végezzük. Ide írom mégis a megtekintésre érdemesebb szobrokat, nehogy az utazónak figyelmét elkerüljék. Ilyenek: Byron, Derby, Franklin, Napier, Nelson, Palmerston, Oroszlánszivű Richárd, Shakspeare, Mill Stuart, Victoria királynő, IV. György és Wellington szobrai. —

Ami végre London éghajlatát és klimatikus viszonyait illeti, avval részemről nem nagyon dicsekedhetem. Bizony zord, hideg és ködös ez a klíma még a nyári évszakban is, mikor nálunk Magyarországbán majd megveszünk a perzselő forróságtól. Én a kánikula évadján tartózkodtam Londonban; de a hat nap alatt, míg ott voltam, csak egyszer láttam néhány szempillantásra egy darabka kék eget és a ragyogó napsugárt. Máskor mindig zárva volt fölöttem az ég, s deres köd borult a városra, úgy hogy a leheletemben gyönyörködhettem, a téli kabátomat pedig soha lesem vethetém. Ez az állandó köd és a lecsapódó szénfüst csak a vastüdejü angolnak lehet inyére; de nekem nem kell olyan didergős klíma, mely mindig a gőzök fátyolával takarja el látásomat és savanyu füstjével fojtogatja torkomat. Közölték a magyar lapok is bizonyos Chandler Róbert tanár számítását

az angol világvárost borító füst sulyáról, mely naponként 6000 métermázsa köszénnek felel meg, melynek elégetéséből az a füst származik. Nevezett tanár arra az eredményre jutott hogy az ekként elégett és elfüstölt köszénnek értéke évente 45 millió márkára rug. Ehhez számít még 6 milliót tisztogatási költségre és 40 milliót, mint annak a kárnak ekvivalensét, melyet ez a füsttömeg egy év alatt okoz. Kerek számban tehát London kéményei egy év alatt 90 milliócskát füstölnek el. Ami a tisztogatási költségeket illeti, abban sok igazat mondott a füstös elméletekkel bibelődő tudós tanár. Sehol sem kellett annyit mosatnom. mint Londonban. Volt nap, hogy kétszer is tisztát kellett váltanom, s estig a képem is olyan szenes lett a sok füsttől, mintha a kéményseprők céhében foglalatostkodtam volna. De a szót sem érdemlő csekély keletlenségnek véget vetett a következő nap. Julius 10-én utban valék Ostende felé.

IX.

Belgiumban.

(Üdvözet a naphoz. Dover látképe a kikötőből. Vihar az Északi-tengeren. A tenger réme. Ostende. Kath. kántor orgonakoncertje. Tengeri fürdő. Belgium tájrajza, népének jellemzése, közgazdasági, kereskedelmi s iparállapotok, a katolicizmus küzdelmei. Brügge. Gent és a Beguinage. Brüssel. Alsó- és felsőváros. Utcák és terek. A XV. századi városház. Alba és Egmont. Mozzanatok Brüssel történetéből. Brüssel középületei, templomai, tudományos intézetei, szökőkutak, kertek, szobrok és a Manneken-Piss. Laeken tájrajza. Egyesületek, társulatok, iskolák, gyárak, iparműhelyek, Brüsseli csipke. A belga főváros jellege. Mecheln mint város és érseki székhely. A belga püspökségek, káptalanok, az alsó klérus, a kath. tanügy, szerzetes rendek. Löven katolikus egyeteme, régi városháza s egyéb látni valói. Antwerpen. A város története, leírása, nevezetes egyházi és világi épületei, tudományos és műintézetei. Rubens és Van Dyck. Antwerpeni közélet s a kikötő munkásai. Utazás a brabanti rónavidéken Lüttich látképe. Németország északnyugati határán.)

London volt utazásom zenithje. Ezentul már hazafelé irányult a törekvésem. Repeső kebellem ébredtem tehát és szaporán készülődtem. Csomagolás, leszámolás, bucsuzás rövidesen történt, s fél tizkor már a Trafalgar-square melletti Charing-Cross vasutnál rakott le a bérkocsim. Ez Londonban a doveri vonatok pályaháza. A városon most is nehéz köd feküdt, de amint kiszaladtunk a szabad vidékre, a borus láthatár is lefoszlék lassankint az égről és előbuvott barátságos képével a jótékony napsu-

gár, melynek melegét szintén mohó vágygyal szedtem magamba. Szívből üdvözöltem tehát a rég nem látott kedves, éltető napot.

Délre D o v e r b a n vagyunk. Az utasok tengereszállása olyan kényelmes, hogy a vagonból néhány lépcsőn egyenesen a készen álló hajóra ereszkedünk, — és legott rendben is van minden. Nem kell botorkálni, nem kell szanaszét futkározni és cipelődni, mert a vonat a kikötőben közvetlenül a hajó fölött állapodik meg.

Berendezkedve a gőzös fedélzetén egy sugár árhecz tövében, elővontam a távcsöveget, s indulásig a sziklabérc terraszán nyujtózkodó város szemléletével töltém a futó perceket. A látvány olyan megkapó és színes, hogy önkénytelenül fölvetjük a kérdést : miért nem építették Londont a tengerpart eme regényes fekvésű csodás pontjára? Dover most elővára s legbiztosabb védbástyája az angol fővárosnak és Angolország déli határának. Egyaránt meg van erősítve a hadi művészet és a természet által. Tulajdonképi várerődje, a felső-vár (Dover Castle), a krétahegység legmagasabb ormáról uralodik a tengerszoros fölött. Rengeteg sziklafalain Caesar légiói, aztán szászok és normannok építkezének. Mostani alakját azonban Hódító Vilmostól kapta, kivéve az újabb citadellát és némely más erősítéseket, melyek a század elején toldattak a régi művekhez, mikor I. Napoleon Boulogneból megerezté vitorlát Anglia ellen. Dover most könnyen elszállásolhat akár ötvenezer katonát is. Nyugati és délnyugati oldalát tátongó ágyukkal megrakott kőkerítések, árkok, laktanyák, raktárak és tömör vártornyok övedzik. De maga a város nem épen nagy ; mindössze tán huszezernyi lakossal bír, kik tengeri kereskedést folytatnak, a dockokban dolgoznak, hajóépítéssel és kötélgyártással foglalkoznak. Van 3 temploma, hadikórháza, árucarnoka, színháza és elegendő fi- és leánynevelő tanintézete.

Tengeri fürdőjét főképp a londoniak és a falusi jobbmódu polgárosztály szokta látogatni.

Kis vártatva fölemelték a vasmacskákat, s a hajókerék megkezdé csattogását. Isten nevében elindulánk, elég békésen. A hullámverés csak csekély volt, hanem mégis élénkebb annál, mikor a francia partokról Angliába áthajóztam. Egyébiránt amit költők a tükörsima tengerről írnak, ugy sem hiszem. A tenger mindig él és szüntelen mozog. Legkevésbé sem bántott tehát a rendes himbálódzás, sőt inkább nyugodtan társalogtam magamban a fölséges természet szellemével, gyönyörködve a véghetetlen tenger pompájában. Hajónk a nap irányában erős fényfolyamban uszott, míg két oldalán a kerekék által felzavart sötétebb hullámokba veszett a víz. Sokan üldögéltünk a födélzeten, nők és férfiak, s vagy másfél óráig mehettünk így anélkül, hogy valakinek baja esett volna. Többen jóízűen falatoztak, mert a delet már régen elütötte, az emésztést pedig jó antidotumnak hitték az émelygés ellen. Ekkép már messze ben evezünk a tenger magasán, mikor hirtelen bágyadni kezd az ég, és danázni mind erősebben az északi szél. Két óra táján bekerültünk a La Manche csatornából az Északi-tengerre. Hanem ott már nem vettük tréfára a dolgot. Amily szép napra tett előkészületeket a reggel, olyan zord időjárásra fordult most a délután. A szürke ég lassankint egészen beborult, s kergelődző föllegeken orkánfiak kezdtek nyargalászni. A vad elem böszült csatározásra kelt a fel s alá szökdécselő hajónkkal, — s egyszerre vége lőn a tengeri utazás minden ígézetének. A szörnyü víz erőszakos dühhel morajlott, az árbocok inogtak, és megrecscent minden lökésnél a hajó bordája. A láthatáron semmi egyéb, hanem csak a haragvó ég, meg a tomboló zavaros tenger. Mi pedig hajlongtunk feneketlen örvények fölött. Megannyiankat kétségbeesett hangulat fogott el, s nyomban beköszöntött utána a tenger réme is, a legpró-

zaiabb nyavalya. A hajószemélyzet előszedte ama bizonyos pléhtalakat, törlőket és seprüket, — aztán sietett segítségére lenni a szegény küzködőknek. Az utasok fájdalomtól vonagló arccal, düllelt szemekkel likvidálták tartozásukat a forrongó tengernek, ki áthajolva a gőzös mellvédén, ki a padokon elterülve, ki a veritékverő homlokát szorongatva és görcsösen nyögdecselve. A betegeket udvarias gyengédséggel szállították egymásután hol a hajó aljába, hol a kajütekbe, mert ágyban fekvé enyhébbnek mondják a lóditó ingás érzetét. Csakhamar üres, néptelen lett az egész fedélzet. Épen azok szenvedtek legtöbbet, kik étvágyuk csillapításával hitték elejét vehetni a bajnak. Kivülem még csak egy egészséges pirosképű fiúcska, meg egy lelkes urhölgy viaskodék bajnoki elszántsággal a folyton erősödő fürgeteggel. A derék fiúnak apját, anyját, testvéreit mind elszállították már s a kórágyra fektették, míg ő, a család legkisebbike, még igen sokáig dacolt a csapkolódó hullámokkal férfihoz illő bátorsággal. Megszerettem azt a vastermészetű csüggedetlen gyereket. Azonban végtére őt is csak legyürte a tomboló vihar hatalma, — s vitték utána nemsokára a hősi ellentállás másik mártirját, a fiatal urhölgyet is, ki valamennyi közt legvitézebbül tartotta magát. Így tehát egymagam maradtam a csatatéren: — épen, sértetlenül! De azért ugyancsak főtt az én fejem is, lelkem pedig egészen meghalt a külső világnak. Az örökkévalóságnak tetsző hosszú órákat majd ülve, majd félig eszméletlenül ide s tova tántorogva, majd neki lendülve a korlátoknak, s aztán visszalökve székemre a nehézkedés ereje által, kinteljes vergődéssel szenvedtem át. Egyedül az eltökélt lankadatlan akarat tartotta bennem a lelket. De azt a fajátságos szédítő és zsibbasztó érzést, mely testemet emészté, le nem irhatom. A meghalás processusa nem különböztetik ettől az állapottól. Amennyire emlékszem, mindig csak arra gondoltam, hogy nem akarok megbetegedni. És ez

az erélyes elhatározás csakugyan nem engedett össze-roskadnom. Előhozakodtam magamnak különféle problémákkal tervekkel, légvárakkal, hogy előljem velök a szédület és émelygés, a lázas forróság és hideg borzongás érzetét, mely egymással váltakozva minden tagjaimat megremegteté. A szél mindegyre oly eszeveszetten fujt, hogy a velünk szemközt jövő gőzös kapitányának harsány kiáltásából egyetlen szót sem lehetett megérteni, noha alig tiz lépésre állapodott meg hajójával mellettünk. Végre is bosszankodva dobta félre a beszélőkürtjét, és odébb hajtatott. Én pedig folyvást az órámat nézegetve, gyötrelmes tünődéssel olvasgattam a perceket. — A távol láthatár alján feltűntek valahára a belga partok harántjai. Idestova be is esteledett, mire hetedfélórai rettentő izgalmak után az ostendei kikötőbe érkezénk.

Fogékonysággal bírok ugyan a természet nagyszerűségei iránt; hajóztam már a Liguri-, Tyrrheni- és Adriai tengereken; de ilyen kegyetlenül még sehol senki bánt velem a szilaj vizelem, ilyen irtóztató tengeri utazást még nem értem, és a jövőben sem kívánok ilyent sem magamnak, sem másoknak. Ez okon ajánlom is mindenkinek, hogy Angliából visszajövet elégedjék meg a calaisi átkeléssel, s ne menjen az Északi-tengeren Ostendébe, hanem Calaisból vasuton. Az Északi-tenger többnyire viharos, s a közlekedést is csak kisebb, a hullámszásnak kevésbbé ellentálló hajók eszközlik. A legtöbb szerencsétlenség ezen a vonalon szokott előfordulni. Azonban eső után késő a köpönyeg! Nem epekedtem tehát haszontalanul, hanem forró sóhajt röpitve az Éghez menekülésemért, fogtam a táskámat és támo-lyogtam kifelé a szárazra. Lelki-testiképen megtörve, viaszsápadtan, mély keserőséggel dobtam aztán magamat egy ott ácsorgó fiákkerba, s a révhez közel fekvő „Hotel d’Allemagneba“ szálltam.

Minő ellentétet képeztek a pár perccel előbb átszenvedett sötét izgalmak és a fényes teritékü vi-

dám étterem, melynek egyik asztalánál üdülést és enyhületet kerestem. De a vidáman mulatozó társaság, a kacagó életkedv, mely körülöttem pezsgett, nem volt képes fölfrissíteni fonnyadt kedélyemet. Ugy éreztem, mintha a tornyosuló habok még most is zugnának az agyamban. és a lóbázó hánykolódás még most is forgatná alattam a világot. Gyorsan csillapítva tehát éhségemet, siettem ki a szabad levegőre, sétát téve a város csendes utcáiban

O s t e n d e csinos, tiszta városka, mintegy 25—30 ezer lakossal, többnyire emeletes, sőt palotaszzerű házakkal, befásított szép köztérrel és igen jól kövezett szabályos utcákkal, díszes kirakatu boltokkal, gazdag kereskedésekkel és számos gyárakkal. Jólelkű katolikus lakossága két templomban végzi a vallás gyakorlatát. Van ékes városháza, két kórháza, kereskedelmi bírósága és kereskedelmi kamarája, több pénzüzetete, színháza, jelentékeny dohány- és hajógyára, virágzó ipara. Az ipartermelés leginkább vászon- és vitorlavászon szövésével, csipkekötéssel, kötél- és hálófonással, serfőzéssel, sóforralással, halászáttal és a házi cikkek előállításával foglalkozik. Csak a finomabb divatcikkeket szállítják Párizsból, Londonból vagy Brüsseltől; minden egyéb szükségletét a saját ipartermékeiből fedezi a város. A kereskedők élénk üzletet folytatnak borral, likőrökkel, gyapjuval, sóval, fával, tengeri halakkal, osztrigával, korálokkal és gyöngykagylókkal, mely utóbbiaknak igazán remek példányait láttam egyes kereskedésekben. A város gyönyörű fekvése az Éjszaki-tengerpartján, kettős kikötője, Gueule nevű folyója, csatornaösszeköttetései Genttel, Nieuporttal és Dünkirchennel, vasuti csatlakozásai a belga, hollandi, franciaországi és rajnavidéki nevezetesebb központokkal, előnyösen hozzájárulnak Ostende jólétének előmozdítására. Főfontossággal bir azonban világhírű tengeri fürdője, mely nagyszerű berendezés, szépség és természeti feltételek tekintetében Európa első rangú és leglátogatottabb tengeri

fürdője. Uralkodók és fejedelmi személyek, magas állású emberek, tündöklő nevek viselői, az arisztokrácia disze, a vagyon és pénz képviselői, szerencsefiak és boldog halandók lepik el Ostendét a nyári hónapokban, földi ragyogással, életgyönyörrel, a fellengőség és módos elegancia varázsával. A tengerpart hosszában vonul el a mázas kockamozaikkal kikövezett 2000 lépés hosszú s elég tágas sétatér (digue), karos bronzkandeláberekkel, pihenőpadokkal és egyenes sugárban épített oly diszes palotasorral, mely bátran versenyez fővárosi sugárutunk, vagy a bécsi Ring legpompásabb és legmodernebb épületeivel. Ezek jobbára mind bérházak, a fürdővendégek számára. A tengerre néző lakások üveges erkélyszobákkal vannak ellátva, s gazdagon butorozva, nagyuri kényelemmel felszerelve. A digue baloldali végén emelkedik a keleti izlésben épült gömbtornyos, ivcsarnokos gyógyterem, szép kilátást nyújtó pavillonokkal és villanyvilágított téres ballusztráddal. A sétahely tulsó végét a rév világítótornya jelöli, melytől jobbra kanyarodik a kikötő és az azt védelmező tölgyfa Estacade, a vasuti pályaház és a gőzhajó-hivatal. Ostende szépitései, vári jellegének megszünite után, csak az utóbbi husz évből erednek. A hely hajdan szegény halászfalu volt, s csak a XV. század derekán nyerte váreröditményeit, melyek száz évvel később vitézül állottak ellen a páрмаi hercegnek, majd az Anjouk ostromának. A spanyol örökösödési háboruban a szövetséges hatalmak foglalták el Ostendét, 1745-ben pedig a franciák lettek uraivá, de az aacheni béke visszaadta a várat Ausztriának. Gyors lendületét és felvirágzását a mi uralkodóházunknak s nevezetesen azon körülménynek köszöni Ostende, hogy II. József 1781-ben szabad kikötővé emelte, s a hollandok rovására Európa egyik leglátogatottabb kereskedelmi piacává tette. A francia forradalomban Ostende ismét Franciaországhoz kapcsoltatott, s maradt francia városnak 1793-tól 1814-ig, mikor a párizsi békekötés

Németalföldnek adta át. Az 1830. évi belga szabadságharc végre felszabadította Ostendét is az idegen uralom alól, visszacsatolván azt a belga koronához.

Elhaladva a gyógyterem előtt, belülről ékes zenehangokat hallottam. Mondták, hogy az ostendei kathol. kántor orgonakoncertet tart jótékony célokra. Megvásárolva 3 frankon a jegyet, befordultam én is a ragyogóan világított pompás csarnokba, hol a közönség csoportokra oszolva külön asztalkáknál foglalt helyet. A terem közepén karzatos állványon 50 tagból álló belga katonai zenekar játszott valami sajátyszerű vig keringőt, melynek egyik refrenjét a zenészeknek ütemszerű hangos kacagása képezte. Mikor a zenekar elhallgatott, az orgona kezdte. Bűvös akkordok, elragadó melódia, andalító nagyszerű zene volt az, amit hallottam, igazán a mennyei boldogság zenéje. Beethoven, Mozart, Haydn, Liszt legmagasabb kompozícióit oly művézi tökélyvel még nem hallottam orgonán előadni. Közbe a saját szerzeményeit mutatta be a derék mester, kísérve az egybegyűlt nagy közönség viharos tapsai által. El valék ragadtatva, kijózanitva és meggyógyulva minden bajomból, mit a tengeri utról magammal vittem. Még most is a füleimben csengnek a finom, étheri üveg és ezüsthangok, a remek precizióval tolmácsolt anyagi zengemény, mely lelkeket a mennyország dicső honába emelé. Elvégre is igaz, mit Flammarrion állított valahol, hogy vannak impressziók, melyek szavakkal nem fejezhetők ki hiven, s melyeket jobban meg lehet magyarázni zenével. Milyen nagyszabásu, mélyreható reformot idézhetne elő hazai egyházi zenénkben is egy országos kántorképző konzervatórium, mely megfelelő középiskolai tanulmányok után, a hivatással és képességgel bíró ifjainkat előkészítené a kath.

egyházi zene. de főképp a mindennek fölött álló orgona szabatos és művészi kezelésére! Mert így, ahogy most vagyunk az egyházi énekkel és zenével, nem maradhatunk már sokáig. A közös iskolák életbe léptetése óta még inkább roszabbult az állapot. A közös iskolákon működő tanítók, kik a preparandiában valamelyes zenét mégis csak tanultak, lassankint elvonják magokat az egyház szolgálatától. Ennek következtében 1000—2000 forintos, sőt ennél még sokkal jobban javadalmazott kántori állomásokra kénytelenek a hitközségek ugynevezett naturalistákat alkalmazni, kik többnyire élelmes szabólegényekből, vagy politikus eszismadiákból lesznek előbb falusi kántorsegédekké, — majd aztán pretenzivus kántorokká. Hallás után tudnak az orgonán kissé verklizni s felhőszaggató bucsuztatókat megereszteni, a misék alatt pedig oly irgalmatlan barbarizmussal döfködik rozsdás torkukból a legszebb egyházi énekeket, hogy minden jó izlésű civilizált ember görcsöket kap a kikacsaringózott jerikói jajveszékeléstől. Az egyházi zene szelleméről, szabályairól fogalmuk sincs; a hittant, szertartást, egyháztörténetet, a zene elméletét nevééről sem ismerik; társadalmi tekintetben is jobbára nevetlen emberek, kik az egyház méltóságát nemcsak nem őrzik, de alantas viseletökkel súlyosan károsítják is. Egyébaránt elég ebből ennyit mondanom; mert az idő már későre jár.

Tíz óra lehetett, mikor az élvezetes estélyről elszéledtünk. Az ajtóban hirdapokat kínáltak, és vettem is néhányat. A szabadba érve egészen tisztán olvashattam még egy darabig. Olyan derült és világos itt az est, mint nálunk nyáron a naplemente után. Nem a hold teszi, hanem az északi fény, mely Ostendébe is elhat. A szél ekkor már elaludt, — s magam is nyugodni tértem.

Verőfényes meleg szép napra virradtam, s az egész délelőttet a diguén töltém, elmerengve a di-

cső panorámán, melylyel a Teremtő földünknek ama pontocskáját oly ékesen felruházá. Szemeim hiztak a felséges tenger ezüst csillogásának gyönyöreitől, s mély lélekzettel éldelém az erősítő tiszta friss levegőt, mely szelid fuvalom gyanánt érkezék a magas Norvégia tetőiről. Elbájoló tündérvilág, tele költészettel, elevenítő delejjel és csapongó ábrándokkal, a kedély szikráival és az életöröm harmoniájával. A beláthatlan végtelen vizen vitorlás hajók, halászbárkák, vigan nevető s daloló kirándulókka rakott gondolák himbálóztak. Kötekedő tréfás szavak, kacér pillantások repültek hajóról-hajóra, míg az elmosódott messze távolnak láthatarán siető gőzösök bodor füstfellege vegyült a halvány párázatba.

A tengerpart bársonysima, nedves homokjában meztlábas gyermeksereg játszék, mozgott, ugrándozott, akár egy bolhasereg; ástak, kagylókat gyűjtöttek, várakat építének, csatározának, és az ellenfeleket más-más színű zászlócskákkal különböztették meg. A tengerparti sétány hemzsegett a járókelő közönségtől, libegő selymes delnöktől, társalgó csoportoktól. Az egész egy zengő, csillogó, egyre változó kaleidoszkop, mely fölött forró fehér napfény hullámszék.

Tizenegykor elérkezett a fürdés ideje. Milyen erőszak tarthatott volna vissza, hogy meg ne izleljem a tengeri fürdőt, ha már Ostendében valék? Megyek tehát én is a többivel, leszállva a sétaterről a homok tisztására, hol a fürdőkocsik, számozott kerekesházikók, százával sorakoznak a ruganyos puha fövényen. Jegyet váltva, megkapjuk az öltöző bódénkat, mely elé lovat fognak és vonszolnak befelé a tengerbe, míg a víz a tengelyt nem éri. Eközben magunkra öltjük a diszkrét fürdőruhát, s felnyitván a házikónk ajtaját, egy lépéssel a tengerbe süllyedünk a világ minden bajával együtt. A hatalmas özőn szanaszét repdes, kering körülöttünk. De ez nem elég. Még beljebb hatolunk a kövecses gázlón a meder mélyére, s egészen belefekszünk a

tenger fodros habvánkosaiba. Ezek aztán az ihlet percei, ez a fürdésnek igazán kéjes élvezete és ideális fensége! Messze benn a tenger rónáján halomnagyságu hullámok verődnek fel, s rétegeket alakítva sebes rohanással szaladnak felénk, aztán egész erővel hátunkba ütődnek, s haragosan tajtékozva ismét szétlocscsannak. Az ingerkedés a tengerrel, ez az enyelgés és kedves vízómlás olyan csábító, hogy vágyva lessük a következő második hullámot, aztán a harmadikat, — és telhetetlen éldelettel gyönyörködünk az ujonan feltornyosult fehér gerincek szilaj vágatásán, a permetező, sziporkázó habjátékon, mely belénk ütődve majdnem elsöpör a támaszkodó állásunkból. Azt hittem, hogy fájni fogok, pedig az Északi-tenger csodálatosan meleg ilyenkor; vagy tán az a gyömöszölés és dörzsölés hevit, mikor a hullámok egész erővel összeborulnak fölöttünk és elektromos ölelésökkel derekasan összehusángolják minden porcikánkat. Milyen jó azoknak, akik évenként elmulathatnak itt néhány hétig az acélozó, fiatalító habokban, s üdülhetnek a pormentes levegőben, mely új tüdőt teremt és eleven friss vérrel ömleszt el ereinket.

Hanem hát csak az igyekszik tovább haladni — mondja Kölcsey — aki tudja, hogy az ut egy része hátra van. Megbékülve tehát a tengerrel, s megbocsátva neki a tegnapi szeszélyeit, ebéd után Brüsszelbe törekedtem. A vonat 3 órakor indul, s mindenütt sik vidéken, művelt földeken, gondosan kezelt mezei gazdaságokon viszen keresztül. Belgium 536 négyszögmérföldnyi területének északi és nyugati vidékei ugyanis alacsony, mélyen fekvő rónaságot képeznek, mely a tenger dagályai ellen fővénypartok, a Schelde, Maas, Izer s más folyók áradásai ellen pedig megbízható töltésrendszer által védelmezettek. A gátönyokban összegyülemelő talaj- és esővizet szélmalomokkal kiszivattyúzzák a csatornákba, onnan pedig zsilipeken s mesterséges vízfogókön bebocsátják a folyókba s a tengerbe. A

kanalizáció oly sűrű Belgiumban, mint akár Olaszországban. Egymást éri a szebbnél-szebb mintagazdaság, középen pompás uradalmi kastélyokkal és terjedelmes parkokkal. Minden gazdaság táblákra van felosztva, s azok eleven sövénynyel, vagy gyümölcsfákkal körülkerítve. Ugy mint Angliában, itt is erdőcskéket találunk az egyes gazdaságok széleiben, hol munka s forráság idején ember és állat egyaránt megpihenhet Magas falábakon álló olcsó szerkezetű csupán csak deszkából és zsindeyből összeácsolt szélmalomok kelepelnek az utak szélein, a telkeken pedig vizemelő kerekek forognak, s végzik szüntelen az öntözés munkáját a csatornák vizéből. Nincs itt folyó, melynek kanyargós medréből számos öntöző csatorna ne ágaznék szét, messze vidékekre szállítva magával a termékenység áldásait. — Egész Belgium egy gondosan ápolt szép kerth-z hasonlít, s nem is a szorgalmas népnek igyekezetén, mint inkább az éghajlat aránytalanságán mulik, hogy képtelen az enyhébb éghajlatu és kövérebb talajú országokkal versenyezni termelőkéesség tekintetében. Amit azonban megtagadott a belgáktól a természet, azt nagymérvű kéziparukkal és gyáraik tevékenységével pótolják. A természet gazdagon ellátta ezen országot nemcsak különféle gabonaterményekkel, takarmány- és olajnövényekkel, gyümölcsessel és fával; de a hegyes vidékek elég bőven szolgáltatják a vasat, ólmot, rezet és horganyt, a szenet, márványt és sót, a palát, építőanyagot és a köedény-földet is. Meg van tehát minden anyag, ami az élet fentartására megkívánatik. „Mert az emberi élet főszükségelei — mondja az Irás: — a víz, tűz és vas, a só, tej és buzakenyér, a méz, szőlőgerezd, olaj és a ruházat.“ (Jéz. Sír. 39, 31.) Mindehhez megvannak Belgiumban a természetadta föltételek, és megvan a belga népben a szorgalom és tehetség is, mely a természet adományait kibányászni, feldolgozni és értékesíteni tudja. Annyi e földön a különféle gyár és iparmü-

hely, hogy belga tájképet gyári kürtök, füstölgő gőzgépek, szépen kövezett, vagy deszkapalánkokkal kirakott csatornák, zsilipek és zakatoló vízművek nélkül nem is képzelhetni. Az teszi hogy a belga nép általában véve jómódu, sőt vagyonos. Jellemében megvan azonban a francia és német vegyülék, mely őt egyrésztől izgékonynyá és szenvedélyessé, másrésztől érdessé, peckessé és kissé zorddá teszi. Főhibája a belgáknak, hogy tulságosan szeretik az alkoholt. Mint sok egyéb baj, ez is Hollandiából hatott át Belgiumba, megrontván e kis országban a takarékoság és józanság öröklött erényeit. A liberális korszak korteskedései és az azokkal járó itatások oly általánossá tették a szeszes italok mértéktelen élvezetét, hogy ma már a katolikus szövetkezetek, az egyház és iskola, a világiak részéről életbeléptetett mértékletességi ligák alig képesek többé utját állani az általánosan elharapódzott mótelynek. Az alkohol ellen alakult társulatok azzal kezdték működésüket, hogy a népesebb városokban a nép számára rendkívül nagy kávécsarnokokat nyitottak, hol a munkás és kisiparos 15 centimesért egy csésze csokoládét, vagy egy adag kávé kap. Egyébaránt a belga tehetséges, eszes nép, intelligenciája nagy, műveltsége is színvonalon áll. Mondják, hogy alfabet ember nem létezik egész Belgiumban. habár az iskolák száma még nem kielégítő. Ami jó van e nép között, azt a kereszténység dajkálásának köszönheti, mely Belgiumban közel kétezer éves multtal bír, a VII. századtól kezdve pedig valósággal előharcosa volt ez országban az európai kulturának. Ekkortól fogva már öt püspöksége volt Belgiumnak; a következő századokban pedig, főkép a középkor egész tartama alatt, a Belgiumhoz hasonló kis országok egyikében sem telepedtek oly nagy számmal a keresztény felvilágosodás és civilizáció művelői, az egyházi tanítórendek, a bencések, prémontreiek és ciszterciták, mint épen Belgiumban. Milyen engedelmes, kedves leánya volt ez az ország az anya-

szentegyháznak, míg a gonosz szomszédság meg nem kezdé itt is alattomos fondorkodását és vészes aknamunkáját. I. Vilmos király egész uralkodását a protestantizmus és szabadkőmivesség terjedése és elhatalmasodása jellemzi. Az orániai uralkodóház tradíciójánál fogva kizárólagos jogot arrogált magának a protestantizmus minden politikai hatalomra Belgiumban. Azóta nem szűnik az ország erejét emésztő harc, melylyel a szabadkőmivesség a kath. egyház érdekeit támadja, s ahol lehet érzékenyen csorbitja. A juliusi francia forradalomban Belgium függetleníté ugyan magát Hollandiától és a hollandi protestáns befolyásoktól, de a szabadkőmivesség nem pusztult azért ki, sőt egész tábort szervezve az egyházellenes elemekből, manapság is, egy áldottlelkű kath. uralkodó és a kath. kormány dacára is, mind-egyre folytatja küzdelmét a kath. egyház, a kath. tanügy és a kath. társadalom megrontására, noha Belgiumnak mintegy 5 millióra tehető össznépeisége közt a nemkatholikusok csak alig egy százalékát teszik a népességnek. Azonban — mondja Montalembert — a mártírság az ég találmánya, fékezése a föld urainak. Az üldözések, a szenvedések, az igaztalan támadások megedzették a belga katholicizmus bajnokainak lelkét, megnyitották a kath. nép szemét is, — és most egy államban sem tapasztalni az egyháziak és a hívek részéről több erkölesi erőt, férfiasabb türelmet, nagyobb kitartást, hajthatlanabb függetlenséget, mint a kis Belgiumban. Bizvást reméljük, hogy ez a hősie harc Isten segedelmével a belga katholicizmus teljes győzelmét fogja eredményezni!

Az első város, melyet az uton érintünk, B r ü g g e. Nyugati-Flandriának fővárosa, 45.000 lakossal. Ostendével nemesak a vasut, de két esatorna által is közlekedik. Széles utcái, ódon goth házainak sokasága, régiségét s hajdani előkelőségét bizonyítják. Valamikor központja volt a világkereskedésnek. tele fényvel és pompával. Középkori

Jellegét, citadelláját, tornyos árucsarnokát, a XIV. századból eredő góth városházát, a Roldogságos Szüzről nevezett híres templomát, melynek kriptájában Bátor Károlynak és Burgundi Máriának hamvai nyugosznak, a Megváltóról nevezett XIII. századi katedrális, a püspöki szemináriumot és a szent János-hospitált jól láthatni a vasutról is. Ez utóbbiban őrzik szent Orsolya ereklyeszekrényét, melyre Memling a 11,000 orsolyaszüz mártiromságát véste. Husz évvel ezelőtt, mikor a Cyriakus pápáról és az orsolyaszüzekről tárgyaló egyháztörténelmi értekezésemet kiadtam, mennyire vágytam látni midazon megszentelt emlékeket, helyeket, tárgyakat, melyek munkámra vonatkozással birtak. Elvégre csak most ment teljesedésbe régi óhajtásom. Egészen közélről nézhetém meg az ősi Brüggét. —

Nagyobb város ennél *G e n t*, melyet a második állomáson érünk. Ez Keleti-Flandriának a fővárosa 130,000 lakossal. A középkorban, V. Károly uralkodásáig, talán az egy Konstantinápolyt kivéve, *Gent* volt Európának egyik legnépesebb városa. Fekszik a Schelde és a Lys folyók egyesülési pontján, melyek ágai, több más csatornával együtt, keresztül-kasul járják a várost és számtalan kisebb-nagyobb hidak által összekapcsolt 26 szigetre osztják azt. Tavak, kertek, mezőségek és szép sétányok váltakoznak a jelentékeny terjedelmű város belső részeiben. *Gent* részben modern város, de giebeles régi épületei, templomai, tekervényes szűk utcái, tömör bástyatornyai hűen őrzik még a középkori jelleget. A város közepén emelkedik a „*Belfried*“, egy 118 méter magas roppant vártorony, mely a XIII. században épült. Gulaszerű födelének csucsán szélfogó arany sárkány ragyog, melyet állítólag IX. Balduin kereszteshadai vettek le a konstantinápolyi Szófia-templomról 1204-ben. A város nyugati oldalát a *Blandinus*-hegy uralja, egy az utóbbi időben épített citadellával. A mostani belváros területén fennállott régi citadellából még csak a XII. századi Makárius-ká-

polna romjai léteznek ; a bástyák, melyek közt hajdan Alcuinnak tanítványa és Nagy Károly hires életirója, Eginhárd lakott, ma már nincsenek többé. Gentnek három monumentális temploma van : a szent Bávo-székesegyház, a szent Miklós- és a szent Mihály-templomok. Mind a három középkori góth alkotás, gazdag diszitményekkel és még gazdagabb belső fölszereléssel. A székesegyház altemploma 941. évből való a kórus és az oldalhajók a 24 kápolnával együtt XIII. századi építmény. A Belfried mellett két középkori palotát találunk : az 1200-ban emelt gyönyörű tanácsházat, és az 1325 ben épített vadászcéh-házat. Az egyetem és az igazságügyi palota is antik stilben épültek ugyan, de egészen újabbkori alkotások. A püspöki rezidencia a székesegyház közvetlen szomszédságában van. A városon kívül találjuk Gentnek legsajátságosabb nevezetességét : a „B e g u i n - u d v a r t”. Meg kell itt erről a tárgyról egy-két szóval emlékezniem.

A beguinek Belgiumban, Franciaországban, Németalföldön, Bajorországban és a többi tartományokban mintegy a XII. század óta egyházi szövetkezetet képeztek. Tagjaik azonban nem tettek állandó fogadalmat, hanem csak a szüzességre és a föllebbvalók iránti engedelmességre esküdtek. Voltak férfi és női beguinek. A női beguinek szövetkezete célul tűzte az oltalom nélkül álló özvegyek és hajadonok befogadását, nehogy a világveszélyeinek kitéve legyenek. A férfi beguinek az irgalmasság cselekedeteinek gyakorlásával, a világtól elvonult önfegyelmeléssel és vallásos kontemplatív étellel tölték napjaikat. Férfiak és nők külön-külön zárdákban tartózkodtak, vagy — ami gyakoribb volt. — nagyobb városok mellett árkokkal és bástyákkal elkerített külön telepeket alkottak maguknak s kettenként kis házacskákban laktak. Egy ilyen telepét „Beguin-udvarnak” vagy „Beguinage“-nak nevezték. Volt két évi noviciátusuk, s egyenruhául az egész testet elfödő hosszú fekete köpenyt viseltek. Közös

teremben étkeztek ugyan, de annyira elkülönítve egymástól, hogy egyik a másikat soha sem láthatá étkezni. Az ilyen Beguin-udvar közepén állt a templom és a plébános lakása. A női telepeken a szövetkezet egy főnököt választott magának. kit „nagyasszonynak“ (grande dame) neveztek. Aki a szövetkezetbe belépett, köteles volt 153 frank felvételi díjat fizetni és kimutatni azt, hogy legalább is 110 frank évi jövedelemmel rendelkezik. Ha kedvét veszté a szövetkezettől: bármikor kiléphetett szabadon, házasságot is köthetett, a felvételi pénzét visszakapta, és lehetett aztán tetszése szerint ismét a világi társaság tagjává. Az intézmény olyan régi Európa nyugati kathol. országaiban, hogy eredetét teljes biztoságu történeti alapon kimutatni sem lehet, bár a tárgyról már egy kis irodalom létezik. Legvalószínűbb, hogy e sajátzerű intézmény a XII. század végén alapított Beghe Lambert lüttichi lelkész által, akkor még kizárólag csak női tagok számára. Belgiumban 1856-ban még 20 ilyen Beguin-udvar létezett a különböző városokban. Az ujkori liberalizmus, mint más sok egyébnek, ugy a beguinságnak is ráhágott a nyakára. Ma még csak kevés maradványaival találkozunk Belgiumban és Franciaország déli vidékein, hol ujabb rendszabályok alatt „Filles compagnes du Bon Secours“ néven végzik a keresztény emberszeretet és jótékonyág csodálatra méltó műveit. Gentben a brüggei kapun kívül állott a régi „Beguin-udvar,“ két templommal, 18 konventtel és mintegy 400 apró lakházzal, melyekben 700 női beguin lakott. Azonban a hatvanas években oly sok zaklatással és különféle keserítésekkel bántotta a telepet a liberális genti községtanács, hogy kénytelen volt feloszlani. De nem véglegesen. Arenberg Engelbert herceg igazán fejedelmi bőkezűséggel karolta fel a genti beguinek ügyét. A Mont-St.-Amandon új Beguin-udvart építtetett számukra, s 1874. évi szeptember 29-én ünnepélyes egyházi körmenetben vezeté be a jótékony szövetkezet tagjait új otthonukba. Magá-

ban véve ez az egy tárgy is, mely nálunk Magyarországon teljesen ismeretlen, megérdemli azt, hogy néhány órára elidőzzünk Gentben, és csak a következő vonattal folytassuk utunkat Brüsszel felé. Nem veszünk ezáltal semmit; mert Brüsszelbe az első vonat is csak késő délután érkezvén, aznap már ugy sem végezhetnénk ott valami sokat.

Brüsszel a valóságban mögötte marad ama képnek, melyet a belga királyság székvárosáról, mely egyszermind főhelye Dél-Brabantnak és egykori fővárosa a spanyol, majd az osztrák Németalföldnek, leírások után magamnak alkottam. Brüsszel Belgium központján fekszik, mérsékelt halomgyűrűzet által környezve. Belgiumnak ugyanis csak délkeleti vidékei halmosak, s Brüsszel az Ardennák erdőhegység kisarjadzó egyik ágához támaszkodik. Folyója a Senne, melynek elágazó kanyargásai, valamint a Scheldével közlekedő csatornák is, több részre osztják a várost. Főrészei azonban a felső és az alsó város. Brüsszel nyugati oldala ugyanis amfiteátrális emelkedéssel a hegy oldalán és annak planirozott tetején terül el, míg a többi város a domb lábánál a völgyben maradt. A felsőváros modernebb, rendezebb és magas fekvésénél fogva egészségesebb is; az alsóváros ódonszerűbb, jellemzőbb, sokkal népesebb és sokkal kiterjedtebb. A felsőváros francia, mint a brüsseli magasabb társadalmi élet általjában; az alsóváros vallon, német és flamand, régi belga társadalommal, szokásokkal és a németből s franciából összekevert érthetetlen zagyalék nyelvvel. A felsővárosban lakik a király, az arisztokrácia s a vagyonos osztály; az alsóban a kereskedelem s ipar képviselői, meg a közrendű munkás nép. A felsőváros közepét nagyterjedelmű, lombdus díszkert foglalja el, ékes virágtáblákkal, szökőkutakkal, márványszobrokkal; az alsóváros jobbára keskeny, görbe, sötét utcákból áll, de itt vannak Brüsszel legnevezetesebb profán műépítészeti kincsei.

Két nap elegendő, hogy az egész várost bejárjuk és nevezetességeit megtekintsük. A barangolás nem fárasztó, mert a felsővárosban még a melegenári napok alatt is kellemes menedéket nyújtanak a sűrű lombozatu fasorok és illatos zöld parkok; az alsóvárosban pedig minden irányban lóvasutak, omnibuszok szállítják az idegen látogatókat.

Szemlénket az alsóvárosban kezdjük. Ennek legszebb utcái; a „Rue-Neuve“, az „Uj-boulevard“ a „Passage-St.-Hubert“ a „Rue de la Madeleine“ és a „Montagne.“ Az alsóváros szebb részeit lóvasuton vagy omnibuszon is látjuk ugyan, de célszerűbb óraszámra külön kocsit fogadni, s az érdekesebb pontoknál leszállni. A St. Hubert-utca üveggel fődött átjáró csarnok, elégáns szép boltokkal és kávéházakkal. Meglepő azonban semmi sincs rajta. Azért teszem ezt az észrevételt, mert az uti könyvek és a brüsseliek olyan bámulattal szólnak róla, mintha valami csodadolog volna, amit más városokban nem láthatni. Az alsóvárosban legszebb terek: a „Place de l'Hotel de Ville,“ „Place des Martyres“ és a „Place de la Monnaie.“

Az első téren találjuk az 1401—42-ben épült ritka szép gothikus városházat, mely Brüsselnék kétségkívül legnevezetesebb látni valója. Impozáns frontja a térre szolgál s 94 lépés hosszú, szélessége pedig 75 lépés. Az egész épület hatalmas négyszöget képez, a földszinten körülfutó oszlopcsarnokkal és két portáléval. Az előrészen, de nem a front közepén, nyújtózkodik fel 114 méter magasságra a tíz tagozatu sugár góthtorony, fenn a csucsán sz. Mihály arkangyal aranyozott ércszobrával. Az udvar közepén régi márványkut friss forrásvizet csörgedez, még most is bőséges fiatal erővel, mitsem törődve a mohás feje fölött nyomtalanul elvonult vén szádadokkal. A gyönyörű épület belső diszletei, festészete, stilszerű fölszerelvényei, a jeles Lebrun Károly tervrajzai szerint készültek. E városi tanácsházban

mondott le 1555-ben a v lágtól bucsuzó V. Károly császár és király a belga koronáról. Legsötétebb lapjai a brüsseli városház történetének azok, melyeken Alba kegyetlenségei vannak följegyezve. II. Fülöp spanyol király uralkodása alatt Alba Brüsseltől intézte vérengző hadainak műveleteit a németalföldi forradalom elnyomására. 1568-ban korlátlan urrá vetvén fel magát Belgiumban a trónjáról távozni kényszerült Margit királyné helyett, embertelen jellemének egész borzasztóságával dühöngött a honuk felszabadításáért bátran küzdő belga hazafiak ellen. Az elnöklete alatt összeállított tizenkéttagu vérbíróság a városház tanácstermében hozta tömeges halálítéleteit mindazok ellen, kik a szabadságharc részesei valának, vagy az abban való részvételről bármikép gyanusítva voltak. Az ítéletek ellen nem lévén föllebbezés, ezek gyilkoltattak le korra, nemre és állásra való tekintet nélkül. A kegyetlen herceg önmaga dicsekedett vele, hogy 18,000 embert ítél el halálra németalföldi borzalmas uralma alatt. Az ő pallosa alatt vérzett el a spanyol királyság és a kath egyház két legveszedelmesebb ellensége. a forradalmi szenvedélyek s a reformáció fanatizmusának legdühöngőbb szitói: Egmond és Hoorn grófok, kik 1568-ban a brüsseli városház börtönéből léptek a piacon felállított vérpadra. Göthenek „Egmont” című tragédiája úgy állítja ugyan elő a vallási és politikai rajongás e két szereplőjét, mintha az igazságért, hamisítatlan tiszta elvekért és a jellem szilárdságával következetesen vallott meggyőződésükért mentek volna a halálba; pedig a részrehajlatlan tárgyilagos történetírás, mely Albának ördögi jelleme és irtóztató kegyetlenségei fölött igazságos ítélettel pálcát tört, eme két forradalmi mártírt sem képes igazolni. A brüsseli városház-tér, melyet az Egmont-Hoorn emlék diszit, most is magán viseli a középkor megkapó jellegét. Régi giebeles, csucsives, gótherkélyes házak környezik a szűk piacot, melyre a brabanti nemesség által haj-

dan lakott keskeny, görbe, lejtős utcák nyílnak. Ugyanis a VII. században szent Geraldus cambrayi püspök által alapított Brüsselt a XI. századtól kezdve a brabanti hercegek birták. III. János brabanti herceg bővíté s bástvákkal erősíté a várost a XIV. században. Mint ekkép kibővített és megerősített hely a brabanti hatalmasok kezén maradt Brüssel 1430-ig, mikor Brabanttal együtt a burgundi hercegeké, majd aztán Mária burgundi hercegné kezével, ki I. Miksa császár neje lön, a Habsburg-ház fejedelmeié lön, míg az ujabbkori változások be nem következtek.

E változások legjelentősbikét, mely Belgium független önállását s állami felszabadulását idézte elő, az ugynevezett vértanu-téren hirdeti világgá a büszke város. Az 1830. év hozta meg Belgiumnak, mely az európai államtörténet hosszú korszakaiban soha sem birt teljes önállósággal, a független államiságot és a független királyi kormányzatot. 1830. évi augusztusban kitört Brüsselen a forradalom. A hollandi kormány nyal elégedetlen nép novemberben kikiáltotta Belgium függetlenségét, monarchikus alkotmányát s a Nassau-háztól elszakadását, mire csakhamar Lipót szász-kóburg-góthai hercegnek trónfoglalása következett. Ezen jelentős események emlékéét örökíti meg a téren felállított szobor, a szabadságharcban elesettekért gyászoló oroszlánál és a megkoszoruzott szabadságistennő alakjával.

A Monnaie-tér az alsóváros közforgalmának centrális pontja. Előkelő helyet foglal el rajta a királyi színház, oszlopos csarnokkal és domborműves friezzel. Fővárosi magyar színházaink, sőt nem egy vidéki színházpalotánk is szebb a brüsseli kir. színháznál. Közel hozzá az új-boulevardon találjuk a XIV. Lajos korabeli izlésben épített börzét. Ez már remek palota, tán legszebb Brüssel ujabbkeltü profán épületei közt. — Van Brüsselen a belga nemzeti banknak is csinos palotája, csakhogy az sem építészeti, sem anyagi becsértékre nézve nem versenyezhet a börze épületével.

Tovább menve, a Chêne- és az Etuve-utcák sarkán megnézzük a M a n n e k e n - P i s - t, Brüsselnak e-nevezetes kutját, melynek varázsforrása iránt babonás kegyelettel viseltetik a brüsseli lakosság, a forrás fölött álló szobrot pedig évenként bizonyos alkalmaknál felöltözteti s ünnepélyesen megkoszoruzza.

Brüsselnak számos templomai közül az alsóvárosban csak kettő bir nagyobb fontossággal régiségi és architekturai szempontból. Mind a két templomot az alsóváros központján találjuk. Az egyik a N o t r e - D a m e d e l a C h a p e l l e, a másik a N o t r e D a m e d e l a V i c t o r i e. Az előbbi 1134 ben, az utóbbi a XIII. században épült. Megtekinthetjük az á r u c s a r n o k o t is, mely különösen a kora reggeli órákban érdekes, mikor a piacra gyülekező falusi nép is szemügyre vehető.

A f e l s ő v á r o s n a k két szép utcája van: a R u e d e l a R é g e n c e és a R u e R o y a l. Ezekén végighaladva, s a közbeeső tereken, a parkok és sétányok környékén szemlét tartva, megláthatjuk mindazt, ami a mondottakon kívül Brüsselnél még nevezetességgel bir, s a belga főváros kiválóbb érdekességei közé tartozik. Elsőrendű legkiválóbb disze a felsővárosnak s általában a belga fővárosnak a kései góth stílusban kezdett, de román modorban befejezett szt. G u d u l a, máskép szt. M i h á l y székesegyház, melynek bazilikaszerű hátulja a XIII—XIV. századból, csonkán maradt két-tornyú előrésze pedig a XII. századból való. Csakis az előrész imponál. Tagozatai, a három hajóba vezető három portálé, s a középportálét koronázó pompás kiviteli ablak, valamint a csucsives finom faragványu oromzat a két torony közt, hatásos építészeti összhangot alkotnak. Belsejének főekességei: a főoltár a diadalmas Megváltó szobrával; továbbá a Boldogságos Szűz szobrát viselő baldachinos szószék (chaire de verité), és a drága üvegfestmények köröskörül az ablakokon. A kriptában vannak elte-

metve a brabanti hercegek. Sirjaikat a templomban látható köemlékek jelzik. A világi főépületek közül első helyen emlitem a királyi palotát, mely azonban oly szerény és jelentéktelen, hogy csak koronás tulajdonosánál fogva érdemli figyelmünket. Parkirozott nagy téren áll, oszlopos erkélylyel ellátott, de különben disztelen kétemeletes barna épület. Belső udvarát lombdus fák árnyékolják. A Place-Royaleon Bouilloni Gottfried lovas éreszobra áll, győzelmi zászlót lobogtatva jobb kezében. A lefelé vezető Régence-utca sarkán van a flandriai herceg palotája, mely jelenleg réiségtár. Jobbra ettől a képzőművészeti csarnok, melyben a műkiállítások tartatnak. A Régence-utca során terülnek el az egyetemmel kapcsolatos állat- és növénytani kertek s a kongresszus-tér, melyen I. Lipót király hatalmas emlékoszlopa áll, dór izlésben olyképen építve, hogy belsejében kényelm-s csigalépcsőkön egész a csucsáig felhatolhatunk. A nyilvános emlékek közül említést érdemel még a Barrikád-téren álló Vesalius-szobor és az ipar-palota előtti Lotharingiai Károly emlék. — A királyi palota délnyugati sarkán levő portikuszon átmenve, az ugynevezett régi udvarra érünk, hol a nemzeti könyvtárt, természettudományi múzeumot és a nemzeti képtárt találjuk. Ez utóbbi megtekintésre méltó jeles gyűjteményt tartalmaz, főképen a flandriai és hollandi mesterek alkotásaiból. Gazdagon van benne képviselve a modern belga festészeti iskola is. A csillagvizsgáló intézet 1830-ban állítottatott fel Que-telet vezetése alatt. A nemzeti könyvtár 200,000 kötet könyvet s mintegy 25 000 kéziratot tartalmaz-mely kincsek többnyire az eltörölt zárdákból hoz-dattak ide össze. —

Elsétálva a kir. palotától hosszú sorban elvo-nuló pompás alée végeig, a belga képviselő-ház-at látjuk, hol mind a két kamara ülésezni

szokott. Közel vannak hozzá az egymás mellett sorakozó minisztériumok, az egyetem palotája, mely valamikor Granvella bíboros háza volt, és a tudományos akadémia palotája páratlanul szép fekvéssel, egy gyönyörű virágos kert közepén, melyet Quetelet Adolf ülő márványszobra díszít. Az Akadémia még a múlt században, 1774-ben alapított. Az egyetem fiatalabb; 1834-ben állíták fel a belga szabadkőműves páholyok a löveni kath. egyetem ellensúlyozására. Négy fakultása van, mintegy 50 tanárral. A látogatók száma alig érinti az 5—600-at. Az oktatási nyelv ugy itt, mint általában Belgium összes tanintézeiteiben a francia. Az egyetemre a gimnázium, az ugynevezett Athenée-Royal készíti elő az ifjúságot. Belgiumban 12 ilyen gimnázium van, mindegyik 15—20 tanárral. A liberális belga kormányok kezdettől fogva arra törekedtek, hogy az egyház befolyásának teljes kizárásával létesítsenek iskolákat. A püspököknek csak azt engedték meg, hogy a tanulóifjúság az iskola körén kívül résztvehessen a hit-tani oktatásban. Ez volt az állapot 1854-ig; azóta a kath. iskolaügy a változó kormányok szelleme szerint folytonos fluktuációnak van kitéve. A belga püspöki kar, melyet magas műveltségű, lelkes, kötelességtudó papság és a kath. párt tekintélyes táborá környez, lángbuzgalmu tevékenységet fejt ki az anyaszentegyház érdekeinek megóvása és győzelemre vezetése körül, bár kétségtelen, hogy a Belgiumban honossági jogot nyert különféle egyházellenes elemek, istentagadó szekták, és az elhatalmasodott szabadkőműves társulatok, még igen sok bajt fognak okozni a koronának s a belga nép igaz boldogságáért fogyhatatlan kitartással küzdő főpásztoroknak —

A Régence-utca végén találjuk a nagyszerű törvénykezési palotát, egy igazán rengeteg köépületet pazar oszlopdiszlettel és kupolaszerű felülepítménnyel. A palota az állampénztárból 7

millió frankot nyelt el, de a belgáknál ma is sok szemrehányó zugolódásnak tárgyát képezi. A palota dombszéli oldaláról kies kilátás nyílik az alsóvárosra, sőt Brüsszel egész környékére. Jól látni e pontról a Schelde-esatorna hosszában elnyúló százados hársfasort, s annak végén a Laekeni királyi nyaralót, terjedelmes parkjával és góth templomával. Meg kellett elégednem a távlati képpel, mert a királyi család akkor éppen Laekenben tartózkodván, a kastélyba nem bocsátottak be idegen látogatókat.

A belga főváros a már említetteken kívül még más számos tudomány- és művészetszaki egyesülettel, társadalmi érdekű, közjótékonyági, kulturális társulatokkal díszeszkzik, melyek közül a legkiválóbbak és a legtöbb eredménnyel működők ma már katolikus kezekben vannak. A katonaság képzésére a felső katonai iskola, a kereskedelmi és iparszakokra a központi kereskedelmi és ipariskola szolgál. Van képzőművészeti intézet, ének- és zenekonzervatórium is.

Belgium kereskedelmi és iparszorgalmának törzse Brüsszelben van összpontosítva. Itt vannak Belgiumnak főbb gyárai és iparos telepei. E törzsből ágaznak szét a munka gyökérszállai az egész országra. Brüsszel 200,000 lakosának közel kétharmada kereskedő és munkás iparos. Találtnak a városban és környékén gyapju, posztó, pamut, kártya, papír, koci, szappan, faggyu, viasz, gyertya, kalap, porcellán, fayence, üveg, cukor és bőrgyárak, jeles ötvös, tü, szalag lakatos és zsinórpedró műhelyek. Világhírű iparágát képezi Brüsszelnek a csipkeketés, melylyel több ezer család foglalkozik csak magában a fővárosban. A rendkívül finom csipkecérnához megkivántató kenderet különösen Hal és Rebecque helységek határában termelik. Megnéztem egy ilyen csipkekető műhelyt, mely inkább müintézetnek nevezhető, olyan magasfoku benne a

technikai ügyesség s a munkásnők müztlése. Csupa nő dolgozik a műhelyben, egy munkavezető és felügyelő hölgy főnöksége alatt. A különféle vastagságu és vékonyságu cérnaszálak, melyek némelyike a pókhálónál és a selyemgubó szálainál is finomabb, egy-egy munkásnak láthatatlan sebességgel mozgó ujjai közt 50, sőt 100 apró, picinyded orsócskáról tekerődnek le, s ugyanannyi tűnek szüntelen táncoltatásával, le s föl való öltögetésével hozzák létre azt a csodálatos, leheletszerű és drága portékát, amit brüsseli csipke néven ismer a divatvilág. A hozzávaló mintákat jeles rajzmesterek készítik. A brüsseli csipkegyártás nagyfoku tökélyét a párizsi tárlaton láttam oly remek példányokban, melyek értékét százezerekre becsülték. A szemetelő s mondhatatlanul fárasztó munkát nagyon megfizettetik; egy-egy rőf brüsseli csipkeért 150 frankot kérnek, sőt latszámra mérik, mint az aranyat. A felügyelő, megértvén hogy magyar vagyok, nem csekély meglepetésemre magyarul szólított meg. Évekkel ezelőtt Budapesten tartózkodott s meglehetősen beszéli még nyelvünket. Felhívtam: *e j t s e m ó d j á t é s h o n o s i t s a m e g a l u k r a t i v u s i p a r á g a t n á l u n k M a g y a r o r s z á g o n i s!* Kenderünk van nagyon jó, de lehetne még jobb minőségűt is termelni s belga módon feldolgozni; a magyar nők kezéinél munkásabb és ügyesebb kezeket pedig sehol a világon nem lehet találni. —

A belga főváros külső megjelenésében s nyilvános élete minden vonásán nagyon meglátszik Párizs közelsége és a francia minták másolása. Brüsszel utánozza a párizsi boulevardokat, kivéve, hogy fákat nem ültet főutcáinak során; utánozza a párizsi boltokat, villamfényes nyílt kávéházakat, éttermeket, a házi napirendet, vendégfogadókat, színházi repertoirokat, — sőt még a nyegle kellnereket és fiákkereket is. Csak egyet nem képes Párizstól eltanulni: a francia világváros pezsgő kedélyességét

és üde élénkségét, a benne lüktető erőt és frisseséget. Aki sokat utazott és sokat látott, bizonyára emlékezni fog a kellemes érzésre, mely oly mondhatatlanul jól esik nekünk, midőn tapasztalataink tárgyait a valóságban szebbeknek, magasztosabbnak, vagy nagyobbyszerű-knek találjuk ama fogalmaknál és képeknél, melyeket rólok előzetesen imaginálunk. Én megsínyletem a Brüsselről prekoncepiált képzeletemet. A belga fővárost sokkal igénytelenebbnek és sokkal unalmasabbnak találtam, semmint magamnak képzelém. —

Brüsszel után első sorban *Mecheln* (*Malines*) érdekelt Belgium egyházi metropolisa és az érsek székvárosa. Fekszik a *Dyle* folyón, a lövenantverpeni vasutvonalon. *Mechelnt*, *Lövent* és *Antverpent* ugyanaz nap láthatjuk; mert a közlekedés *Brüssel* és *Antwerpen* közt olyan sűrű, hogy a közbeeső *Mechelnben* és *Lövenben* bátran kiszállhatunk, elég időnk levén a következő vonat indulásáig, hogy mind a két városban körültekinthessünk. Azalatt a vasuti kapus veszi gondozás alá a podgyászunkat, félfranknyi borraivalóért.

Mecheln Pécshez vagy *Kassához* hasonlítható csinos vidéki város, mintegy 40—45 ezer lakossal, széles szabályos utcákkal, szép nagy uriházakkal s tiszta s tágas közterekkel, melyek legszebbike a főtér, *Osztrák Margit* emléksobrával. Nyilvános épületei közül legnevezetesebb a *szent Romuáld* katedrális a XII—V. századokból. Tornya ma sincs még befejezve. Belsejét értékes festmények díszítik. A *Notre Dame d'Hanswyk* templomban a *Boldogságos Szűz* egy csodatévő szobrát őrzik, melyhez huszonöt-évenként jubileumi bucsu van kapcsolva. *Mária-ünnepek* alkalmával messze földről sereges bucsujárok tartatnak a kegyhelyhez. A *szent János* és a *Mária* templomokban *Rubensnek* több eredeti festményét láttam. Valamint a művelt nyugatnak minden nagyobb városában, úgy *Mechelnben* is fennáll még teljes épségében és díszében a XV. századi

góth városház, melyet itt „Beyarn“ palotának neveznek. Architekturalis értékre és korra nézve kiválnak még: az érseki palota, a Beguin-ház, a XIV. századi fegyvertár és az ugynevezett „municipal-collegium“, mely régente a német lovagrend társháza volt. Az érsek két szemináriumot tart fenn: a nagy-szemináriumban az érseki egyházmegye papjelöltjei képeztetnek, a kis szeminárium előkészítő nevelőintézete azon ifjaknak, kik már zsenge korukban szánják el magokat az egyház szolgálatára. Van a városnak teljes gimnáziuma, botanikus kertje, festészeti iskolája, képtára, nyilvános könyvtára s többrendbeli tudományos egyesülete. Legkiválóbbak ezek közt a központi papság és a tudós katolikus világiak által fentartott közművelődési és irodalmi társulatok, melyeknek az egyházi szellem és a kath. hitélet ápolása, nemkülönben a keresztény sajtónak felvirágoztatása körül kitünő érdemeik vannak.

Mecheln lakosságának nagyobb része különféle iparágakkal foglalkozik. A város legjövedelmezőbb s legelterjedtebb iparágát a len, kender és gyapju feldolgozása, a csipkekötés és a takácsmesterség képezi. Nagy számmal találtnak timárok, kalaposok és rézművesek. Vannak tapéta, tü. keményítő és vasuti gépgyára is. De a kereskedés az utóbbi években pangásnak indult. A népnek jámborságát, jólelkiségét általában dícsérik. Meg is látszik a városon, amint belépünk, hogy csendes, derült, tiszta papi város, mely igen sokat köszön annak, hogy érseki székhely, s mint ilyen központja lehet a belga katolici musnak.

Belgiumban most hat p ü s p ö k s é g folytatja apostoli működését a mechelni érsek fenhatósága alatt, ki azelőtt a németalföldi primási címet is viselte. Püspökségek vannak: B r ü g g e, G e n t, A n t v e r p e n, N a m u r, L ü t t i c h, és T o u r n a y városokban. A k á p t a l a n o k nem bírnak kánoni választójoggal, hanem a pápa nevezi ki a püspököket. Az a l s ó k l é r u s ügyét

egészen a püspök kezeli, s a plébániákra is ő nevezi ki a lelkészeket legjobb tudomása és főpásztori belátása szerint. A k a t h. t a n ü g y is a püspökök kezébe van letéve. A püspökök és a kath. közösségek szabadon állíthatnak mindennemű iskolákat. Ezen iskolák kathol. tanítóképzőkben nevelt tanítók vagy a szerzetes rendek vezetése alatt állanak. A mióta Belgium fölszabadult a hollandi protestantizmus nyomása alól, megtelt az ország különféle szerzetesekkel. Ausztriából bevándoroltak a redemptoristák, Spanyolországból, Franciaországból, Olaszhonból és a Svájcból jezsuiták jöttek, ferenciek, trappisták, iskolatestvérek és apácák költöztek be, kik nagy áldozatokkal és bámulandó önfeláldozással kollégiumokat, közép- és elemi iskolákat, fiú- és leánynevelő intézeteket, dologházakat, szegény- és betegápoló menedékhelyeket létesítettek jobbára saját erejükből, ugyszólván semmiből.

L ö v e n (Louvain) csak 4 mérföldnyire van Mechelntől. Aki erre utazik, meg nem állja, hogy a világhírű k a t h o l e g y e t e m b e n látogatót ne tegyen. Különben maga a tükörszerű városka is elég szórakoztatást nyújt és kellemes üdülési pont gyanánt szolgál. Ahol a hajdani várfalak állottak, az most mind befásított sétány, virágos kert, lombdus pihenő. Legujabb és legszebb utcája Lövennek az, mely a vasuti pályaházból egyenesen a város közepére vezet. Kilépve a pályaházból. Van de Wayer tábornok emléksobrát látjuk. Negyedórányi kellemes séta után már a belváros központjában vagyunk, hol először is az 1440-ben épített nagyszerű góth városházat pillantjuk meg, melynek építészeti idomai, számtalan szobrai, felséges összhangzata és remek diszitményei párjokat ritkítják. Szemközt a városházzal áll a szent Péter XV. századi egyháza 530 lábnyi magasságu tornyával, mely azonban harmadfél száz évvel ezelőtt egy orkán által meg lett rongálva, s még most is ezen állapotában látható. A templom

hevederivei és kapitéljei igen csinosak, de a belső fölszerelésből csak keveset láthattam. mert nagyban folyt a templomban a megújítás munkája s a falakat mindenütt magas állványok födték.

Befordulva a városháznál a balról nyíló szűk utcába, néhány lépésnyire találjuk a löveni kath. egyetemnek időviselt, koromfekete hatalmas góth palotáját, mely 1357-ben épült. A XVII. század végeig céhháza volt a posztószövő iparosoknak. Csucsives köportálé nyílik az utcáról a téres földszinti csarnokba, melynek hátsó oldalfalához támaszkodik az emeleti tantermekhez vezető gallériás kőlépcsőzet faragott rózsadiszitményekkel, vállkövekkel és kerítő mellvédekkel. Az impresszió, melyet az épület a belépőre gyakorol, igen hatásos és feledhetetlen. Minden magán viseli e palotában a középkor jellegét: ablakok, ajtók, termek, folyosók. Az egyetemet IV. János brabanti herceg alapítá 1326-ban. A XV—XVI. századokban fénykorát élte a nevezetes tanintézet. Tanárai közt már akkor is hirneves tudósok szerepeltek, a hallgatók száma pedig meghaladta a 6000-et Belgium szabadságharcaiban nem egyszer a löveni egyetemi ifjuság köréből indultak ki a hazafias mozgalmak, amiért az intézetet 1793-ban, mikor a franciák lettek a belga föld uraivá, beszüntették. Így maradt az a juliusi forradalomig. Belgium felszabadulása után a püspöki kar vet'e kezébe a kath. tanügyet; s minthogy a genti, lüttichi és brüsseli egyetemek kizárólagos állami iskolákká nyilvánítottak, azok ellenében a főpásztorok Mechelenben a szabad katolikus egyetemet állították fel, mely nemsokára Lövenbe, a régi belga egyetem székhelyére tétetett át, hol jelenleg is virágzik, s mint mintaszerű kathol. főiskola világgraszoló üdvös és dicső misszióját teljesíti.

Löven a XIV. században fővárosa volt a brabanti hercegségnek. Akkor még gazdag emporiális város volt 200,000 lakossal. Főiparát képezte az egész középkoron át a posztógyártás, melylyel 4000

iparos foglalkozott a város területén. De a belga munkások már akkor is értettek a sztrájkoláshoz. 1382-ben fellázadtak a brabanti herceg ellen, ki hadaival nemcsak szétverte a nyugtalanokodókat, hanem nagyobb részöket száműzte is a tartományból. A száműzöttek Angliában telepedtek meg, meghonosítván ott a posztógyártás mesterségét. Azóta folytonosan csökkent és hanyatlott ez az iparág Lövenben. Most már oly csekély, hogy alig méltó az említésre. Ellenben híresek Löven serházai és papirgyárai. A lakosság 35,000 lélekre tehető.

Hálásra Antwerpenbe utaztam és a másnapi délelőttet is a terjedelmes Schelde-városban töltém. Belgiumnak most ez a legnevezetesebb kikötővárosa 159,600 lakossal. A Schelde torkolata itt 600 méter széles; ez okon az antverpeni szabad kikötő oly nagygyá nőhetett, hogy egyszerre 1000 tengeri járóművet fogadhat be. A vasuti összeköttetések, a csatornák, melyek a Schelde folyót a Rajnával kapcsolják össze, jelentékenyen emelik a város kedvező helyfekvésének fontosságát. A félkörben elterülő hatalmas várost a Scheldén innen és túlvan vártornyok, sáncokkal megerősített bástyák dominálják. Főbb erődítményei: a Citadella, melyet még a XVI. században Alba herceg építtetett az ellenszegülő város megfélemezésére, és a Montebello váracs, melyet a franciák hasonló célból emeltek 1803—1813. években. Az antverpeni vár többi részei V. Károly császár idejéből valók. Általában még sok olyan emlék áll fenn Antwerpenben, melyek élénken megragadják figyelmünket és eszünkbe juttatják e városnak már a VIII. században kezdődő régi történetét. Kikötőjét a XI. század óta ismeri a történet. kereskedése pedig híres volt már a XII. században, mikor az antverpeni kendők keresett árucikket képeztek Francia- és Németországban. Virágzó korát azonban a XV—XVI. századokban élte Antwerpen, midőn kereskedése és nagymérvű ipara ugyszólván ver-

senytárs nélkül uralkodott az egész kontinensen, sőt a tengereken túl is. A hanzának itt voltak akkor leggazdagabb raktárai. Ennek következtében a külföldi kereskedők is Antwerpen felé húzódtak, összehalmozván a kereskedelem e központjában Peru aranyát és Mexiko ezüstjét, Perzsia, Arábia és India drágaságait. A Fugger és Welzer kereskedelmi házak telepeket állítottak Antwerpenben, sőt a nagy angol kereskedelmi kompánia is ott ütötte fel állandó tanyáját. A város moográfusai hiteles adatokkal bizonyítják, hogy V. Károly uralkodása idején nem volt nap, hogy Antwerpenben 2—300 tengeri hajó horgonyt ne vetett volna s hogy hetenkint 1500—2000 társzeker ne érkezett volna a városba Lotharingiából, Francia vagy Németországból. Magának Antwerpennek 4500 tulajdonos tengeri hajója volt abban az időben, s 500 millióra rugott évenként az üzleti pénzforgalom, mit e város a külfölddel csinált. Antwerpen rohamos hanyatlása a XVI-dik század végén kezdődik II-ik Fülöp spanyol király sötét despotizmusá alatt. — A németalföldi szabadságharcok, az úgynevezett „spanyol furia“, Alba barceg kegyetlenkedései, a spanyolok, franciák, osztrákok, hollandok és angolok szakadatlan ostromai, évszázados harcok, belforradalmak és a hatalomra vergődött ellenség okozta vérfordók és pusztítások, háromszáz éven keresztül nem hagyták magához térni a lakosságában és erejében teljesen megfogyatkozott várost. Új élete, sorsának jobbra fordulása, csak a jelen század elején I. Napoleon uralma alatt, és illetőleg Belgiumnak teljes függetlenítésével kezdődik. Azóta a város ismét halad és emelkedik. Lakossága most közel 200.000 lélekre szaporodott fel.

Antwerpennek magas színvonalon álló intelligenciája buzgó tevékenységet fejt ki a város szellemi érdekei előmozdítása körül. Tanuskodnak erről Antwerpen tudományos intézetei, társulatai, iskolái, nevelőházai és nagybecsű műgyűjteményei.

Van itt tudományos Akadémia, egy Athenaeum, főgimnázium, tengerészeti iskola, orvos-műtői intézet, több könyvtár, festészeti és szobrászati igen jeles mesteriskola, mely még a XVI. században keletkezett, s melynek tanítványai közül Van-Dyck, Calvaert, a két Teniers, Segher, Crayer, Floris és Brill világraszóló hírnevet szereztek és megalapítóivá lettek a flamandi festészeti iskolának. Az utóbbi évtizedekben örvendtes lendület tapasztalható a kereskedelem és ipar terén is. Antwerpen állandó kereskedelmi érintkezésben áll Angliával, Német- és Franciaországgal s az amerikai államokkal. Közvetíti Belgium terményeinek és gyártmányainak kivitelét, s viszont a külföldi országok cukor, nyers bőr, rizs és festőanyagának behozatalát. Az iparágak közül első helyen áll a himzés és csipkekötés, melylyel 20.000 munkáskéz foglalkozik. Jelentékeny még a posztógyártás, a selyem és pamutszövészet, harisnyakötés a keztyű, arany és ezüst sujtás, szalag, cérna, viaszosvászon és tapéta készítés, a papír és cukorgyártás, főképp pedig a gyémánt- és gyöngycsiszolás.

Legszébben prezentálja magát Antwerpen a Schelde oldaláról hol népes kikötőjét és a munkások ezreitől hemzsegő dockokat találjuk. Van 162 meglehetősen széles, jól kövezett utcája s 26 tere. Azok közül a legnagyobbak be vannak fásítva és szép sétányokkal, friss vizű szökőkutakkal, virágos parkokkal kedveskednek. Jótékony hatással van a népes város közegészségi viszonyaira a körülmény is, hogy a csatorna hasítja keresztül a különböző városrészeket. E nagy vízkészlet a nyári forróság és a por elleni védekezésnél kiváló előnyére szolgál a lakosságnak.

Antwerpen legfelségesebb épülete a Notre-Dame katedrális. Góth stílusban épült 1422—1518. években. Két egyenlőtlen magasságu piramis tornya van áttörött, gyönyörűen csipkézett tagozatokkal. A bevégzett nagyobbik torony 444

láb magas, az alacsonyabbikon ügyes szerkezetű óragépezet van elhelyezve, mely 60 harangon különféle zeneműveket játszik. A templom 500 láb hosszú, 240 széles és 360 magas. Csucsivű boltzatainak száma 213, s ez az egész komplikált művezet 125 sugár oszlopon nyugszik. A templom belsejét számos festészeti és szobrászati remek, azonkívül pompás ablakok ékesítik. Itt láttam Rubens világhírű két oltárképét: a kereszt felmagasztaltatását és Krisztus Urunk levételét a keresztfáról. A többi oltárok fölött Herreys, Schulz, Frank, Quesnei, Verbruggen és Schomnaker alkotásai diszlenek. A parochiális templomok közül szent Jakab, sz. Ágoston és szent Pál templomait néztem meg, melyek mindenikében találunk Rubens és Van-Dyck képeket. Rubens Péter Pál tudvalevőleg egy antverpeni nemes polgár fia volt, s atyjának halála után 1587-ben Antverpenben telepedvén le, e városban képezte ki magát festővé Veen Ottó műtermében. Itt tölté ifjuságát is 1601-ig, mikor Tizian és Paolo műveinek tanulmányozása céljából Olaszországba ment, de 1608-ban ismét visszatért Antverpenbe, nőül véve Brant Erzsébetet, annak halála után 1630-ban a szép Forman Ilonát. Rubens ugyancsak Antverpenben halt meg 1640 évi május 30-án, eltemettetvén a szent Jakab-templomban, hol sirját most egy szép emlék és az általa festett szüz Máriakép jelöli. A világi épületek közül megtekintendő az ötemeletes, giebeles, ritka szép városháza; az 1531-ben épített börze, mely alkalmasint legrégebb s legnagyobb is Európában; továbbá az 1568-ban létesült hanzapalota; a szép színház és a mintaszerűen berendezett városi kórház. A főtéren látjuk Rubens atyjának házát, melyben hét testvérével és özvegyen maradt anyjával maga a művész is számos éveken át lakott. Az emeletes ház frontján e felírás olvasható: „1567 has aedes illustrissimi Rubeni, Joannes et Maria

Pypelich inhabitaverunt parentes.“ Nem messze van ide a belga király palotája, mely azonban csak közönséges háznak mondható A Rue de Fagót-ban fekszik a városi képcsarnok. Ez is igénytelen épület, de műkincsei, főkép nagyszerű képtára, Antverpennek főnevezetességét képezik. Aki Rubens és Van Dyck művészetét teljes egészében tanulmányozni ohajtja, okvetetlenül meg kell tekinthenie az antverpeni templomokat és a képcsarnokot, tol mind a két mesternek számos alkotását láthatja, melyeket legfeljebb csak a forgalomban levő rézmetszetek és fényképek után ismerünk. Rubensnek és tanítványának Van Dycknek remekei legnagyobb részben a velencei, florenci, turini, római, madridi, párizsi, müncheni, brüsseli, londoni, amsterdami, drezdai, berlini és bécsi műtárlatokba vannak ugyan bekebelezve. de azért maradt még Antverpenben több olyan nagyszabásu kép a két művész után, melyeknek az emlitemt mügyüjtemények még kópiáit sem birják. Ha tehát semmi egyéb nem vonzaná is a Belgiumban utazó idegent Rubens és Van Dyck városába, a németalföldi műiskola e két koszorus nagyságának itt található páratlan müvei magukban véve is ellenállhatlan vonzerőt gyakorolnak minden nemesebb izlésü emberre, hogy pár óráig elidőzzék Antverpenben, s elgyönyörködjék Rubens és Van Dyck alkotásainak élethü felfogásán, koloritjok elevenségén és parázshoz hasonló izzásán, de különösen az utánozhatatlan világításon és a páratlan finomságu kezeken, mi az antverpeni arcképeket jellemzi.

A hálás város három nagy festőjének emlékét tisztelte meg szobrokkal. Rubens szobra, Royer és Geefs által 1842-ben készítve, a Place de Verten, Van Dyké, ki 1599-ben látta itt először a napvilágot, a muzeum előtti téren, végre Teniers Davidé, ki 1582 ben szintén Antverpenben született, a piactéren áll.

Antverpen különben nagyon csendes város.

Legszebb kereskedései, kirakatai és kávéházai a Place de Meier-en, a Katalin-utcában és a dómtéren vannak. A sétatereken és a nevezett utcákban szokott esténkiint az uri publikum találkozni. Legélénkebb része a városnak a kikötő, hanem ez a legpiszkosabb rész is. Ott van a munkás osztály tartózkodási helye, tele tönve gyárakkal, raktárakkal, széngarma-fákkal, petroleumos hordókkal és számtalan büzös polinkakoresmával. Aki leitta magát a fekete földig, azt egyszerűen kidobják az utcára, hol százanként hevernek a holt részeg munkások, férfiak és asszonyok vegyest, egymás mellett. Így néz ki Belgiumnak republikánus-szociálista népeleme! Ez csinálja a szüntelen en legetett sztrájkokat, olykor politikai tényező gyanánt is szerepel. A kikötő mellett láttam Corvillain gyárosnak azon nagy gyutacsgyárát, mely néhány héttel utóbb felrobbant s kétszáz munkást a romok alá temetett. Eszembe jutottak az antverpeni részeg alakok. Azt hiszem, nem is tévedek, midőn a borzasztó katasztrófát a kikötői munkásnép iszákosságának és megbizhatatlanságának tulajdonitom. Az akkor még ép városrész most a rombolás képét mutatja.

Délután Brabant szelid rónáin, befásított, veteményes és jól művelt vidékein futott velem a vonat L ü t t i c h felé. Még egyszer érintők Mechelnt s Lövent, aztán Torlemontot, Neerwindent, Waremmet és St. Nicolast, midőn estefelé az Ardennák erdős domborulatai közé és a Namur felől folydogáló Maas regényes völgyébe érkezünk. Itt vannak Belgium legnépesebb munkástelepei. Az egész vidék tele van bányákkal, gyárakkal, különféle műhelyekkel és kohókkal. A tűz itt nemcsak a földalatti aknában lobog, de felgyújtotta immár a szociális demokraták elvei által félrevezetett munkásosztály elméit is. A pénz és nyereség kérdése, a tőke hatalma és a szolgálattevő nép fokozódott, igényei, tartják a vidéket folytonos lázban és gyötrik a népet az egymásután következő válságok veszélyével.

Az itteni köznép hangulatán, magaviseletén, tulmerész beszédjén legott ráismerni a forradalmi elemekre. Ilyen hencegő, lármás, kiméletlen emberekkel sehol másutt nem találkoztam. Nem respektálnak senkit szemérmetlenek még a vasuti várótermekben is, sőt betolakodnak öblös pipáikkal a nemdobányzók vagonjaiba, hol kényelmesen rágyujtának és a zsebkendőjökkel takarják el a dobányzást tilalmazó „Niet Rooken“ felírásokat. Csekély dolog, de jellemző.

Elhagyva a Haut-Preé bányatelepet, néhány perc alatt a lüttichi pályaudvarba robogunk. A vasut fenn a magas Valpurgis hegy oldalán épült, úgy hogy az egész várost kényelmesen áttekinthetjük. Jól látni a XI—XIV. századi szent Jakab templomot és a szent Pál góth katedrális, mely egykoru az előbbenivel. A XII. századi szent Bertalan bazilikának bizanti tornyai is szépen kivehetők. Az ehhez közel álló sz. Márton templomban keletkezett tudvalevőleg az Urnapünnepe. A messze kiterjedő város tetszetős látványt nyujt. A külső részek már modern izlésben épültek, széles egyenes utcákkal, sétányokkal és tágas terekkel. Uti tervem azonban nem engedé, hogy Lüttichben is leszálljak. Rövid megállapodás után tovább robogtunk tehát, gyönyörködve az illatos hegyvidék szépségein, mig az alkonyat mind erősebben ránk nem borult. Este nyolc óra táján bucsut véve Belgiumtól, rövid s felületes málhavizsgálat után átléptük Németország északnyugati határvonalát.

X.

A Rajna-vidék.

(A kékposztó és pakfongomb országában. Aachen. Emlékek a rómaiak és karolingek korából. A császári őspalota és vár. A műnszter és nevezetességei, kincstára és ereklyéi. A városház. Az aacheni „császárforrás“, az „Erzsébet-kut,“ a város kiválóbb épületei, birodalmi gyűlései, hanyatlása, s püspökségének rövid fennállása. Köln. A kölni dóm, annak kincstára és énekkara, a többi templomok. A város jelenlegi képe és multja. Wallraf-muzeum, városháza, Gürzenich, Tempelhaus, Rubens szülőháza. Köln tanügye, legnépesebb utcája, nyilvános kertjei, jellemvonása. Bonn és regényes fekvése. A műnszter. Emlékezés Bonn régi történetére. A bonni egyetem. Beethoven szülőháza és emlékszobra. Koblenz. Körültekintés a városban. Utazás a Rajnán Koblenzből Bingenig. A rüdesheimi győzelmi emlék. Rövid kitérés Wiesbadenba Mainz.)

Verviers német-belga határállomástól beljebb is hegyek öbleiben szalad a vasut. Mihelyest átköltözünk a sokkal tisztább és kényelmesebb német vagonba, megszűnik a túlmöttség, pipafüst, a demokrata szincerizálás. Ezentul bizonyos kimért feszességet s szabályszerű hivatalos jelleget ölt magára az utazás. Aki itt idegen, szerényen meglapul a kupé szögletében és bölcsen hallgat. Csak a németen látszik azonnal, hogy ő otthon van és urnak érzi magát a kékposztó és pakfongomb országában. Fesztelensége, önelégültsége és körülhordozott tekintetének szánakozó kicsinylése, vagy éppen leereszkedő kegyessége, menten elárulják a házigazdát. Az uti jegyeket eztán már nyakig begombolódzott, lepénysapkás, rövidlátó porosz konduktor vizsgálja orrcsüptető szemüvegen át s fehérkeztyüs kezekkel.

De a vidékből mitsem látunk. Szépségeit elfüggönyözi szemeink előtt az éj homályának alászállott kárpitja. Azonban az erdők lombjai alatt, a hegyek szakadékaiban éjnek idején is eleven munka folyik. Sűrűn táncolnak el kocsink ablakai alatt a kivilágított gyárok, izzó hámorok és a lobogó lánggal égő olvasztókemencék. Az óra tizre jár, mikor Aachenbe érkezünk. Meg vagyok elégedve, hogy a „Bellevue“ fogadóban alkalmas szállást kaphatok. Aztán minden egyebet másnapra halasztva, nyugalomra megyek.

A a c h e n Németország legrégebb és legnevezetesebb városa, a rómaiak *Aquisgranum*, a karolingek rezidenciája, a német császárok ősi koronázója. A Worm folyócskától átszelt termékeny hegykatlanban fekszik, övedzve a Veen hegység szelid hajlásu erdős szárnyai által. A régi Aachen magvát a belváros képezi de abban is csak néhány középkori épület emlékeztet az elenyészett nagy időkre. A jelenkor emberei modern izlésű új várost telepítettek a réginek eltűnt körfalain. A számtalan új palota, a széles utcák s tág terek, a korszerű berendezés, alig sejteti már, hogy Alexander Severus, Hadrián és Julius Caesar római kolóniájának, a khuron-germán törzs őstelepének, Theodorik, Siegbert, Pipin és Nagy Károly ezredéves városának talaját tapossuk. Barbarossa Frigyes középkori várából és annak nyole bástyakapujából mitsem látni többé. Csak két kapunak omlatag ivezete mutatja, merre kanyargott a régi aacheni vár. A meleg gyógyforrások, melyek a városban fakadnak, Apollónak voltak szentelve, kit a rómaiak tudvalevőleg *Granus* melléknéven tiszteltek. Innen a városnak *Aquisgranum* római elnevezése. Az Aachen név az ó-germán „aha“ szóból ered, ami vizet, forrást jelent. A római feliratok, vízvezetékek, fürdőmaradványok és az 1877-ben kiásott piscina alapromjai kétségtelenné teszik a rómaiaknak itteni állandó tartózkodását, habár egyik római írónál

sem találjuk említve Aquisgranumot, mely név csak a VIII században lép fel először. A német uralkodóknak már 754-ben volt itt palotájuk, melyben Pipin a 765. évi karácsonyt és a 766. évi husvétet ünneplé. Nagy Károly császár nemcsak a fejedelmi palotát építteté újra, de az ő jámbor lelkületének köszöni létét Aachennek ma is fennálló legmonumentálisabb építménye, a 796. évben befejezett tiszteletreméltó műnster, mely a világ legrégebb egyházi alkotásai közt kiváló helyet foglal el. A királyi palota romjai fölött épült a mostani városháza. A palotával kapcsolatos volt az udvari kápolna, melyet Nagy Károly a műnsterbe olvasztott be, és az most is a remek templom legrégebb magvát képezi. A királyi palota, a műnster és a meleg források fürdője egységes épülettömeget képeztek, s mindez tornyos bástyafalak által volt körülvéve. Ez volt a királyi „pfalz“, a német fejedelmek várpalotája, melyben Nagy Károly életének utolsó éveit tölté.

A műnstert maga III. Leo pápa szentelte fel szüz Mária tiszteletére, midőn 805-ben a császár vendége volt és a vizkereszt ünnepét számos fejedelmi személy társaságában Aachenben tölté. A templom 16 szögletre épült 48 láb átmérővel s 8 sarku középipítménynyel. A külső és belső falak közt ivezett körfolyosó fut körül, míg az oszlopokon nyugvó körépület fölött gallériás kupola emelkedik. A műnster mintáját Nagy Károly állítólag a Jusztinián császár építteté ravennai szt Vitál templomról kölcsönzé s ugyanonnan, valamint Trierből és Rómából szerezte be a mesterileg esztergályozott finom gránit és márványoszlopokat is. A középkorban és ujabban is különféle hozzáépítések s átalakítások vitettek végbe a műnsteren. Nevezetesen a 1.4 láb magas goth izlésű kórus 1353—1413-ban épült. Ehhez csatoltatott a nyugati oldalon a harangtorony. A kupola belsejét szobrokkal és üvegmozaikkal ékesítették, mely utóbbiak a Megváltót és az

Apokalipszis véneit ábrázolják. E t e m p l o m b a t e m e t t é k 814-ben Nagy Károlyt, s kriptája fölé aranyozott ivezetet építének. De a normannok fölégették a várost, és a műnszterrel együtt elpusztították a nagy császár sirját is. A templom újból való helyreállítása után III. Otto az 1000-ik évben felásatta az elfeledett császári sirt, s megtalálta benne Nagy-Károly kriptáját, melyben a császár trónján ült, koronával a fején és jogarral a kezében. A krónikások szerint körmei keresztülnőttek a keztyükön. Ottó uj ruhákba öltözteté a holttetemet, s diszes szárkofágban temeteté el. Később maga is a műnszterben temetkezett. 1165-ben Barbarossa Frigyes ismét megnyittatá Nagy Károly sirját, s esontjait drága arany és ezüst koporsóban helyezé el. III. Paskál pápa szentté avatván Nagy Károlyt, II. Frigyes császár 1215-ben még értékesebb koporsót készítettett az ereklyék számára, melyben azok mai napiglan is őriztetnek. A sirüreg helyét, hol egykoron Nagy Károly holtteste nyugodott, most a kövezetbe illesztett márványlap jelöli a templom közepén e felirással: „Carolo magno.“ Fölötte függ az I. Frigyes császár által 1165-ben ajándékozott aranyos ércsillár, mely a római császárság koronajelvényének alakját tünteti fel. A keresztény müépités különböző korszakait képviselő dóm egészben véve igen groteszk architekturai konglomerátum. Még a laikus nézőre is bizarr benyomást gyakorol. De azért szent érzelem reszket át idegeinken, midőn szilárd, tömör, fekete boltívei alatt megállapodunk. Lelkünk álmodozóan barangol végig mindazon eseményeken, melyek a rég letűnt századok alatt e templomban végbementek. Jámbor Lajostól I. Ferdinandig (813—1531.) valamennyi német királyt e templomban koronázták. Megkoronáztak benne tehát összesen 27 német királyt és 11 királynét. Csak I. Ferdinánd után teték át a Majnai Frankfurtba a koronázás ünneplýességeit. A műnszterben tartattak 789-től 1023 ig

a nyugati egyház erősítését és korszerű fejlesztését hathatósan előmozdító legnevezetesebb szinodusok. Az elsőn, melyen a klérus fegyelmi ügyeit, a népoktatást, Isten ígéjének hirdetési ügyét, a gall szer-tartások kiküszöbölését s azok helyébe a római li-turgiának és éneknek behozatalát, a babona elnyo-mását célzó intézkedéseket tárgyalták az atyák, a „Capitula Sinodalia“ című nyugat-egyházi első tör-vénykönyv alkottatott meg Nagy Károly jelenlété-ben. Ebből az időből valók: a templom ércajtaja, az oktagon fölötti gallériának rácsozata, a 48 gyer-tyára szolgáló Barbarossa-féle koronás csillár, és a drága márvány, s gránitoszlopok, melyekből a fran-ciák I. Napoleon alatt 32 darabot a Louvre díszí-tésére elemeltek ugyan, de a legtöbb oszlop 1813-ban ismét visszakerült Aachenba. Nagyon régi az aranylemezekkel, gemmákkal, drágakövekkel és ele-fántésont faragványokkal ékesített szószék is; korát azonban nem tudják biztosan meghatározni. A műnszter kincstárában világhírű ereklyéket őriznek, melyek két osztályra vannak választva. Az egyik osztályt képezik a csak hétévenként látható „n a g y e r e k l y é k“, a másikat a „k i s e r e k l y é k“, melyek beléptijegy mellett mindenki által bármikor megtekinthetők. A nagy ereklyékhez tartoznak a hiteles történeti okmányokkal beigazolt s leginkább Nagy Károly s Jámbor Lajos által szerzett követ-kező szent tárgyak: 1.) A Boldogságos Szűznek egy fehérsárgás gyapothból szőtt ruhája 2.) A gyer-mek Jézus pólái 3.) Az a lepedő, melyen a le-fejezett Keresztelő szent János teste nyugodott. 4.) A vértől áztatott övkendő, melyet a megfeszített Üdvözítő a keresztfán viselt. 5.) A szent kereszt-nek részei, s több apostolnak esontmaradványai. A szent tárgyak minden hetedik évben július 10-től 14-éig tétetnek ki a keresztény hivek nyilvános tiszteletének, amikor is a jámbor katolikusok száz-ezernyi serege özönlik Aachenba ünnepélyes bucsu-zarándoklatokban. A kis ereklyék ezek: 1.) Az Úr

Jézus egy gyapot ruhaöve. 2.) Szűz Máriának egy ruhaöve. 3.) Nagy Károly vadászkürtje a még meg nem fejtett felirással: „Dein Ein.“ 4.) Nagy Károly koponyája és jobbkez csontja. 5.) A császár csontvázának többi részei a már említett drága ereklyetartóban. 6.) Egy arany oltár és szent Bernárd miseruhája. 7.) Nagy Károly aranynyal diszitett márvány trónja, mely a koronázásoknál használtatott.

A műnszter közvetlen szomszédságában, a szabálytalan nyolcszöget képező belváros festői ódon piacán áll Aachen legjelentékenyebb profán épülete, az 1353-ban emelt városházapalota. Két torony mered fel a hatalmas épületből: az egyik a Granus-torony, mely állítólag még a rómaiak idejéből való; a másik a harang-torony. 1883-ban mind a kettő leégett, s most is rekonstrukció alatt állnak. A palota belseje már készen van. s eredeti szépségében látható. A nagyterem, hol a koronázási előkészületek és az utőünnepek, valamint a birodalmi gyűlések s később az aacheni békekötések (1667-ben Francia- és Spanyolország között, 1748-ban pedig az osztrák örökösödési háborunak befejezése) végbementek, 162 láb hosszú, 60 láb széles. A falakat köröskörül freskók diszítik, melyek jelentekeket ábrázolnak Nagy Károly életéből. A képek Rethel művész ecsetjének alkotásai az 1860-ik évből. A képciklus tárgyai: III. Ottó megjelenése Nagy Károly sirboltjában; a padernborni Irmen-oszlop lerombolása; Nagy Károly kordovai győzelme a szaracéneken s diadalmas bevonulása Páviába; Wittekind kereszttsége; Nagy Károly római koronázása III. Leo pápa által; az aacheni műnszter építése és a korona átruházása Károly által utódára, Lajos királyra. A városháztéren ugrókut bugyog, fölötté Nagy Károly emlékszobra áll. Közel ide van a kén-tartalmu „császárforrás“ és az „Erzsebete-kút“, mely vizek gyógyhatását bőrküteges és csuzos bántalmak ellen használják. A betegek s a közönség üdülésére egy csinos „gyógyterem“,

a „redoute“ és a városi színház szolgálnak. A képcsarnok is méltó a megtekintésre. Nagyobb épületek még a dikaszteriális palota és a kórház. A katedrálison kívül van Aachennek más 19 temploma, köztük 8 plébániai egyház. Ezek mind újabb építmények. A középkori templomok 1656-ban, mikor Aachenban 4000 ház égett le, a tűznek estek áldozatul. A város lakosságát 86.000 lélekre becsülik. Főfoglalkozása a gyári ipar. Nevezetesek a tü-, posztó- és gyapjmosó gyárak, a rézöntők és ötvösségek. A gyári ipar fejlesztésére 1870-ben technikai főiskola keletkezett, mely bányászati és kémiai laboratóriummal van felszerelve. Szép kirándulások kínálóznak a város melletti Lajos- és Salvator-hegyek szabályozott erdőseibe.

Aachen fénykora a karolingek uralmának időszakára esik. De aztán is, míg koronázási város volt Aachen, ritka kiváltságoknak örvendett, sok fényt és gazdagságot látott kebelében. 1531-ig 17 birodalmi gyűlés tartatott falai közt, ami a középkorban, mikor minden fejedelem és nagyur egész sereg kísérettel jelent meg a gyűléseken, sokat jövedelmező esemény számba ment. — 1524-ben, a protestánsok beköltözésével, kezdődik Aachen hanyatlása. A város ezentul szüntelen civódásoknak, veszekedéseknek színhelye. A protestánsok 1581-ben már fegyvert ragadnak s a katolikusok mellőzésével a maguk részére bitorolják a magisztrátus tiszti állásait. 1611-ben még tovább mennek: kiűzik a városhól a jezsuitákat, rombolják, pusztítják s rabolják a katolikusok templomait s zárdáit, és a saját felekezetökből választják a polgármestereket. A következés az, hogy a királyok konfiskálják a renitens város ösi kiváltságait, a kereskedelem félrevonul, a gazdagabb lakosság elköltözik, s a város mindjobban süllyed és elszegényedik. Azóta sem tudja magát összeszedni. A francia konkordátum értelmében 1801-ben püspöki székhelylyé lett Aachen. E püs-

pökség a mechelni érsekségnek volt alárendelve. Első s egyetlen püspökének, Berdolet Marknak halála után 1821 ben megszűnt az aacheni püspökség. Az egyházmegye részei a kölni, trieri és münszteri püspökségekhez kapcsolattak. A püspökség helyébe hat tagból álló társaskáptalan lépett, melynek élén a székesegyházi prépost áll. —

Julius 16-dikát Kölnben töltém. Amint megérkeztem, legott a világhírű dómba siettem, mely néhány percnyi járásra van a város belsejében épült centrális pályaháztól. Kölnnek ez a legrégebb műemléke. Valamikor a város régi egyházfejedelmi várának, mintegy akropoliszának bástyái és falai, tornyai és káptalaulakai közt állott. Az ősi védelmi művek és romok most már mind eltűntek mellőle, csak egyedül ő áll még egy szűk téren, környezve modern házsorok és a sziklafalai közelébe előtoldódó utcák által, melyeken az újabb átalakítások semmi eredetiséget sem hagytak meg az utókor részére. A kölni dóm világra szóló műmaradvány, tökéletes műtípus, a középkori művészet és műtökély nagy emlékeinek kiváló diszpéldánya! A hatalmas épülettömb magasan emelkedik ki az összes házak fölött, s rendkívüli, mondhatnám elbűvölő hatást gyakorol a szemlélőre. A dóm, melyet hetedfélszázaddal ezelőtt Hochstadeni Konrád érsek főpásztori kormányja alatt 1248-ban kezdtek építeni, ma már egészen kész és teljes pompájában áll előttünk. Róla is el lehet mondani, hogy olyan szép, miszerint tokot kellene rá csinálni. Én nemcsak Németország legszebb és legnagyobb templomának tartom, de merem állítani, hogy győzedelmesen ragadja el a pálmát egész Közép-Európa valamennyi monumentális templomaitól. Zseniális tervezete és csodálatra méltó összhangzatos strukturája, izlésteljes finom idomgazdagsága és nemes arányai, jellemző egyéni vonásai és tartalmas eszmeisége, magában foglal minden szépet és magasz-

tosat, egyesíti az emlékszerű építés művészetének minden gyönyörűségét, mit emberi elme a vallás fenségének kifejezésére pusztán merev holt anyagból megalkotni képes volt. Nem tudunk betelni a fenomenális remekmű nézésével, s olthatatlan szomjival vizsgáljuk minden részleteit, kezdve az alapoktól a pillérek csucsáig, meg a felhőkkel enyelgő tornyok szédületes magaslataíig. A két főtorony 156 méter magas. Az Eiffel-torony után a legmagasabb épület a földkerekségen! Magasabb a hamburgi szt. Miklós-toronymnál (144. m.); a római szt. Péter-kupolánál (143. m.), a strassburgi műnszternél (142. m.) és a bécsi szt. István-toronymnál (136. m.). Az emeletes front kecses formációja számtalan csucsos, toronyzatos és mennyezetes diszleteivel, kőhevederes kettős ablakaival s három portikuszával, a támrendszer izléses motívumaival és merész ornamentikájával, lebilincselő nagyszerű hatást gyakorol. A recézett csipkés toronycsúcsok nyilott liliomszirmokban végződnek; de dacára a roppant magasságnak, azt a különös vágyat keltik a szemlélőben: bár magasabbra vitték volna még a szép toronycsúcsokat, hogy nyulánk, sugártermékekkel annál jobban imponálhattak volna. Mert a széles, hatalmas és tömör toronytest sokkal magasabb csúcstetőzetet viselhetne el, míg a mostani kissé rövidnek, nyomottnak és aránytalannak látszik. Ellenben gyönyörű proporciókat és ékes szimmetriát mutat a kereszthajó fölé épített harmadik kisebb torony, mely nagyon hasonlít a párizsi igazságügyi palota Sainte-Chapelle tornyához, melyről már egy előbbi fejezetben tettem említést. A dóm szt. Péter apostol tiszteletére van szentelve. Alaprajza, mint a legtöbb középkori templomé, a keresztalak. Öt hosszhajóját három kereszthajó metszi át, míg a szentély hétszögű zárófalanak mindenikébe kápolnák nyílnak s a főoltárt koszoru gyanánt övedzik. A templomhajók hossza 119 méter, a középhajó szélessége 15, a többi hajóké 8 méter, a kereszt-

hajó hossza pedig 75 méter. A középhajó magassága 45, a mellékhajóké 19 méter. A dóm köb-tartalma 6166 négyszög méter. Nagyobb tehát a mainzi, strassburgi és antwerpeni templomoknál, de kisebb a milánóinál. A művészi háló- vagy csillag-ívezetek 56 sugár oszloptőnek vállain nyugszanak. A falakat körskörül dús, hosszú és nagy csucsives ablakzat díszíti polichromirozott remek üvegfestéssel. A tagozott karsu oszlopok állványain koronás királyalakok, szentek s nagynevű egyháznagyok kőszobrai sorakoznak, míg a drága nagyoltár mögötti kar könyökös zárófalának színes ablakain misztikus világosság ömlik a szentély felséges ivcsarnokába. A hatás lélekemelő. Isten-ihlettség öröme-zete rezgi át egész valónkat.

A dóm tervét a híres tudós, Albertus Magnus domonkos szerzetes, mások szerint Rile Gerhárd német építőmester készíté. 1322 ben elkészült a kar, vagyis a szentély, s 1347-ben a nyugati tornyot kezdék építeni. Közbejött különféle akadályok, különösen a pénzhiány és a háborus idők évszázadokon át megakasztották az építkezési munkákat, míg végre 1814-ben Görres a munkálatoknak újból való megkezdését lelkes buzditással sürgeté. A felépítés iránti mozgalmak 1824 től kezdve már olyan nagy mérvet öltöttek, hogy nemsokára a templomépitő bizottság is megalakulhatott, mely a porosz uralkodóház támogatása mellett teljes erővel látott aztán hozzá a nagy mű befejezéséhez. Dicsőségére válik III. Frigyes Vilmos porosz királynak, hogy Németország legszebb műemléke kiépítéséhez nemcsak tetemes áldozatokkal járult, de annak meleg felkarolását utódaira is mintegy örökségképen hagyományozá. Fia, IV. Frigyes Vilmos, 1842-ben tette le a rekonstrukció alapkövét. A munka ezentul annál könnyebben és annál szaporábban folyhatott, mert időközben fölfedezték az eredeti tervrajzokat, és anyagi nehézségekkel sem kellett többé küzödni. Három jeles építőmester dolgozott a templom kiépítésén: Ahlert, Zwirner és

Vojgtel. Ez utóbbi 1880-ban szerencsésen befejezte a templomot. A zárókövet ugyanazon évi október 15-én I. Vilmos német császár helyezte az épületbe nagy ünnepélyességgel. A kiépítés költségei 40 millió márkát emésztettek föl.

Elvégezve szent misémet, körüljártam a templomban és megtekintém nevezetességeit. Piros bársonytunikába öltözött templomportás, ezüstgombos bottal a kezében és szélcsapott kalappal a fején ajánlkozott vezetőmül. Tudákos elokvenciával igyekezett fejtegetéseit megértetni, sőt élvezetessé is tenni. A karban Droste-Vischering érsek kolosszális márványszobrát mutatta legelőbb. aztán az egyes kápolnába vezetett. Az ugynevezett „Isten-anyakórusban“ Querbeck festőművésznek Mária mennybemenetelét ábrázoló képe érdemel kiválóbb megfigyelést. Érdekes a kereszthajó egyik oszlopán szent Kristóf szobra a XVI. századból. A XIV. századi karszékek domborműves faragványai is kiválóbb becsértéket képviselnek. A buzgó portás még a toronyba is fel akart vezetni, hogy az 540 mázsás császárharangot és az 1449-ben öntött 125 mázsás „Speciosá“-t megmutassa. De én még kispap koromban sem szerettem a toronyba mászkálni, ahova pedig a tiltott dohányzás ingere csábítá a pajzán fiatalságot. Ezt a fáradságot tehát, mely 533 lépcsőnek megmászását követeli a vándor fáradt lábaitól, szívesen elengedtem neki. Ahelyett megnéztem a templom kincstárát, mely nem annyira kiválóbb műbecsü ritkaságokat, mint inkább arany és ezüst drágaságokat tartalmaz. Főbb tárgyai: szent Engelbert ereklyetartója 75 kiló súlyu ezüsből; egy 7 kilót nyomó ezüst monstrancia; a kölni érsekék joghatósági pallosa; egy 5 kilós arany szentségtartó; különféle elefántesont faragványok; egy érseki mellkereszt és egy brillántgyűrű 60,000 frank értékben.

Mikor a kincstárból a templomba visszatértem, együtt találtam ott az érseki káptalant és az ifjabb

klérust a szent officiumnál. Kölnben is úgy, mint mindenütt a művelt Nyugaton, ahol eddigelé megfordultam, a liturgikus ének és zene van alkalmazásban a püspöki és káptalani egyházakban. Kölnben csak néhány világi férfi karénekest láttam. A férfikar zömét magok a klerikusok képezik, egy karigazgató pap vezetése mellett, ki finom metszetű s domborművekkel ékesített énekkönyvtartó előtt a szentély közepén áll és csak szemének tekintetével dirigálja a kart. A szoprano és alto szerepeket 8—14 éves fiúk végzik, oly üde természetességgel és bájos precízióval, hogy az ilyen istentisztelet az imában való megható legbensőbb átengedésnek és az ég angyali karaival való összeműködésnek tűnik fel. A gregoriánus korálshoz itt is a Pustet-féle Gradualékat és Antifonáriumokat használják, az organarészleteket pedig Witt művéből kísérik. Valóban nincs fölségesebb a gregoriánus dallamnál, a polifon stilű egyházi éneknél. Ez az igaz klasszikus egyházi zene, mely egyedül képes tolmácsolni a kathol. liturgia szellemét, a római egyház műizlésének magas tökélyét és utolérhetlen fejlettségét! Mily hasonlíthatatlan különbség nyilatkozik a sziv és léleknek eme zenéje, a hitesség és az érzelemmélység eme fölséges dallamai, a vallásbölcseletnek hangokban megjelenő ezen apotheozisa és az evangéliumi egyszerűség szende szépségének eme költészete, — aztán pedig azon divatos másik irány, a hangszeres zene között, mely templomainkban drámai hatásokat vadász és feltornyosult hangtömegeivel, a réz- és ütő instrumentumok féktelen tombolásával megrepszti füleink dobhártyáját s az utolsó ítélet rémületeivel reszketteti meg idegeinket. A fenkölt apostoli szellemű D u l á n s z k y p ü s p ö k ö t, Magyarország legrégebbi emplomának nagynevű restaurátorát illeti meg a dicsőség, hogy a pécsi székes bazilikának új fény-

ben feltámasztásával restaurátora lett hazánkban egyszermind a korrekt egyházi műzenének is. A pécsi székesegyház ujjonnan felállított gregoriánus énekiskolája anyaintézete leendő Magyarországon a klasszikus egyházi zenének! Bizvást remélhetjük, hogy a pécsi műintézet növendékei propagálni fogják a helyes irányt, hogy az legalább a püspöki székesegyházakban ujjpolgárjogot és állandó honosságot nyerjen.

A dómon kívül van Kölnnek más 15 kathol. temploma és kápolnája. Régiségi és építészeti szempontból legszebbek és legérdekesebbek: a szt. Kunibert, szt. Orsolya, szt. Gereon, szt. Szeverin, szt. György, szt. Péter, szt. Cäcilia, szt. Pantaleon, a szt. apostolok és a kapitóli szüz Mária templomok.

Utazó honfitársaim némi tájékoztatására fölemlitem mindegyikről a jellemzőbb tudnivalókat.

A szt. Kunibert-templomot a dóm közelében a János-utca során találjuk. Átmeneti izlésben épített minta bazilika az a XIII. század első feléből, két kereszthajóval. Nevezetességei közé tartoznak a XIII–XIV. századi falfestmények és az ablakképek, a XVI. századból való egy remek farrelief, mely Krisztus urunk megfeszítését ábrázolja és a kölni mesteriskolának néhány jó képe, melyek az oltárokat és falakat ékesítik — A szt. Orsolya-templomot a Makkabeus- és Eigelstein utcák során érjük. Óshajdani szentély, melynek első eredetét az Attila hunjai által leöldösött orsolyaszüzek legendáris korába teszik. A normannok inváziója elpusztítá a régi templomot, melyet azonban a hitek kegyelete ismét fölépített. A XII. században újra épült a templom, de az is elpusztulván, az építészet góth szakában végre a mostani templom létesült, mely azonban a jelen alakjában is magán viseli a megelőző századok reminiscenciáit. Mutat-

ják benne szt. Orsolya láb- és karsontját, hajhálóját, ruháját és azon nyilat, mely halálát okozta. Szt. Orsolya pompás ereklyeszekrénye késő román izlésű műremek. Igen becsesek a falemezre festett s 1224-ből eredő apostolképek.

Az alsó szászház — és a Gereon-útcákon át a szt. Gereon-templomhoz jutunk. Kéttornyú gyönyörű román bazilika, mely az utóbbi években végbevitt stilszerű restauráció által régi díszébe van visszaállítva. A legelső eredeti templomot állítólag szt. Ilona császárné építteté itt 320-ban Gereon és Gregorius thébai hősök tiszteletére, kik 286-ban ezen a helyen szenvedtek vértanui halált. Azonban a kiméletlen időnek örlő foga rommá morzsolta az első keresztény századok ama drága örökségét úgy, hogy Anno érsek kénytelen volt a vértanúk templomát egészen újból építeni. Anno temploma a hívek gyarapodó számának megfelelő bővítéseket nyert a XII. század folyamán a mostani pompás kupolacsarnok hozzátoldása által. Ennek az építést 1219-ben kezdték és 1227-ben fejezték be. Ugyanekkor kapcsolták hozzá a mostani sz. János kápolnát. A sekrestye 1316-ból való. Fontos műtörténeti jelentőséggel bírnak a keresztelőkápolna régi falfestményei: Krisztus, Mária és a Ker. sz. János. Az altemplomban is ősi falfestmények maradványai láthatók. Nagyszerű a templom XI. századi mozaik kövezete, mely különféle ó-testamentomi jeleneteket ábrázol. — A theofánia és karthausi utcákon végig menve, a szt. Szeverin-templomhoz érünk, mely Bruno érsek műve, de a XI. században teljesen át lett alakítva, a XIII-ban pedig újra építve. A tornyot később, 1393—1411-ben építették hozzá. Főnevezetessége a templomnak szent Szeverin ereklyetartója, az ötvösség kiváló becsű remeke. A falakon XIV. századi festmények maradványai áthatók. Igen szépek a góth izlésben faragott karszékek is. — Közel van ide a szt. György-templom, melyet II. Anno érsek építtetett. Az

ősi templom fölavatását 1067-re teszik. Eredetileg igénytelen oszlopos bazilika volt, a kornak megfelelő altemplommal. A középhajó boltozata a XII. századból ered, míg az előcsarnokok a kései góthikának a renaissanceba átmenetét tüntetik fel. Értékes régiségei a templomnak: a megfeszített Üdvözítő románkori faábrázolata, román- és góth kor szaki falfestmény-részletek, az apsis középablakának üvegfestészete, egy régi epitáfium és egy 1545. évi kép mely Krisztus urunk kálváriautját ábrázolja. — A csillagutcában találjuk a szt. Péter egyházat, melyben Rubens 1577-ben megkereszteltetett. Az oltár előlapját a nagy művész festés ajándékozta a templomnak háladatosságból. A keresztelő kápolna oltárképei a nürnbergi Vischer Pétertől, Leyden Lukácstól és Dürer Alberttől erednek. Megütköztem a német egyházi kapzsiságán, ki a jeles régiségeket, melyek értéktelen képek által vannak eltakarva, csak busás borra valóért mutatja a látogatóknak. Valahára ideje volna már elejét venni a kathol. templomok mükineseivel üzött botrányos kufárkodásoknak és az ezekkel együtt járó számtalan visszaéléseknek! Mi magyarok szives örömet mutogatjuk mükineseinket és becses régiségeinket mindenkinek ingyen, sőt büszkék vagyunk rá, ha külföldiek is megtekintésre méltatják ritkaságainkat. Azonban a külföldön senki se számítson hasonló előzékenységre. Drágán kell ott megfizetni még a legcsekélyebb müévezetet is. De legalább a kathol. templomokban ne legyen az utas kitéve az egyházi szolgák zsarolásainak, kik semmiben sem különböznek ama bibliai maklerektől, kiket Urunk korbácsal üzött ki az Isten házából; mert írva vagyon: „az én házam imádság háza, ti pedig latrok barlangjává tettétek.“ Ha a muzeumokban megvámolják és megsarcolják az idegent, az még talán kimenthető va-

lamikép ; de mikor szent ereklyéket, szent képeket és egyházi műtárgyakat csak pénzért szabad megnézni, az bizony nem nagyon épületes dolog. — De hagyján! — menjünk tovább. — A szent Cäcilia-templom most kórházi kápolna. Ez is egyik legrégebbi szentélye Köln városának. Első eredetét nem ismeri a történet. Csak azt tudom róla biztosan, hogy Wichfried érsek 930 és 941-ben restauráltatta a Cäcilia szentélyt, melyet „antiquae structurae“ templomnak nevez az érsek életirója. A XII. században ismét megújították, meghagyva a régi oszlopos bazilikának egyes részeit. A templommal kapcsolatos Paulinus-kápolna 1261-ből való. Az altemplom (kripta) még régibb. Nevezetes látni valója a templomnak a tympanonban befalazott kőlap, mely szent Cäciliát, Tiburciust és Valériánt ábrázolja ékes domborvészetben. — Közel egykoru e templommal a szt. Pantaleon-egyház, melynek alapjait 964-ben rakták le. Jelenleg a katonai helyőrség ájtatoskodik benne. A tornya 980 táján épült. A XIII. században gyökeresen restaurálták, meghagyva benne a románkori falképeket. Itt van eltemetve Bruno érsek és Theofania császárné († 999), II. Otto felesége. — Nagyszerű a szt. apostolok tiszta román izlésben készült kupolás temploma, az ugynevezett „Neumarkt“-téren. A XI. században épült, a XIII-ban pedig megújított. Jelenleg eredeti szépségében van helyreállítva. — Ugyanilyen rendkívüli benyomást gyakorol a kapitóli szűz Mária-templom (Zint Märjen) a Mária-téren. Ez is oszlopos bazilika terjedelmes körkarzattal, melyben a bizanti reminiscenciák új motivumokkal egyesülve, sajátos összhangu egészszé olvadnak. Épült a XI. században, s IV. Leo pápa által konzekrálta. A XII. században beboltozták az eredetileg lapos tetőt, s hozzáépítették a régi bailikához a hatalmas karcsarnokot, melynek a hársomhajós gyönyörű altemplom felel meg. A teljesen restaurált templomot újabbkori

falfestmények diszítik. — A dóm déli portáléjával szemben van az érseki egyházi szertár.

Köln leginkább Pozsonyhoz lehetne hasonlítanom külső berendezése és polgári építésze tekintetében. A különbség az, hogy Köln sik vidéken fekszik, nyilvános közemlékekben sokkal gazdagabb, egyházi monumentális építésze s régiségei tekintetében pedig páratlanul áll a művelt Nyugaton egész Franciaország s Belgium határáig. Köln 150,000 lakost számlál, fővárosa s legfontosabb kereskedelmi piaca a németországi Rajna-tartomány-nak, egyszersmind első rendű védőpontja a német birodalomnak. Fekszik félkör alakban a Rajna balpartján, s a 15,000 lakossal bíró jobbparti Deutz nevű várossal egy hajóhid és egy igen csinos vasuti hid által van összekapcsolva. A város pompás panorámája legelőnyösebben prezentálja magát a deutzi partról, ahonnan egy pillantással áttekinthetni a Rajna hosszában épült három, négy, ötemeletes paloták impozáns sorát, a fortifikáció egy részét, a háttérben elvesző rengeteg háztömeget, a gyárak kürtőinek erdejét és a templomoknak ég felé meredő különféle alaku tornyait, melyek közül mintegy 35 emelkedik ki a házak csoportjából. A belváros az ő görbe, szűk és sötét utcáival, középkori nyulánk csucsfödeles házaival még barátságatlan ugyan, de a város nagymérvű szépitési és bővítési munkálatai ezen is nemsokára segíteni fognak. Egy évtized óta Köln újabb fejlődési korszakba lépett. A központi pályaház környéke már is modern képet mutat s azóta, hogy a város terjeszkedését akadályozó középkori bástyaöví eltávolított, annak a helyén a bécsihez hasonló ringek épülnek, nagyszerű fényes palotákkal, aszfaltozott utakkal, jól ápolt fasorokkal és tágas közterekkel. Legszebbek ezek közül a „Hohenstautenring“, a „Hohenzollernring“, a „Habsburgring“ és a „Kaiser Wilhelming“, melyek már egészen ki vannak építve. Most épül a Rajna felé a „Hanzaring“ remek házsorokkal, lom-

bos virágos kertekkel s azokban kecses nyári pavilonokkal. A köztereket s parkokat diszkutakkal és emlékszobrokkal ékesítették. A vasuti hid előtti jobb- és balparti téren állnak Vilmos császár és IV. Frigyes Vilmos lovasszobrai, a város más terein Bismarck és Moltke emlékei, a szénatéren a világ legnagyobb lovasszobra, mely III. Frigyes Vilmos királyt ábrázolja és a tért környező legmagasabb házak fölé is kimagaslik. A város eddigelé 12 millió márkát fordított a szépítő tervek megvalósítására, de amit még ezentul építeni szándékoznak, kétszerte annyiba fog kerülni.

A 2000 éves régi Köln lassanként el fog tehát tűnni a föld színéről. Az umbriaiak ősi telepén, mely 37 évvel Urunk születése előtt keletkezett, a Claudius császár régi „Colonia Agrippina ájána k“ helyén, egészen modern város fog létrejönni. Már is csak a történelem adataiból értesül az idegen látogató, hogy a város előkelő szerepet vitt a római caesarok korszakában, az első keresztény századok alatt, s a frank és asturiai királyok idejében, mikor II. Siegebertainak és Pipinnak székvárosa volt. A kölni püspökség alapítója szent Maternus; de a püspökök egymásutánja csak a VII. századtól állapitható meg. Érsekséggé lett a kölni püspökség Hildebrand alatt 785—819. évben, ki Nagy Károly császárnak bizalmas embere volt. A püspökök és érsekek lajstromában több oly névvel is találkozunk, kiket az anyaszentegyház szentjei között tisztel. A normannok betörése elpusztítá ugyan a frank-karolingi Kölnt, de I. Otto uralkodása alatt újra felépült az, s német birodalmi várossá nőtte ki magát. Ekkor kapta vissza a város érsekét is a császár testvérének, Brunonak (953—963) személyében, és innentől kezdve emelkedett Köln tekintélye az egymásután következő hatalmas egyháznagyok pártfogása és oltalma alatt, kik bár következetesen ragaszkodva jogaikhoz a kölni polgárságtulkapásai ellen nem egyszor védekezni kényszerül-

tek, de fejedelmi állásuk és nagy befolyásuknál fogva Kölnnek gazdagodását s emelkedését is leg-
hatósabban előmozdították. A kölni érsekek tudva-
levőleg harmadik választófejedelmei voltak Német-
országban, s viselték azonkívül az apostoli Szentszék
s a szent római birodalom főkancellári méltóságát is.
IV Ince pápa a kölni érsekeket az apostoli Szentszék
született követeivé, IX. Leo a szt. Jánosról címzett
római egyház bibornokaivá nevezte ki. A káptalanba
nem vettek fel másokat, hanem csak hercegeket,
birodalmi grófokat és született dinasztákat. A ká-
nonellenes túrsza szokást, mely nem az értelmi
szinvonalat s az élet integritását, hanem az arisz-
tokrata születést vette zsinórmértékül az egyházi
méltóságok betöltésénél, csak ama kornak feudális
felfogásával és általános szellemi irányával ment-
hetjük. Főöslegesen említenem, hogy az érseki feje-
delmi udvartartás s a káptalan főuri tagjainak Köln-
ben tartózkodása milyen kedvező hatással volt Köln
kulturális, vallás-erkölcsi, de főképp anyagi fejlődé-
sére évszázadokon keresztül. Köln jóléte és hirneve
még inkább emelkedett a XII. században, mikor
Dassel Reinhold érsek közbenjárására a „három szent
királyok“ ereklyéit nyerte meg a város, mi által a
nyugati tartományok zarándoklatainak központjává
lőn. Gazdagságának fénypontja a XIV—XV. száza-
dokra esik, mikor a Fuggerek kereskedelmi háza
szoros kapcsolatot létesített közte és a külföld
legnevezetesebb pénzpiacai, valamint legnagyobb
forgalmu kereskedelmi központjai között. Ekkor
élte virágzásának legdicsőbb korát hirneves e g y e
t e m e is, melynek tanszékein egy Albertus
Magnus, egy Aquinói szt. Tamás és Duns Scotus
János hirdették a tudomány, a keresztény igazság
és az igaz felvilágosodás s műveltség igéit. Nem
csoda, hogy ilyen világhírű tanárok köré roppant
serege gyülekezett a tanuló ifjuságnak a szélrózsa
minden irányából, s a kölni egyetem egyszerre
8000-nél is több hallgatóval dícselkedhetett. Itt

kommentálták Aristoteles filozofiáját, innen plántálták el azt a keresztény népek gondolatvilágába. és itt fejtegették az ész- és észfölötti igazságok közti különbségnek az ó-bölcsélet rendszereit regeneráló és a keresztény apologetikát megdönthetetlen új alapokra fektető nagyfontosságú elméleteit. A XVI—XVII. századokban Köln volt a legnevezetesebb németországi hanzaváros, egyszersmind a német takácsműhelyek emporiuma. De a harmincéves háború oly károkat okozott népességében, vagyonában s társadalma összes rétegeiben, hogy csakhamar egészen jelentéktelen vidéki kis várossá süllyedt alá. 1794-ben a franciák foglalták el Köln-t s a campoformioi békekötés alkalmával Franciaországhoz csatolták, ahova az 1815. évi bécsi kongresszusig tartozott, mikor Poroszországba olvasztották be. Akkor kezdődik Köln újabb föllendülése és európai színvonalra emelkedése.

A város egyéb látnivalói közül a Wallraf-museum érdemel legkiválóbb megfigyelést. A Tudor-stilben épített muzeumpalotát Richart János emelteté harmadfél-százezer tallérnyi költséggel a sajátjából. A muzeumi tárgyak legnagyobb részét Wallraf Ferdinánd Ferenc kölni kanonok és egyetemi rektor ajándékozta a városnak. Van a muzeumnak képtára, érem-, rézmetszet-, kézrajz- s ékszer-gyűjteménye, római, góth és renaissance régiségtára, szobrászati osztálya s középkori fegyvergyűjteménye. A lépcsőház freskói a kölni dóm építésének történeti mozzanatait tüntetik fel. A muzeumnak legnevezetesebb s egyszersmind a legértékesebb osztálya kétségkívül a gyönyörű képtár, melyben nemcsak a kölni régi festészeti iskolát tanulmányozhatjuk, mely egymaga 400 műtárggyal van képviselve, de a festőművészet más nagynevű jelesei, sőt a jelenkori mesterektől is számos remekművet találunk a nagyszabású gyűjteményben.

Érdekes a XIV. század elején épült városháza, mely a régi római Praetorium helyén áll s

többkaru ötemeletnyi toronnyal van ellátva, mely azonban száz évvel később emeltetett az épület fölé. Legszebb részei a palotának a XVI. századi pompás portale, az oroszlánudvar, a hanzaterem és a kagylóterem. Aki mindezt látni akarja, fizetnie kell. Még a házikápolnát is, melyet a liberális városi tanács az ó-katholikusoknak engedett át, csak pénzért mutogatják. Nem voltam rá kíváncsi.

Egykoru a városházzal az ugynevezett „Gürzenich“, mely oly célból épült, hogy magas állásu vagy kitüntetett személyek tiszteletére díszünnepek tartassanak benne. Pompás dísztermében 1475. tartatott az első ünnepély III. Frigyes császár tiszteletére. A XVII—XVIII. században mindinkább elhanyagoltatott és pusztulásnak indult a szép palota, melynek 5000 személy befogadására alkalmas terme 54 méter hosszú s 23 méter széles. 1857-ben eredeti díszébe állították vissza a régi épületet. A falakat, csarnokokat antik üvegfestések s a német városok és céhek cimerei s jeles falképek ékesítik. A Gürzenich most hangversenyek, táncmulatságok, kiállítások rendezésére szolgál. A főcsarnok alatti részben van a kölni börze.

Régibb ennél az ugynevezett „Tempelehaus“, az „Overstolzok“ patricius családnak törzsháza, a Rajna-utcában. Dongaivü boltozatokra épített négyemeletes palota, mely szintén a város tulajdonát képezi. — Megtekintém még Rubens szülőházát a csillag-utcában. Két márványtábla van az igénytelen emeletes épület kapuja mellett befalazva. Az egyiknek aranybetűs felirata előadja, hogy a nagy festőművész 1577. évi június 29-én született e házban; a másik bizonyítja, hogy ugyanott halt meg 1642-ben Medicis Mária, IV. Henrik francia király hitvese. — Az újabbkori előkelőbb középületek közé tartoznak: a fegyvertár, emelve egy ismeretlen római épületnek alapfalain, melyből még csak a „Clarenthurm“ római torony áll; a kormányzó palota, melynek közelében egy másik

római épületmaradványt, a „Römerthurm“-t találjuk; a városi könyvtár, az érseki palota és a papnevelő szeminárium.

Köln tanügye s népnevelése magas fokon áll. Van több gimnáziuma, egy katonai s számos polgári nevelőintézete, kereskedelmi és ipariskolája, s mintegy 70 elemi tanodája a város különböző részeiben. Csinos színháza 1872-ben nyitott meg. Legnépesebb s legszebb utcája a „Passage“, hol párizsi mintára készített igen elegáns kereskedéseket s kirakatokat találunk. A közönség felüdülésére a városi kert és a „Kaisergarten“, a bayenhausi és marienburgi kies kiránduló helyek kínálkoznak. A „Flóra-társaság“ botanikus kertet, a város állatgyűjteményt és akváriumot tart fen. Jellemvonása Kölnnek a kedélyesség, amihez tartozik az is, hogy legnevezetesebb iparcikke egy általánosan kedvelt illatszer, mely az egész földkerekségén „Eau de Cologne“ néven ismeretes.

Kölnből a Rajna mindkét partjának hosszában vasutvonalak húzódnak délnek: a baloldalon Bonn, Koblenz és Mainz, a jobbkön Siegburg, Königswinter, Ehrenbreitenstein, Lorch és a Rheingau hegy felé. Mind a két vonal ugyanazon természeti szépségekkel gyönyörködteti az utast; de aki Bonnt és Koblenzet érinteni és látni óhajtja, annak célszerűbb a kölni központi pályaházból a balparti vonalon indulnia. A vasutat csak Koblenzig használjuk. Koblenzből hajón folytatjuk az utazást Bingenig és Rüdeshaimig, mert ez a Rajna vidékének legszebb része, melyet hajón utazva közvetlen közélről élvezhetünk. A köruti jegyünk megváltásánál előre kell kikötnünk a vízi parthiet. A rajnai hajók emeletes födélzettel és első osztályu diszes és kényelmes szalónokkal vannak ellátva a hounan az elénkbe táruló felséges tájképnek minden egyes pontját jól szemügyre vehetjük.

Amíg ezeket olvasóim tájékozására jegyzőköny-

venbe igtatom, és a Vorgebirge halmos, gyümölcsös és termékeny vidékén szemeimet legeltetem; amíg a Brühl állomásról a választófejedelmi kastélyt nézem, s aztán Sechtem és Roisdorf mellett elhaladok: alig egyórai rövid utazás után már füttyül a mozdony, a vezető pedig harsány hangon kiáltja, hogy B o n n b a n vagyunk. A vasuti kapu átveszi a bőröndöt, s mi gyalog sétálunk a városba, hol a következő gyorsvonat indulásáig három órát tölthetünk, s azalatt minden látni valót megérezhetünk.

A Rajna folyásának egész hosszában. Költől fel egész Mainzig, egy városnak sincs olyan kies, kellemes fekvése, mint Bonnak. Csendes, tiszta, szép városka, melyben leginkább szeretnék lakni, ha a Rajna vidékén kellene állandóan tartózkodnom. Kilépve a csinos pályaházból, már a legelső házsor is, mely szemünkbe ötlik, meglepő kedves benyomást tesz ránk. Csupa két-három emeletes, különféle színű, erkélyes és ragyogó tisztaságu pompás házak azok, mintha csak kerti pavillonoknak építették volna. De az egész város is valósággal kertek, ligetek, kékellő regényes hegyvidék közepére van telepítve. Tájrészének igazi báját azonban a Rajna adja meg, mely a város keleti széléit mossa. Kavargó zöld hullámain egész napon át olyan népes közlekedés folyik a szakadatlanul járkáló kompon, hogy egymagában már ez a szüntelen változó látványosság is elegendő szórakozást nyújt a sétáló közönségnek, midőn délutánonkint a vitorlás hajókkal, gőzösökkel és halászbarkákkal tarkázott Rajna-partot előzönlí, és az árnyas fasorok alatt üdülést keres. A belváros, különösen a régi várkapu által elzárt főutca, az egymás mellett sorakozó fényes kirakatu kereskedésekkel, téres parkokkal és sétányokkal, szintén kedves benyomást tesz. A déli városrész, mely a Rajnát szegélyezi, csupa kerti lakokból, rózsával s viruló folyondárral befutott uri nyaralókból áll. Az egyik téren nagy ugrókut frissíti a levegőt. Legszebb díszje a városnak az ősi m ü n s z t e r, egyszersmind

nevezetes emléke Nyugat-Európában a monumentális építészet azon korának, mely a dongaivnek átmenetét a csucsivbe jelzi. A műnszter a XII. században épült a frankok védszentjének, sz. Mártonnak régi frankkori temploma fölött. Befejeztetett a XIII. században. Most parochiális templom de a középkorban a bonni monostori püspökség székes-egyháza volt s terjedelmes és gazdag javadalmakkal birt. A püspökség később megszűnvén, főesperességgé, majd prépostsággá lett negyven tagu káptalannal. Ezen időre (1156) esik a műnszter alapköletétele. A mostani város keletkezését a X. századra teszik. Azonban bizonyos, hogy ama helyen, hol a mostani Bonn áll, már ezer évvel azelőtt is népes helység létezett. Tacitus a „C a s t r a B o n n e n s i a“-t, mint a Germania secunda egyik legrégebb városát említi. Itt volt táborhelye a Minervia, primigenia, rapax, és azon thébai légiónak is, mely 285-ben vértanuságot szenvedett a Rajua alsó vidékén. A római légiónok által korán hintettek el tehát Krisztus szent evangéliumának magvai Bonnban és a környékén. A keresztény hit kiválóbb bajnokai voltak szt. Cassius és Florentius. Sirjaik fölé szt. Ilona császárné templomokat emeltetett, de a népvándorlás elsöpré azokat a kereszténység első zsengeivel együtt. Csak akkor támadt fel ismét a keresztény vallás, mikor a tartomány frank uralom alá került. A kölni érsekség megalapításával többi közt Bonn is alkatrésze lön az érseki uradalmaknak, s a hozzá hasonló helységek sorsában osztozott. A város középkori felvirágzását leginkább két körülmény mozdítá elő: az érsekek perlekedése a kölni polgárokkal minek következtében az érsekek hosszabb időn keresztül Bonnban tartották fényes udvarukat, — és aztán Bonnak 1243-ban városi kiváltságokkal történt felruházatása, mi ismét azt eredményezé, hogy beléphetett a német „hanza“ kötelékébe és így iparát és kereskedését hathatósabban fejlesztheté. Ekkor virágzott fel itt a kathol. egyházi élet is. A városban számos

férfi- és női zárda emelkedett, s fölépült a pompás monostoregyház is, mely szt. Cassius és Florentius tiszteletére lett fölszentelve s 40 tagu káptalannal ellátva. A XIV. században már nagy lendületnek örvendett a bonni ipar, különösen a takácsmesterség. A város hanyatlását a XVI. században az idézte elő, hogy két választófejedelem a protestantizmushoz pártolt el. Következett aztán a harmincéves háboru s a XVII—XVIII. századi választófejedelmek szerencsétlen politikája, kik inkább a párizsi, mint a bécsi udvarral tartottak. A protestáns viszálykodásoknak és szabadelvű feszüléseknek az lett a vége, hogy az utolsó választófejedelem, Miksa Ferenc főherceg, II. József császár fivére, 1794-ben kénytelen volt a franciák elől Bécsbe menekülni, ahonnan nem is tért többé vissza. Amilyenek az utas Bonnt most látja, azzá az utóbbi ötven év alatt fejlődött. Népeségének száma jelenleg 33,500. A lakosság tulnyomó nagyobb része most is jó katolikus, de a régi nagyszerű egyházi intézmények nem léteznek már többé. A műnszteren kívül még csak 3 szép temploma van: a m i n o r i t á k é, mely csinos kései goth építmény; a j e z s u i t á k é, de ez már újabbkori templom, végre a s z t. P é t e r e g y h á z, mely hajdan apácázárdai templom volt.

A város többi nevezetességei közül a b o n n i e g y e t e m érdemel legtöbb figyelmet. Most „Rajnavidéki Frigyes Vilmos egyetem“ nek nevezik. Tanszékein 70—80 tanár tart előadásokat. A hallgatók száma meghaladja a ezeret. Az egyetem a volt kölni választófejedelmek 451 méter hosszú kastélyában van elhelyezve, s szép aulával, világos és tágas tantermekkel, szaktudományi szertárakkal és 250.000 kötetet tartalmazó könyvtárral van ellátva. Az orvosi fakultást és a klinikát külön épületekbe tették. Az egyetem udvarát a régi fejedelmi park képezi százados cser- és hársfákkal, virágos sétányokkal és üde zöld pázsittáblákkal. A kert egyik végén a „Zoll“ nevezetű régi bástya,

másikán egy a Rajna-vidék fölött gyönyörű kilátást nyújtó domb áll, melyen Arndt Ernő Móric hírneves bonni egyetemi tanár, utleiró, történettudós, költő és lelkes német patriotának, a franciák egyik leghevesebb ellenfelének ércszobrát találjuk. Mint mindenben, ami német földön az utóbbi francia-poros háboru óta létesült, úgy a bonni Arndt-szobron is a franciák ellen irányuló következő céltűzés feliratot olvassuk: „Der Rhein Deutschlands Strom, nicht Deutschlands Grenze. Der Gott, der Eisen wachsen liess, der wollte keine Knechte.“ Régente csak egy gimnázium állott fen Bonnban, mely 1673 tól a Jézus-társaságiak vezetése alatt állott. Kelemen Ágost választófejedelem 1723—1761-ben jogi és bölcséleti tanszéket is csatolt a gimnáziumhoz s kollégiummá tette az intézetet. E kollégium javadalnait és alapítványait Miksa Frigyes fejedelem 1761—1784-ben egy teljes akadémia létesítésére fordítá. Ami a javadalmazásból nem futotta, azt a megsarcolt kathol. szerzeteknek kellett pótolni. Ez az akadémia azon hirhedt tanintézet, mely a múlt század végén tenyésztő iskolája s leghivebb ápolója volt a febronianizmusnak és az illuminátusok egyházellenes tanainak. Az akadémia tanári kara nagyobb részben hivatásukról és fogadalmaikról megfélemedezett papokból és barátokból állott. II. József császár a pápa ellenzése és ismételt tiltakozásai dacára engedett Miksa Ferenc választófejedelem sürgetéseinek, s 1786-ban egyetemmé emelte a bonni akadémiát. A tanári állásokra csupa illuminátusok neveztetek ki. Ami vad elem ebből a fajtából a német tartományokban akkor található volt, az mind a bonni egyetem kathedráin verődött össze. Valami nagy kvalifikációt senkitől sem kívántak, csak ha híve volt a francia enciklopedisták iskolájának. A legtöbb tanár még doktori oklevéllel sem bírt, hanem az egyetem inaugurációjánál nyerte kreációját honoris causa Többnyire a minoriták és ferenciek zárdáiból kerültek ki, és ezek voltak a

legveszedelmesebbek. Azzal tüntettek az egyházi szellem és fegyelem ellen, hogy talár nélkül, hoszszura eresztett hajjal és a szabadkőművesség jelvényeivel jelentek meg nemcsak az előadásokon, de még nyilvánosan az utcákon is. Megannyi eretnek és eszeveszett tévtanító, kiknek iratait Rómában egymásután az indexbe rakták. Bonnban tanított akkor a többi közt Hontheim kebelbarátja, Hedderich Fülöp kánonjogi tanár is, ki egyszersmind rektora volt az egyetemnek. Midőn a franciák 1793-ben Bonnt elfoglaltak, a vitéz férfiak a tanítványok seregével együtt megugrottak, s az egyetem tanárok és tanítványok hiján csakhamar megszűnt létezni. A mostani egyetemet 1818. évi október 18-án nyitották meg. Azóta más szellem uralkodik ugyan benne, de a német protestantizmus jelenleg is hatalmi állást foglal el az összes fakultásokban, noha az egyetem régi alapítványai kath. egyházi eredetűek és a hallgatók nagyobb mennyiségét is kath. ifjak teszik.

Bonn Beethovennek szülővárosa. Emlékét azáltal tisztelte meg a város, hogy a nagy zeneköltőnek és művésznek szép emlékszobrot állított a műnszter téren. Két házat mutatnak, mint Beethoven szülőházát: az egyik a Bonn-utcában (30. sz. a.), a másik a Rajna-utcában (5. sz. a.) található. Hogy melyik az igazi?: nem rajtam áll meghatározni.

Bonntól kezdve már élvezzük a Rajna-vidék andalító gyönyöreit. Keccses nyaralók, kertek, erdőkkel borított hegyharántok, pompás urilakok és festői várromok szökdécselnek el vonatunk mellett. A gyümölcsfákkal szegélyezett országutak olyan fehérek, simák és tiszták, hogy bátran pályázhatnak akár a fővárosok aszfalt járóival. Úri nép sétálgat az országutak árnyas fasorai alatt egyik községből a másikba: mert a falvak olyan közel esnek itt egymáshoz, hogy a szomszédi látogatások csak gyalogosan és sétaképen szoktak megtörténni. A hullámzó buza-

földeken munkás nép gyomlál, nyeseget, takarít; játszó gyermekek pipacsot szednek, a zöldre kiránduló, kenyelgő fiatalok, fehér kendő lobogtatásával üdvözlik száguldó vonatunkat, — az egyes állomásokon pedig falun nyaraló előkelők egész rajai fogadják látogató rokonaikat, ismerőseiket, barátainkat oly szeretetteljes bensőséggel, oly szives elragadtatással, mintha hosszú távollét után valamely más világrészből érkeztek volna. Zsibong, forr, örül és ujong az egész társaság, s mikor aztán ismét elindulunk: kalapokkal, kendőkkel, a kezek integetéseivel bucsuznak tőlünk, kiket az életben tán soha többé viszontlátni nem fognak. Milyen civilizált, barátságos és kedves társadalmi élet az itt a földi szépnek e bájos lakhelyén, hol a költő szerint a vándor utast az élet teljes gyönyörre inti, s biztatva utját friss rózsákkal hinti.

Az első nagyobb állomás Mehlem a Roderberg aljában. Repülő hid köti össze a Rajna tulsó partján fekvő Königswinter várossal. Az ó-kölni festészeti iskola nevezetes mesterének, Mehlem Jánosnak ez a szülővárosa. Innen tul, Rolandsecktől kezdve egész Remagenig, közvetlenül a Rajna partján húzódik a vasut. A regényes vidéknek minden szükséges kellékei környezik e vonalat. Rolandseck várromjai, melyeket a középkor távol századaiban Nagy Károly egyik paladinja Roland lovag építtetett, cifra alakzatokban sötétlenek felénk. A Rajna tulsó oldaláról a Drachenfels sziklaorma tűnik fel. Elhaladunk Nonnenwerth őskori apácázárdának a Rajnából kiemelkedő omladványai mellett, melyeknek régi multját a történet szövétnékével sem lehet már tökéletesen megvilágítani. Aztán jön Oberwinter a Pfarrius költő villájával, majd a marienfeldi kastély, és a szirtgerincek aljában a Rajna-vidék egyik ékes gyöngye, a híres Apollinaris-templom; aztán maga a csinos Remagen, a második nagyobb állomás, ahonnan vonzó kirándulási irányok nyílnak az Ahrthal kedves pontjaihoz. De csak néhány percig szünetel a

mozdony. Aztán visz bennünket tovább Sinzig felé, melynek régi góth templomából csak a tornyot, a fölött pedig a hegyek magaslatán az Olbrück romot, még messzebb a háttérben a Sieben csucsait látjuk. Utunkba esik továbbá Rheineck-vára, a folyamon túl Hammerstein rommaradványai, és aztán Andernach, hol rövid idő alatt hosszú századoknak eltűnt pompájára és hatalmára emlékezhetünk. Előttünk áll a „Rheinthor“, egy rengeteg középkori bástyaomladék, mely valamikor a város szabadságáért harcoló pékek céhének vára volt; délkeleti irányban az andernachi tornyos várat és a szent Agoston női szerzet hajdani apátságát látjuk, mely jelenleg szerencsétlen elmebetegék befogadására szolgál. A Rajna tulsó partjának hegyoldalain feltűnnek Fahr és Gönnersdorf, hátrább Hüllenberg és a nyulánk tornyu Irlich, mely fölött a Monrepos kastély körvonalai látszanak. Következik Weissenthurm, Falkenstein Kuno érseknek XIV. századi bástyatornyával, ahonnan az átellenes Neuwid városba gőzkompközlekedik.

Az idő már későre járt, mikor Koblenzba érkeztem. De az est elég világos volt még arra, hogy végig sétáljak a városban s megnézhessem kiválóbb épületeit, szebb utcáit és tereit. Koblenz várfalakkal kerített, jól meg-rősített város a Mosel folyónak a Rajnába ömlésénél, 32 ezer lakossal. A Rajna jobbpartján fekvő Ehrenbreitsteinnal hajó- és vasutihíd képesolja össze. Tisztasága példászerű, ivóvize kitünő. Legszebb utcái a „Rheinstrasse“, „Rheinzollstrasse“ és a „Castorgasse.“ A befásított tágas dísztert „Clemensplatz“ nak nevezik. Csinos obeliszk áll rajta, melynek tövében a Kelemen-forrás fakad. A tér egyik oldalát a császári palota foglalja el, melyben az elhunyt öreg Vilmos császár özvegye, Augusztá császárné szokott nyaralni. A tér másik oldalán emelkedik a nagyszerű „mainzi várkapu“ és a „Löhrthor“. A templomok többnyire középkori épületek, felújított állapotban. Ilyenek : a „Liebfrauenkirche“ a régi vár legmagasb pontján, a

városház mögötti téren; a „karmeliták temploma“, és a katolikusoktól eltulajdonított „Flórián-templom“, a régi árucsernok (Kaufhaus) mellett. Az érsekek hajdani várakában most pléhlemez-gyár van. A Mosel-hid mellett mutatták a Metternich-kastélyt, mely a híres osztrák birodalmi kancellár családjának törzsháza. A Mosel tulsó partján levő 1309-dik évi ném t lovagrendi palotából katonai ételmezési raktárt csinált az ujkori barbár izlés. Mellette áll az ősi „Castor-templom“, hol 843-ban Nagy-Károly unokái osztozkodtak a birodalom területén. A templom, melyben több egyházi tartományi zsinat is tartatott, legszebb műépítészeti emléke Koblenznek. A mainzi-kapun kívül terül el a „glacis“, és azon túl a Rajna partján az Augusztá császárné által létesített pompás sétány (Rheinanlagen), mely a városnak legvonzóbb pontja s a lakosságnak, úgy mint az idegeneknek, legkellemesebb találkozója.

A lelegegánsabb fogadók a Rajna partján vannak. Valamennyi erkélyes szobákkal s virágos ablakokkal. Angolok, mint mindenütt a világon, itt is fölös számmal találhatók. Ők helyezkednek el a legfényesebb és legdrágább szobákban, s költenek tele marokkal valóban dáriusi kincseket. Én a „szőlőben“ találtam lakást, hol sokan várakozánk a másnap reggel fölfelé indulandó gőzösre. Előre örültem a rajnai hajózásnak. A k o b l e n z - b i n g e n i u t legfelségesebb partieja a regényes Rajna-vidéknek. A hatalmas folyamot itt mind a két oldalon pompás alakzatu hegyláncolat, fantasztikus sziklabérccek, festői falvakkal és merészen épült lovagvárakkal megrakott tetők, virányok és gazdag szőlőültetvények szegélyezik. A Rajna ezen részét sokszor megénekelték és dicsőítették a költők, partjainak termékenységét s nemzetgazdasági előnyeit mintául tekintik a gazdák, festői szépségeit örökbecsű műalkotásokon örökíté meg a képirók ecsetje, s árvédelmi, vízépítészeti és folyamszabályozási technikája is oly magas fokon áll,

hogy a szakférfiak tanulmányozásának állandó tárgyát képezi. A Rajna különben forgalmi és kereskedelmi tekintetben is legnevezetesebb folyama Európának. Terjedelme és folyásának hossza csekélyebb ugyan a Dunánál és a Volgánál, de előnye ezek fölött abban áll, hogy a világ legnépesebb tartományain folyik keresztül. — Összeköttetése a mellékfolyókkal, a partjain jobbra - balra messze elágazó nagyon élénk kereskedése, de még inkább az a szerencsés körülmény, hogy a világkereskedelmet közvetítő legnépesebb tengerbe szakad, teszi a Rajnát az európai folyamok fejedelmévé. Mind e ritka kiváltságok mágnes gyanánt vonzzák a Rajnára a turisták és tudvágyó utazók százazreit. A rendkívül nagy népforgalmat a két part hosszában épített vasutak és a mainz-kölni gőzhajózás közvetíti. Az első gőzhajó 1817-ben jött a Rajnára Londonból. Azóta gőzhajótársaságok létesültek, melyek úgy a teherrakományok, mint a személyszállítás számára vitorlás és gőzerőre járó hajókat bocsátanak a közönség rendelkezésére. A kiránduló közönség szolgálatára négy pompásan berendezett szalónhajó áll, névszerint a „Humboldt“, „Friede“, „Deutscher Kaiser“ és a „Vilhelm.“ Térés, emeletes nagy gőzhajó mind a négy, kényelemre berendezett nappali és hálószobákkal s jó konyhával, mely ellen csak egy a kifogás, hogy nem tudnak kávéfőzni. Vannak elegáns éttermek, férfi és női társalgó szobák s az emeleten üveg szalón, ahonnan a vidék szépségeit kedvezőtlen időjárásakor is háborítlanul lehet élvezni.

Mi a kikötőben horgonyzó „Humboldtra“ szállunk, s reggel 6 órakor indultunk Koblenzből. Nyári hónapokban, mikor a természet megifjult erejének összes bájait felragyogtatja, rendszerint tömve vannak a rajnai hajók vidám utasokkal. Látni rajtok mindenféle nemzetet. Legtöbb mégis a nászutazó fiatal házaspár, vagy akik azzá lenni akarnak. A kísérő mamák és papák a fegyelmet gondoz-

zák, őrzik az elmaradhatatlan távesőveket, butykosokat, szivartáskákat, a különféle skatulyákat, — és fizetik a pincér számláit. A német szeret hajókázni különösen a Rajnán, melyre nagyon büszke; de legfeljebb csak a szomszéd községekbe rándul ki barátságos látogatásra, s este aztán ismét visszagőzhajózik haza. Egész csapat is erősen és rokon kíséri a kirándulókat az állomásra. Ott sűrűlődnék a parton nevetgélve, beszélgetve, míg a hajó el nem indul. S mikor elindult, integetnek, hurráznak a távozók után, amíg a hajó el nem tűnik a szemhatárról. Egy kisasszony zokogva bucsuzott barátnőitől, kik szüntelen azt kiáltották utána, hogy irjon ám, de mentől előbb és minél többet. Azt hittem, hogy nagyon messze földre távozik a szegény. Egy urnő meg is szánta a siránkozót és részvétellel kérdezősködött uti célja felől. Kitünt, hogy csak a szomszédos Braubachba megy, s mindössze három napig marad. Volt aztán nevetés sine fine. De a kisasszony legott hozzálátott a levelező lapok irásához, és hamarosan vagy tizet dobott a levélszekrénybe, hogy uti élményei kárba ne vesszenek. Így könnyebbíté meg elfanyarodott szívét, — aztán nyugodt maradt. Volt a hajónkon egy csoport beretvált arcu, feketekabátos uri ember is. Bizalmasan közeliték hozzájuk; azt hittem, hogy papok. Pedig mainzi serfőzők voltak, s üzleti dologban utaztak. Nem tudván velök miről beszélni, a szalónba mentem, hogy a vidéket élvezzem. Egy tisztos matróna, ki a családjával mellettem ült, hozzám fordul és nyájasan kérdi:

— Ön is Emsbe utazik?

— Nem — mondám, — én Magyarországba megyek.

— Jézusom! Hallod öregem, ez az ur Magyarországba utazik.

A férj rám tekint s végig mér, aztán kedélyesen mosolyog. Azt hívém, hogy ők is magyarországiak.

— Talán önök is Magyarhonba törekszenek? kérdém udvariasan.

— Isten mentsen — felelé az öreg asszony; sőt azon csodálkozunk, hogy önnek bátorsága van oda utazni.

— Nos, mi félelmetes van abban, ha szabad kérdezniem?

— Hiszen az borzasztó egy ország. — felelének mindannyian. Ott az embernek az élete sem biztos.

— Bocsánatot kérek, de önök nagyon rossz vannak értesülve.

— Majd tapasztalni fogja ön — viszonzá a matróna. Csak jól vigyázzon magára, hogy baj ne érje. Az ujságok tele vannak magyarországi rémtörténetekkel, rablásokkal, tolvajságokkal, és mindenféle kriminális esetekkel.

Rögtön válaszoltam:

— Az onnan van, kérem, mert a németországi lapok minden magyarországi bűnesetet közölnek olvasóikkal, még a legapróbb botrányhíreket is kiszedegetik a pesti és bécsi német lapokból. Ausztria-Magyarországban teljes nyilvántartást vezet a napisajtó a még oly csekély bűnesetekről is, hogy az efféle pikáns és érdekesítő dolgokkal mulattassa az olvasóközönséget. Ez által természetesen rossz hirbe hozzák Magyarországot a külföld előtt, mely a pesti és bécsi német lapokból kapja híreit. A külföldön okosabban járnak el az effélékkel. Csak a közmorál javítására szolgáló elrettentőbb bűnpéldák kerülnek tiszteességes ujságokban a nagy közönség elé. Mit gondolnak önök, milyen színben tünnék fel a világ előtt a művelt külföld, ha teszem a német, francia vagy angol lapok is ugy cselekednének, mint Ausztria-Magyarországban a botrányhajhászó napisajtó? Ha minden törvényszegést és büntettet, ami óránként és naponként a nagy Németországban, Párizsban, Londonban vagy Berlin-

ben előfordul, Európa szemei elé hoznának?! Higyjék el, hogy Magyarország nem olyan, amilyennek önök a német ujságok híresztelése után ismerik.

— Volt ön már Magyarországon? — kérde a kamaszévekből immár kivédlett idős b. fiu.

— Hogyne lettem volna. Magyarország szép, nagy és művelt ország, megáldva a természet és az emberi törekvés számos áldásaival. Népe vallásos, munkás és általában véve igen jó. A patriarchális állapotok már régen megszűntek ott, s megnyíltak az általános művelődés forrásai. Magyarország nem elmaradt ország többé, és nem is szorul senki gyámkodására. Önmagából fejlődik és táplálkozik, s szellemi igényeit is önmaga képes kielégíteni. Országos közállapotai kezdenek rendbe jönni. Ami még hiányos vagy hézagos, javíttatik és pótolttatik szüntelen. Oly erősen lüktető törekvés a haladás céljai felé, amilyen Magyarországon van, sehol másutt nem tapasztalható. Magyarország területi nagyságához képest igazán bővelkedik kimagasló tehetségekben. Tudománya, irodalma, művészete, kereskedelme, ipara és gazdasága európai nivón áll. A külföld kulturális vívmányainak, a világműveltségnek minden hullámverése átrezeg a magyar intelligencia összes rétegein. Ilyen ma Magyarország, és ezt bátran elhihetik nekem.

— Ön igen lelkesen szól Magyarországról, — jegyzé meg az öreg ur.

— Igen uram, lelkesen és igazságosan. Olyan lelkesen és igazságosan, mint önök beszélnek Németországról. Én ugyanis magyar vagyok, és szeretem a hazámat.

Az öreg ur szemrehányólag tekintett nejeére, s mintegy engesztelőleg mondá:

— Mi tiszteljük mindenkinek a patriotizmusát, s örülünk rajta, ha hazánkról és nemzetünkről mások jó véleményt táplálnak. Legyen tehát uraságod is meggyőződve, hogy a feleségem, ki szenvedélye ujságolvasó, nem rossz indulatból kockáztatta észres vételeit az ön hazájáról.

Igy aztán csakhamar jó barátokká lettünk. Nem is távoztam a derék emberek mellől, míg csak el nem váltunk. Az öreg ur, ki kölni gyártulajdonos volt és az emsi-fürdőbe kísérte családját, készséggel magyarázgatta nekem a Rajna-vidék feltünőbb szépségeit, romjait, sűrűn fekvő helységeit. Elhaladtunk a pfaffendorfi magaslat és az oberwerthi kies fekvésű nőzárda, majd Horschheim és a laubachi zarthauziak hajdani kolostora mellett. Következett Niederlahnstein, ahonnan pompás kilátás nyílik a Lahn völgyébe, mely mögött a Lahneck várával koronázott egy rengeteg sziklakup ágaskodik. Közéleben van a Vencel-kápolna, hol a rajnai választófejedelmek 1400-ban Vencel császárt detronizálták. Utitársaim figyelmeztettek Stolzenfels várára, s aztán kiszállva a hajóról Emsbe távoztak, hova a Lahneck aljából vicinális vasut vezet. A szemközti sziklacsuson büszkélkedik Stolzenfels. Gyönyörű középkori erődítmény, melynek tornyai, kápolnája, körbástyái s donjonja most is ép állapotban láthatók. Egymásután jönnek aztán: Braubach városa az elhagyatott Marxburggal; a tulsó parton Rhens, szintén régi falakkal és őrtornyokkal; eminnen Osterspay, melynek erdős hegycsucsáról Liebeneck kastély tekint alá, majd aztán Boppard helység következik a Marienberg vizgyógyintézettel és a Liebenstein ősi várrommal, hol most baglyok fészkelnek és erdei vadak húzódnak meg az időjárás viszontagságai elől.

Itt a magas hegyek között a Rajna világos zöld tengerszínű és roppant sebességgel folyik. Örvényei haragosan keringenek, s tölcseralaku vizaknákat képezve, sodorják magokkal, amit csak elérhetnek. A hajó könnyen átlebben ugyan a zugó, tajtékozó hullámokon, hanem csolnakon már csak nagyon ügyes evezők bátorkodnak itt vízre szállni. A fejedelmi folyam oly szűk sziklakatlanokba tódul, olyannyira el van zárva minden oldalon hegyek által, hogy szinte kerek tónak tűnik fel, melyből semerre sincs kijárás. Nagyon hasonlít ez a vidék

a mi aldunai tájképeinkhez, különösen a galambóc-orsovai dunarészhez, hol a magyar királyfolyam ugyanilyen kataraktákat képez s körülzárt hegykatlanban forralja sustorgó habjait. A különbség az, hogy nálunk a természet pompája sokkal nagyobb-szerű, vadregényes és az impresszió is zordabb; ellenben a Rajnán enyhe, szelid tájképek váltakoznak szőlő-hegyek s kedves erdőségekkel és a történeti emlékek szakadatlan sorozatával, melyek ékes gyöngyfűzér gyanánt huzódnak végig a partok egész hosszában. A Rajna határfolyó volt mindig. Lovagvárainak romjai buzdító tanuságot tesznek tehát a gondos-ságról, melylyel egykoron az ősök vitézsége a honi tűzhely sérthetlensége fölött örködéek. Elsiklunk aztán a szép Rheinfels mellett, mely a német császár tulajdona. Egyenes diófasor köti össze St. Goar várossal, melynek átellenében a Katz nevezetű várrom uralkodik a Schweizerthal fölött. Pár perc alatt elérjük a sokszor megénekelt Lurlei sziklatömböt is. Ez a Rajna legfestőibb és legtöbbször emlegetett pontja. Egész mondakör, époszok, szerelmi dalok keletkeztek róla. A tündér magához édesgeté énekével a hajósokat, s szerelmi ölelései után a Rajna örvényeibe taszítá őket. De a Lurlei nem veszélyes többé, s ma már tündérek sem lakják. Vasuti alagutat törtek át kemény gerincein. s amióta naponként prűszkölő vonatok mászkálnak a gyomrában, alábbhagyott tündér ábrándjaival is. Mi legalább sértetlenül hajóztunk el a Lurlei mellett, s inkább bámultuk Oberwaselnál Schönburg és Gutenfels meredek sziklafalai alatt azt a veszedelmes rajnai pontot, ahol a hetven éves Blücher 1814-ben, ujév napján, a német hadakat Franciaországba szállítá át, s Napoleon megsemmisítésére egész Párizs alá vezeté. A fontos hadi esemény emlékét feliratos tábla őrzi a hegy oldalában.

Nem messze tőle elhaladunk az ugynevezett „egértorony“ (Mäusethurm, Mauthsturm, Maus-thurm) mellett, melyről szintén sok mesebeszéd ke-

ring a rajnai némettség ajkain, sőt a középkori krónikások évkönyveiben is. A torony építőjének Willigis vagy Hattó érseket mondják. E szerint a torony X. századi építmény volna. Egértoronynak azért nevezik, mert az építő érsek állítólag nagyon könyörtelen és fősvény ember lévén, a beállott szük esztendőben összes cselédnépét, nehogy enni kérjenek tőle, egy nagy csürbe zárata és a csürt aztán rájuk gyujtá, úgy hogy valamennyien odavesztek. E gonoszságot azzal büntette Isten, hogy iszonyu mennyiségben egereket küldött az érsek jószágára. Az éhes férgek nemcsak a terményeket legelték fel, hanem üldözőbe vették magát az érseket is, ki a Rajna közepére tornyot építtetett, hogy az egerek üldözésétől menedéket találjon, mi azonban nem sikerült neki; mert az egerek átúsztak a vizen, és behatolva a toronyba, elevenen emésztették fel a keményszivü főpapot. E mesével szemben, mely különben alig régibb a meseköltészetben utolérhetetlen német lutherizmusnál, azt állítja az ősi bingeni krónika, hogy a torony —: mi különben első tekintetre is felismerhető — „gebaut zu einem Wacht, die Durchfahrt des Rheines damit im Fall der Noth zu sperren.“

Az ezután következő tájrajzi fénypontok Bacharach, Lorch és a Niederwald táján csoportosulnak. Ilyenek Stahleck s Nollig várromjai és az ugynevezett „ördöglétrája“; Fürstenberg és Heimbürg elpusztult várak; az ötszáz méteres Waldburg, hol az aranyszínü tüzes rajnai bornak egyik legzamatosabb fajtája terem; továbbá a német császár Sooneck nevü kastélya, és az eredeti alakjába visszaállított középkori Rheinstein nevü rablóvár, melynek vizmenti tövénél a folyami mederelfajulás korrekci-vumait és a mederrendezés gyakorlati módjait tanulmányozhatni.

Dél táján Bingen-Rüdesheimba érkeztünk. A hajó elébb Bingenben adja ki az utasokat, aztán csap át a jobbparti Rüdesheimba, mely a Niederwald hegység lábainál csupa ligetek

és virágkertek közt fekszik. Fogaskerekű vasut szállítja fel a látogatókat a Rajna-vidéken uralkodó hegytetőre, hol Németország legnagyobb szerű győzelmi emléke, a 36 méter magas *Germaniaszobor* áll. A fogaskerekűtől csak félóra utat a Germaniáig; de akinek ez a kis hegymászás is fárasztó volna, bátran lent hűsölhet a víz partján, mert a szobrot onnan is nemcsak távcsővel, de szabad szemmel is egészen jól és tisztán láthatni. Sok felírás van a szobor talapzatán; én csak a lényegesebbeket írom ide. Az egyik így szól: „*Lieb' Vaterland magst ruhig sein, fest steht und treu die Wacht am Rhein.*“ — Az előlapon: „*Zum Andenken an die einmüthige, siegreiche Erhebung des Deutschen Volkes und an die Wiedererrichtung des Deutschen Reiches 1870—1871.*“

Kétségkívül szép és súlyos emlék a Germania. De egy nagy hibája van: a környezete egészen agyonnyomja! A magas hegyormok, a hatalmas Rajna, a rengeteg lovagvárak, a kolosszális bércek, a természetnek épen ezen a helyen összpontosuló nagyszerűségei, határozottan erőszakoltnak, törpének, sőt egészen elenyészőnek tüntetik fel Németország híres győzelmi emlékét. Nagyzó hiúságra vall az az elhibázott gondolat, hogy az emléket föltették a hegy magaslatára, holott lent a Rajna partján, vagy a rajnai városok valamelyik alkalmas közterén, valószínűleg imponálhatott volna. De a magas hegyesucs nagyszabásu arányai közepette eltörpül még a titáni alkotásu Germania is; mert az emberi proporciók méreteit a mi földi alacsonyságunk szempontjából ítéljük meg, míg a természet nagyszerűségei közepette csak olyasmik emelkedhetik ki feltűnően, amit maga a természet alkot feltűnővé és csodálatossá. Engem sokkal jobban megragad és a képzeletemre is nagyobb hatással van például az a geismári óriás tölgy, mely hajdanában az Éder folyó partján enyhelyet nyújt vala az ősgermánok mithoszi kultuszának, és

állítólag olyan nagy volt, hogy a villám és mennydörgés istene, ki a magas fellegek fölött trónol, a tölgy ágain ereszkedett le a prózai földre, szórakozni olykor a halandó emberekkel is. Plinius egész lelkesedéssel ír a régi germánok gyönyörű tölgyfáiról, melyek — ugymond — egyszerre teremtettek a földdel, és legkevésbé sem érintette az évszázadok által, olyan nagygyá, erőssé és hatalmassá fejlődtek, hogy a természet minden egyéb csodáit felülmúlták szépségökkel. A helyen, hol most a Germánia áll, csak a természetnek egy ilyen csodája csinálhatna effektust. Ha tehát a németek a franciákon nyert győzelmük megörökítésére igazi emléket kívántak emelni; ha intőjelt is akartak állítani a Rajnán későbbi nemzedékeknek buzdításul: akkor a niederwaldi Germánia-emléket azon a helyen, ahol most áll, minden szépsége és aránylagos értéké dacára nagyon szegényesnek és kisszerűnek kell nyilvánítanom! Ez a sziklák és hegyek közé illesztett ércszobor távolról sem alkalmas arra, hogy a dicsőségével kérkedő nagy és gazdag Németországnak nyugati határvonalán hirdetője legyen a büszke német nemzet világgraszoló eszméjének és egy olyan gondolatának, mely a jövőre kiható titkos vágyakat is rejteget magában. Aki már fontoskodni akar, ne tegye azt legalább nevetséges módon. Én jobban megindulok, mikor a Caesar és Brutus ellen hadakozó Ariovistet és Hermant mesterkéletlen egyszerűségben a hatalmas tölgy alatt áldozni látom, mint midőn egy negyvenmilliós kulturnemzet, mely hozzá még színültig tele van önnönmagával, arcára veti magát egy olyan bálványkép előtt, mely — mondjuk ki őszintén -- félannyiba sem került, mint egykoron a pusztai izraeliták nemzeti borjuja, melybe Áron a zsidó leányok aranyfüggőit olvasztotta.

Rüdesheimből rövidke kitérést tettem a közl-

ben levő Wiesbaden-ba. Egy órákor délután már ott vagyunk a világhírű fürdőben. Ebéd után — mivel a vonat csak estefelé indul tovább — mindent apróra megnézhetünk. Wiesbaden meglepett Nem gondoltam olyan nagy és oly fényűző modern városnak. Igazi villaváros, gondtalan s gazdag emberek telepe, a Taunus gyöngye, bonvivantok városa. Wiesbaden fürdőhelyi jelentőségét Nassau Usingen Károly herceg emelte színvonalra, majd dőn a várost 1744-ben a nassau hercegség fővárosává tévé Legnagyobb jótévedője a helynek e század elején Nassau Frigyes Ágost. ki a fürdő és város gyors felvirágzását leghathatósabban elősegíté. A nassau hercegség Németország paradicsoma megáldva a föld termékenységével, jó borral, jó vízzel, egészséges klimával, gyógyforrásokkal, regényes hegyekkel és völgyekkel. Az uralkodó Nassau Usingen család kihaltával megszűnt Wiesbaden vári jelentősége, s falai 1815—1816 években lebontattak. 1837—1840 ben játékbarlang keletkezett a városban, mi a hely kereskedelmét s egyéb üzleti forgalmát kétségkívül nagyon előmozdította. Ezen időből valók Wiesbaden legszebb ültetvényei, előkelőbb középületei, színháza s zenetermei. Ismeretes, hogy Birch-Pfeiffer Sarolta híres német írónő is az akkori wiesbadeni játékbarlang sakáljainak társaságában üritgeté bórzacskóját. Így tartott ez 1856-ig, mikor Nassau Poroszország uralma alá került. A társadalom férgei lassankint elköltöztek, s a játékbarlang megszűnván, Wiesbadenből világfürdő lett. A Taunus-hegy aljához simuló barátságos fekvése. közeli erdőségei és a számtalan kirándulási pont a város közvetlen közelében, főképp tavasszal és ősszel nagyon kellemessé teszik a tartózkodást Wiesbadenban. Gyógyhatású meleg sósforrásait már a rómaiak ismerték (Aquae Mattiacae). Legnevezetesebb gyógyvizét az ugynevezett „forrókut“ adja (Kochbrunnen), mely 55° R. fokú állandó hőséget mutat. és Wiesbaden világhírének tulajdonképi megalapítója. Az évi látogatók átlagos számát 15—20 ezerre teszik. Az élet és lakás hasonlithat-

lanul olcsóbb, mint nálunk a Tátrában. Amellett még megvan minden gondolható uri kényelem, és a csendes magány zavartalan örömein kívül az a ragyogás és látványosság is, mit egy ilyen világtüdőben a fejedelmi udvarok és városi társaságok kifejteni szoktak. A vasutról csinos platánsor viszen a „Wilhelmstrasse“-ra, melylyel párhuzamosan terülnek el az ékes parkültetvények, vízmedencékkel, szobrokkal, virágtáblákkal és nyaraló kastélyokkal elárasztott sétányok és kertek. Itt van a „Villa Clementina“, melyben két évvel ezelőtt Natália szerb királyné lakott kis fiával, a mosani Sándor királylyal. E villában történt a szenzációs családi jelenet, midőn a haragvó apa német rendőrökkel szakítottá el a fiatal herceget anyja oldaláról. A villán túl a csinos oszlopsor övezte gyógyterem és színház, aztán a kolonnádos bazár következik, melytől már csak pár lépésnyire van a „forrókut.“ Fölötte emelkedik a diszes berendezésű fürdőcsarnok és a vendégszobákkal ellátott Römerbad. Én is megszivleltem itt a napnak és a sónak erősítő hatását, s minthogy a régiek szerint „in sole et sale omnia consistunt“, hasznomra fordítám Wiesbaden rendkívüli istenadományait és szépeu megfürödtem a „Kochbrunn“ sós hullámaiban. Fürdés után bebarangoltam a várost. Könnyű benne eligazodni. Minden irányban gőzkocsik és lóvasutak közlekednek. Legujabb és legszebb része Wiesbadennak az, mely a kaszárnyaszerű császári kastély körül. aztán a vasuti pályaház és a nagy park táján épült. Ezen városnegyedekben találni a legdiszesebb palotákat és a legfényesebb boltokat. Mikor ott jártam, ünneplő ruhában találtam a várost. Minden ház fel volt loboózva, pántlikázva és virágozva. A rajnavidéki lövésztársulatok éppen akkor tartották ott évi közgyűlésöket. A sok disz és virág őket illeté tehát. Megnéztem a „Villa Langenbeck“-et, hol Erzsébet királyasszonyunk szokott nyaralni. A vörös téglaszínben épült csinos, de nagyon egyszerű nyárilak a Kapellen-strasse legfelső végén, zajtalan magányos helyen áll, kilátással a hegyvidékre

és a völgyben elterülő városra. A villát kis kertecske környezi illatos rózsabokrokkal. Az üveges erkély, hol a felség legszivesebben szokott tartózkodni, juliusban már elhagyatottan állt. Csak a kis Erzsébet főhercegnő sátoros kocsiját láttam a csarnokban. A szobák is azon módon maradtak, amint a felséges asszony hagyta. Minden magyar, aki itt megfordul, néhány virágszálát, egy-egy rózsabimbót visz el magával emlékül.

Hátra volt még a rajnavidéki utam utolsó pontja: Mainz. Turisták, kik az én programomhoz hasonló utitervvel utaznak, közönségesen Mainzban szoktak éjjeli stációt tartani. — Ez a beosztás nagyon helyes; mert amit Mainzban megnézni érdemes, azt rövidesen még aznap láthatjuk, s másnap reggel odébb állhatunk. Wiesbadenből Kastelig, mely Mainz külvárosának tekinthető, csak néhány negyedóraig húzódik az út. Így még gyertyagyújtás előtt érkeünk célunkhoz, s mire besötétedik, tudványunkat is kielégítettük. Mainz pompás régi város ugyan, de a fontosabb látni valók nem találhatnák benne oly nagy számmal, hogy egy nagyobb európai körut után is hosszabb időre leköthetnék figyelmünket. A z O c e á n p a r t j a i t ó l a R a j n á i g m i n d e n n é p e s e b b h e l y n e k é s n a g y o b b v á r o s n a k a z a k ö z ö s s b i z o n y á r a l e g d i c s ő b b j e l l e m v o n á s a, h o g y t e m p l o m a i k e g y t ő l e g y i g k ö z é p k o r i m ű a l k o t á s o k, l e g t ö b b n y i r e g y ö n g y e i é s é k s z e r e i a z o n n a g y s z e r ű m o n u m e n t á l i s m ű é p i t é s z e t n e k, m e l y e t e p i g o n k o r u n k m é l t á n b á m u l, d e e g é s z e n u t o l é r n i é s h ű e n u t á n o z n i n e h e z e n l e s z k é p e s. E c s o d á l a t o s m ű é p i t é s z e t é s m ű p l a s z t i k a, m e l y a n y u g a t i k e r e s z t é n y e g y h á z m a g a s s z á r n y a l á s u s z e l l e m e r e j é r ő l, h a t a l m á r ő l, g a z d a g s á g á r ő l é s h a t á r t a l a n á l d o z a t k é s z s é g é r ő l b i z o n y á r a n y o m ó s a b b a r g u m e n t u m m é g a t ö r t é n e l e m m a g a s z t a l á s a i n á l é s a l e v é l t á r a k a d a t a i n á l i s, é p e n c s a k a R a j n á i g

jutott el fiatalságának minden bájjaival s teremtő tehetségének még meg nem fogyatkozott erejével. A nyugati műeszmé és műtökély mesgyéjét Kelet felé a Rajna képezi! Ami nagy és szép műalkotást a Rajnán innen itt-ott még találunk, az már többé-kevésbé magán viseli a visszaesés, az elhanyaglás és fogyatékosság szimptomáit. Mainznak legszebb ékességét, legdrágább kincsét szintén az ő katolikus temploma képezi. A mainzi dóm egyik legnagyobb és legérdekesebb tárgya a középkori emlékszerű építészetnek német földön. Főnevezetessége abban áll, hogy képviselve vannak rajta az összes műirányok, melyeket az építészet ezer esztendő alatt átélt. A keleti gömbtornyok a X. századból valók, A középhajót a XII. század elején, a kart és a mellékhajókat ugyanazon század végén, a nyugati kart és kupolát a XIII. században építették. A román hajók mellett csucsives kápolnákat találunk a felvirágozott gothika korából. A dóm Mainznak bombázatása alkalmával 1793 ban leégett; a győzelmes franciák egészen el akarták pusztítani s hogy nem tették, Colmar akkori püspök közbenjárásának köszönhető. Ugyanő kezdé a dóm restauráltatását is, mely azonban csak tíz évvel ezelőtt fejeztetett be. A templom kiválóan gazdag nagyon becses és Németországban nagyon ritka régiségekben. A főbejárat domborvésetű ércajtai 988-ból, a krónikákban sokat magasztalt Willigis püspök idejéből valók. Gyönyörű példányai a középkori fametszés művészetének az 1580 ból eredő káptalani karszékek, melyek a páduai szent Antal-templom remek faragású székeihez hasonlók. Kapcsolatos a dómmal az ugynevezett „Memoria“-csarnok, hol a templom elhunyt püspökeinek és kanonokainak emlékét szokták ünnepelni. Ebből nyílik a csucsivü keresztfolyosó, mely az egykori monostori épület kertjét futja körül. Itt még több a sirkő és emléktábla, mint amennyit a bázeli egyház keresztfolyosójában láttam. A nagynevű Ketteler püspök

(† 1877. jul. 13.) szintén a dóm alatti sirboltban nyugszik. Nyugvóhelyét az északi oldalhajóban emelt csinos köemlék jelöli.

Mainznak nagyon kedves fekvése van a Rajnán' közel a Majna torkolata alatt. Vizparti palotasora igen jól láttatja magát a távolból, különösen ha a város felé Kastelból a hajóhídon át közelitünk. Élénk társadalommal bíró gazdag kereskedelmi és iparosváros, minden iziglen uri jelleggel. Áthaladva a főpiacán (Speisemarkt). megtekintjük a sajtóságos alakzatu régi városkutját (Marktbrunnen), és aztán a a színháztérre megyünk, hol a Thorwaldsen által készített legjobb és leghiresebb Gutenberg-szobor áll. A talapzatán ezt olvassuk: „Johann Gensfleisch zu m Gutenberg, dem Mainzer Patricier, haben seine Mitbürger von ganz Europa dieses Denkmal aufgestellt im Jahre 1837.“ A nyomtatás feltalálójának szülőházát az Emmerano- és zálogház-utcák sarkán mutatják. Az egyik téren Schillernek is van itt emlékszobra. Ha röviden följegyzem még a város szebb épületeit: mindent elmondtam Mainzról, mi az idegenre nézve tanulságos lehet. Megtekintendő épületek tehát: a nagyhercegi kastély, a városi színház, a „három disznófőhöz“ (!) címzett igazságügyi palota, a püspöki rezidencia, az angol kisasszonyok nevelőháza és a választófejedelmi várak, melyben jelenleg muzeum van. Megnéztem az ősi szt. István-templom szomszédságában a Hahn-Hahn Ida grófnő alapította „jó pásztor“ nevű nőzárdát, mely a francia keresztény humanitárius intézetek utánzataképen 1853-ban keletkezett s erkölcsileg elesett boldogtalan nőszemélyek megmentését célozza. A jeles írónő 1850-ben tudvalevőleg a nagy Ketteler püspök által térítettett meg a kath. vallásra, mely időtől fogva több éven át állandóan Mainzban tartózkodott, és őszinte ragaszkodását azzal tanusította új vallása iránt, hogy lankadatlan lelkesedéssel munkálkodott a kathol. szépirodalom és az egyházi napisajtó terén, jövedelmeinek nélkülözhető fölös részét pedig jótékony célokra osztogatta szét.

XI.

Emlékek Németországból.

(Utirányok délnyugati Németországba Mainzból. — Én más irányt választok s Majna-Frankfurtba megyek. Amit ezen a rövid úton látni lehet. A frankfurti pályaház. A város ó német jellege. A „Rómer“. Egyéb régi épületek. Göthe szülőháza. Frankfurt szellemi s anyagi élete. Hessen és Thüringia kies vidékein. Harc a meleg ellen. Fulda. Eisenach és a Wartburg. Magyar szent Erzsébet lakhelye. Luther-szoba a Wartburgban. Gotha. Erfurt. Szünórák Weimarban. Göthe, Schiller, Wieland, Herder és Liszt. Lipcse és nevetességei. Egy délután Wittenbergben.)

A mainzi székesegyház tornyáról azt tartják a németek, hogy aki fölmászik a csucsára, megláthatja róla fél Németországot. Olyan nagy darabot nem lát ugyan belőle, hanem az már való igaz, hogy a Rajna itten könyöke és Mainz városa körül annyira összecúsúzott egy egész csomó német királyság, nagyhercegség és fejedelemség, hogy a birodalmat alkotó huszonhat országból épen erre a vidékre esik a legtöbb apró állam. Mainzból beláthatni megannyinak ugyszólván a közepébe, oly közel vannak egymáshoz Hosszabb szabadsággal és bővebb anyagi készülettel utazók nem is fogják tehát elmulasztani, hogy a Rajnán jártukban egy kis kitérést tegyenek Badenba, Württembergbe, Frankóniába, és a Pfalzba, mely tartományok legnépesebb s leggazdálkodóbb részeit képezik déli Németországnak, kulturális szempontból pedig, fő kép a középiskolai és népoktatási tanügy rendkívüli

m a g a s f e j l e t t s é g e t e k i n t e t é b ől, alkalmasint páratlanul állanak egész Európában. Wormst, Heidelberget és Tübingent, Karlsruhe-t és Stuttgartot, Würzburgot, Nürnberget és Regensburgot, ha csak rövid időre is, nagyon érdemes megnézni. Én már évekkkel ezelőtt jártam be ama vidékeket bajorországi kirándulásaim alkalmával. Azért nem is vettem fel most a nevezett városokat uti tervem keretébe. Ezuttal ugyanis Berlinbe igyekeztvén, utamat Hessenen és Thüringián, a kóburggóthai és weimári nagyhercegségeken, a szászok földjén és Brandenburgon át óhajtottam megtenni.

Mainzból tehát legelőbb is a szomszédos M a j n a - F r a n k f u r t b a rándultam. Nagyon rövid ez az ut, alig tart félóráig. De hát nincsen erre olyan rövid ut, hogy az idegen valami hasznosat és tanulságot ne láthatna rajta. Csupa kertek közt haladtunk, munkás néptől hemzseggő veteményes földeken. Még a burgonya, saláta és répaágyak is alma- és körtefákkal vannak körülszegélyezve. Nincs egy arasznyi föld, melyet a józan gazdálkodás elvei szerint leg gondosabban ne értékesítenének. S az a sok üde vetemény, az a sok festeni való pompás asztali gyümölcs mind künn terem a szabadban, bekerítetlen földeken. Tele van vele az egész vidék, — és még sem bántja senki. Ott marad, míg a maga idején el nem viszi a gazdája.

Megbámultam a f r a n k f u r t i r e n g e t e g p á l y a h á z a t, melynél szebbet és technikai virtuozításra nézve nagyobb szerület még sehol sem láttam. Cramer építészeti tanácsos tervei szerint készíték, és csak két év előtt fejezték be az óriási vas- és kőpalotát, melynek nagyságáról könnyen alkothat magának az olvasó fogalmat, ha kiírom, hogy a pályaház frontja nem kevesebb, mint 220 méter hosszú. Csak a fővesztiből átmérője 55 méter. E kolosszális csarnokban összpontosul az utasok tömege. Jegyváltó bolt 16 van, jobbról-balról pedig az impozáns várótermek sorakoznak. A perron 18

méter széles, és olyan hosszú, hogy a vége szinte összefolyik a nagy távolság miatt. A kocsicsarnok 168 méter széles és 186 méter hosszú; három hajóra és 6—6 sín pár számára van építve. Az egészet rengeteg vasboltozat borítja be.

Aki igazi középkori német várost akar látni, Frankfurtban kielégítheti ezt a kívánságát. Ritka német város tartotta meg ősi jellegét olyan hamisítatlanul, mint a majnai császárváros! Bontanak, építenek, boulevardoznak ugyan már itt is, de még csak a külső városrészekben Frankfurt központi régi utcái és terei pedig azon módon vannak meg, amint voltak a XV—XVI. századokban. A „Kaiserstrasse“ és a „Zeil,“ a régi hid- és az alsó-majnai városnegyedek, az 1346-évből eredő eschenheimi torony, a börze, opera és a vasuti pályaház környékén levő részek már mind modern alkotások. Ellenben a dóm, a „Fahrthor és Saalhof“, a „Frauenstein“ és a régi sóház körül találtató utcák, szóval a belváros legnagyobb része, a frankfurti császárkoronázások idejébeli őseredeti alakjában látható még. Leghatásosabb a „Römerberg“ az ugynevezett „Römer“-rel, vagyis az 1405. évi régi városi tanácsházzal, melynek „császártermében“ tartattak a koronázási diszünnepek és lakomák. A Römer előtti téren ment végbe a hagyományos ökörsütés és boresapolás, mi alatt az új császár pénzt szórt a nép közé a tanácsház középablakából. A császárterem oldalfalait a német császárok freskóképei díszítik Nagy-Károlytól II. Ferenc császárig. Ugyan e téren tartattak a koronázási tornák és lovagjátékok. A szabálytalan háromszöget képező szűk téren majdnem csupa ó-német csúcsos házak vannak; de legpittoreszkebb valamennyi közt a régi sóház, pompás faragásu giebellel és igen jól konzervált külső falfestményekkel. A tér tulsó oldalán levő szt. Miklós-templomot még III. Konrád építteté és Habsburg Rudolf restauráltatá. Most ez is, mint számtalan más ősi katho-

likus műemlék Németországban, a lutheránusok kezén van. A dóm, legrégebb temploma Frankfurt-nak, építészeti tekintetben azonban csak az 1415-ben emelt tornya bir műbecsesel. E templomban történtek I. Ferdinánd óta a koronázások. Legérdekesebbek benne a XIV. századi falfestmények. A dómmal szemben mutatják azt a házat, melyben Luther 1521 ben Wormsba utazása alkalmával lakott. V. Károly császár *salvus conductus*ával kezében, amerre csak járt, nyilvános lázító beszédeket tartott a népez a pápa ellen, a kath. egyház összes intézményei és jogviszonyai felforgatására. Ugyan így tett Frankfurtban is, midőn a wormszi birodalmi gyűlésre utazott, hogy a császár kívánatára felvilágosítást adjon tanításáról és könyveiről. A házat különben csak azért érdemes megtekinteni, mert valóságos típusa a középkori német polgári építészetnek. Frankfurtban számtalan ilyen ház áll még fen. Ilyen a Markstrasse-ban a „Melem-ház“, aztán az árucsernok, a „Rothschild-ház“, mely a dúsgazdag zsidó bankárcsalád törzsháza, a levéltáráépület és a vászonraktár, a diakonisszák-háza és a „Goethe-ház“, mely utóbbiban a nagy költő 1749. évi augusztus 28-án született és 1773-tól 1775-ig lakott. Itt írta a „Götz“, „Werther“ és a „Clavigo“ című műveit. Nagy-Károly császári palotája valamikor a Majna partján állott, azon a helyen, hol jelenleg a Leonhárd-templomot találjuk.

Frankfurt szép, nagy, intelligens és gazdag város. Értelmi osztálya élénken ápolja azon hagyományokat, melyek a várost világhírű irodalmi nevekhez kapcsolják. Nagy szülöttének, Göthenek, nemkülönbén Schillernek és Gutenbergnek gyönyörű emlékszobrokat állított Frankfurt. Munkás irodalmi köröket és több tudományos társulatot tart fen. Dicsökszik azzal is, hogy Schlosser, Feuerbach, Savigny, Kirschner, Brentano, Börne és mások szintén frankfurtiak valának. A XVII. században, a német szellemi élet ébredése korában, kétségkívül sok világitó

anyagot rejtett magában e város. Mi több, Németországnak első hírlapja Majna-Frankfurtban jelent meg 1615-ben. A lakosság műveltségi állapotát mindennél jobban dicséri a magasfoku városi tanügy, a szellemi igények kielégítésére készült gazdag városi könyvtár, a történelmi és természettani múzeumok, állat- és növénykertek, az igen díszes színházak, műgyűjtemények, festészeti iskolák és zenekonzervatóriumok. A város szépítésére, tisztaságára, világítására, de főképp nagyszerű vízvezetékére, mely 10 órai távolságból látja el a lakosságot friss forrásvízzel, sok millió fordítottat már eddig is. Frankfurtot főképp kiterjedt, széleskörű kereskedése tette nagygyá s gazdaggá. Borral, fával, bőrrel, nevezetesen pedig állampapirokkal folytatott üzleti munkássága kiterjed az egész földkerekségre. A majna-frankfurti husvéti és őszi vásárok még most is igen híresek és népszerűek. A megerősített régi város terjedelmét a bástyák lebontása után megbagyott hajdani őrtornyok mutatják. A Majna balpartját pedig hét hid köti össze a várossal. Mindezeket tekintve véve, azt a benyomást nyerjük, hogy Majna-Frankfurt szerencsésen indult újabb fejlődésének korszakába. Szép kilátásai vannak különösen a város kereskedelmi iparának, mely a Frankfurt és a Rajna közt elkészült csatornázási művek által biztos lendületet nyerend. A Rajnának ezen kanalizációja által Frankfurt belső Németország első hajózási kikötői sorába lépett és visszanyerte ismét régi jelentőségét, melylyel egykoron, mint délnyugati Németország kereskedelmi főhelye dicsekedhetett. Az is örvendetes jelenség, hogy más országoktól és népektől igyekszik elsajátítani, mire maga nem képes. Így például Frankfurtban lehet találni párizsi berendezésű cukrászboltokat, lehet kapni bécsi módra készített kávé, ami annyit jelent, hogy megiható; — azonban egyet sehol sem lehet itt kapni: úgynevezett „frankfurtit“. Ezt Bécsből vagy Münchenből hozatják, és hogy falatozás közben lelkiismereti fur-

dalásokat ne érezzenek a saját mulasztásukért, az idegen portékát egyszerűen csak tormás virslinek nevezik.

Délután fél egykor indul a vonat Weimárba. Egész Hessen és Thüringia nagyon kedves kinézésű halmos és hegyes zöld vidék, kisebb erdőparthiakkal buja legelőkkel, jól gondozott gazdasági földekkel s kiválóan csinos szőlőkertekkel. A hegyek dombos oldalán és a völgyek mélyeiben kanyargó országutakat százados diófák és bőven termő más gyümölcsfajok szegélyzik, sőt padok is találtnak az árnyékosabb helyeken, hol rangkülönbség nélkül megpihenhet minden vándor. Mintha csak erről a tájról énekelte volna Madách:

„Amott piroslik a szőlőgerezd,
Ott enyhe árnyék kínál nyugalommal,
Ragyogó délnek tikkasztó hevében“.

Szinte sajnáltam hogy ezt a barátságos kinálást el nem fogadhatám. Mert a déli nap ugyancsak nyílazta égető sugarait a kupénk tetejére: úgy hogy a homlokom gyöngyözött tőle. De ha a melegbe legyek és szúnyogok nem vegyülnek, semmi kifogásom. Én szeretem a nyarat; mert a meleg az életet jelenti, míg a dermedtő tél a halálhoz hasonlít. A lehetőségig megeresztve tehát öltözékem bilincseit, azon tudatban hogy a melegtől még senki el nem olvadt, sem meg nem fagyott, hagytam a tűző napot végezni a juliusi munkáját, magam pedig elkezdtem kedélyesen bujni az összevásárolt újságaimat. Egy potykatekintetű totyakos német professzor utazott velem a feleségével. Nem szólított meg az egész uton, én sem őt. Néztük tehát egymást, hogy ki mit csinál a kánikulai forróságban. Hanem azt a zihálást és fanyalgást, a mit ezek az emberek végbevíttek, sohasem fogom elfelejteni. Kezdetben csak legyezték egymást illendően, s közbe még sóhajtának is nagyokat. Aztán fujni kezdtek egymásnak a szemei közé, kölni vizet szagoltak, majd bekenték vele orrukat és homlokukat. Végre vetkezni kezdtek, mire én

esendesen mosolyogtam. De a professzor ur a fogait vicsoritá rám, s kénytelen valék komolyan viselni magamat s tovább nézni: mikép bolondítja egymást a tudós német házaspár a „tűrhetetlen“ hőséggel, noha igazán véve legkevésbé sem volt az a hőség tűrhetetlen. Következett végre a legcsalhatatlanabb hűtőszer: egy hatalmas palack walporzheimi vörösbőr, amitől aztán mind a ketten elaludtak.

A vonat Fulda püspöki székváros mellett halad el. Hajdan szent Bonifacius alapításából hírneves kolostor létezett itt. A római szentszék kiváló érdemeinél fogva jeles kiváltságokkal és a „specialis filia Ecclesiae Romanae“ címmel tüntette ki a fuldai kolostort. Németország megtérítésének nagy műve és művelődésének jótéteményei jelentékenyen mozgattak elő a fuldai bencések monostorából. A fuldai monostori főiskola európai hírnévnek örvendett. Tanítványai közül számos kitünő tudós, író és főpap került ki. Ilyenek: Haimo a későbbi halberstadti püspök. Usuardus, a szent vértanuk életirója, és a nagy Rabanus Maurus. Tudjuk, hogy a magyarok megtérítése körül is sokat fáradozott szent Adalbert prágai érsek szintén a fuldai iskolának volt tanítványa. A gazdag monostori könyv- és okiratgyűjteménynek igazgatója a jeles Luitprand volt. A zárda apátjai püspöki s érseki joghatósággal voltak felruházva, többen bibornoki s különféle magas világi méltóságokat viseltek. A protestantizmus, a paraszt- és a harmincéves háborúk aláásták az apátság léalapjait, míg végre 1802-ben szekularizáltatván, megszűnt létezni. Helyébe a fuldai püspökség lépett, mely jelenleg 100 plébániát foglal magában 150,000 kathol. hívővel.

Nemsokára kiáltja a vonatvezető Eisenach thüringiai állomást. Kellemes fekvésű, takaros, tiszta városka a Thüringerwald nevezetű hegység északnyugati szélén. Kiszállok; mert Eisenach, valamint a fölötte emelkedő Wartburg lovagvár, minket magyarokat is közelebből érdekel. II. Endre magyar

király ide adta férjhez 1212-ben az akkor még csak négy éves leánykáját, az utóbb szentté lett Erzsébetet. Eisenach fővárosa volt akkor Thüringianak, s a tartomány grófja a Wartburg fellegvárban lakott. Hermann thüringiai tartománygróf nagyhatalmu és nevezetes uralkodó volt mind azon fejedelmek közt, kik a XIII. század elején Németországban találtak. Pártfogoltja volt a pápának, III. Incének, s rokonságban állott Barbarossa Frigyes császárral s Ottokár cseh királylyal, nemkülönbén a szász, bajor és osztrák fejedelmi házakkal. A Wartburgban, mely a legnemesebb bizanti modor szerint még 1070 táján épült, szellemes és fényes udvari élet folyt akkor. Hatalmas fejedelmek, ünnepeelt lovagok, hírneves költők és dalnokok látogatták a nagyműveltségű, vallásos és nemes thüringiai tartománygróft, ki háboruban és békében sokat bíró tekintély volt minden kortársai fölött. Felesége, Zsófia, Wittelsbach leány volt, Otto bajor hercegnek a leánya, és barátnéja Merani Gertrudnak, Nagy-Károly ivadékának s déli Németország legszebb tartományai urnőjének, kit II. Endre magyar király birt feleségül. Magyarországon a kormánygyeplőt Gertrud királyné tartá kezeiben: egy hatalmas asszony, ki a női gondolkodásba férfias lelket szövött. De elelel tele hiúsággal, fenhéjázással és önkénynyel, mélyen sérté a nemzet közérdekeit, s felháborító módon nyilatkozott az ország ügyeibe hivatlan avatkozása által. Erőtlen férjét ugyszólván járszalagon vezetve, mindjárt országlása első éveiben rávette, hogy könnyelmű, ledér németekkel áraszsza el udvarát, kik nemsokára parancsolni kezdetek a magyarurak fölött, s egymás után foglalták el hazánkban a jövedelmes egyházi és világi előkelőbb állásokat. Magyarország akkor hanyatlása korát élte s nem egy külföldi hatalmasság vetette rá szeméit, hogy adandó alkalommal hatalma alá kerítse.

A Magyarország megigázására célzó törekvések főkép II. Frigyes császár, Hermann tartománygróf

rokona részéről nyilvánultak erélyesen. A közvetítő szerepét a magyar nemzet legálnokabb ellensége, maga Gertrud királyné vállalta magára. Az ő terve volt, hogy a még alig 4 éves Erzsébet királykisasszony Hermann thüringiai határgróf 11 éves fiával, IV. Lajossal házasságra lépjen. s Magyarországból Eisenachba vitessék. A kis hercegnőért követség jött az országba, mely a kedves leánykát temérdek nép jelenlétében, fényes ünnepélyekkel vette át a királyi szüléktől. A kincstár jövedelmeit pazarló Gertrud ez alkalommal azt az eszélytelenséget követte el, hogy a nép szemeláttára nagymennyiségű és mesés értékű drágaságokat kézbesített a német követeknek jegyajándékkul Erzsébet mellé. Egykoru német történetírók mondják, hogy a Magyarországból hozott kincsekhez hasonlókat német földön azelőtt még sohasem láttak. Vert mivű arany-ezüst edények, elefántcsontból metszett szekrények, színarany diadémek és drágakövekkel, gemmákkal kirakott koszorúk, fejékek, övek, csattok, gyűrűk, egy tömör ezüsből készült fürdőkád és bölcső, nagy mennyiségű bibor és selyemkelmék vándoroltak ki csak ezen alkalommal is hazánkból a külföldre. Magyar szent Erzsébet jeles életirója, Montalembert gróf, a németországi mű- és ipartörténetre nézve egyenesen korszakias jelentőségűnek mondja a magyar nemzeti műipar terményeinek ama kivándorlását Németországba. „Ez az eljegyzés — írja Montalembert — jelzi a korszakot, mikor Németországban a Kelet fénye és műipara először lépett fel, mi ama korai időkben bizonyára kiváló fontosságú tény a német műtörténetre nézve.“ De a nemzeti kincseknek ezen pazar széthányása nagy visszatetszést szült a magyarok közt mindenfelé. A nemzet megerősödött azon nézetében, hogy ami kincseket a királyné és testvérei az országban összeharácsolnak, az a rokonokhoz idegen földre vándorol ki. Merani Gertrudot, két évvel a kis Erzsébetnek szülőföldjéről távozása után, agyonverték a magyarok. A gyűlölet

és elkeseredés, melylyel iránta viselte'tek, akkor érte el tetőpontját, midőn Bánk bán nádor erényes ne-jét is csel és erőszak által áldozatul akarta ejteni fivére, Berthold, buia vágyainak.

Az alatt a kis Erzsébet Isten kedve szerint nö-vekedék a Wartburgban. Mikor 14 éves lett, 1221 ben, ünnepélyesen megesküdött jegyesével Lajossal, ki az időközben elhunyt atyját az uralkodásban követé. Boldog házasságából egy fi és három leánygyer-mek született. Huszonegy éves koráig virult az Ár-pádok nemzetségének ékes virágszála a Wartburgban. De mikor férje a keresztesháboruban elesett, s an-nak haszonleső és hatalomféltő fivérei a magyar nőt a thüringi tartománygrófok törzsfészkéből kiűzték, Erzsébet Marburgba vonult vissza, és a szent Ferenc szerzetébe avattatván fel magát, a lelki tökéletesség-nek és a keresztény irgalomnak szüntelé özvegysége hátralevő napjait Meghalt 24 éves korában 1231. évi november 19-dikén. Atyja, II. Endre magyar király, bár már súlyos betegen, megérte még azt az örö-met, midőn a római Szentszék leányát Erzsébetet, a szentek sorába igtatta.

Eisenachban és a Wartburgban még sok emlék áll fen szent Erzsébet ottani tartózkodásának idejé-ből. A XII. századból eredő grófi palota (Landgra-fenhaus), melyben Magyarország gyönyörűsége gyer-mekéveit és házas családi életét tölté, most ismét vissza van állitva eredeti nemes bizanti diszébe. A restaurációt Károly Sándor szász-weimári nagyher-ceg eszközölte. A palota aljában van a fegyvertár, mellette az étterem, a régi tartománygrófok tulaj-donképi lakása. Az emeleten találjuk a tartomány-grófok termét (Landgrafenzimmer) és a dalnokok szobáját, oszlopokon nyugvó fagerendázattal s az egyik oldalán szinpadszerű emelvénynyel, melyen az udvari költők híres dalversenyeiket tarták. E szobá-fból a várkápolnához vezető pompás galléria nyílik, melynek oldalfalát szent Erzsébe. életére vonatkozó reskófestmények díszítik. E folyosón játszotta a kis

Erzsébet gyermekjátékait. Egy ősi magyar ének szerint: „A játék közt gyakorta beszalada a templomba, és ott hön imádkoza.“ A kápolna ajtaja fölött kereszt függ. Benseje tökéletesen a régi állapotába van visszaállítva, de csak építészeti tekintetben. Szépen vezetett boltozatai alatt, hol egykoron szent Erzsébet a legméltóságosabb Oltáriszentség imáadásába mélyedve az örök boldogság örömeit élvezé, most rideg protestáns imaházat rendeztek be, melynek butorzatát mindössze egy szószék, egyszerű oltárlap s néhány pad és szék képezi. A második emeleten van a gazdagon dekorált s valóban nagyszerű lovagterem. A régi palotával határos ház multszázadi építmény, modern berendezéssel s az ujabbkori igényeknek megfelelő belső szerkezettel. Ide szokott szállni a nagyhercegi család, midőn olykor a Wartburgot meglátogatja. Az épület fölött 160 láb magas óratorony emelkedik, vele szemben pedig a vár északi frontját a lovagok palotája foglalja el. Ez valószínűleg a XIV—XV. században épült. Egyik szobájában lakott 1521. évi május 4-dikétől 1522. évi május 3-dikáig Luther Márton, kit a wormszi birodalmi gyűlésből visszajövet, nehogy az ellene kibocsátott császári ediktum ártalmára legyen, Frigyes szász választófejedelem előleges összebeszélés folytán álarcos lovagok által kocsijából kiemeltetett és a Wartburg várába vitetett, hol mindaddig tartózkodnia kellett, míg a császári rendelet első hatását elveszité. Fzalatt a kevély, durva barát szakállt s bajuszt eresztve, német lovagruhába öltözve, heves testi kísértések, sűrű lelkiismeret-furdalások és lázas irodalmi tevékenység közt tölté napjait kényelmes „Patmoszában“, miként a Wartburgot nevezé. Itt írta polemiáit Latomus Jakab löveni theologus, a párizsi doktorok, a wittenbergi ágostoni szerzetesek, a mainzi érsek és a szerzetes fogadalmak ellen; itt kezdé szentírás fordítását és összeírta posztilláit. Lelkiismerete gyötrelmeit és szemrehányásait ördögi kísértéseknek nyilvánítá, s kétszer —

mint maga állítja — látta is az ördögöt eb alakjában s a tintatartóját is utána hajította. A falon tapadt tintafoltot most is mutatják a wartburgi Luther-szobában, mely most muzeummá levén átalakítva, számos Luther-emléket tartalmaz. Ott van többi közt a wittenbergi vártemplom azon ajtaja is, melyre „a nyomorult megvetett barát“, mint önmagát nevezé, 1517. évi mindenszentek vigiliáján a bucsukra és azokkal üzött visszaélésekre vonatkozó 95 tételét kiszögegzé, s azzal okozójává s első kezdeményezőjévé lön azon gyászos és véres vallásforradalomnak, mely a XVI. század elején Németországban lángra lobbanva, lassanként Európa nagy részét elárasztotta s a keresztény társadalomba az érdek és önzés, az ámtás és erőszak, a gyűlölség és könyörtelenség mérgét oltotta.

A Wartburgnak, mint küzönségesen minden régi német lovagvárnak, két udvara van. Most már mind a kettő nagyon kihalt. Csak a várfelügyelő németek tagbaszakadt alakjai botorkálnak megkopott és hegyepesedett kövezetén. A belső udvar ciszternája fölött egy hatalmas fenyőfa álldogál magányosan, szomoruan: a magas régióinak egyedüli disznövénye. A belső udvar főépülete a termésköböl rakott várkastély, melynek emeleti osztályaihoz az udvarról vezet az erkélylépcső, míg alul a földszinten nyitott ivezett csarnok vonul a palota végeig. A külső udvart ó német csucsives paloták, repkénynyel befutott épületek, és a várkert veszik körül. Letekintve innen az alatt elterülő vidékre, magunk előtt látjuk Eisenachot, jobbról balról pedig a Mária- és Anna-völgyeket, meg a szegények kutját, mely még szent Erzsébet idejéből való régi építmény.

Közeledvén a távozás órája, valósággal tügetnünk kellett, hogy jókor érkezzünk a Weimár felé induló vonathoz. A vasut G o t h a mellett robog el, a Thüringerwald aljában. A városból csak keveset láthatunk, de a hegy magaslatán épült Friedenstein hercegi kastélynak csillogó tornyai jól meg-

látszanak a távolból is. Következik E r f u r t, Thü-
ringiának fővárosa. Terjedelmes impozáns külsejű
régí város, számos templommal, citadellákkal és
nagy épületekkel. Valamennyi közül a középkori
Mária-templom emelkedik ki, melynek 275 mázsás
harangjával leginkább dicsekednek a jó erfurtiak.
A város régi egyetemét a diákság zabolátlansága
miatt 18.6-ban beszüntette a kormány.

Estefelé a német Athénbe, W e i m á r b a ér-
keztünk. A szász-weimári nagyhercegségnek ez a
fővárosa. Balzsamos levegőjében, csendes magányá-
ban örömet állapodik meg az utas néhány szün-
órára, hogy negedze lelkét és fölfrissitse szívét a
nagy szellemek magasztos emlékezetével, melyek-
nek egész raja zsibong körül itt bennünket minden
lábnyomnál, minden megrezzenő falevélből, a harmatos
völgyek s napsugaras halmok minden vadvirágából.
A megtisztulás és kiábrándulás érzetével állunk meg
a bensőbb, a csendesebb emberi örömek e varázsos
atmoszférájában. Intim, derült hangulatu városka,
mely csak most kezd építkezni s fejlődni, de mely
a multból is elegendő ereklyét mentett meg az utó-
kor kegyelete s tanulsága számára. Másnap kora
reggel szemügyre vettem a város nevezetesebb ré-
szeit. A nagyhercegi „várlak“ (Hornstein), mely
1774-ben leégett. arról nevezetes, hogy ujjáépítésé-
nek munkálatait 1790—1803-ig javarészből maga
Göthe vezette személyesen. Az 1574-ben épült „vö-
röskastély“ a tartomány kormányának volt egykoron
székháza. Az ugynevezett „sárgakastélyban“ a kama-
rák ülészetek. A „zöldkastélyban“ a nagyhercegi
könyvtár, a „Witthum-palotában“ a nagyhercegi kép-
tár van elhelyezve. Az udvaron áll Károly Ágost
lovasszobrája. Az egyszerű külsejű udvari szin-
ház anyaiskolája és elsőrendű ápolója volt egykor
az eszményi klasszicitásnak, a német műizlésnek s
mükriikának. Göthe és Schiller igazgatása alatt
ezen igénytelen műintézet szinpadján hoztattak elő-
ször nyilvánosságra a világirodalom legkiválóbb szel-

lemeinek termékei. A színház előtti téren Göthe és Schiller kettős emlékszobra áll, Rietschel mintázata után készítve. A költő fejedelmeknek ennél szebb és hatásosabb emlékét sehol sem láttam. Emelte a német nemzet 857-ben. Egyszerű felirata ez: „Dem Dichterpaar Göthe und Schiller das Vaterland.“

Az udvari épületek mind egy rakáson vannak, nem kell sokáig futkározni, míg rájok akad az ember. Weimár különben csak mintegy 16-18 ezer lakost számláló olyan kicsiny városka, hogy ami nagyobb szerű létezik benne, azt ugyszólván a kezünk kinyújtásával megfoghatjuk. Mindamellett, hogy a mi vidéki kisvárosainkkal áll egy színvonalon terjedelemre és népességre nézve, kulturája mégis olyan magas foku, amilyent nálunk, vagy akár Ausztriában, háromszorta nagyobb városokban sem találhatni. Ennek megvilágítására csak a weimári tanügyi viszonyokat hozom f-l. Van az igénytelen kis német városnak teljes gimnáziuma, tanítóképző semináriuma, reáliskolája, két polgári tanodája, festészeti és rajziskolája, árva-nevelőháza, vakok- és siketnémák intézete, a tanköteles gyermekek számarányának megfelelő mennyiségű és kitűnően felszerelt elemi népiskolája, földrajzi és iparművészeti intézete, több tudományos társulata és iparos egyesülete.

Weimár történetének fénypontját természetesen Károly Ágost nagyherceg kormányzatának időszaka képezi, mikor ez a magas műveltségű és nemeslelkű mecénás magához édesgette és állandóan maga mellett tartotta a német irodalom korifeusait, az egész világ által csodált és ünnevelt tehetségek legtermékenyebb portentumait: Goethet, Schillert, Wielandot, Herdert és más jelesek az akkori írók és művészek gárdájából. Akkor nevezték el Weimárt német Athénnek. Schiller 1788-ban Rudolfstadtban ismerkedett meg Göthével, de magas szárnyalású idealizmusa s a Kant és Fichte bölseleti irányának

követése azon egész idő alatt, míg Jenában tanárkodott, távol tartották őt Göthétől, ki a realizmusnak volt híve. Egyetértés és benső baráti viszony csak akkor fejlődött köztük, midőn Schiller 1802. évi februárban Weimárba költözött át, hol egy angoltól az esplanádon házat vásárolván, ő is állandó lakosa lőn a német költészet kies központjának. A ház, melyben Schiller 1805-ig, vagyis halála napjáig lakott, most is fennáll. A város, melynek az most tulajdonát képezi, a nagy költő házi berendezését, butorait és egyéb emlékeit azon állapotban tartja, melyben azok halála után találtattak. Szerény kinézésű emeletes ház az, hat ablakkal a fronton, s olyt építve, hogy itteni szokás szerint a padlásszobák képezik a második emeletet. E padlásszobákat használta Schiller lakásul, mindössze hármat és egy kis kamrácskát. Az emeleti lakásokat a költő neje tartotta elfoglalva. Az utcáról sötét, mely folyosó vezet a szűk udvar felé és az emeletekhez szolgáló nagy falépcsőzethez, melyről alacsony szárnyas ajtó nyílik a költő szobáiba. A szalónban ó divatu garnitúra, néhány szekrény, kép és tükör látható. A jobbra nyíló szobában különféle Schiller-ereklyék, a költő sajátkezű iratai, emléktárgyak és némi apróságok tartatnak üvegszekrényekben. A szalónból balra nyíló szoba Schiller dolgozószobája volt. Ebben halt is meg egy egyszerű d-szkaágyban, mely a szoba egyik sarkában áll. Az ágy fölött fejtől egy kis tájkép s néhány babérkoszoru függ. Az ágyban Schiller halotti arcképe, és egész halmaza a látogatók kegyelete által letett koszorúknak. Az ágy melletti kis asztalkán a költő által használt gyógyszerek. Az udvarra szolgáló ablak mellett áll Schiller fiókos íróasztala, melyen most e sorokat írom. Elöttem a költő által használt glóbusz, a költő hajfürtjei, levelei és egy emlékkönyv, melybe a látogatók neveiket jegyzik fel. A falióra most is ketyeg, mint mikor Schiller ült az ő közönséges feketebőr dolgozószékében és írta a

„Demetrius t“, „Wallensteint“, „a művészetek hódolatát“ és az „orleansi szüzet.“ Az udvari színház és Schiller háza közt találjuk Wieland házáat, az előbbinél valamivel diszesebb emeletes épületet. kertre néző ablakkal. Wieland érc-emlékszobra a temető felé kanyarodó főúton áll. Ezt is a német nemzet állította. A talapzatán e sorok olvashatók: „Dem Dichter Ch. M. Wieland geb. 5 szept. 1733. gest. 20 Jänn. 1813. Das Vaterland.“ Közel ide van a köztemető a nagyhercegi sirbolttal, mely a protestáns temetőkápolna alatt épült. L-vezettetem magamat a sirboltba, hol Károly Ágost szárkofágja közelében Göthe és Schiller hamvai, egymás mellett, tölgyfakoporsókban nyugszanak. Göthe 28 évvel élte túl ifjabb költőtársát. A test és vér gyarlóságai s a vetélkedések, melyek őket az életben gyakran elválaszták egymástól, megszűntek a halál csendes birodalmában, hol tökéletes harmonia egyesíti poraiknál minden idők és minden nemzetek hódolatát. Koporsóikat a világ minden részeiből küldött koszorúk s virágfüzerek födik.

„Denn wer den Resten seiner Zeit genug
Gethan, der hat gelebt für alle Zeiten.“

A temetőből kijövet egy tíz éves fiucska szegődött hozzám s ajálta szolgálataát. Kezdetben bizalmatlan voltam a bátor tekintetű s élénk taglejtésű tacskozó iránt: de aztán társalgás közben olyan rendkívüli jártasságot tanusított a német irodalomtörténetben, s oly értelmesen tudta szavalni a remekírók némely szebb költeményeit, hogy egész nap magamnál marasztaltam. A tehetséges gyermeket, aki korához képest többet tudott akárhány magyar Bukovai Abszenciusnál, Zäuche Arnónak hitták. Ő vezetett el Liszt Ferenc lakására. Midőn menetközben iskolai tantárgyaiból kikerdeztem, oly pompás feleleteket adott, hogy azok nemcsak neki, de a weimári iskoláknak is bizonyára becsületére váltak. Liszt háza a nagyhercegi park

egyik szegletében áll. Nyaralószerű új épület, esinos és tiszta, mintha skatulyában tartanák. A boldogult zeneművész egykori házvezetőnője, ki az öreg urat husz évnél tovább ápolta és gondozta, barátságos szivélyességgel fogadott. Egészen elérzékenyült, midőn megmondám neki, hogy néhai urának honfitársa vagyok. Tőről hegyig megmutatott mindent Lisztnek emeleti szobáiban, hol egyetlen tárgyat vagy butordarabot sem mozdítottak még ki eredeti helyéből. Az első szobában van Liszt zongorája éa fiszbarmóniumja, melyeket leckeóráinál használt. E szobát nehéz piros függöny választja el a dolgozószobától, hol a halhatatlan művész íróasztala, könyvszekrénye, kottatartója, és egy másik asztalon irományai vannak elhelyezve Itt virrasztott Liszt sokszor egész éjjeleken át nagy műveinek alkotása mellett. A kis mellékszoba volt a hálószobája. Egyszerű vaságyát, mely fölött szenteltviztartó, olvasó és a Megváltónak képe függ, spanyolfal takarja. Az ablak előtt áll azon billentyűszerkezet, melyet utazásai alkalmával magával hordott, hogy ujjainak technikáját utközben is szüntelen gyakorolja. A hálószobából nyílik az étterem, hol most a sok százezreket érő emléktárgyak őriztetnek, melyeket a mester koronás főktől s más nevezetes személyiségektől ajándékba kapott. Mélyen meghatva távoztam a művészi ihlet s a vallásos megnyugvás e szentelt hajlékából.

Utam a nagyhercegi park szeszélyes kanyarulatain s évszázados sűrűségein vezetett keresztül. A parkot Göthe ülteté Károly Ágo-t nagyherceg költéségén, a desszau hercegi kert mintájára. Erről tanuskodik a park egyik dombjának oldalán egy kőemlék, melyet a költő „Francisco Dessaviae Principi“ háladatosságból emeltetett. A rózsákat 1788-ban Olaszországból hozta Göthe, s halála napjáig nagy gondal maga ápolta. A kertben mutatják a költő rendes pihenőpadját, roppant tölgyek árnyékában. Ott áll még a kis kertilak is, hol csalogánydal

és édes rózsairat által környezve, lírai költeményeit irogatá. A csergedező Ilm patak fölött, bemohosult sziklák tövében kőből faragott kigyó kenyeret eszik. A lakonikus felírás csak ennyit mond: „Genio huius loci.“ A weimári nép „hidegkonyhának“ nevezi a különös helyet. Tovább egy másik sziklába, lombos erdő sűrűjében, a következő szellemes verset véseté be Göthe:

„Die ihr Felsen und Bäume bewohnet oh heilsame Nymphen,
Gebet Jeglichen gern, was er im Stillen begehrt.
Schaffet dem Traurigen Muth, dem Zweifelhaften Belehrung,
Und dem Liebenden gönnt, dass ihm begegne sein Glück;
Denn euch gaben die Götter, was sie den Menschen versagten:
Jedem, der euch vertraut, hülfreich und tröstlich zu sein.“

A park összeköttetésben van G ö t h e l a k h á z á v a l, úgy hogy a költő, valahányszor a nagyhercegi udvart látogatá, nem volt kénytelen az utcára kimenni, hanem a saját kis házikertjén át közlekedett a fejedelmi kastélylyal. A házat Károly Ágost építteté Göthenek a mult század végső éveiben. Kedves, kényelmes lakás; abban az időben palotának is beillett, amilyen Göthet, ki a weimári nagyhercegség kamaraelnöke és titkostanácsosa volt, előkelő állásánál fogva méltán meg is illette. A költő különben csak két szobát használt állandóan ebből a nagy lakásból: a dolgozó és hálószobáját melyek a kertre nyílnak. A front emeletén voltak a dísztermek és Göthe nejeinek, később pedig fiának és családjának lakosztályai. Most is minden az eredeti állapotban látható. Göthe dolgozószobája a kézi könyvtárral, közönséges íróasztalával, álló pulpitusával, egy kézíratszekrényvel és néhány székkal, szegényes puritán egyszerűsége dacára igen hatásos benyomást gyakorol a szemlélőre. Itt készült „Iphigenia“, „Tasso“, „Wilhelm Meister“, „Egmont“, „Faust“, stb. Az írószoba mellett van Göthe kicsinyke hálószobája. Ágya, melyben 1832. évi március 22-én 83 éves korában meghalt, most is érintetlen. Mutatják az ivópoarát, kávésfüzdőszá-

ját, gyógyszeres üvegeit, s némely ruhadarabokat, melyeket utolsó éveiben viselt. A többi szobákban vannak elhelyezve a költő nagyértékű gyűjteményei. Göthe tudvalevőleg mineralogiával, botanikával, geológiával, bonctannal, régiségtudománnyal, osteológiával, fénytannal és festészettel is évek hosszú során át szenvedélyesen foglalkozott és az e szakokba vágó tárgyakat, köztök számos ritkaságot is, szorgalmasan gyűjtötte. Gyűjteménye nagyértékű muzeumot képvisel. Képtára szintén igen becses Világhírű nagy mestereknek eredeti képeit és kézi rajzait tartalmazza. Nagyon érdekes a költő családi arcképgyűjteménye is. Meg van itt Göthe atyjának, a pedáns, hideg vonású császári tanácsosnak, és Göthe anyjának, a nyájas kedves külsejű Textor Katalinnak arcképe. Itt láttam először a költő nejének, Vulpius Krisztinának olajfestésű ábrázatát. Mellette függ Göthe nővére, Kornélia, és fia Ágost, ki 1830-ban Rómában halt meg. Az emeletről lépcső vezet egy verandaszerű kis kerti szobába, melyben Károly Ágost nagyherceg, Göthe és Schiller a nyári délutánokat barátságos társalgással együtt töltötték.

A Herder emlék a protestáns templom mellett áll. Herder egy évvel később jött Weimárra, mint barátja Göthe, s 1776. óta szuperintendensi állást foglalt el az udvarnál. Hamvai a templom alatti kriptában vannak eltemetve.

Weimárból csak késő este indulhattam Lipcsébe, s 10 óra mult már, mikor a német könyvpiac nevezetes központi városába érkeztem. A Hänschel fogadóban jó szállást talál az utas, de étkezésre a Helbig restaurációját ajánlják a Peterstrassén. Lipcse előkelő szép város; világitása is tultesz a bécsin. Vacsorára menet az utcákban még hemzsegett a sétáló közönség, dacára a késő éjjeli órának. A tolongásban nem ismervén ki magamat, egy uri embert szólítottam meg, ki a lámpaoszlophoz támaszkodva, ott vesztegelt az utca sar-

kán és szunnyogó szemekkel bámészkodni látszott. Mintha a villám esapott volna le kopogós fejére, úgy nyaffadt rám, midőn megszólítám. — „De hát az Istenért -- ugymond kétségbeesett siralmas hangon — nem látja az ur, hogy én is idegen vagyok ebben a nagy városban és nem tudok hová lenni!“ A következő pillanatban a közelben álló rendőr ugrott hozzám s udvariasan vezetőmül ajálkozott. A szegény filkót ott hagytuk a lámpa alatt. Kora reggel sétát tettem a városban, megnézve szép ültetvényeit, piacát, tereit és főbb utcáit. Az „Augusztus-tér“, a „király“- „színház“- és „Mária-tér“, a „Brühl“- „Neumarkt“- „Katalin“- „Péter“- és „egyetemutcák“ legdiszesebb részei Lipcsének. Régi csucsfödeles, erkélyes épületeket csak a belvárosban látni. A többi városrész egészen modernizálva van. A várbástyák eltűntek, s most sétányok és lombos parkok zöldelnek a helyökön. A középkori épületekből fenáll még a Móric választófejedelem által 1549-ben épített „Pleissenburg“, az 1556. évi tornyos városháza és az „Auerbachshof“, melynek építését 1530-ra teszik. Katholikus templom csak egy van, de ez is új építmény csinos goth izlésben, szép sugár toronnyal.

A régi lipcsei katolikus templomokat a lutheránusok foglalták le. Így a szt. Miklós-templomot, mely a XII. század végén, a szt. Tamás-templomot, mely 1482-ben és a pálosok templomát, mely 1241-ben épült. Mind a három templom goth építmény. Az utóbbit 1544-ben maga Luther rendezte be a prote.táns istentisztelet számára. A belváros szűk, csatakos utcáiban sűrűn sorakoznak ugyan a különféle kereskedések, de legkevésbé sem imponálnak. A hely sem alkalmas itt fényes kiállítású boltok és kirakatok berendezésére.

Lipcse, mint a többi vidéki német fővárosok, azt a benyomást tette rám, mintha a mult idők dicsőségéből táplálná önérzetességét és jövője reményeit. A jelen korszak ugylátszik Lipcsét is kimé-

letlenül félretaszította az utból. A turisták nagy folyama figyelem nélkül vonul el mellette. Valószínű, hogy ez az állapot annál valószínűbb lesz a nagyszámu német tartományi fővárosokra nézve, minél jobban izmosodik az újabbkori haladásnak koncentrikus törekvése, mely a mintegy részről erős és nagy birodalmakat alkot, úgy másfelől a kultúra és jólét minden forrásait a birodalmi székvárosokban összpontosítja. — Pedig a középkori kisállamiságnak is meg voltak a maga jó előnyei! — A németországi kis államok és fővárosaiknak hajdani jóléte és virágzása kétségkívül azon patriarehális viszonyhoz fűződött, mely régente a fejedelmek s pogári népek közt fenállott. A német városokban szemlélhető emlékek tanuskodnak arról, milyen sokat tettek a kisálladalmi uralkodók népek szellemi és anyagi jólétének biztosítására és városaik emelésére. A kisállami fővárosok társadalmi életének legvonzóbb s legkedvesebb sajátosságai ama mult idők tradícióiban gyökereznek, és a régi szokásokból szedik még ma is tápláló erejüket. Az ilyen középvárosokban, amilyen Lipcse, még ma is kellemes a tartózkodás. Itt az élet még nem rohan oly vehemenciával, mint a nagy birodalmak székvárosaiban. Itt még feltalálni a szűkebb családi és társadalmi körök nyugalmas örömeit és az egymás iránti őszinte bizalom s elnéző türelmesség fűszerezte barátságos viszonyt. A kor haladását felismerik és méltányolják ugyan a provinciális városok is, de nem szenvedik meg, hogy az zsarnokoskodják rajtuk. Sőt azt hiszem, hogy a vidéki fővárosokban még a szellemi érdekek ápolása is élénkebb és mélyebbre ható, mint a birodalmi metropolisokban, hol a kenyérkereset gondjai és az anyagi jólét vadászata a lelki fölemelkedés szárnyait

megbénítják és a szellemi tevékenység ösztönét igen gyakran elfojtják.

A z o n b a n t é n y, h o g y N é m e t o r s z á g b a n a z e l t ö r ö l t k i s á l l a m o k v á r o s i p o l g á r s á g a h a n g o s a n p a n a s z k o d i k a m e g n e h e z ü l t i d ő k é s a n a p r ó l - n a p r a é r e z h e t ő b b k e r e s e t h i á n y m i a t t. A z e u r ó p a s z e r t e d i c s é r t l i p c s e i k e r e s k e d é s é s k é z m ű i p a r, m e l y m é g ö t v e n é v v e l e z e l ő t t a v i r á g z á s t e t ő p o n t j á n á l l o t t, a z u t ó b b i é v t i z e d e k a l a t t j e l e n t é k e n y c s ö k k e n é s t m u t a t. L i p c s e f ő n e v e z e t e s s é g e v o l t a z e l ő t t a n a g y m é r v ű k ö n y v k e r e s k e d é s é s a g a z d a g k ö n y v p i a c. M a m á r e z s i n c s u g y, m i n t r é g e n v o l t! A n a g y m é r v ű i r o d a l m i t e r m e l é s é s a s o k k a l i n t e n z i v e b b o l v a s á s i v á g y d a c á r a a l i p c s e i k ö n y v p i a c v e s z i t e t t r é g i j e l e n t ő s é g é b ő l. L i p c s é n e k m o s t i s v a n u g y a n m é g v a g y m á s f é l s z á z k ö n y v k e r e s k e d é s i é s k i a d ó c é g e, é s v a n v a g y 5 0 — 6 0 n a g y o b b b e r e n d e z é s ű n y o m d á j a, d e a c e n t r á l i z á c i ó h a t a l m a v a l a m i n t e l v o n j a a v i d é k i t ö b b i i p a r á g a k t ó l a z é l t e t ő e l e m e t, u g y a k ö n y v k e r e s l e t n a g y o b b r é s z é t i s B e r l i n f e l é k e z d i t e r e l n i. M é g a a l e g j o b b h a n g z á s u l i p c s e i k ö n y v k e r e s k e d e l m i c é g e k i s, m e l y e k a z e l ő t t c s a k a k o r r e k t i r o d a l m i t e r m é k e k k i a d á s á r a é s t e r j e s z t é s é r e v á l l a l k o z t a k, m a m á r a p u s z t a r i d e g ü z l e t i s p e k u l á c i ó t h a j h á s s z á k, é s a n y e r e s é g r e v a l ó t e k i n t e t b ő l v á l l a l k o z n a k m i n d e n r e, a m i b á r m i l y c s e k é l y j ö v e d e l m i k i l á t á s s a l k e c s e g t e t. S c h m i c k, S p o h r, S c h m i d t é s H e c k e l m u n k á i t s z e r t e á r u l j á k a l e g e l ő k e l ő b b c é g e k n é l. M é g a z e g y e t e m i k ö n y v k e r e s k e d é s k i r a k a t á b a n i s l á t t a m a „G e i s t o d e r S t o f f“, „D e r T o d“, „D a s k ü n f t i g e L e b e n“, „I s t d e r T o d e i n E n d e o d e r n i c h t?“, „D i e I d e e d e r W i e d e r g e b u r t“, s t ö b b e f é l e s z é l c s a p ó c i m e k k e l f e l c i f r á z o t t m a t e r i á l i s t a é s é s z i m á d ó f i c k á n d o z á s o k a t.

A z e g y e t e m i é p ű l e t k ű l ö n b ő z ő k o r o k b ő l e r e d ő h á z t ö m e g, f r o n t t a l a v á r o s l e g s z e b b t e r é r e. E z t a r é s z é t, m e l y „A u g u s t e u m n a k“ n e v e z t e t i k, I. F r i g y e s Á g o s t s z á s z k i r á l y é p i t t e t é 1 8 3 1 - b e n. A h o z z á c s a t -

lakozó szárnyakat „Mauricianum“ és „Fridericianum“ néven ismerik. Legrégibb része az egyetemnek a belső udvaron levő „Paulinum“, mely hajdan Domonkos-zárda volt, s 1409-ben adatott át tanítási célokra. Jelenleg a 300,000 kötetet magában foglaló egyetemi könyvtár van benne elhelyezve. Földszinti átjárójának tornácában még most is meglátszanak a régi zárda időbarnított falfreskói. A tornácból nyíló kis udvaron „kneipe“-t tart egy élelmes német korcsmáros. Itt szokták a viharedzett német diákok a „quadrans academicus“-t éktelen zajongással s öblös sereskancsók mellett eltölteni. Alig láttam egyet is közülök, ki ne viselte volna az arcán a menzurák balsikerének sebforradásait.

Az egyetemből átmentem a gyönyörö muzeum-palotába. A szoborművek közül Lehnert Adolf lipcsei és Kopf József württembergi szobrász munkái érdemelnek kiválóbb figyelmet. A képtárban Werner Antal akvarelljei, Cornelius és Genelli kartonjai tűnnek ki. A földszinti márványcsarnokban elhelyezett főszminták az összes szobrászati iskolákat képviselik.

Az emeleti termek remekei közül kiemelem az Odyssea-monda krétarajzait, Murillonak egy bájos eredeti madonnáját, a Lampe-féle rézmetszet-gyűjteményt, mely a XIII. századtól a jelenkorig terjed, Vernet Horace egy ritka szép Magdolnáját, Belangé és Delaroche Napoleon-képeit, az újabbak közül pedig Achenbach, Brandt, Grützer, Pohle, Erdmann, Sprosse és Schauer műveit.

Ebéd után két óraker ismét a vasuti kocsiban ültem és utban valék Wittenberg felé. Berlin előtt ez az utolsó állomás. Igénytelen kis német városka, 12,000 lakossal, az Elbe jobbpartján. A történeti események iránt érdeklődőket csak azért tartóztatja fel egy pillanatra, mert a XVI. századi romboló vallásharcoknak ez volt a gyújtópontja és főfészke. Akkor még választófejedelmi székváros volt és egyetemmel is bírt, mely utóbbit 1815-ben a hallei egyetemmel egyesíté a kormány. A fejedelmi

várlak, a mellette álló egyetemi templommal együtt, Frigyes választó által 1499-ben építtetett. A várlakból kaszárnya lett, a katolikus egyetemi templomból pedig, melynek ajtajára Luther 1517-ben a 95 tételét kiszegezvé, protestáns imaház. Egyedüli dísze a Cranach utolsó vacsorája. Sirboltjában vannak eltemetve Luther, Melanchton, Frigyes és János fejedelmek. A városház előtti főtéren áll egy régi kut mellett Luther, a tulsó oldalon pedig Melanchton bronzszobra baldachin alatt. A kollégium-utca egyik házán emléktábla jelzi, hogy egykor Melanchton lakott benne. Néhány lépéssel tovább, a város szélén, találjuk az ugynevezett Luther-házat, az ágostoni szerzetesek egykori zárdáját, melynek udvari szárnyában mutatják a reformátor lakószobáit és a kathedrás tantermet, hol előadásait tartá. A szobák eredeti állapotukban vannak meg, alacsony festett ajtókkal, rengeteg zöldcserép bubos kályhával, Luther asztalával, székeivel, és az ablakmélyedésben két lócával, melyeken délutánonkint feleségével, Bore Katalinnal, üldögélni és enyelegni szokott. Akik jelenvoltunk, elneveltük magunkat a jámbor lutheránus vezetők e naiv magyarázatán. Rotterdami Erasmus mondja valahol szatirikus jókedvében, hogy a reformáció drámája ugy végződik, mint a komédia; mert a végén valamennyien megházasodnak.

Wittenberget különben kedélyes emberek lakják. A Luther-ház melletti vendéglő termében uri lakodalmas nép mulatott énekszóval és zongorakisérettel. Minden fogás után kottákat osztottak szét és négyes kardalokat énekeltek összhangzó szabatossggal. A konyhában fiatal leányok, leendő arák, sütöttek-főztek; mert helyi szokás, hogy a hajadonoknak, akár milyen előkelő házból valók is, a nagyvendéglő konyháján néhány heti gyakorlati kurzust kell végezniök. A menyegzőket nem tartják otthon a családi háznál, hanem a vendéglőben végzik, egyszerű, olcsó estebéddel. Nem ártana ezt a jó szokást takarékossggi szempontból nálunk is életbeléptetni.

XII.

Berlin.

(Milyen volt a porosz királyság fővárosa, és milyen a mostani Berlin? Berlin páratlanul gyors emelkedése. Micsoda Párizs Berlinhez képest? Könnyű eligazodás. Berlin nevezetesebb kapui, hidai, utcái, terei, kiválóbb épületei és közemelei. Vilmos császár palotája. A porosz királyi várak. Régi és új muzeum. Nemzeti galéria. A Schliemann-féle hissarliki gyűjtemény. Kir. könyvtár. Tudom. Akadémia. A Frigyes-Vilmos-egyetem. Templomok. Charlottenburg. A „Thiergarten.“ Állatgyűjtemény és aquarium. Flora-kert. A királyi nyaraló és a mauzóleum. Potsdam. A potsdami királyi palota, városháza és templomok. Sanssoucci. Nagy Frigyes kertje és nyaralója. A történelmi nevezetességű szélmalom. Az új palota. Német katonaság. Egy est a Pschor-féle sörcsarnokban.)

Nincs arra analogia a történelemben, hogy egy olyan igénytelen, lenézett kis királyság, amilyen volt még a múlt században a poroszoké, rövid néhány évtized alatt első rendű világhatalomra felvergődött s intező tekintélyű nagy birodalommal izmosodott volna, mint Németország. Mikor Nagy Frigyes 1740-ben a királyi trónt elfoglalta, alattvalóinak száma alig haladta meg a harmadfél milliót, és országának területe is csak 2275 négyszögmértföldet tett ki. De az európai fővárosok közt sincs rá példa, hogy alig ötven esztendő alatt oly vehemenciával s oly óriási mérvekben virágzott volna fel egy város, mint az századunk második felében Berlinnel történt. Amennyi életerőt és termőképességet felszívhatott magába egész nagy multjából Németország, mintha csak arra tartogatta s konzerválta volna a jelenig,

hogy dicsősége verőfényében mind egyszerre fakaszsa ki fővárosának teljes pompában való felvirágoztatására. A harminc év előtti földrajzokban és statisztikákban, mikor Berlin még csak a porosz királyságnak volt központja, a tizedik vagy tizenkettedik helyen szerepel Berlin Európa fővárosai között. Bécs akkor az ötödik sorban állott London, Párizs, Konstantinápoly és Szent-Pétervár mellett. De minő változás történt azóta! Amilyen a német császár-város most: én egyszem elbámultam rajta. Berlint általában unalmas, álmos és csak fejlődésben levő városnak hallottam ecsetelni. Spiker, Fidicin, Vráss és Cosmar leírásai után is meglehetősen szerény igényekkel megy az ember Berlinbe. Hanem megvallom, rendkívüli meglepetésben részesültem. Berlin ma már minden tekintetben túlhaladta Bécset. Berlin most egy hatalmas, élénk és gyönyörű világ-város; kültekintetére, izléses berendezésére, fényes építkezéseire és az építő stílusok gazdag változataira nézve is méltó, hogy nemcsak Németország összes fővárosai között első helyen álljon, de az európai nagyvárosok sorában is a legelőkelőbbek közé számitassék. A lakossága számarányainak gyorsan fokozódó emelkedése is páratlan. Tény, hogy a berlini lakosság harminc év alatt megkétszereződött. Az ötvenes évek kimutatásai szerint még csak 401,000—438,000 lélek lakott Berlinben. A hatvanas évek számadatai csak a félmilliót haladják meg. A hetvenes években egy millióra szaporodott fel a lakosság. 1880-ban 1.222,385 ember lakott Berlinben. Most pedig 1.300.000 a lakosság száma! E szerint Berlin lakosságra nézve is harmadik nagyvárosa a civilizált Európának. Kultura, általános jólét, kereseti források, olcsóság, egészség és tisztaság tekintetében pedig bátran versenyez megannyival. Gazdag, csinos és kacér, mintha pályázni készülné az amerikai milliomosok városaival; amellet a legnagyobb részében olyan ujdonat

uj, akár csak tegnap nőtt volna ki a Spree homokos talajából valami tündérálom varázslata alatt.

Berlin szépsége, nagysága és vagyonsága főrugóját képezi a németek büszkeségének, mely a közrendű néposztálynál hetyke bursi tónusban, nem ritkán triviális elbizakodottságban nyilatkozik. Mondják ezt a berliniekről más utazók is; magam pedig nyomban tapasztaltam, amint a császárvárosba megérkeztem. A vasutról a Friedrichstrassén hajtattván végig, mivel már is beesteledett, nehogy a szálláskereséssel sok időt veszítsek, megállottam az utamba eső „Dresdener-Hof“ fogadó előtt, és lakás után tudakozódtam. A vendéglő kapujában egy csapat begyakorolt szállodai kavasz leskelődött az érkező vendégek után. Miként a saskeselyük a védtelen prédára, úgy rohantak rám valamennyien. Azonban oly szokatlanul borsos szobaárakat indítványoztak, hogy kénytelen voltam egy nemleges határozati javaslatral erősen lehűteni vérmes reményeiket. „Ilyen felcsigázott szobaárakat — mondám — a világkiállítás alkalmával még Párizsban sem követeltek.“ „Párizsban?“ — ríposztirozta megvető kicsinyléssel egy pofaszakállas inas — „azt már elhiszszük; de hát mi csoda a P á r i z s B e r l i n h e z k é p e s t!“ Nem öltöttem ki nyelvemet a bivalyra, mint az egyszeri utazó, hanem odább állva, a „hársak alá“ hajtattam s teljes megelégedésemre a Bauer-féle fogadóban szállásolám el magamat.

Ritka város, melyben oly könnyen lehetne eligazodni, mint Berlinben, noha a területe 14 ezer holdat foglal el. Jelesebb utcái olyan egyenesek és szabályosak, mintha zsinórra metszették volna. A nyaranta poshadt vizü, sekély Spree folyócska keresztül uszik a városon, és a tájékozásra szintén támpontul szolgál. Azonkívül minden irányban lóvonatu és omnibusz kocsik közlekednek, sőt a házak fölött épített városi vasut is jelentékenyen könnyíti a személyforgalmat, mert a város legnevezetesebb utcái és helyei e vasut vonalába esnek. Ber-

lin 19 kapuja közül a „brandenburgi“, „potsdami“ és az „anhalti“ kapukat illeti az elsőség. Legimpozánsabb a brandenburgi kapu, mely a hársak alól Charlottenburg felé nyitja meg az utat. Épült II. Vilmos király alatt 1789—93-ban az athéni Propyläum mintájára. Dóroszlopos portikusa alatt öt átjárója van a kocsik és gyalogosok számára. Relief attikáját a győzelem istennőjének aranyozott szobra koronázza. Az istennő a város felé fordulva, római quadrigán száguld, mintha örömhírrrel érkeznék.

Berlinnek mintegy félszáz hídja van a Spree folyón és a szerte elágazó kanálisokon. Legszebb és legnagyobb a „várlak-híd“, mely a hársak városrészét az ugynevezett „Lustgarten“-nal köti össze. Hossza 156, szélessége 104 láb, úgy hogy 9 kocsi kényelmesen elfér rajta egymás mellett. Két oldalról a kerítéseken szoborcsoportok állnak, melyek a hadi életet idealizálják. Nyolc páros szobor elénkbe állítja, amint Nike és Pallas istenasszonyok az embert gyermekkorától kezdve a honvédelem szent kötelességére lelkesítik és egész hadi pályáján állandóan támogatják, végre a győztest megkoronázva az Olympusra vezetik. Szép továbbá az 1692-ben épült „választófejedelmi-híd“ a királyi palota és a király-utca közt. Fődíszét a nagy választófejedelem emléke képezi, ó-római viseletben. A király-hiddal kapcsolatosak a Nagy Frigyes által kezdeményezett s 1781-ben fölépült jóniai kolonnádok, csinos amorett diszitményekkel és árucarnokokkal.

Az utcák nagyobbára szélesek, s kényelmes sima gránittal, sok helyütt aszfált burkolattal fődévk. Berlin világvárosi jellegét leginkább négy fő-utca viseli magán: a „hársak-sora“, a „Friedrichstrasse“, „Wilhelmstrasse“ és a „lipcsei-ut.“

Az a meder, melyben a berlini előkelő élet hullámzik, a hársak-sora, vagyis az „Unter den Linden“ utca. A városnak e legnépszerűbb s legfényesebb utcája mintegy két kilométernyi

hosszuságban és 60 métert meghaladó szélességben a brandenburgi kaputól a királyi várlakig huzódik. Négysoros hársfákkal és vadgesztenyével van véges-végig beültetve. A fák alatt díszes vaspadok állnak rendelkezésére a pihenni vágyó sétálóknak. Itt van Berlin legzajosabb központja, s a város ezen része hasonlít némileg a párizsi boulevardokhoz. A királyi palotától a brandenburgi, potsdami és anhalti kapukig, és e kapukon túl a kanális és az állatkert közt, terül el Berlin legelegánsabb negyede. Művészet és tudomány, gazdagság és fény, kereskedelem és közforgalom leginkább ezen a tájon birják otthonukat. Erre vannak a legszebb utcák, épületek és műemlékek, a minisztériumok, a vagyonosak pompás villái és a legkeresettebb sétahelyek. Rendkívül hatásos az üvegfedelű átjáró a Friedrichstrasse-ból a hársak alá. Itt látni az ötvösművészet legértékesebb kirakatait; óráso, borostyánkő- és tajtékkereskedések, cukrászboltok és kávéházak tömören sorakoznak az éjjelnappal egyaránt élénk csarnokban. Elragadó látványt nyújt a hársak sora különösen este, mikor a villamlámpák sok ezrei kigyuladnak; mert az elektromos világítás eddig még sehol Európában nincs olyan tökélylyel s általánosságban bevezetve, mint Berlinben. A Hohenzollernek rezidenciái, a birodalom sorsát intéző híres államférfiaknak s a társaság élén álló gazdag arisztokratáknak palotái, a legtöbb minisztérium s követségi hotel, a mügyűjtemények és tudományos intézetek, a legnagyobb és legszebb kereskedések, legfényesebb kirakatok, ebédlők, kávéházak és cukrászboltok a hársak során találtnak. Nyári alkonyatkor, midőn kissé behüvösödik, élvezet elüldögelni egy-két óráig a hársak padjain. Ez az ideje a berlini intelligencia és az előkelő világ kivonulásának. Az uri nép ilyenkor megy napi sétájára gyalogosan, vagy ragyogó diszfogatokon, a sportemberek pedig gazdagon felkantározott méneken. Valóban tarka kép, tele mozgó élettel és rá-tartós, büszke elegenciával; de hasonlithatlanul ki-

sebb szabásu a párizsinál, és hiányzik belőle a finom előkelőségnek és örökké mosolygó kedélyességnek az a bájos zománc, a francia esprit, mely a nyilvános párizsi életet jellemzi s a szemlélőt első látásra lebilincseli. A német rang- és osztálykülönbözet éles határvonalai még az utcán is szembeszökők. Amily magas szemöldökkel tekint le a rang és mód az alantabb állókra, ép annyi önsemmisülő megalázódással viseltetik a fölebbvalók iránt. Az udvari fogatokat már messziről megsüvegelik és mély meghajlással üdvözlik. A loyaltás az uralkodó ház s a cselekvő hatalom iránt ritka államban nyilatkozik annyi hevülettel, mint Németországban. Egy nemét képezi a németek büszkeségének s boldogságának, ha csak egy percre is megállhatnak a fény sugaraiban, melyeket a korona fensége vet rájuk. Máskülönben a német nagyon honszerető és kötelességtudó, lelkiismeretes és önérzet-s nép. Egy magyar honfitársunk, Széchy Károly, helyesen ítél rólok, midőn azt írja, hogy tanulással, szorgalommal, takarékoszággal, kedvvel, fegyelemmel s kötelességérzettel törtek és küzdöttek egyre feljebb, hogy egyéb nemzetek fölé emeljék tekintélyöket. Hidegek és józanok — ugymond, — érdesek és magukrataratók, de ami jellemöknek fölemelő és uralkodó vonása: hivek és becsületesek önmagukhoz és családjaikhoz, kötelességökhöz és hivatásukhoz, vallásukhoz és nemzetökhöz, erkölcsi és művelődési eszményeikhez.

A „Friedrichstrasse“ északról délnek metszi keresztül a várost s majdnem egy óra járásnyira hos-zu. Itt vannak a berlini müiparnak leghiresebb telepei. Fel fog azonban tűnni az értelmes utazó előtt, hogy a nemzeti müipar még messze elmaradt az angol, olasz, főkép pedig a francia müipar mögött. A Friedrichstrasse nagy kereskedései és divatos kirakatai arról tanuskodnak, hogy a német iparcikkek nem állnak még színvonalon izlés, eredetiség és tárgyi érték dolgában. A német teremtő ész, mely tudományban

és irodalomban oly kiváló nagy szolgálatokat tett és tesz az emberi haladásnak, aligha fog valaha vezérszerepet játszani az ipari esztetikának és a formai tökélynek országában. Pedig a német ipar arra törekszik, hogy készítményeivel legyőzze a nyugati államok műhelyeit s ezentul Berlinből s Németországból fedeztessenek az európai iparpiacoknak, a divatnak és szalónoknak szükségletei. A berlini iparcikkek azt az impressziót tették rám, mintha Németországban csak olcsóságra és látszatra dolgoznának az emberek. A német ipar többnek akar feltűnni, mint amennyit valósággal megér. Nem bosátkozhatom itt tüzetes fejtegetésekbe; csak a dekoratív cikkekről, nevezetesen a fém- és porcellániparról teszek egy-két megjegyzést. Mondhatom, hogy az, amit láttam, nagyon hidegen hagyott. A németek utánozzák a régi rokokó és japáni műveket, izléstelen motivumokkal vegyítik a majolikát és a bronzot; de ujat és figyelmet keltő eredetit előállítani nem képesek, friss ifju erővel hatni nem tudnak. Ipartárgyaik nagyon esetlenek, nehézkesek, s nélkülözik a szépnek természetes, kellemes vonalú idomait. Sok rajtuk az erőlködés és tapogatózás, mintha a műszerető közönséget csupa kapriciozus fogásokkal akarnák lekenyerezni.

A „Wilhelmstrasse“ és a „lipesei-ut“ diszét az állami épületek és a nagykövetségi paloták, a főrangú katonák és arisztokraták palotái képezik. A Wilhelmstrassen van Bismarck birodalmi kancellár hivatala és lakása is, a 77. sorszám alatt. Itt tartották 1878-ban a berlini kongresszus üléseit.

N y i l v á n o s t e r e mintegy ötven van Berlinek. Ezek közül különösebb figyelemre méltó keletről a hársak alatt az „operatér“, az ugynevezett „Gensdarmmarkt“, az aszfaltozott „királyi várlaktér“, a szökőkutakkal, fa- és virágültetvényekkel diszített „Lustgarten“, a „lipeseitér“ és a „Vilmostér“. E tér-

ségeken találjuk Berlin legkiválóbb közemlékeit is. A Lustgarten közepén áll III. Frigyes Vilmos bronz lovasszobra; az egyetemi épület előtt Humboldt Sándor és Humboldt Vilmos karrarai márvány szobrai; a császári palota előtt, a hársak kezdetén, Nagy Frigyes pompás lovasalakja, mely a világhírű Rauch szobrász korszakos alkotása, s 1851-ben lepleztetett le. Az emlék 14 méter magas, s felfogásában és szerkezetében ép oly kitűnő, mint kidolgozásában és összhangjában. Az alapon Frigyes életéből nevezetesebb jelenetek és alakok huzódnak körül, a négy sarkon az erő, igazságosság, bölcsesség és mérséklet jeles ábrázolatai, a párkányok alatt a nagy uraldó korának kiválóbb alakjai, többi közt Kant, Lessing, Kleist, Ziethen, Seydlitz. A kir. színháztéren Schiller, a brandenburgi kapunál Götthe emlékei, az állatkerti térségeken III. Frigyes Vilmos és Luiza királyné szobrai állnak. A legtöbb közemlék az uralkodó család érdemes tagjainak és jeles hadvezéreknek, fontosabb hadi eseményeknek megörökítésére szolgál, a hogy azt egy ilyen katonállamban a dolog természete is magával hozza. Plücher, York, Gneisenau, Bülow, Scharnhorst, Wrangel és a héttéves háboru vezérei mindnyájan szobrokkal birnak. Vallásos emléket csak egyet láttam: szent György kolosszális szobrát; de az is bent áll a királyi várlakkülső udvarán, mintegy eldugva a közönség szemei elől. Legremekebb közemléke Berlinnek a Strack tervei szerint készült és 1873 ban szeptember 2-ikán felavatott „győzelmi emlék“ (Siegedenkmal), mely a brandenburgi kapun kívül, az ugynevelt „király-tér“ közepén, gyönyörű virágos kert és szökőkutak fölé 62 méter magasságra emelkedik. Az emlék sötétvörös színű csiszolt márványból készült az 1864-iki schleswig-holsteini, az 1866-ki königgrätzi és az 1870-iki sedani ütközetek, valamint az 1871-iki győzelmes hazaérkezés megörökítésére. E mozzanatok az oszlop talapzatán vannak

feltüntetve négy művészi kivitelű domborvésetben. A talapzat feletti erkélyes csarnokban a német császárság alapításának allegorikus ábrázolását látni igen szép mozaik festményen. Az oszlop felső részét hatvan dán, osztrák és francia aranyozott ágyú környezi, a csucsán pedig Borussia aranyozott szárnyas alakja emeli magasra a győzelmi borostyánt. Az emlék belsejében csigalépcső vezet fel a csucsig, honnét a városra és a környékre messze kilátás kínálkozik.

Aki a felsorolt helyeken megfordul, sorra látja Berlin nevezetes épületeit is. Ezek a következők: a királyi várpalota, a régi és új börze, a régi és új múzeum, nemzeti képcsarnok, Frigyes és Vilmos császárok palotái, a fegyvertár, opera, egyetem, könyvtár, tudom. akadémia, a császárgalléria, a kir. színház, az új városháza, a birodalmi bank, a moabiti igazságügyi palota, a politechnikum, az új néprajzi múzeum, az urakháza és országház, a posta, a hercegek, minisztériumok és követségek palotái.

A fejedelmi paloták közül különösen kettő érdekelheti az idegent: I. Vilmos császár palotája és a királyi várlak.

Alig képzelhetni szerényebb, igénytelenebb fejedelmi lakot az elhunyt Vilmos császár egyemeletes palotájánál. Egyetlen külső disze a front közepéből kinyúló erkélyes tornác és a ház nyugati sarkához épített folyondáros szabad veranda. Az öreg császár a földszint jobb szárnyában összesen négy szobában lakott. A lakosztályhoz csatlakozik az udvar felőli részen a szolgálattevő tisztek szobája és a váróterem; mind a kettő lehető egyszerűséggel butorozva. Az előszobában csak a nagyértékű óra és egyes emléktárgyak, drága szobrok és képek emlékeztetnek a hely előkelő voltára. Az udvari tisztség ho-

mályos szobájában fekete bőr a butorok párnázata, a falakat fegyvergyűjtemény, a könyvvállványokat és szekrényeket a német katonaság különféle kosztümeit feltüntető apró fabábok díszítik. Innen a császár fogadótermébe nyílik a bejárás. Sárga és piros atlasz garnitúrák, aranyozott fabutorzat, híres képirók festményei, rengeteg tükrök és egy igen értékes kristálycsillár ékesítik a császári lakosztály e legnagyobb és legszebb termét. Itt szokta az agg uralkodó a tisztelgéseket fogadni. Az egyik szögletben a birodalmi zászló van a falhoz támasztva. E szobából lépünk Vilmos császár dolgozó szobájába a történelmi nevezetességű sarokablakkal, ahonnan a császár a várórség elvonulását nézte s magát a népnek naponkint megmutatta. Két íróasztal, kisebb-nagyobb állványok, pamlag, a falakon pedig a császárné s a királyi hercegek életnagyságu arcképei foglalják el ezt a különös szobát. Minden úgy van még benne, amint öreg gazdája hagyta. Itt intézte Vilmos császár birodalma kormányának és a világpolitikának ügyeit; itt tartá bizalmas tanácskozásait Bismarckkal, Moltkéval és a többi minisztereivel. Előkelő fülek sok világrendítő nagy eseménynek tervezgetését és részletes megbeszélését hallhatták e falak között. Az íróasztalon félrőf hosszú plajbászok, vastag parafanyelű réztollak, levélnehezékek, iratesomagok, törvénykönyvek, siető kézzel pongyolán beírt papírszeletek, albumok, fényképek és szobrocskák tarkabarka sokféleségben egymás mellett és egymás te-
tejében. A császár elnyűtt, öblös feketebőr karosszéke az elhiresült sarokablak mellett áll. Az uralkodónak csak fel kellett emelkednie íróasztala mellől, hogy az utcán ácsorgó nép nyomban meglássa és éljenezze. A többi székeken, asztalakon, sőt még a padlón is distingvált rendetlenség. Halomszámra hevernek ott a legkülömbözőbb emléktárgyak, hadi mappák, rajzok, iratesomagok és könyvek. Legérdekesebbek az íróasztal körül és a falak hosszában sorakozó állványok. Azokon száz és

ezer gyermekjáték, cukorból készült husvét-i tojások, bábkatonák, illatszerez üvegcsek, szobrok, órák, sétabotok, virágvázák, és a dinasztia legapróbb csemetéinek fényképei. Ezek között élvezte a császár második gyermekkorának és tűnő életének naiv örömeit. Hanem az emlékezetében már nem nagyon bizott. A kis hercegek és hercegnők aicképei alá mindenütt sajátkezüleg karcolta oda, hogy ez Fritz és Vili, amaz ott a kis Mitzl, Marje és Viktorie. A kis hercegek katoná uniformisban, szalutálva vannak levéve. Az udvari lakáj, ki a császár szolgálatában öszült meg, őszinte közlékenységgel beszélte el néhai urának puritán életmódját és apró házi szokásait. Elmondá a többi közt: „Mayestät pflegte des Tags öfter diese Bilder zu besichtigen, und liess seine Enkelchen Revue passieren, während er ihre Namen der Reihe nach laut herunterlas.“ Az írószobával a könyvtárszoba határos. Csak-hogy itt az üvegszekrényekben könyvek helyett különféle emléktárgyak, porcellán, arany s ezüst fejedelmi ajándékok, márvány, drágakő, üveg, fa és bronz remekek vannak elitéve. Az asztalokon és egyéb butorokon szintén számtalan drága csecsebecse ragyog. Ki tudná, mennyi kedves visszaemlékezés, s mennyi nagy horderejű esemény fűződik eme tárgyak mindenikéhez! A szoba hátsó végén vasból készült csigalépcső nyulik fel a császárné emeleti lakásába. A lépcső melletti kis tapéta ajtón Vilmos hálószobájába lépünk, melyben a végelgyengült aggastyán egyszerű katonás vaságyon meghalt.

A földszinti foyerból széles fehér márványlépcsőzet visz az emeletre, Augustza császárné lakosztályába. A pompás lépcsőházat mesteri skulpturák, aranyozott korlátok s hatalmas karos lámpák díszítik. A lépcsőcsarnok emeletén van jobbról a császárné üvegfüdelü téli kertje. Gyönyörű pálmák, kaméliák, különféle rózsafajok és óriás levélnövények virulnak benne. A császárné lakása egészen elüt diszre és gazdagságra a császáretől. Itt már fejedelmi fény és pompa csillog. A berendezés minden

részlete finom izlést és előkelő eleganciát tükröz vissza. Kellemes, illatos, világos szobák. aranyhimzetű figurákkal és madarakkal, népes brokát ablakfüggönyökkel, élénk színű selyemmel tapétázott falakkal, és puha keleti szőnyeggel letakart padlózat. A butorzat diszkrét színeinek telisége, összhangzatos egymásba olvadása igen hatásos. A képeken a Hohenzollernek házának nagy alakjai, különösen azok, kik a császárné szívéhez legközelebb állottak: férje, gyermekei és unokái. Amit csak látunk, gyengéd női kedélyt és szerény, finom izlést lehel. Minden sejteti velünk, hogy ama Károly Ágost weimári nagyherceg magas műveltségű leányának lakásán vagyunk, ki Göthet és Schillert nevezte barátainak, és Németország legjelesebb íróit, tudósait s művészeit gyűjté maga körül, kiknek társaságában e termék urnője is nevelkedett. A császárné művészi képzettségének és zeneszeretetének tanúi a zongora melletti kottaszekrényen láthatók. A legkiválóbb mesterek műveit mind együtt találjuk ott. De a halál beférkőzött ezen ihletteljes lakásba is. Azóta, hogy ott jártam, a császári palotának emeleti helyiségei is kiürültek. Az öreg császárné jobb hazába költözött el férje után. Földi otthonában elnémult az élet, s helyét a gyászos békének árnya foglalta el.

A porosz királyok rezidenciális palotája, vagyis a királyi várlak (das königliche Schloss), melyben a mostani fiatal császári pár lakik, négy udvarral bíró rengeteg háromemeletes négyszög épület, időviselt barna falakkal és a tetőzet szélén körülfutó kőkorláttal. Oldalhossza 117, körfogata 451 méter. Van benne összesen 700 szoba. Tornyos, erkélyes vízi oldala még a XV—XVI. századi választófejedelemek régi palotájából maradt, a többi részek pedig az 1699—1716. években épültek Frigyes és I. Frigyes Vilmos királyok alatt. Öt portáléja közül legimpozánsabb a Lustgarten frontján levő oszlopos két főbejáró, és az ugynevezett „Schlossfreiheit“ oldalán levő diszkapu, mely utóbbi a római Septimius Se-

verus diadalivének utánzata. E fölött emelkedik az udvari kápolnának rézfőjeles és aranykeresztes kupolája. A palota belsejéből csak a disztermeket mutatják, melyek a Lustgarten oldalán a „svájciak termétől“ kezdve a harmadik emeleten sorakoznak, s a „fehér teremmel“ és az udvari kápolnával végződnek. Az első emeleten vannak a császár és császárné magán lakosztályai

A svájciak termében, mely a várlaknak legrégebbi része, csolnakszerű szürke nemezpapucsokat dugdostak a lábainkra, nehogy a disztermek kockás parketjét köznapi lábbelinkkel összekarcoljuk. Az egybegyült mintegy százfőnyi közönség kivétel nélkül papucskormány alá került. De azokat az óriás papucsokat titánok talpa alá szabhatták valamikor. Vidámságra fakadtunk tehát, midőn a kis lábaikra olyannyira hiu dámáknak is bele kellett bujniok a széllel bélelt komótcipőkbe. Sok konfuzio, pajkoskodás és vihogás közt felkészülve ekként papucsos piperénkkal, egy fontoskodó udvari kulcsár vezetése és magyarázata mellett végig csoszogtunk a királyi disztermeken. A falak minden teremben más más színü selyem damasztal, aranynyal áttört levantine mintákkal, drága jeles festményekkel, cimerpajzsokkal, művészi skulpturákkal, pompás tükrökkel fődévék. A plafondok, márványkályhák, kristály csillárok, himezett nehéz atlasz butorok, megannyi remekei a diszitő és kárpitozó mesterségnek. Kiválóan gazdag a trónterem, hol az Augsburgbankészült XVII. századi buffet tömör ezüst asztaledényei már magukban véve is roppant értéket képviselnek. Azonban a legtöbb terem főekessége gyanánt szolgálnak a Camphausen kitünő arcképei és nagyszabásu csatafestményei. Azontul van még külön képcsarnok is, mely 45 nagy képet és a palota legdrágább kincseit tartalmazza. A képcsarnok 64 méter hosszú s 7 méter széles. Nagyobb udvari ünnepélyeknél étkező teremnek használják, és száz teritéket is elhelyezhetnek benne. Legnagyobb és legszebb terme a királyi palotának a „fehér terem“, melyben a biro-

dalmi gyűlések megnyitása, a lovagrendi szertartások és más udvari ünnepek szoktak végbemenni. Hossza 32, szélessége 16, magassága 12 méter. Két oldalán felül nyitott páholyok vannak a vendégek és a zenekar számára. Fehér karrarai márványból vésett korintheta oszlopokon 12 talapzat nyugszik, melyeken a Hohenzollern-ház 12 választófejedelemének szobrai állnak. A terem világítására 2600 gyertyát gyujtanak a csillogó diszkandeláberekben. A kerekalaku szomszédos táncterem arról nevezetes, hogy ritka szép trillázó visszhangja van. A hangot erős pointirozással nyoleszorosan adja vissza. Ilyen akusztikus műépitményt még csak kettőt láttam olaszthoni utam alkalmával: a milanói skála-színház és a pisai baptisztériumot. A kupolás udvari kápolna csiszolt márvánnyal bélelt, nagyon fényes, de mindamellert rideg helyiség. Esti egyházi ünnepeleknél 7000 lánggal világítják. A 10 kandeláber pompéji oszlopokról ontja szét a világot. A kupolát belülről galléria futja körül aranyozott balusztráddal. A párkányzat friezein bibliai mondatok, a falakon szent képek. Az apostolok szobraival felékesített oltár keleti alabástromból készült, melyet Mehemed Ali egyiptomi alkirály ajándékozott a porosz uralkodó háznak. Az oltár fölé boruló baldachin drágakövekkel van kihányva. A háttérben lebegő aranyozott ezüst keresztet, melyet szintén drágakövek és finom zománc díszítenek, másfél millió márkára becsülik. A két szószék fehér karrarai márványból való. Az oltárlépcsőzet előtt két oldalról piros bársony karosszékek sorakoznak, a fejedelmi családtagok számára.

A várlak környezetében fonódik össze Berlin csaknem valamennyi műintézetének koszoruja. Ez az egész városrész a tudományos, művészeti és honvédelmi intézetek palotáiból van megalkotva. A Lustgartenben, szemközt a királyi várlakkal, egy 86 méter hoszu görög izlésű épület tűnik szemünkbe, széles gránit lépcsőzettel és 18 jóniai oszlop által tartott nyílt tornáccal, melyet Cornelius világfejlő-

dési freskói diszitenek. Ez a „rég i m u z e u m.“ Épült 1824-ben a híres Schinkel tervei szerint, ki- nek emléksobrát a Winkelmann, Schladow, Corne- lius és Rauch szobraival együtt, a vesztibül bejárá- tánál látjuk. A vesztibül Schulz, Eich és Elster freskóival van kifestve. A képek a művelt ember harcát ábrázolják a barbár nyersség és a természet elemeinek akadályai elleu. A „rég i m u z e u m“ az ó-kori műemlékek konzerválásá- ra és tanulmányozására szolgál. Legérdekesebb részét a régiségek azon osztálya ké- pezi, mely a Krisztus előtti két utolsó századból a pergamoni skulpturákat foglalja magában. Ezek na- gyobbára a Humann Károly akropolisi és perga- moni ásatásainak eredményei. A görög, római, etruszk és aszír képfaragás remekei, az ó-kori né- pek kulturemlékei, külön-külön termekben őriztet- nek. A földszinti helyiségekben a muzeumi könyvtár és az éremgyűjtemény kincsei láthatók. A „rég i m u z e u m“ termeinek egyik nevezetes ékitményét a X. Leo pápa gobelinjei képezik, melyek a XVI. szá- zadban Rafael kartonjai után szövettek.

A „rég i m u z e u m b ó l“ az épület mögötti utcán át, összekötő galleria vezet az „u j m u z e u m“ nagyszerű palotájába, mely IV. Frigyes Vilmos ki- rály tervei szerint 1843-ban épült, az építészet, festőművészet és szobrászat akkori korifeusainak igénybevétele mellett. Az „u j m u z e u m“ a k ép i r á s m ű v é s z e t e k o r s z e r i n t i i s - k o l á i n a k r e m e k e i t, a z á n t i k s z o b - r á s z a t k i v á l ó b b m e s t e r m ű v e i n e k f ő s z ö n t v é n y e i t, r é z m e t s z e t e k e t, d r á g a f é m, b r o n z, t e r r a k o t t a, ü v e g é s k ő ó - k o r i h á z i e s z k ö z ö k e t, n o r d é s e g y i p t o m i r é g i s é g e k e t t a r t a l - m a z. E műgyűjtemény tulajdonképen kiegészítő része az előbb említett „rég i m u z e u m“-nak. Páratlan, fel- séges lépcsőházában találjuk Kaulbachnak hat gyö- nyörű világtörténeti képét. Kaulbach képei a stereo- chromia eljárásával készültek, mely a kovasavas ke-

verék által feloldhatlanná vált színeket száraz falra teszi fel és vízüveggel erősíti meg. Ez a módszere a falfestészetnek élénkebb és csillogóbb színeket eredményez, mint a freskó. A képek az emberi nem kulturális fejlődésének némi részben protestáns felfogással kontemplált világtörténeti főbb mozzanatait tárgyalják: a bábeli torony építését és a népek eloszlását, Görögország kulturai virágzását és Jeruzsálem pusztulását, a hunnok harcát, a keresztes hadakat és a reformáció korát. A hat kép közül legregebb a „hunnok harca“. Mikor Kaulbach 1834-ben a müncheni műegyesületben e kép vázlatát kiállította, óriási feltűnést és sikert aratott vele. Egyszerre európai hírnevet szerzett, s a művészek között oly népszerűséget, ami szinte szokatlannak mondható.

A „nemzeti galléria“ az új muzeum és a Spree közt fekszik. IV. Frigyes Vilmos emelvéte korinthusi templomstilben, nagyszabásu nyílt lépcsőzettel, melynek felső erkélyén az építő király lovasszobra áll. A nemzeti képcsarnok a német képzőművészek alkotásait tartalmazza, mindössze mintegy ötszáz festményt, 120 kartont és 40—50 szoborművet. Cornelius 73, Overbeck 7, Preller 16 munkával van képviselve. A képtárhoz csatlakozik a modern művészek kézrajzi gyűjteménye. Képvásárlások eszközésére fél millió márkányi országos alap áll a képcsarnok rendelkezésére. Az említettem nagy mesterek képein kívül a tárlat kimagasló remekei és nevezetesei közé számítom a saját benyomásaim után még a következő műveket: Knaus festményeit, különösen Mommsen és Helmholtz arcképeit, melyekben a lélek, az individuálitás igazán megkapó; I. Vilmos császár és Auguszta császárné arcképeit Plockhorst Bernát készíté, szintén virtuóz ecseteléssel. Schulz Károly „északi tengere“ első rendű remekmű. A tenger hullámzó vizét még sehol sem láttam oly frappáns természetűséggel megfestve, mint Schulz képein. A Bökemann Lajos „végrendelet-hirdetése“ is ritkítja párját mind koncepcióban, mind a kivitel

és szinharmonia nagyszerűségében. Ugyanilyen a Scherrer Károly „árvice“ és Richter Gusztáv „Jairus leánya.“ Külföldiektől csak kevés kép van a galériában. Ezek közt kitűnnek a III. emelet lépcsőházában Makart „Cornaro Katalinja“, Brozik „László magyar király követei VII. Károly francia király udvarában 1457,“ és Piloty utolsó műve ugyanazon emelet első termében ilyen cím alatt; „A haldokló Nagy Sándor fogadja hadseregének hódolatát.“ A képfaragás remekei közül kiemelem Süßmann Hellborn Lajos skulpturáit, nevezetesen a „töviskéjét“; Eberlein Gusztáv összes szobrait, Schweinitz „veszélyezettett Amorját,“ és Brütt Adolf „megmentve“ című művét.

Amit ezek után a „R a u c h“, „R a v e n e“ és a monbijoui „H o h e n z o l l e r n“ muzeumokban, a „f e g y v e r t á r b a n“ és „i p a r m ű v é s z e t i g y ű j t e m é n y b e n“, a gyönyörűen rendezett „u j n é p r a j z i m u z e u m b a n“, a „k ö n y v t á r b a n“, a tudom. „A k a d é m i á n“ és az „e g y e t e m e n“ látni lehet, az nagyban és egészben hasonló a más nagyvárosok e nemű látnivalóihoz. Csak az iparművészeti gyűjtemény épületében őrzött ó-görög régiségekre kívánom még az olvasók figyelmét felhívni. Azok dr. Schliemann Henriknek a homeri Trójából eredő híres hissarliki ásatag leleteit foglalják magokban. Ezek már nagy ritkaságok, melyekhez hasonlókat csak a londoni British-muzeumban láthatunk. Itt van a Priamus kincse is más egyéb őstárgyakkal, a Krisztus előtti 1000—1500 évet meghaladó időszakból. A F r i g y e s - V i l m o s - e g y e t e m e n legkivált azon tantermek érdekelhetik az idegent, melyeket Fichte, Schleiermacher, Humbold, Savigny, Niebuhr, Puchta Homayer, Dieffenbach, a Grimm testvérek, Rückert, Raumer és Ranke, Hegel, Schelling, Trendelenburg, Beneke és Mommsen világhírű tudósok előadásai tettek nevezetésekké. A II. Frigyes által alapított kir. k ö n y v t á r 1780-ban épült s e g y m i l l i ó n á l t ö b b k ö t e t e t, azonkívül pedig 15,000 kéz-

íratot tartalmaz. Egyike Európában a legnagyobb és leghasználtabb könyvtáraknak. A tudom. A k a d é m i a XVII. századi igénytelen épület. Frontján éjjeli világító óra van alkalmazva; a tetőzetet Apollo szobra koronázza. Belső részei is csak egyszerűségek által tűnnek ki.

Nagyobbszerű monumentális templom a Berlinnek egyetlen egy sincs. A régibb és jelentősebb lutheránus templomok a XIII—XIV. századokból erednek, s a katolikusoktól zsákmányoltattak el. Külső alakjuk most is magán viseli a katolikus jelleget, de belső diszöktől megfosztotta őket a protestantizmus ridegsége. Ilyenek a szent Miklós-, Mária- és szent Péter-templomok. Az udvari dóm s a többi protestáns templom újabb keletű. Izléstelenebb, formátlanabb épületet e dómnál képzelni sem lehet. Belső diszét az apostolok szobrai, Rauch keresztútja, a választófejedelmek és királyok szárkofágjai képezik. Kath. templom a Berlinnek csak kettő van; ezek is újabb épületek. Ilyen a Hedvig-templom a királyi operaház mögött. Épült 1773-ban a római Sta. Maria Rotonda mintájára. Hat római oszlop által hordozott portaléját Quirini bibornok építteté. Belsejének gazdag fölszerelését kiválóan emeli a kupola és az ablakfestmények hatása. A szent Mihály-templom 1856-ban épült a Mihály-piacon. Szintén kupolás épület, mázégvényes tégladiszitményvel.

Aki Németország fővárosának környékét is élvezni óhajtja, kellemes kirándulásokat tehet Charlottenburgba, Potsdamba és a Potsdam melletti bájos Sanssouci-ba. Egy délutánból kifutja a Charlottenburg megtekintése, de a két utóbbira egy egész napot kell rá-zánnunk.

Charlottenburg 30 000 lakost számláló külvárosa Berlinnek, az uralkodó fejedelem nyaraló kastélyával. A hársak alól egyenes, széles chausse-ut vezet ki a brandenburgi kaputól. Folyvást a „Thiergarten“-nak nevezett erdőség illatos,

árnyas fasorai alatt járunk parkirozott tiszta utakon, tavak, emlékszobrok, szabad pázsitrészek, virágos partiek és enyhe sűrűségek mellett. Az erdővadaskert volt a XVI. században; I. Frigyes aztán gyönyörű ligetté alakíttatá át a közönség nyilvános használatára. A liget egyik részében van a tulajdonképi állatkert, mely azonban semmivel sem különb a budapestinél. Az állatgyűtemény kiegészítő osztályát képezi a belvárosban levő „a qu a r i u m“, melynek kivált művésziesen készített földalatti sziklabarlangjai s fantasztikus berendezése méltók a figyelemre. A charlottenburgi főuton haladva, látjuk az új politechnikum renaissance palotáját. Aztán elérjük a „Flora-kertet“, melyben Berlin legnagyobb szerű vigadója és 19,000 köbméter nagyságú pálmaháza van. Az előkelő világ itt szoktatartani a népesebb multságokat és diszünnepeket. Tovább haladva pár lépéssel, a terjedelmes királyi kastély előtt állunk. Két szárnyu emeletes épület, vasrácozattal kerített tágas előudvarral. A tetőzetből csinos torony emelkedik. A kastélyt Zsófia Sarolta királyné, I. Frigyes neje építteté, de a belső fölszerelése III. Frigyes Vilmostól ered. Itt töltötte a gégebajos II. Frigyes császár élte végső napjait, s a kert oldalán levő emeleti tornác középablakából siratta megatyjának arra vonuló temetését. A kastély nyugati végén van az orangeria és a színház. Mellettök nyílik egy kapu a szobrokkal, tavakkal és szép kilátást nyújtó halmokkal diszített udvari angolkertbe. Ennek legkiesebb része a „mauzoleum“ felé vezető mély árnyéku egyenes fenyősor. A mauzoleumban temetkeztek: III. Frigyes Vilmos király († 1840. jun. 7.), annak neje Lujza királyné († 1810. jul. 19.), a Liegnitz hercegnő, és most legutóbb I. Vilmos császár és neje Auguszta. A gránitból épített kupolás sirkápolna halotti esendjét mi sem zavarja a hatalmas fenyők és szomorufüzek lehajló lombozata alatt. A kápolna belseje tágas teremből és kisebb előcsarnokból áll, melyek falait csiszolt

márványburkolat borítja. A világosság a kupola ablakain özönlik alá. A bejáratnál szemközt márványoltár és feszület áll; a terem közepén pedig egymás mellett a Rauch által vésett két mesteri szárkőféreg fehér karrarai márványból, Frigyes Vilmos és Lujza fekvő szobraival. A ravatalok két felén szintén márványból faragott domborművés kandeláberek. Fenséges egyszerűségénél fogva kétségkívül megható ez a temetkezési hely; de valamint a bécsi kapucinusok fejedelmi kriptája, úgy ez is azt a gondolatot ébreszti fel bennünk, hogy a világtörténetben nagy szerepet vivő és még hosszú jövőre hivatott dinasztikák elhunyt tagjainak örök nyugalomára, nagyobb szabású és monumentális mauzoleum felel csak meg.

P o t s d a m b a a városi vasuton térni jegygyel megyünk. Nem is egészen egy órai ut. A potsdami pályaházból lóvasut szállítja az utasokat az 50,000 lakost számláló takaros, rendezett és fölötté tiszta városba, melynek főnevezetessége a Havel folyó szigetén épült királyi palota és a szobrokkal ékesített pompás diszkert. A kastély XVII. századi háromemeletes építmény, s magában foglalja Nagy Frigyesnek változatlanul hagyott lakosztályát. A többi részében ezelőtt a mostani császár lakott. A város főterén III. Frigyes Vilmos ércszobra áll. A városháza utánzata az amsterdaminak. Kupolás tornyán egy Atlas-szobor a földgömböt tartja. A brandenburgi utca végén épült k a t h o l i k u s t e m p l o m igen diszes új építmény, de előkelőbb hely itt a protestánsok imaházainak jutott. A protestánsoknak három templomuk van: a szent Miklós-templom, a helyőrségi és a béke-templomok. A helyőrségi templomban vannak Nagy Frigyes és I. Frigyes Vilmos eltemetve. A falak diszét azon hadi zászlók képezik, melyeket a német hadsereg 1813—15 és 1870—71 években a franciáktól elzárkányolt. A béke-templom egy kolonádós atrium, melynek közepén a Thorwaldsen kolosszális Krisztus-szobrával diszített híres fontána

áll. A templom műkinesei közt legkiválóbbak Riet-schel márvány skulpturái, melyek egyike a koporsóban nyugvó Megváltót, másika Mózeszt ábrázolja. A sirboltban porlanak IV. Frigyes Vilmos királynak és nejének Erzsébetnek földi maradványai. Ide temetkezett legutóbb a korán elhunyt II. Frigyes császár is.

A királyi kastélynál felszállva ismét a lóvonatúra, néhány perc alatt a Sanssouci nyaralónál vagyunk. Az állomáshelytől a bejáráig természetes pineák és platánok széles, hosszú sora húzódik. Sanssouci 1741-ben, az alsó sziléziai háboru után, Nagy Frigyes alapítá és rendezé be magának földi paradicsomul, hogy félreeső elzárt magányában lelki nyugalmat élvezhessen és költészettel, bölcselkedéssel, politikával háborítatlanul foglalkozhassék. A márvány szobrokkal, szökőkutakkal, vízmedencékkel dusan megrakott királyi kert fölszerelvényei megállapodott izlésre vallanak és jelentős értéket is képviselnek. A növénykultúra és kerti ornamentika minden kigondolható furfangjának közre kellett működnie, hogy ezt a „le paradis du philosophe”-nak nevezett fejedelmi remeteséget megte-remtse. Mindazonáltal Sanssouci sokkal háziasabb, hogy ugy mondjam melancholikusabb, mint akár a versaillesi, akár a schönbrunni királyi parkok. Sanssoucinak nagy előnye, hogy hátsó panorámájához maga a természet szolgáltatta a legszebb diszt, melyet mesterség és művészet nem pótolhatnak. Sanssouci a háttér hosszában elvonuló hegység oldalaira támaszkodik és épen ez kölcsönöz neki elragadó regényes perspektívát. Ezzel mintegy uralkodik dus növényzetével és a képzőművészet számtalan alkotásaival az alatt elterülő ültetvények, erdőségek, ligetek és pagonyok, virágpártiek és szingazdag pázsitok fölött.

Gyönyörű idomzatu terrasszai és magas plateaui egyszerre tárják fel a szemlélő előtt a kert összes szépségeit. Ez a szceneria felülmulthatatlanul, leirhatatlanul kedves és lebilincselő. Fantáziát és

szellemet lehel itt minden. A valóság és varázs kezet fognak egymással. Hanem amit látunk, n a g y o n p o g á n y g y ö n y ö r ü s é g , és sehol semmi jel sem figyelmeztet arra, hogy az a paradicsomi lak keresztény emberek tanyája. A pályából 25 széles lépcsőfokon emelkedünk fel a narancs, babér és szőlő-ültetvényekkel, nagyszerű melegházakkal diszitett terrasszokra, melyek előtt Nagy Frigyes fehér márvány lovasszobra áll. A hatodik terrasz a királyi kastélyt foglalja el. Ugróutak, félhomályos, hűvös árkádok, márvány medencék, a római császárok mellszobrai, drága vázák, virágágyak, lugasok, folyondáros sűrűségek, kellemes nyugvóhelyek, a háttérben festői alakzatu hegygerincek és völgyek környezik a külsőleg igénytelen sanssoucii kastélyt. De a belseje szerfölött érdekes. Sok ritkáságot, történelmi nevezetességet látunk benne. A jobboldali szárny még azon módon látható, amint Nagy Frigyes lakta. Az általa használt butorok, tárgyak mind megvannak. Az egyik szobában flótázni szokott, — s ott van a flótája, kottatartója és zongorája is. A másikban a pipakollégium tartá trécselő üléseit. Innen kapott szárnyra a sok gunyos élc és csipős szatira Mária Terézia, Erzsébet orosz császárné és Pompadour ellen, mikor a hatalmas autokratának Ausztria, Oroszország és Franciaország ellen egyszerre kellett viaskodnia (Der Krieg mit den drei Unterröcken). A gömbölyü könyvtárszoba is érintetlen. Frigyes olvasmányait tartalmazza. Többnyire francia munkák a vallási indifferentizmus és szabadkőművesség akkori szóvivőitől. E szobában gyűjté maga körül kedvenc tudósait és tábornokait: Voltairt, Maupertuist, Algarottit, d'Argenst, de Lamettriet, Fouquét, a két Kreith testvért, Bastianit, s Winterfeldt, Seydlitz és Ziethentábornokokat, különösen a második sziléziai háborut követő tiz évi béke idején, mikor Poroszországban a művészeteket és tudományt, a kereskedelmet, ipart és mezei gazdaságot restaurálta, az ország népességét telepítvé-

nyekkel öregbité, és a politikai tekintélye és befolyása emelésére célzó terveit bizalmasaival megbeszélé. Itt írta 25 kötetre terjedő hadi, politikai, bölcséleti, történeti és költészeti munkáinak nagyobb részét is. Ő maga nevezi magát sanssoucii filozofusnak, s egy 1760-ban kiadott könyve ezt a címet viseli; „Oeuvres ou Poésies diverses du philosophe de Sanssouci.“ Egy képes folyosóból és a skulpturákkal diszitett tágas ebédlőből Nagy Frigyes hálószobájába lépünk, hol 1786. évi augusztus 17 én meghalt. Itt szenvedte öreg napjaiban az aranyér és köszvény gyötrelmeit. IV. Frigyes Vilmos is ebben a szobában mult ki 1861-ben. A hálószoba melletti teremben lakott Voltaire 1750—53-ban, és írta ott „Catilina“ tragédiáját, a „Micromégas“ című regényt és „Nagy Lajos korát.“ Vendég és házigazda kölcsönös csipkedésekkel, boszszantásokkal, excentrikus ötletekkel és mérges kritikákkal mulattatták egymást. A szoba faltapétáira és a boltozatra pávakat festetett Nagy Frigyes, hogy a hiu francia tudóst ezzel is kigunyolja. Voltaire ellenben metsző szatirákat irt királyi barátjának verseiről, és kedves udvaroncait pellengérezte ki. A turbulens természetű két ember végre annyira összeveszett, hogy Voltairenek, ki az európai idegen fejedelmekre Frigyessel együtt gyártott gunyverseket is magával vitte, titkon kellett Sanssouciból menekülnie. Nőknek nem volt szabad megközelíteniök a királyi filozofus rejtek magányát. Tudvalevő, hogy Nagy Frigyes elválva élt nejétől, kivel fiatal korában politikai kényszerházasságot kötött. A kastély előtti plateaun egy gyepes helyet mutatnak, hol a nagy uralkodó lovai és vadászkutyái vannak eltemetve. Noha ő maga nem kedvelte a sportot, azért mégis nagyon szerette a fűrgeagarakat és a délceg szép paripákat. Az udvari cselédségnek meg volt parancsolva, hogy a király ebeit és lovait „ön-“nek szólítsák. A kedvenc lovak hires emberek nevét viselték, amilyen Caesar, Condé, Kaunitz, Pitt, Bute. Mikor Bute miniszter hűtlen lett Nagy Frigyeshez,

a hasonló nevű lónak büntetésből narancsfákat kellett a sanssoucii kertben vontatnia. A kert egyes részei is különböző néven nevezetelnek. Ilyenek a „Verena-erdő“, „Siciliai-kert“, „Nordkert“, „Paradicsom-kert“, a „Charlottenhof“. Minden irányban szobrokkal és padokkal díszített széles, tiszta utak vezetnek. A tisztaság oly nagy, hogy a dohányzás még az erdőben is tilos. Az orangeriákhoz vezető magaslaton áll a történeti nevezetességű szélmalom, mely Nagy Frigyes igazságérzetének emléke. A szélmalom egy Arnold nevezetű potsdami parasztagdáé volt: de a király nem akarta a kelepelő jóságát megtűrni a kertje közvetlen szomszédságában, mert útjában állt az ültetvények szimmetriájának. Séta közben találkozik Arnolddal s kezdi rábeszélni, hogy adja el neki a szélalmát. Azonban hasztalan volt minden fáradozás; a paraszt nem tágitott. Frigyes ekkor fenyegetésre fogta, hogy majd elveszi tőle önhatalmilag, erőszakkal. „Igen ám, válaszolá Arnold, — ha ott nem ülne Berlinben a királyi törvényszék.“ S Frigyes meghagyta a szélalmát nyakas szomszédja birtokában.

Leszállva a narancsház magaslatáról a vadaskert főútjára, annak végén az 1763–69-ben épült ugynevezett „új palotához“ jutunk. 213 méter hosszú pompás frontja a park felé tekint. A hollandi izlésben készült szárnyas diszépületnek homlokvonalát 322 ablak és 425 kőszobor díszíti. Belseje 200 termet foglal magában, s oly pazar fényvel van felszerelve, amilyent a német királyi lakok egyikében sem láthatni. A palotában lakott Frigyes Vilmos herceg, a későbbi II. Frigyes császár, és itt is halt meg rövid kilencvennapos uralkodása után végzetes gégebajában. A termek közt legértékesebbek: a kagylóterem, az „öreg Fritznek“ (Nagy Frigyes) dolgozó szobája, és II. Frigyes halotti szobája. A palotához csatlakozik a rokokó izlésű udvari színház, és két renaissance-kastély a palota mögött, melyekben jelenleg az udvari őrkato-

naság van elhelyezve. A német katonaság fegyvel, taktika és műveltség tekintetében magas színvonalon áll. Külső megjelenése is igen tetszetős. Jól van öltözve, s csillog a tisztaságtól. Külső magatartásában komoly s finom, művelt modoru, társadalmi érintkezéseiben udvarias, barátságos és sohasem kihívó. Azt vettem észre, hogy a katonaság és a polgári elem közt nagyon bizalmas és szívélyes viszony áll fen.

A szabadban eltöltött élvezetes sanssoucii kirándulás után mi sem lehet kívánatosabb Berlinben, mint egy utolsó vacsorát elkölteni a „P s c h o r“-féle kolosszális sörcsarnokban, s elszórakozni a rengeteg sokaságon, mely esténként ragyogó villamfény-nél ott összezsűdül, és zeneszó nélkül, pusztán kedélyes társalgás mellett, óriási mennyiségű söröket fogyaszt. Jó étkeket találunk, kitűnő sört mérnek, készséggel és pontosan szolgálnak — olcsó áron. Itt láthatod Berlin színe-javát: tudósokat, egyetemi tanárokat, művészeket, írókat, magas állásu katonákat, a német közélet minden rendü kitűnőségeit családjaikkal együtt. Fent a csarnok párkányán, aranyozott góth betűkkel, ez a jelmondat olvasható:

„Trink nicht in Hast, als sei's ein Spiel;
Der Weise schießt nicht über's Ziel:
Er trinkt bedächtig, aber viel!“

XIII.

Karcolatok Szász- és Csehországból.

(Bucsuzás Berlintől. Zavarok az anhalti pályaházban. Utazás Szászországba. Drezda és nevezetességei. Augusteum. Királyi várak. Udvari kathol. templom. Államleveltár. Brühl-palota. Udvari színház. A zwinger. Az uj-muzeum világhírű képtára. A város élénkebb pontjai, közkertjei és tanintézetei. A szász Svájc. Csehország határán. Prága. A cseh főváros látképe s hatásosabb részei. Cseh- és német hangulat. Az altstadti emlékek. A Clementinum és Carolinum egyetem. Színházak. Városháza. A Teintemplom. Rudolfinum. Az ezeréves zsidó temető. Károlyhid. A Kleinseite. Hradschin. Királyi várak. Érseki rezidencia. A szt. Vitus-katedrális. Nepomuki szt. János oltára és sirja. A Vencel-kápolna. Szent-György-templom. Loretto-templom és kincstára. Strakov. Belvedere. Prága sétányai. Elutazás Prágából. Gieshübel. Karlsbad. Éger. Franzensbad. Néhány napi üdülés Marienbad gyógyforrásainál. Marienbadból Bécsig. Egy léha flaneur. Amerikaiak Bécsben. Visszatérés a kedves otthonba.

Berlinből Szászország fővárosába vágyódtam. Épen szent Jakab apostol napja volt. A császárváros nagyobbik fele még a reggeli szenderét aluvá, midőn én már a Hedvig-templomból jöve, bucsusétámat végzém a fejedelmi park madárdalozó harasztjai alatt. Az eleven friss reggel a természet ezernyi báját lehelé. A paloták ormai, a tornyok keresztjei, az aranyos kupolák és körülöttem a sugár jegenyék lombcsuça az égpír harmatos fényében ragyogtak. Szivem egészen megtelt a gyönyörű nap ígézetétől, melylyel Isten a mai utazásomat megáldotta. A mo-

solygó nyári ég, a derült hangulat legjobb utitársaink szoktak lenni.

Kevéssel utóbb az anhalti pályaházban forgolódtam; de a vonat csak 8 óra táján indul Drezdába. Azalatt az utazó közönség helyet választ magának a készen álló kocsikban, s ha tetszik, sétál a nyulánk, szellős perron aszfaltján. Hanem azt már rossz szokásnak találom, hogy a hordárok elkapkodják a bőröndjeinket és a saját bódéikban tartogatják indulásig. Ez az eljárás sok zenebonára ad alkalmat. Biztosítják az embert, hogy szálljon csak be nyugodtan, ők majd utána hozzák, ami az övé. De mikor az első jeladás elhangzott, olyan eszeveszett futkározás, kiabálás és éktelen zürzavar keletkezik, hogy még a vasuti tiszteknek is dolgot ad a csititgatás. Az utasok keresik a málhájokat, s egyre kiabálják a hordárok számát. Kérem a kabátomat, a táskámat, esernyőmet, plaidemet, — sikoltozza száz meg annyi torok. De a cipelkedő hordár egy szót sem ért a bábeli nyelvzavarban. Szédülő fővel, vakon szalad a kocsik hosszán fel és alá, s keresi a holmik tulajdonosait. Nagysokára megkapjuk végre a podgyászunkat, a riadalem lecsendesül és elhelyezkedhetünk. Megtörölve izzadt homlokunkat, reánk csapják az ajtót — és indulhatunk.

Drezdáig az ut nem nyújt semmi érdekeset. Egyhangu lapályos vidéken haladunk, kis állomások mellett. Zossen, Ukro, Dobrilugk, Elst, Räderau, Grossenhain egymásután maradnak el mögöttünk. Röden és Frauenhain közelében átszeljük a szász határt, s innentul már a szemeinket is foglalkoztathatjuk. Grossenhaintól kezdve már hullámos a ta'a, a látkör mindinkább összeszorul, de annál jobban gyönyörködtet; a halmok percről-percre növekednek és csinos nyírfa erdőkkel tarkázzák a vidéket. Végre egy kies hegykatlanba kanyarodunk, s délben már Szászország ünnepezt fővárosában vagyunk.

D r e z d a egy kedves völgyvidéknek egészséges, üde éghajlata alatt az Elba folyam mindkét partján fekszik. A város magva, az 1020-ban már

okmányilag is ismeretes legrégibb városrész, az „Altstadt“, az Elba baloldalán terül el. Drezda közéletének és nyilvános forgalmának ez a tulajdonképeni gyupontja. Magában foglalja a szebb épületek nagyobb részét, valamint a legkiválóbb mügyütemények kincsesházait. A belvárost kelet, dél és nyugat felől a „Pirna“, „See“ és a „Wilstruff“, északról a „Neustadt-Ostra“ külvárosok veszik körül. Az Elba jobb partján terjeszkednek a „Neustadt“ és „Antonstadt“. Az Elbán két nagyserü, a Weisseritz folyócskán három kisebb hid tartja fen a közlekedést. Az egyes városrészekben 320 utcát, 31 nyilvános tért és 6 diszparkot találunk. A külvárosokba is befásított szép sétautak vezetnek. Drezda mintegy 160,000 lakost számlál. A lakosság tulnyomó nagyobb száma protestánsokból áll. Római katolikus vallásu egészben véve csak 10,000 találtaik a szászok fővárosában, kiknek három plébánia-egyházuk van. A többször pusztított tüzelem, még inkább a poroszok 1760. évi ostroma, majdnem teljesen eltörlé ugyan Drezda régi jellegét; de bájos fekvése és mükincseinek gazdagsága a jelenlegi modern fiziognomiájával is méltóvá teszik arra, hogy Herder szerint német Firenzenek neveztessék. Bármely oldalról térünk is be falai közé, szemünk mindenütt példás tisztasággal ízléses lakházakkal, viruló ültetvényekkel s a müezetet és kegyeletet ápoló szép közemlékekkel találkozik. A várost környező hegység magaslatairól kecses nyaralók, jól müvelt szőlőkertek, mélyen árnyékkolt erdőségek és nevető zöld mezőségek kacérkodnak tekintetünkkel. A „palotatérén“ (Palaisplatz) áll az 1715 ben épült kir. nyári palota (Japanisches Palais) gyönyörü mükertjével. A palota főnevezetességét képezi az „Augusteum“, vagyis a régiségtár, porcellángyütemény, éremgyütemény és a 400.000 kötetet, s mintegy 2800 kéziratot tartalmazó könyvtár. A palota-térről a „NeustädterMarkt“-ra megyünk, hol Erős Ágost lovasszobra, és a hársfa-allén tul egy kéttornyu szép

kath. templom áll. A XIII. századi elbahidról meg-
ragadó kilátást élvezünk a sűrűn épített soktornyu
Altstadtra és a meiszeni hegység felé. A Mária-vas-
hiddal szemközt találjuk az időviselt, barna ki-
r á l y i v á r l a k o t, melyet 1534-ben György her-
ceg épített (Georgen-Schloss) és II. Ágost bővített.
Három főkapura nyíló és több udvarból álló, sze-
rény kinézésű épülettömeg az, melyre három század
nyomta különféle izléseinek bélyegét. Az ugynevezett
„zöld kapu“ fölött 309 láb magas sugár torony tör-
az égnek. A palota belsejének legszebb része a Ben-
demann freskóival ékesített trónterem, mely Mózes-
től Miksa királyig a leghiresebb törvényhozók szob-
rait tartalmazza. A kir. várlakot fedett folyosók kap-
csolják össze a „h e r c e g e k p a l o t á j á v a l“
és az u d v a r i k a t h. t e m p l o m m a l, mely
utóbbi III. Agost alatt 1739—1756. években épült
pirnai homokkőből, renaissanceban. A lapos tető ba-
lusztrádján sorakoznak Torelli óriás szobrai ; a fő-
bejáratnál pedig a négy evangelista szobra. A temp-
lomnak három hajóra osztott belsejét mesterkéletlen
egyszerűség és diszes szerénység jellemzi. Márvány
főoltára fölött függ Mengs híres képe, mely Urunk
mennybemenetelét ábrázolja. Az oblongumhoz négy
kápolna csatlakozik, melyeknek képeit Rotari gróf
festé. A templom alatti kriptában temetkezik a ki-
rályi család. A várpalota nagyobbik udvarán van a
világhírű „z ö l d b o l t“ (Grünes Gevölbe), a
műtővesség és ékszerművészet roppant gazdag kin-
cseivel, klenódiák és drágakövek tárlatával. Alapította
Ágost választó a XVI. század derekán. A műtárgyak
reális értékét 3 millió tallérra teszik, ideális értékök
megbecsülhetetlen. A szemvakító drágaságok, elefánt-
csont metszetek, arany és ezüst vert- és filigránmű-
vek, gyémántok és egyéb ékkövek közt mutatják
az eddig ismert legnagyobb onixet is. A várórség
felőli oldalt a 40,000 okiratot tartalmazó á l l a m - l e -
vél-tár, s azon túl a „B r ü h l p a l o t a“ foglalja
el. Ez utóbbiban lakott a hétéves háboruban Nagy
Frigyes, 1813-ban pedig Sándor orosz császár. A

„brühli terras“ legkedvesebb sétahelye a drezdai előkelőségnek. Az Elba balpartjáról 41 lépcső visz fel az 1300 lépés hosszú gyönyörű dombtetőre, melyen a legszebb kávéházak s cukrászboltok mellett a képzőművészeti akadémiát találjuk. Az udvari kath. templom északi oldalán emelkedik az udvari színház, mely Semper tervei szerint 1841-ben épült. Egyike a legnagyobb és legszebb színházaknak Európában. Főbejáróját Göthe, Schiller, Gluck, Mozart, Molière, Shakspeare, Aristophanes és Euripides szobrai s némely mythologiai jelenetek díszítik.

A királyi várpalota épületesoportjának legkiválóbb részei a „zwinger“ és az „uj-muzeum.“

A zwinger egy kicsapongó rokokó izlésben épült XVIII. századi groteszk palota, mely tulajdonkép az I. Frigyes Ágost választó által tervezett nagyszabásu fejedelmi kastélynak előudvara akart lenni. De az egész építkezésből csak ez az egy rész juthatott el 1711 ben tökéletes architekturai bevégezettségre. Az épület emeletes oblongum, gallériákkal és pavillonokkal, két portáléval és lépcsőházzal. Az előtért vízmedencék, szökőkutak s orangeriák díszítik. A tér közepén áll az igazságos Frigyes Ágost emlékszobra. A pavillonok boltozata Torelli, Pellegrini és Sylvestre falképeivel van befestve. A zwingerben sok értékes gyűjtemény van csoportosítva. Osztályai: a történeti muzeum, melynek legbecsesebb részét a német faj erkölceit és életmódját feltűntető ritkaságok képezik; a természetrajzi muzeum, melyben az Ibbetson-féle galvanoplasztikai növény- és állatburkolatok unikuma látható; a természettani és mineralógiai muzeumok; végre a towerival versenyző fegyvertár. Az udvari színházzal szemközt álló két emeletes „uj-muzeum“ 1854-ben készült Semper tanár tervei alapján rokokó stílusban. A frontja 224 méter hosszú. Szobrokkal díszített impozáns portáléja fölött az épület közepéből kupola emelkedik. A földszinten a gipszöntvények tárlata, a pas-

tell-kabinet és a 250,000 darab műtárgyat felölélő ritka gazdag i é z m e t s z e t - g y ű j t e m é n y van elhelyezve. A világhírű drezdai képtárt az emeleti termek foglalják magukban. Az Alpokon innen ez a legnevezetesebb képgyűjtemény, s közel 3000 nagybecsű festményt tartalmaz. Alapítá György herceg, a Cranach Lukács maecenása; nevezetessé azontán II. és III. Ágost tette azon gazdag ajándékok által, melyek lehetővé tették, hogy a képtár egy rendszeres képzőművészeti gyűjteménynyé fejlődjék. II. Frigyes Ágost 1745-ben megvásárolta a képtár számára 1,200.000 talléron a modenai herceg remek és dúsgazdag képgyűjteményét, mely többi közt Rafael és Correggio főbb műveit tartalmazza. E szerzemény képezi legfényesebb korszakát a drezdai gallériának, mely azóta folyton folyvást gyarapodott úgy, hogy a képtár mostani értékét 10 millió tallérra becsülik. Rafael sixtini madonnája egy-maga került csak 20,000 aranyba. A műtárgyak osztályozásánál a festészeti iskolák rendszerét vették alapul; s ez nézetem szerint sokkal inkább előmozdítja a tanulmányozást, mint a nehézkes kronológiai rendszer. Képviselve vannak a képtárban az összes festészeti iskolák, de leggazdagabban a XV—XVIII. századi olaszthoniak és németalföldiek. Magok az olasz mesterek 6 nagy termet és 6 szobát, a németalföldiek pedig 2 termet és 15 szobát foglalnak el. A képtár legkiválóbb műremekei Rafael említett madonnáján kívül a következők: Romano Gyula szent családja, Carlo Dolce szt. Ceciliája, Holbein, Correggio és Murillo madonnái, Battoni és Correggio Magdolnai és ez utóbbinak a pásztorok imádását ábrázoló nagyszerű festménye, Turchi Dávidja, Paolo Veronese Mózes és a sz. királyok imádása, Titian adógarasa, Amorja és Venusa, Sartonak Ábrahám áldozata, Caravaggio kártyásai, Carracci Krisztus-feje, Rubens, Vandyc, Rembrand és Claude Lorrain képei. Nagy műértéket képviselnek még a francia iskolában Wateau elő-

kelő párisiak mulatsága; a németalföldi osztályban Frankén amazoncsatája, Snyder konyhajele-
nete és egy ismeretlen mesternek Krisztus
sírbatétele.

A belváros legnépszerűbb utcája a „Schloss-
gasse,” egy szűk és sötét utca, de a legfényesebb
boltok és kirakatok itt találhatók. A drezdaiak épen
ugy ragaszkodnak hozzá, mint mi Budapesten a
váci-utcahoz. Ez az utca és a belőle nyíló „Alt-
markt” legélénkebb része Drezdának, s az üzleti
forgalom is itt központosul. Innen sugárzik ki a
népes „Wilsdruffer-Strasse” és a „Scheffelgasse”,
és itt látjuk a belváros tanácsházát is. Szép nagy
terek az „Antonsplatz” és a „Wilsdrufferplatz”; az
előbbin a politechnikumot, az utóbbin a főpostát
találjuk. Itt van Drezda közékitményeinek egy neve-
zetessége: a „Gutschmidt-kút”, mely 64 láb ma-
gas kőoszlopot mutat és mithologiai állatok szájából
ömleszti a tiszta, friss forrásvizet. Az oszlopot di-
szító szobrok közt láttam magyarországi szt. Erzsé-
bet köemlékét is. A „Neumarkt”-on van az 1559-
ben épült fegyvergyár és a római sz. Péter-bazilika
mintájára épített Miasszonyunk-temploma (Frauen-
kirche), mely építészeti tekintetben első helyen áll
a drezdai protestáns templomok közt.

Kevés város dicsekedhetik annyi tetszetős sétahely-
lyel, közkerttel és oly felséges vidékkel, mint
Drezda. Kincses gyűjteményein kívül leginkább ter-
mészetáldotta szerencsés fekvésében rejlik az a de-
lej, mely évenként seregesen vonzza hozzá a kül-
földi turistákat. A már említett Brühl-terrasztól ke-
letre fekszik a szép füvészkert. Az Ostra-alleé
során angol modoru tavaszkertet, s annak
szomszédságában a hercegnői-kertet talál-
juk. A Miksa-kert és az Ostra-liget szin-
tén kellemes sétahelyek. A „Friedrichstadt” külvá-
rosban, a Weisseritz partjainak hosszában, csinos
ültetvények és a Marcolini-kert vonják ma-
gukra figyelmünket. Aztán van a 14 holdas „György-
kert” gyönyörűen ápolt fasorokkal, parkrészletekkel

és pagonyokkal. E kerttől mintegy 10 percnyi távolságra terül el a 230 holdas „n a g y-k e r t” (Grosser Garten), mely Szászország legnagyobb közkertje és a drezdaiak práterje. Van benne tó, régiségtár, udvari színbáz, ukrászbolt, vendéglő, egy részét pedig az állatkert és a királyi nyaraló foglalják el.

Drezdának kétségkívül hátrányára van, hogy nincs egyeteme. A szász királyi egyetem tudvalevőleg Lipszében székel. De azért a közoktatásügy itt is magas fejlettségi színvonalon áll. A drezdai iskolák felekezeti jelleget viselnek. A protestánsok két gimnáziummal bírnak: az egyik a goth palotában elhelyezett Kreuzschule, a másik a Vitzthum-gimnázium jól berendezett internátussal. A katolikusoknak külön gimnáziumuk van, melyen az igazgatói és a legtöbb tanári széket egyháziak töltik be. Fennáll azonkívül a politechnikum, két tanítóképző szeminárium, reáliskola, siket-némák és vakok intézete, kereskedelmi, katonai és képzőművészeti iskola; van számos jótékonyági intézet, tudományos és irodalmi társulat, 34 könyv-, és 18 mű- és zenekereskedés.

Drezdából Prágába utazni eszményi gyönyör-élvezet. A vasut közvetlenül az Elba partján szalad, s az ugyan vezet s z á s z S v á j c o t metszi keresztül legromantikussabb pontjain. Aki tehát látni és a Mindenható csodáin lelkesedni akar, annak nem szabad ezt a felséges utat éjszaka megtennie. Prága 25¹/₂ mértföldnyire van Drezdától, s az utazás hetedfél óráig tart. Ebből az időből teljes négy órát csupa elragadtatások, meglepetések és ideális szórakozások közt töltünk el. Pirna fölött, be egész a csehországi hegyvidék utolsó domborulatáig, olyan vadregényes partiekat, hatásos festői tájképeket és barátságos völgyeket érintünk, melyek a legnagyobb mértékben fölgerjesztik érdeklődésünket. De különösen elbájolók a táj ragyszerűségei Rathen és Bastei, Königstein és Krippen, Schandau és Bodenbach között. Olyan fantasztikus sziklaformációkat, aminők itt csörtető vizesésekkel és madárdalol, napfényes

berkekkel, gypeszőnyeg borította fűszeres lejtőkkel és sűrű erdőségekkel váltakoznak, a legcsapongóbb képzelem sem álmodhat. Égretörő idomgazdag homokszirtek, rozsdaszínű függőleges falak és fürgetegekkal dacoló eszményi hegyalakzatok, oly meglepő hasonlatosságot tüntetnek fel a szétdúlt várromokhoz és egy óriási kőtábor tetejére ültetett lovagvárakhoz, mintha csak ugyan kísértő szellemek őstanyái között járnánk. A haragvó és nevető természet minden indulata, minden szeszélye, jellemző kinyomatát lelte e csodaalkotású vidékben. A sziklafalak némelyike anyyira össze van perzselve az évezredek verőfényé-
 eg, hogy nincs rajta egy tenyérnyi zöld fűszál. ily tövises bokor sem. és embertől, állattól megvon minden áldást irigy szűkkeblűséggel. Másutt a partok kiülő szikláinak tövében rémséges görgeteg-
 gek, vizomlások és csuszamlások mutatják a felingerült természet tomboló hatalmaskodásait. Aztán jönnek a kies völgyek s nyájasan enyelgő szelid tájak, hol a lecsendesült őserő a teljes nyugalom és vidám kedélyesség alkotásaival büszkélkedik. Amerre csak vonatunk száguld, az egész vidék hemzseg a sok munkásnéptől s a zöldbe kiránduló társaságoktól, kik pohárkoccintással, kendőlobogtatással és vidám hurrákiáltásokkal üdvözlik a tovarobogó utasokat. Mindenki az ablakokhoz fut és nézi a zöldben mulató pajzán csoportokat. Bőven kijut ilyenkor az ártatlan tréfából is. Utitársnőink integetnek kifelé s viszonozzák az utánuk röpitett kedélyes köszöntéseket. A csintalanság fegyveres támadást provokál a külső ellenség részéről. A fűben heverő férfiak egy szempillantás alatt felkapkodják esernyőiket, s célba véve a száguldó vonat nímfáit, fel- és letologatják az ernyőt, mintha kemény töltésekkel lövöldöznének a futamló nemes vad után.

Bodenbachnál elérjük az osztrák-magyar monarchia csehországi határát. A málhamotozást itt már császári és királyi fináncok végzik; a restaurációban pedig, hova rövid uzsonnára színtén betérünk, ami

aprópénzünkkel fizetjük a pincért. Hosszabb távollét után úgy érezzük, mintha itt a birodalom északi végvonalán már a saját otthonunk küszöbére léptünk volna. A megkönnyebbülés sóhajával teszszük tehát félre megviselt külföldi tárcánkat, ezt a hű bajtárst, mely önmegadással simulva keblünkhöz, oly sok élvezetet szerzett nekünk, és annyi fáradságos szolgálat után a nyugalmaztatást becsületesen kiérdemelte.

Bodenbachtól kezdve a cseh Középhegységen gurulunk keresztül. Egymás után marad el mögöttünk Tetschen, Aussig, Leitmeritz. Melnik fölött megválva az Elbától, egy hirtelen délnyugati fordulattal kiérünk a Moldva balpartjára, melyen mindennütt szelid halmok oldalában, hullámzó veteményes szántóföldek és gyümölcsös kertek mellett haladunk, s napáldozatkor az a r a n y o s P r á g á b a érkezőnk. A bevonulás impozáns. A vasut magasán épült a város fölött, s bájos látképben tünteti fel az alkonyat violaszíneiben pompázó cseh metropolist. Az államvasuti pályaudvar bent van a belváros közepén, s néhány lépésnyire tőle alkalmas fogadóban kvártélyozhatjuk el magunkat.

Csehország fővárosa ritka szép helyeztetéssel dicsekedhetik. Környezve minden oldalról dusan lombozott halmos vidék által, a sárga színű Moldva folyó mindkét partján oly fejedelmi állást foglal el, hogy testői fekvésével élénken emlékeztet a mi szép fővárosunkra. De míg Budapest egészen modern és kétségkívül sokkal csinosabb és rendezettebb nagy város, mely a világforgalom egyik fővonalán pezsgő életével s deli fiatalságával imponál: addig Prága még most is magán viseli a középkori régiség történetű fiziognomiáját, melyet neki nemcsak számos műépítészeti emlékei, de maga a belváros egész strukturája és berendezési modora is kölcsönöznek. Tornyaiinak s palotáinak nagy mennyisége, hidai és szigetei, oromzatos bástyái és messze ellátszó hatalmas fellegvára, melynek tetején a királyi palotának rengeteg épülettömege uralkodik fen-

séges komolysággal, egy bájos vidék keretében olyan elragadó panorámát tár szemeink elé, amilyenek mása csak kevés találhatik a művelt európai Nyugat városai között. Prága népessége 294.170 lélek. A lakosság 83 százaléka cseh, 17 százaléka német ; de az összlakosság két harmada mind a két országos nyelvet egyformán beszéli és vallásra nézve jó katolikus. Ez utóbbit már az az egy körülmény is fényesen igazolja, hogy Prágának 51 róm. kath. temploma, 30 kápolnája és 26 különféle szerzetbeli zárdája van. Prága székhelye Csehország legfőbb államhivatalainak, van két egyeteme, egy német és egy cseh, politechnikai főiskolája, 9 gimnáziuma, 7 reáltanodája és mintegy 70 népnevelő elemi iskolája. Nagyszámu tudományos, irodalmi és műintézetei minden irányban kielégítő táplálékot nyújtanak a szellemi igényeknek. A nép jólelkű, szelid és udvarias. Azon éles politikai ellentétek, melyek a cseh és német lakosság közt üdvtelen torzszalkodásokra szolgáltatnak alkalmat, s Oroszország részéről is folyton folyvást szitva, kielégítetlen vágyu nemzetiségi fanatikuskok által ápoltattak és terjesztettek, nem látszanak meg a lakosság társadalmi külsején. A nyilvánosság előtt legalább sehol sem tapasztaltam a merev sovinizmusnak azon türelmetlenségét, mely az emberek együttlétét elviselhetlenné teszi. A hirlapok tudósításai, mintha Prágában nyilvános bántalmazásnak tenné ki magát az, ki németül beszél, azt hiszem komoly megfontolásra nem érdemes tulzásokon, vagy épen misztifikáción alapulnak. A nyelv közös használata csehek és németek közt általános, s a nép ép oly barátságosan érintkezik egymással a közéletben, mint azelőtt. A piacon, a boltokban, az utcákon mindenütt járja a német szó, s a legelőkelőbb kávéházakban és vendéglőkben kedélyesen cseveg egymással a cseh és német törzspolgár. Én magam is mindenütt németül beszéltem és mindenütt szívélyes előzékenységet tapasztaltam. Ez Prágának általános jellemvonása, ami természetesen nem zárja ki, hogy ugy itt, mint min-

den nagyvárosban, a szeparatiztikus tendenciák is érvényre jussanak. Ezek azonban csak a politikai klubokban, az egyetemi ifjuság tanyáin, a nemzeti-gyűlés és a városháza termeiben tenyésznek, de a gyümölcseiket és leveleiket is ott hullatják le.

Prága hét kerületre van felosztva; ezek az Altstadt, Neustadt, Kleinseite, Hradschin. Józsefváros, Visehrad és Bubna-Holeschovitz. A város leggazdagabb és legszebb részeit, melyek egyszersmind műépítészeti emlékeik s egyéb nevezetességeik által is kitűnnek, a négy előbbi kerületben találjuk. Legszebb és leglátogatottabb utcái Prágának: a Hybernergasse, Graben, Obstgasse, Ferdinandstrasse, Josefsplatz, Obstmarkt, Altstädter-Ringplatz, Wenzelsplatz, Rudolfsquai, Franzensquai, Ferdinandsquai, Radetzkyplatz és a Waldsteinplatz. Az elegáns világ a Grabenen és a Wenzelsplatz befásított során szokta tartani esti sétáit. A Graben bekezdésén találjuk az 1475—1544-ben épült renaissance stílusú löportornyot (Pulverthurm), mely a maga idejében egyik kapuja volt a bástyákkal körülkerített régi városnak. A legfényesebb kirakatok s leggazdagabb kereskedések, elsőrendű kávéházak a Graben széles gyalogjárói hosszában sorakoznak. Üveggömbökkel ellátott négykaru kandeláberek pazar fényvel ömlesztik el estenként ezt az előkelő sétat helyet. Itt van a régi városi muzeum is egy rozoga épületben, hol a gyűjtemények nagy mennyiségét nemcsak rendezni, de még elhelyezni sem lehet. A Wenzelsplatz moldvai végében most épül a nagy-szerű kupolás új muzeumi palota, mely hivatva van az összes muzeumi kincseket magába fogadni, s mint díszépület is nevezetes látnivalója lesz Prágának. A löportorony keleti oldalán levő József-tér egyik oldala fallal van elkerítve. E fal mögött van az ugynevezett „königshofi kaszárnya“, melyben a hajdani cseh királyok laktak.

Az „Altstadt“ legtisztéletreméltóbb régi emléke a „Carolinum“, a IV. Károly császár által alapított prágai egyetemnek azon része, melyben a theológián kívül az összes többi fakultások el vannak helyezve. A mostani épület 1718-ból való; a régi Carolinumból csak a góth kápolnának egy szögletrésze cskéje maradt meg emlékül közvetlenül az aula mellett, és tudóri felavatásoknál most is vallási célokra használtatik. A Carolinum egyik szárnyát 1882 óta a cseh egyetem tartja elfoglalva. Az egyetem hittani iskolája, néhány bölcseleti katedra, a csillagvizsgáló intézet, könyvtár, természettani szertár és az érseki szeminárium a „Clementinum“-ban vannak elhelyezve, mely t-hát másik kiegészítő része a Középeurópában legidősb prágai egyetemnek. A Clementinum terjedelmes épülettömegét a jezsuiták emelték a XVII. század második felében. A szeminárium, melynek összes helyiségeit megnéztem, gyakorlati ésszerűséggel van berendezve és dusan felszerelve. Kiválóan szép a házikápolna a tanterem szomszédságában, hol a növendékeknek alkalmuk nyílik a napnak bármely szakában betérni a legméltóságosabb Oltári zentség imadására. A kispapok fekete talárt és vörös övet viselnek, s nemcsak csinos, tiszta ruházatukra nézve, de testi egészség és fejlettség dolgában is oly kitűnően néznek ki, mintha máris címzetes kanonokok, vagy tejbén vajban fürdő vicerektorok volnának. A Ringplatzon álló magistratuális palota eredetileg 1338-ban épült; de a történeti nevezetességü régi prágai városházból már csak a tanácsterem, a kápolna és a csillagászati órával ellátott 1474. évi torony láthatók. A másodemeleti ülésteremben a Brozik festette Husz-képet parádéztatják, noha Prágának mi sem volt nagyobb kárára, mint épen azon versengések, pusztítások és véres polgárharcok, melyeket ez az önámitott vadszívü forradalmár és követői előidéztek s féktelen dühöngéssel 22 éven át folytattak. A városház-téren a belvárosi plébániai épület mögött

van a husziták kéttornyú régi temploma, az 1369—1463. években épült „T h e i n t e m p l o m“, melyben Tycho de Brahe híres dán csillagvizsgáló temetkezett. V. Ferdinánd Cirill és Method szláv apostoloknak márványszobraival ékesíté fel ezt az építészeti tekintetben is kiválóbb figyelemre méltó templomot. Különösen szép a két tornyának hegyes csucsban végződő és erkélyes fióktornyocskákkal ellátott tetőzete. Oly szimmetrikus és izléses giebel-tetőket, aminőket a prágai bástyatornyokon és templomokon láthatni, csak elvétve és ritkán találhatunk másutt. Valódi mintatornyok azok, melyek mellett a vidéki helyeken nálunk divatozó vöröshagyma alakú izléstelen toronyminták egészen eltörpülnek. A városháztér közepét a Boldogságos szent Szűznek III. Ferdinánd által 1650-ben állított oszlopos szobradiszíti; ez egyszersmind kegyeletes emlék is Prága városának a svédek ostroma alól való felszabadulására. A Carolinum közelében levő Obstmarkton találjuk a régi német színházat, míg a cseh nemzeti színház a Moldva partján, a diszes új német színház a városliget mellett épült. Közel hozzá a Rudolffparton szemünkbe ötlük a „Rudolfinum“ impozáns, fényes palotája, melyet a cseh főváros a képzőművészetek számára emeltetett 1876-ban. Itt van a képzőművészeti akadémia, az iparművészeti gyűjtemény és a zenekonzervatórium. A szemközt álló épület az iparművészeti iskola. Innen büzös, szűk utcákon keresztül a prágai zsidóság Ghettojába térünk, hogy az ez eréves zsidó temetőt is megtekintsük. Disztelen, ronda házakkal köröskörül épített kertalaku temető az, sűrűn egymás mellé rakott mohos, fekete sirkövekkel, melyek közül a legrégebbit a IX. századból eredőnek mondják. A markomannusok ugyanis már az V. században telepedtek le Prágában, s épen azon a helyen, ahol most a zsidó városrész elterül. Ezekkel számos zsidó család jött a keleti és déli vidékekről, kiket tehát a későbbi cseh telepítés már itt talált. Prága monografusai erősen állítják, hogy

a temető már megvolt, mikor Libussa a mostani Prágát alapította.

Prága legrégebb és legarisztokratikusabb városrésze a „Kleinseite“, a Moldva balpartján. Ez a Libussának és fiának Nezamislnek telepítése. Sobislav 1135-ben olasz építőmesterek által szépitte ezt a városrészt, IV. Károly pedig jelentékenyen kibővíté és újabb bástyafalakkal erősíté meg. Ugyanő kezdé építtetni 1358-ban az altstadti városrészt a Kleinseitevel összekapcsol monumentális „Károlyhida“ is, mely azonban csak utódjai alatt 1503-ban készült el teljesen. A gyönyörű hid 16 boltívzetten nyugszik a zugó Moldva fölött, s 1572 láb hosszú. A két végén skulpturákkal díszített festői góth bástyatornyok védik az átjárást, a mellvéd párkányzatán pedig a hid hosszának mindkét oldalán számos szentszobor, köztük Nepomuki szent János hitvalló emléke dicséri az építő uralkodók és a város lakosságának vallásbuzgalmát. A hid közepe táján aranykereszt van a kőpárkányba öntve, — és ez azon hely, ahonnan szent Jánost a Moldva folyó mély örvényeibe letaszították. Az altstadti hidfő előtti kis téren IV. Károly király koronás ércszobra áll, mely a prágai egyetem ötszáz éves jubileuma alkalmával 1848-ban emeltetett. A hidról felséges kilátás kinálkozik a város mindkét oldalára. Jobbról a „Rudolphsquai“, balról a „Belvedere“, déli irányban a Zsófia-, vadász- és zsidószigetek, a „Podskal“ „Smichov“ és a „Visehrad“ tárulnak fel szemünk előtt. A Károlyhidon kívül van még más két hidja a Moldvának; mind a kettő újabb alkotás és vaszerkezetű. Az egyik a „Lánchid“, mely 1831—41-ben készült, s a belváros és a Neustadt külváros közt közlekedik. Egyidejű vele a szép „Franzensquai“, Ferenc császár góth kivitelű pompás emlékével. A másik a drezda-prágai „vasúti hid“. A Károlyhidról 58 lépcső vezet le a csinosan beépített „Kampa-szigetre“. Áthalaladva a Károlyhidon, a „Kleinseite“ városrészben vagyunk. Az ódon utcák és paloták tömegében egy darab kö-

zép kort élvezünk át. Itt találjuk az ősi cseh főnemesség lakásait. a Fürstenbergerek, Windischgrätzek, Lobkovitzok, Rohanok, Nostizok, Morzinok, Auerspergek, Thunok és Waldsteinok nagyszerű palotáit.

A hidfő-utca belső végén jobbra, hol a cseh műpártoló egyesület által 1858-ban emelt „Radetzky-emlék” áll, elég meredek lépcsőzet visz fel a „Hradschin”-ra. Az őrállomás melletti kapun belépve, a királyi várak udvarán találjuk magunkat. A várak első építőjének a legendáris Libussát, a Przemislidák dinasztiájának ósanyját mondják. IV. Károly 1333-ban újra építé a várat, mely egy pusztító tüzvész után 1541-ben és a későbbi századokban is ismételt átalakításokon ment át. Az utolsó restaurációt Mária Terézia végezte rajta. A palota 3 emeletes, 600 láb hosszú s a 440 szobán kívül többrendbeli tágas termet foglal magában. Itt tölté életének végszakát a trónjáról lemondott jóságos V. Ferdinánd király, a boldogult Rudolf trónörökös is több éven át lakott benne, jelenleg pedig a prezumpatív trónörökös Ferenc Ferdinánd főherceg lakja az egyik szárnyat. A királyi várpalota nevezetességei közé tartozik a Vladiszlav-terem, egy 212 láb hosszú, 60 láb széles és 12 láb magas óriás építmény, melynek góth boltívei oszloptámok nélkül szabadon borulnak a hatalmas tereműr fölé. Ez volt eredetileg a királyi trónterem, s benne tartották az udvari ünnepeket és téli tornákat. Valószínű, hogy a nagy Hunyadi Mátyás többször mulatozott e tereiben, akár mint Podjebradnak gyámoltja, akár később, mint Csehországnak győzelmes ura.

„Országunk határait kiterjeszté messze,

Vajda és despota mind lett hűbéresse.

Jajcavár, a Hradzsins a büszke Bécs tornya

A magyar zászlókat hordá meghódolva.”

A várpalota másik történeti nevezetessége a cseh rendek azon tanácsterme, melynek ablakából 1618. évi május 23-án Martinitz és Slavata császári helytartókat kidobták a várárokhá Kihajoltam az ablakon, hogy a helyet, mely két köpiramis által

van jelölve, megtekintsem. De a mélység oly borzasztó és szédítő, hogy ugyancsak hatalmas szemétrakás állhatott akkor a királyi udvar táékán, mely a kidobottak izzé porrá zuzódását megakadályozta. A terem még a maga eredeti valóságában látható. Ott vannak a helytartók arcképei, székeik, a tanácskozási asztal, és a terem mellett Fabricius jegyző kis kamarája, melyből a katasztrófa alkalmával kivonszoltatván, szintén a bástyaárokba lódítottatott. A királyi várpalota mellett találjuk a prágai érsekség rezidenciális palotáját.

Az érseki székesegyház, vagyis a szt. Vitus-dóm a várpalota udvarán áll; előtte egy 1373-ban öntött szt. György-szobor. A dóm egyik nemes alkotása a XIV. századi geth műépítészetnek s Arras Mátyás francia mester műve. Alapjait régibb templomok romjain 1344-ben rakta le az első prágai érsek, Pardub.tzi Ernő. Azonban a szép épület soha be nem fejeztetett. Jelenleg is csonka állapotban van és kiépítés alatt áll. Többször leégett tornyát 1402-ben IV. Vencel király készítteté. A husziták harcai és a harmincéves háborúk sok pusztítást vittek végbe a templomon. 1850-ben templomépitő bizottság alakult, mely a monumentális szentegyháznak stilszerű teljes kiépítését tűzte célul, s művét azóta is derekasan folytatja. A templom hossza 148, szélessége 102, magassága 106 láb. A középhajó oszlopokon nyugszik s 12 kápolnával bir. Legékeőbb a Vencel-kápolna, mely 1366-ban csatoltatott a dómhoz. A kápolna vasajtájának bronzgyűrűjébe kapaszkodott a legenda szerint szt. Vencel, midőn fivére által meggyilkoltatott. A belső falazat drágakövekkel, amethyst, jaspis, karneol s kalcedon bététtel és egyéb aranydiszszel van ékesítve. A falfestményeket IV. Károly udvari művészei: Prágai Theodorik, Wurmser és Mutinai Tamás készíték. Szent Vencel tetemét egy vöröses szürke márványtumba fõdi. Az ékkövekkel dusan kirakott ezüst oltáron mutatják szt. Vencel sisakját és drótingét. Koronázások alkalmával e kápolnában öltötték fel a cseh királyok és ki-

rállynék diszöltönyeiket, és a kápolna fölötti kamarában őriztetnek most is a cseh korona és a koronázási jelvények. A dóm nagyszámu emlékei közt legkiválóbb a *Nepomuki* szt. *Jánosnak* ezüstből készült s 37 mázsa súlylyal bíró koporsója, melyet a szent oltára fölött szintén tömör ezüstből öntött angyalok lebegte nek. Kár, hogy a 210,000 forint értékű emlék a mult században divott izetlen barokk stilben készült. A dómban van a cseh királyok temetője is

A királyi mauzoleum, melyet 1589-ben II. Rudolf állittatott fel karrarai márványból, 13 császár s királynak holttetemét őrzi. Habsburgi Rudolf földi maradványai a Simon-Juda kápolnában nyugsznak. Engem, mint magyart, különösen érdekelt II. Ottokár cseh királynak siremléke, kit tudvalevőleg IV. László királyunk hadai a Marchfelden 1278-ban hősi küzdelemmel megverték és megöltek, megszábadítván Habsburgi Rudolfot legfélelmetesebb ellenségétől, Német- és Magyarországot pedig a mindkettőjököt egyaránt fenyegető erős szláv birodalom megalakulásától. A marchfeldi győzelem képezi ugyanis erkölcsi és jogalapját Habsburgi Rudolf háza emelésének és későbbi hatalmi felvirágoztatásának. Ezen eredmények pedig kiválóan a vitéz magyar fegyverek segélyének tulajdonítandók.

A dóm szentélyével szemközt áll a szt. *György-templom*, Prága legrégebb temploma, mely 1150-ben épült. Főnevezetessége a szt. *Ludmilla* sirja. A Hradschinon találtató többi templomok közül említem még a *Loretto-kápolnát*, mely a lorettoi „santa casa” utánzata. s dúsgazdag egyházi kincstárral bír. A *Strabov* nevű premontrai egyház is figyelemre méltó; benne van szent *Norbert* eltemetve. A Hradschin aljában épült *máltai lovag-templom* arról nevezetes, hogy a máltai lovagok levéltárát foglalja magában, mely a cseh, morva és sziléziai történetírásnak gazdag forrásait tartalmazza. A Hradschintól délnek eső hegy magaslatán feketélik a *visehrádi cita-*

d ella, egy az egész vidék fölött uralkodó sas-fészek, melyből egykoron Csehország első hercegei osztogatták parancsaikat. Leszállva a Hradschinról, az északi várkapun kívül kellemes sétány vezet a *Belvedere*-be, melyet 1536-56-ban Ferdinánd király építtetett nyaralónak. A diszes épület nagy termét történeti falfestmények borítják, melyek azonban valami kiválóbb műértékre nem igen tarthatnak igényt. A terrasról szép kilátást élvezhetünk a városra és vidékére.

Prága sűrűn látogatott és legszebb sétahelyei: a „*városi park*“, az angol modorban ültetett „*Baumgarten*“, a smichovi „*fűvészkert*“, a „*Fürstenberg- és Waldstein-kertek*.“

Három napi tartózkodás után kellemes benyomásokkal váltam meg a cseh fővárostól, melynek katolikus jellege lépten-nyomon örömteljes megelégedéssel töltött el. Hol istenfélelem és vallásos meggyőződés képezi a közélet alaphangulatát, ott jó emberek laknak és jól is találjuk magunkat köztük. Amellett a cseh nép nagyon iparkodó, szorgalmas és takarékos; kultura dolgában pedig, azt hiszem, legmagasabban áll az összes európai szláv elemek között. A csehek közönségesen tehetséges emberek, kik a szellemi képességgel kitartó igyekezetet tudnak párosítani, — s tudományos műveltségben rendszerint sokra is viszik. Fogékonyságuk a művészetek, de különösen a zene és ének iránt ugyszólván általános. Alig van család, melynek kebelében a művészetek valamely ágát, kivált a zenét ne művelnék. Mikor Prágából elutaztam, csak nehezen tudtam helyet szorítani magamnak a színültig tömött kupéban, annyi ember sietett e napon Bayreuthba. Hol épen akkor kezdődött a Wagner Richard dalműveinek előadása. Férfiak és hölgyek, mindannyian egyszerű polgári állásuak, annyi értelemmel és oly szellemesen beszéltek meg egymás közt a Wagner szerzemények műértékét és olyan találó kritikával ítelték meg a műzene jelenlegi általános viszonyait, mintha soha egyébbel, hanem mindig csak zenestu-

diumokkal foglalkoztak volna. A tanulságos társalgás mellett észrevétlenül repült az idő, s szinte rövidnek tünt fel előttem az ut, midőn a festői hegyszorosban szerényen megvonult kis G i e s h ü b e l mellett elsurranva, egyszerre csak a világhírt K a r l s b a d pályaudvarában termettünk. Szándékom volt kiszállani és a gyógyhely áldásait élvező ismerőseimet meglátogatni; de az eső zubogó zápor módjára és oly irgalmatlanul szakadt, a csipős szél pedig oly barátságtalan fekete felhőket kavart le a hegytetőkről, hogy előnyösebbnek láttam benmaradni a meleg kupében s csak a vasuti vonal magaslatáról tekinteni át Karlsbad látképét. Csakhamar elértük az Elster hegységet, melynek sötét-kék körvonalain túl a Fichtel formás ormain gyönyörködénk. Következett a vasuttól kissé félreeső F r a n z e n s b a d, és dicső Mátyás királyunk gyermekkori fogságának városa, a bajor határokat őrző E g e r, melyet termékeny környékével, várával s tekintélyes épülettömegével együtt egészen jól átpillanthattunk. Kimagaslik a várfalak közül a két-tornyu városi plébániaegyház, és csucsos tetőzete ama régi tanácsháznak is, melyben 1634. évi febr. 24-én Wallensteint meggyilkolták.

Égertől kezdve a Ferenc-József-vasuton robogunk tovább, s délután 4 órakor a kedves M a r i e n b a d -ba, a Kaiserwald-hegység déli lejtőjének csendes, erdős völgyébe érkezünk. A smaragd-szinü örökzöld fenyvesek koszorujával ö. edzett pompás városka ellenállhatatlan vonzerőt gyakorol minden jövevényre. Szívesen engedtem én is a bájos gyógyhely marasztaló hatásának, s néhány napi pihenőre szállást váltottam.

Marienbad Csehországnak legmodernebb és legszebben épült fürdője. A város kisebb Karlsbadnál, de határozottan szebb. Előnye Karlsbad fölött még az is, hogy jelentékenyen olcsóbb, éghajlata pedig üdébb. A fenyőerdők itt ugyszólván benyulnak az utcákba, s balzsamillatos, ózonos levegőt árasztanak maguk körül; ellenben a karlsbadi fe-

nyők erdőöve csak a távol magasban kezdődik s fáradtsággal érhető el. Maga a város elegáns előkelőséggel prezentálja magát. Tizennégy utcájában és három nagyobb szabásu parkirozott terén majdnem egytől-egyig palotaszzerű lakházak, villák és vendéglők, gazdag kereskedések, bazárok és fényes kirakatu boltok sorakoznak egymás mellé.

Marienbad gyógyforrásait már a XVI. században ismerték. A hely tulajdon birtoka lévén a premontrei kanonokrend tepli társházának, e nemes rend előrelátó bölcs kormányzata és rengeteg áldozatai eszközölték, hogy a gyógyforrások az emberiség közjávára kellő módon értékesíttessenek s körülöttük egy nagyszerű világfürdő létesüljön. Marienbad felvirágoztatása körül különösen Wilfert Rajmund, Schmidt Ambrus, Pfragner Jeromos, Reitenberger, Mahr, Heini és Liebsch tepli prelátusok szereztek halhatatlan érdemeket. Legkivált Reitenberger volt az, ki az 1805—1820. évi időközben a gyógyhely orvosi megalapítójával, Nehr orvostudorral karöltve, az igénytelen erdei faluból európai színvonalra emelte Marienbadot, s azt az emberi nem leghatalmasabb patronájának, a Boldogságos Szűznek pártfogása alá helyezve, M a r i a - f ü r d ő n e k (Marienbad) nevezte el. A hálás utókor emlékszobrokkal örökíté meg a két emberbarát tiszteletre méltó nevét. Reitenberger szobra a kreuzbrunni sétatéren, Nehr orvosé az aranykeresztjelölt kupolás „Kreuzbrunn“ oszlopcsarnokában áll. 1821. óta gyors föllendülésnek indult a természet minden ajándékaival dusan felruházott gyógyhely. Forrásvizeinek használata elterjedt az egész kontinensen, a vendégek száma pedig évről-évre hatványozódott. Míg 1815 ben még csak 187 idegen látogatta az akkori kezdetleges állapotban levő Marienbadot, ma már 10—15 ezerre megy a részint beteg, részint üdülő idegenek száma, kik a tavaszi és nyári évadban enyhületet és lelki nyugalmat találhatnak az ég Kiralynéjának oltalma alatt ékes várossá fejlődött tündérlak életadó, erősítő vizei mel-

lett. Marienbad különösen az utótkbi évek alatt épül nagyon sokat; azonban bár minden háza az idegek elszállásolására szolgál, a lakások még most sem elegendők, hogy a monarchia s külföld minden részeiből fölös számmal tóduló vendégeket kényelmesen elhelyezni lehessen. Már a padlásszobákat is kibérlik, sőt a fürdőszobákba ágyakat, butort tesznek, hogy egyes megszorult betegen legalább egy-két napra segítve legyen.

A helyi lelkipásztorkodás ügye a tepli premonstreiek kezében van. Egy idősb kanonok és két fiatalabb rendtárs buzgólkodnak Krisztus nyájának üdvössége körül. A nagy park előtti magaslaton bizanti stilben épített gyönyörű templom áll a kathol. közönség rendelkezésére. A plébános előzőkeny készsége lehetővé teszi, hogy a papi vendégek minden nap szent misét végezhessenek.

Marienbadnak nyolc gyógyforrása van: a Kreuzbrunn, Ferdinand-forrás, Karolina-kút, Ambrus-, Rudolf- és Sándor-kutak. végre a Mária-forrás. Legnevezetesebb és leghasználtabb valamennyi közül a „Kreuzbrunn“. Ez képezi központját a marienbadi kurának és a fürdői társasáletnek. Erre a kutra és a közvetlen környezetére fordítá a fürdő gondnoksága legkiválóbb figyelmét, itt csoportosítá a kerti művészet szépségeit és az építészet díszét. Nyüzsgő élet, pezsgő élénkség uralkodik a kút körül különösen a reggeli és esti tertzene-séták alkalmával, a nagy kolonnádok és a bazár fejedelmi platanjai és terebélyes hársai alatt. S mivel minden jó nap az Isten dicséretével kezdődik és az imádságnál nincsen sietősebb munka: a marienbadi zenekar is naponkint egy-egy himnuszszal vagy valamely vallásos ihletű dallal kezdi dicséretes működését. A közönség csendes áhitattal hallgatja a szivhez szóló melodikus imát. Aztán megindul a „gänsemarsch“ és kezdődik az ivás. Zug a levegő az ezernyi sokaság kedélyes társalgásától. A női világ ilyenkor mutatja magát a toilettek ragyogó pompá-

jában. Ivás után következik a reggeli. Ezt a hegyek közt költi el a közönség, a természet szabad, nyájas ölében. madarak csiesergése és friss fenyőillat mellett. Egészen költői környezet, mely elragadja lelkünket és boldog érzettel tölti el a szívet. Aztán következnek a felülmulhatatlan séták az erdőség tiszta, hűs utain, a kirándulások a különböző üdülő helyekre, a hegyeknek szép távlatokkal kecsegtető magas pontjaira. S ilyen nyugalmas pihenője és festői pontja annyi van Marienbadnak, hogy naponként újabb meglepetésekben részesíthetjük magunkat. A „Panorama“ árnyas esplanadeja a Friedrich-Wilhelms-Höhe, Stefaniehöhe, Schwarzenbergweg, Mecsery-Tempel, Hirtenruhe, Kie-elmühle, Egerländerhöhe, stb., mindmegannyi kellemes kirándulási helye a marienbadi fürdőközönségnek. Az utak mentén kényelmes padok, a magaslatokon erkélyes pavillonok kínálóznak, sőt a kedélyességről is gondoskodva van, a sziklák harántjaira írott különféle tréfás versekkel és kinrimekkel. Az ugynevezett „kis Svájc“ egyik sziklalapján a következő verseszettel vigasztalja valami lesóványodott hájas költő a kövérség tulbőségében fulladozó felebarátjait

„Diesem Stein will ich vertrauen,
Wie dereinst ich war zu schauen.
Eh' den Kreuzbrunn ich gesehen,
Konnt vor Korpulenz kaum geh'n ;
Weil die schweren runden Glieder
Mich zur Erde zogen nieder.
Doch, nachdem ich fast vier Wochen
Kühn dem Brunnen zugesprochen,
Bin ich glücklich und zufrieden ;
Hab' im schönen Thal hernieden
Zwanzig Pfündchen abgenommen :
Nächtens werd' ich wieder kommen !“

Hasonló mulattató felírásokkal találkozunk a város utcáin is, egyes élelmes iparosok boltajtaja fölött. Egy Ruppert nevű elmés hentesmester, célozva a marienbadi víz sulyemésztő hatására, ilyen rimezettel csinál reklámot a mázsáló üz etének :

„So wichtig, wie das Augenlicht,
Ist für den Curgast sein Gewicht;
Darum soll man es nie verpassen,
Sich beim Ruppert wiegen z'lassen.“

Szóval: ez egészen ideális világ. A testnek egészséget ad, a léleknek szárnyakat kölcsönöz és fölemel. Titokzatos édes poézist lehel itt az egész környezet. A huszas évek elején Göthe is szívesen időzött a marienbadi fenyvesek lágyan zsongó lombtetői alatt.

A pad, melyen a halhatatlan aggastyán pihenni és étkezni szokott, most is megvan, s obeliszk jelöli. Ottlétemkor jól mulatott a közönség egy hatvan éves epedő Saphonak lyrai extázisain, ki virágbokréával kezében zengte el naponkint Göthe egy-egy dalát a mitsem vétett ártatlan obeliszk előtt.

Magyarok rendszeren nagyszámmal látogatják Marienbadot, de nem igen érintkeznek egymással. Magyar társaséletet, közszellemet, barátságos közleledést nem találtam. Pedig lehetne legalább a szezon idejére valami nemzeti társaskört alakítani s a jelesebb magyar lapokat jártni. Nehezemre esett az is, hogy ez a cseh fürdő magasan áll kényelem, olcsóság és kultúra dolgában magyar fürdőink fölött. Pedig hazánkban a Kárpátok közt, Erdélyben és az Al-Dunán sokkal festőibb fenyvesek találtnak, s hatásos gyógyforrásokban is dusan bővelkedünk. De minden fürdőhely csak úgy emelkedhetik, ha internacionális. A nemzeti elzárkozottság csak szűk korlátok közt mozog és keveset jövedelmez. Vidékeinket és gyógyhelyeinket meg kell ismertetnünk a külfölddel, s kényelem, olcsóság és kultúra tekintetében versenyképesekké kell tennünk azokat a külföldi gyógyhelyekkel.

Azonban végzete az embernek, hogy elvégre kifogy az idejéből és minden élvezetekből, melyeket az élet összes gyönyörűségeivel nyújtani képes. Kipihenve tehát uti fáradalmait és jól megmártogatva magam a természet kellemeinek s a lelki-testi nyugalomnak felfrissítő romantikájában, immár ha-

zafelé törekedtem. Tolongó sokaság várakozott a vonatra, mely Karlsbadból is temérdek utast hozott magával. Egy jeles bécsi főpaphoz csatlakozva, végre helyet kaptunk egy kocsiban, hol már négyen megelőztek bennünket. Behaztuk a kupé ajtaját, hogy magunkra maradhassunk. Velünk volt egy német öreg ur nejével, s még más két urhölgy. Amig elhelyezkedtünk, a perronon egy kalmukfejú monoklis zsidó flaneur futkározott kétségbeesetten, rengeteg paktáskát cipelve maga után. Neki még nem jutott hely, pedig alig hiányzott egy perc a harmadik esengetéstől. A hölgyek sopánkodtak, hogy jól elzárjuk az ajtót, mert a szeleburdi fráter még hozzánk talál berontani. Rosz órában mondták. A következő pillanatban csakugyan a mi kupénkba tuskolta be a kérlelhetlen konduktor. Mindenekelőtt sulyos bőröndjét horzsolta végig a térdeinken; aztán elesusztatva pipaszár lábait az orrunk előtt, merész gimnasztikával keresztüllépett megannyiunkon és elfészkelődött valamikép a tulsó ablak melletti sarokban. Első dolga volt kacér pillantással megmonoklizni a jelenlevő hölgytársaságot, mely vidám csevegéssel palástolta könnyen érthető boszúságát. Az egész kocsit borbély pomádénak sejtelmes szagáramlata töltötte be. A leányok metsző célzásokkal élcelték az illatos uracot, mi férfiak pedig a csehországi iparszorgalomról beszélgeténk, nézegetve a füstölgő gyárakat, melyekkel a vidék minden irányban sűrűn van betelepítve. Az urfi unatkozni kezdett, és leemelte a természetes táskáját. Kivett egy sült tyukot, nyole darab tojáást, öt zsemlyét és két palack vörös bort. Ezt az egész podgyászt a vele szemközt ülő kisasszony plaidjére pakolta ki, s aztán elementáris étvágygyal ebédelni kezdett. Bámultuk a ritka falánkságot, melylyel ez a bárdolatlan héber a sok mindenfélét magába aprította. Csontok és tojáshéjak a pad alá repültek, az egyik palack bor pedig feldőlt és lelocsolta a lábainkat. De amennyit u.egivott, épen elég volt, hogy tökéletesen lecsepülje magát. Evés, ivás után

összecsomózta a holmiját s némán kérődzött. A nők persze hangos kacagásra fakadtak és magokkal ragadtak mindnyájunkat. Csak úgy ömlött a sok guny és csipős szatira a léha dandy megkábult fejére. Ő pedig krákogott és rácsolt, míg végre konstataulta előttünk, hogy émélyeg a gyomra, s nagyon rosszul érzi magát. Sikerült őt a következő állomáson kiszolgáltatnunk a konduktor gondviselése alá. Csak Pilsenben láttuk még egyszer, mikor a nálunk felejtett zsemlejét jött reklamálni.

Megszabadulva a szörnyű embertől, tanulságos beszélgetéssel, derült társalgással szórakoztattuk egymást. Elértük végre a Duna hegyes szép vidékét is, melynek klasszikus leírására egy Bulwernek kellene születnie. A tüzes csillagok már felragyogtak az égen és kigyuladt mindenfelé a lámpafény, midőn látható lett a fejedelmi Klosterneuburg, figyelmeztetve az utast — mint lelkes Hoványink írja — azon katolikus szellemre, mely hasonló roppant műveket tudott teremteni oly időben, midőn azok megalkotása több nemzetek kitünő hite rejét igénylő és egyszersmind ápolá. Este 9 órakor Bécsbe érkeztünk. A rendes szálló fogadómát ellevpe találtam a m e r i k a i t u r i s t á k k a l. A mindkét nemű társaság negyven tagból állott, de hoztak magokkal gyermekeket, cselédséget, kutyákat, sőt papagájt is Ezek nem úgy utaznak, mint mi európai halandók, hogy elmegyünk a kontinensre külföldet látni. Ők világrészeket mennek nézni; s ha már egyszer elindultak, meg sem állnak addig, míg az egész földtekét körül nem utazzák. Európában megnézték a fővárosokat, s Bécsből Olaszországon át Afrikába s Ázsiába igyekeztek. Az e féle látványosság természetesen mindig kapóra jő a kedélyes bécsieknek. A merre csak az amerikaiak hosszú bérkocsi sora átvonult, tömeges csoportosulások verődtek össze az utcákban, s a kíváncsiak seregei kísérték mindenüvé a fogatokat. Quo semel est imbuta recens, servabit odorem testa diu.

Közel két havi távollét után visszatértem más-

nap kedves otthonomba. Nem szakítva meg utamat, Bécsből egyenesen híveim körébe siettem. Augusztus 1-én tiszta, derült napra ébredve, repeső szívvel üdvözlém szülőföldem határát s benne a délibáb játszi hullámaiban uszó aracsi őstemplom romjait, melyek koronája a napkelet lángoló biborában a viszontlátás örömét sugározta felém. Forró hálát rebegtem a Mindenhatónak, ki utaimon atyai gondviseléssel vezérelt és szerencsésen hazasegített. S aztán feltűnt végre az én szerény falusi templomom tornya is, — a száz megannyi ékes torony közül, melyeket láttam, bizonyára a legszebb és legkedvesebb nekem.

„Oh hazám, hol a Tiszának
Lejtnék könnyű habjai :
Arra kelnek, arra szállnak
Lelkem néma vágyai.“
